

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ
ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ
ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ι. Λεβέντη - Χ. Μητσοπούλου

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 9238/1

Ημερ. Εισ.: 01-02-2011

Δωρεά: Ι. Λεβέντη

Ταξιθετικός Κωδικός: ΥΣ

292.08

ΔΙΕ

**ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ
ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ**

**ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ
ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ**

Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005

**SANCTUARIES AND CULTS OF DEMETER
IN THE ANCIENT GREEK WORLD**

Proceedings of a Scientific Symposium
University of Thessaly
Department of History, Archaeology and Social Anthropology
Volos, 4-5 June 2005

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Ιφιγένεια Λεβέντη
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν
Χριστίνα Μητσοπούλου

Εξώφυλλο: Μετόπη Ζωφόρου Μικρών Προπυλαίων Ελευσίνας σε συνδυασμό με δεσμίδες σταχτών, Κύθνος, Ιούνιος 2004. Φωτογραφίες - σύνθεση: Χ. Μητσοπούλου

Επιμέλεια έκδοσης: Ιφιγένεια Λεβέντη και Χριστίνα Μητσοπούλου

Εκτύπωση ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα ΙΑΚΑ
Αργοναυτών & Φιλελλήνων, Συγκρότημα Παπαστράτου, Τ.Κ. 38221, Βόλος
e-mail: archaeolab@uth.gr
<http://www.ha.uth.gr/gr/lab.a.asp> και <http://www.uth.gr/ereuna/researchlabs>

Ο τόμος τυπώθηκε με χρηματική ενίσχυση του Ιδρύματος Ψύχα και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

ISBN: 978-960-89078-6-7

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου

ΒΟΛΟΣ 2010

SANCTUARIES AND CULTS OF DEMETER IN THE ANCIENT GREEK WORLD

Proceedings of a Scientific Symposium
University of Thessaly
Department of History, Archaeology
and Social Anthropology
Volos, 4-5 June 2005

Edited by
I. Leventi and C. Mitsopoulou

VOLOS 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	VII
Εισαγωγή	IX
Introduction	XVII
Kevin Clinton , <i>The Eleusinian <i>Aparche</i> in Practice: 329/8 B.C.</i>	1-15
Μιχάλης Τιβέριος , <i>Αρτεμις, Διόνυσος και ελευσινιακές θεότητες</i>	17-41
Χριστίνα Μητσοπούλου , <i>Το ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο και η μίσθωση του ελευσινιακού τεμένους</i>	43-90
Laura Gawlinski , <i>Andania: The Messenian Eleusis</i>	91-109
Ιφιγένεια Λεβέντη , <i>Η ελευσινιακή λατρεία στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου: το αναθηματικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο</i>	111-136
Nancy Bookidis , <i>The sanctuary of Demeter and Kore at Corinth: A Review and an Update</i>	137-154
Μιχάλης Πετρόπουλος , <i>Η λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα</i>	155-178
Ανθή Μπατζιου-Ευσταθίου , <i>Λατρείες Δήμητρας και Κόρης στη Δημητριάδα</i>	179-199
Σεμέλη Πινγιάτογλου , <i>Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον</i>	201-224
Πάυλος Τριανταφυλλίδης , <i>Κυλινδρικοί επιτύμβιοι βωμοί με διακόσμηση σταχυών και κωδιών μηκώνων από τα Δωδεκάνησα</i>	225-251
Συντομογραφίες - Ευρετήρια	253-304
I. Συντομογραφίες	255-256
II. Συντομογραφίες σειρών	256
III. Συντομογραφίες περιοδικών	257
I. Ευρετήριο χωριών - Index Locorum	259-260
II. Ευρετήριο Επιγραφών - Index Inscriptionum	261-262

II.α. Άλλες επιγραφές	262
III. Τόποι και μνημεία	263-268
IV. Θεότητες, Μυθολογικά ονόματα, εορτές	269-273
V. Ιστορικά πρόσωπα	273-275
VI. Σημαντικές λέξεις	275-303
VII. Μουσεία, Ιδρύματα	304

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις 4-5 Ιουνίου 2005 διοργανώθηκε το διεθνές επιστημονικό συμπόσιο «Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο» στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, με οργανωτική επιτροπή αποτελούμενη από τους Ιφιγένεια Λεβέντη, Χριστίνα Μητσοπούλου και Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα.

Το επιστημονικό συμπόσιο «Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο» εντάσσεται σε έναν ευρύτερο κύκλο επιστημονικών ενδιαφερόντων του Τμήματός μας, που έχει ως στόχο να προσεγγίσει ερμηνευτικά τα λατρευτικά δεδομένα της αρχαιότητας.¹ Οι στόχοι της οργάνωσης του συμποσίου και της έκδοσης του παρόντος τόμου είναι η διερεύνηση, έστω σε περιορισμένη έκταση, του υπό μελέτη θρησκευτικού και λατρευτικού φαινομένου του αρχαίου ελληνικού κόσμου στους ακόλουθους τρεις άξονες:

1. Παρουσίαση σημαντικών και πρόσφατα ανασκαμμένων ιερών της θεάς Δήμητρας στην Ελλάδα. Ανάδειξη αρχιτεκτονικών λειψάνων και αναθημάτων, πιθανών παραλλήλων και αλληλεξαρτήσεων και διευκρίνιση του χαρακτήρα της λατρείας σε αυτά.
2. Νέα στοιχεία για τη λατρεία στο ιερό της Ελευσίνας που έχουν προκύψει από πρόσφατες και υπό δημοσίευση μελέτες επιγραφικού και αρχαιολογικού υλικού.
3. Στοιχεία για την εξάπλωση της μυστηριακής λατρείας της Δήμητρας από την Ελευσίνα στον ελληνικό κόσμο και στην περιφέρεια αυτού (Αιγαίο, Ιταλία, Μαύρη Θάλασσα).

Η απόφαση να συζητηθεί ένα τόσο ευρύ φάσμα θεμάτων στα πλαίσια μιας μικρής επιστημονικής συνάντησης, με περιορισμένο αριθμό ανακοινώ-

1. Βλ. σχετικά στο δικτυακό τόπο των εκδηλώσεων του Τμήματος (2000-2009): <http://www.ha.uth.gr/gr/events.asp?year=2000>.

σεων, δεν φιλοδοξεί φυσικά να υποδηλώσει πληρότητα. Προέκυψε από την επιθυμία να ξεκινήσει ένας διάλογος μεταξύ ξεχωριστών ειδικοτήτων που μελετούν από διάφορες σκοπιές τη λατρεία και τα Μυστήρια της Δήμητρας (εικονογραφία, επιγραφική, αρχαιολογία πεδίου, ιστορία). Η επιλογή των ομιλητών και των ανακοινώσεων έγινε με γνώμονα την επιθυμητή αντιπαράβολή ισχυρά τεκμηριωμένων αποτελεσμάτων πολυετών ερευνών που ήδη έχουν προσφέρει πλούτο δημοσιευμάτων, προς νεότερες περιπτώσεις, που τώρα αρχίζουν να εντάσσονται και να συμβάλουν στη συζήτηση, και χρήζουν ενός ισχυρού πλαισίου αναφοράς, και β) την ανάδειξη της ευρύτητας του φάσματος των θεμάτων που δύνανται να συμβάλουν στην ερμηνεία της δημητριακής –ή και κάθε άλλης- λατρείας. Η ανάγκη για αύξηση πρωτογενών νέων μελετών και δημοσιευμάτων είναι επιτακτική, ώστε να αναδειχθούν οι τοπικές ιδιαιτερότητες και να εμπλουτιστεί το σώμα των δεδομένων που θα οδηγήσουν μελλοντικά σε νέα σύνθεση για τις διαφορετικές πλευρές του λατρευτικού αυτού φαινομένου.

Μία σειρά από σημαντικά δημοσιεύματα κατά την τελευταία δεκαεπταετία πιστοποιεί το διαχρονικό και διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον της διεθνούς έρευνας για αυτά τα θέματα:

Εκτός από τις παλαιότερες, κλασικές πλέον πραγματείες για τη δημητριακή λατρεία, όπως των Dahl 1976, Sfameni-Gasparro 1986 και Guettel-Cole 2000, που συνιστούν συνθέσεις επί των διαθέσιμων τεκμηρίων, η έρευνα έχει επιτακτική ανάγκη από τη γνωστοποίηση νέων πρωτογενών στοιχείων, τα οποία πρωτίστως μπορούν να προκύψουν από το πεδίο της αρχαιολογίας και της επιγραφικής. Η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα είναι σύμφωνα με τις πληροφορίες των αρχαίων πηγών αλλά και την άποψη της σύγχρονης έρευνας η πρωταρχική μυστηριακή λατρεία που υπήρξε πρότυπο για την ανάπτυξη και των άλλων μυστηριακών λατρειών του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου,² ενώ εξίσου σημαντική και αρχετυπική στη διάδοσή της ήταν και η ελληνική θεσμοφοριακή λατρεία της Δήμητρας. Μια συνθετική όμως θεώρηση της λατρείας της Δήμητρας σε μια ευρεία γεωγραφική περιοχή, όπως της Hinz 1998 για τον χώρο της Σικελίας και της Μεγάλης Ελλάδας και της επικείμενης μελέτης του Schirporeit για τη Μικρά Ασία απουσιάζει ακόμη σήμερα για τον ελληνικό χώρο.³ Αντίστοιχη προσπάθεια συγκέντρωσης πρωτογενών μελετών για τη λατρεία της Δήμητρας, με ιδιαίτερη έμφαση στη Δυτική Μεσόγειο

2. Casadio και Johnston 2009, 5.

3. Για τη λατρεία της Δήμητρας στη Ν. Ιταλία, βλ. επίσης την πρόσφατη δημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Pierre 2007.

(Ιταλία, Β. Αφρική) αποτέλεσε το διεθνές συνέδριο της Έννας: Di Stefano 2008. Τα άρθρα που συγκεντρώθηκαν στον τόμο αυτό δεν εστιάζουν ωστόσο κατά κανόνα σε θέματα σχετικά με τη λατρευτική πρακτική και τις τελετουργίες.⁴ Πρόσφατος συλλογικός τόμος περιλαμβάνει ευρύ φάσμα μελετών γενικά για την αρχαιολογική θεώρηση των μυστηριακών λατρειών του αρχαίου ελληνικού κόσμου: Cosmopoulos 2003. Σε ευρύτερο πεδίο αλλά στον ίδιο άξονα κινήθηκε και η έκθεση που αποσκοπούσε στην ανάδειξη των αρχαιολογικών ευρημάτων που σχετίζονται με τις μυστηριακές λατρείες, με έμφαση ωστόσο στον ιταλικό χώρο: Bottini 2005. Μια ακόμη συλλογική έκδοση, με έμφαση στις διαφορετικές μυστηριακές και μυστικές λατρείες στη Μεγάλη Ελλάδα (Δήμητρα, Περσεφόνη, Διόνυσος, ορφική λατρεία, λατρεία Ίσιδος και Μίθρα), και στη συνύπαρξή τους εκεί, προστίθεται πρόσφατα: Casadio και Johnston 2009. Ο τόμος διαθέτει εκτενή εισαγωγή με την ιστορία της νεότερης έρευνας στον τομέα των αρχαίων μυστηριακών και μυστικών λατρειών, κάνοντας σαφώς και τη διάκριση μεταξύ των δύο όρων.

Παράλληλα με τις παραπάνω συλλογικές μελέτες που όμως εστιάζουν είτε στο χώρο της Ιταλίας και της Σικελίας, είτε σε ολόκληρο το φάσμα των μυστηριακών λατρειών του αρχαίου κόσμου, και στον αντίποδά τους, ολοκληρώθηκε πρόσφατα και η σημαντική δημοσίευση από τον Kevin Clinton του σώματος και των σχολίων των επιγραφών της Ελευσίνας, από τη σειρά *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (αρ. 236 και 259 αντίστοιχα), εμπλουτίζοντας με ένα νέο πολύτιμο εργαλείο την ήδη ακμάζουσα έρευνα: Clinton 2005 και Clinton 2008.

Ορισμένες αδημοσίευτες ακόμη διδακτορικές διατριβές πραγματεύονται ζητήματα της λατρείας της Δήμητρας στον ελλαδικό χώρο, με εστιασμένη πάντως γεωγραφικά ή θεματολογικά έρευνα, όπως των Cronkite 1997, Kozlowsky 2005, Μητσοπούλου 2007 και Patera 2007. Την έλλειψη συνθετικών μονογραφιών συμπληρώνουν για την ώρα επί μέρους άρθρα, που επιχειρούν τη σύνθεση στοιχείων σε έναν στενότερο γεωγραφικά χώρο. Ως αιτία για το κενό αυτό της έρευνας αναδύεται κυρίως η ισχυρή ανομοιογένεια στην ποσότητα και την ποιότητα των διαθέσιμων πρωτογενών αρχαιολογικών δεδομένων. Όπως υπογράμμισε η V. Pirenne-Delforge, η επιθυμητή ολοκληρωμένη σύνθεση για τις λατρείες των εκάστοτε θεοτήτων μπορεί να επιτευχθεί μόνο, όταν θα έχουν επαρκώς αυξηθεί οι μεμονωμένες τοπικές μελέτες.⁵ Ένα τέτοιο «λιθάρακι» επιθυμεί να προσφέρει και ο παρών

4. Πρβλ. τη βιβλιοκρισία από τη Melfi 2009.

5. Pirenne Delforge 1994, 10 : ... La deuxième approche se concentre sur les différentes particularités locales des honneurs rendus à une divinité. Elle autorise la confrontation des va-

τόμος, με την ελπίδα να ακολουθήσουν συμβολές σε ευρύτερη κλίμακα και έκταση.

Με το πέρας μιας τετραετίας παρουσιάζουμε τα πρακτικά του Συμποσίου που περιλαμβάνουν τις δέκα από τις δώδεκα ανακοινώσεις που είχαν γίνει συνολικά. Η ανακοίνωση του καθηγητή Eugenio La Rocca, η οποία και είχε διαβασθεί από τον Δρ. Massimo Vitti και αφορά στην παρουσίαση ενός νέου αμφίγλυφου θραύσματος στη Ρώμη, Museo Barraco αρ. ευρ. MB. cr 5, που στη μία όψη αντιγράφει την παράσταση του μεγάλου ελευσινιακού αναγλύφου (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 126), δεν κατατέθηκε για δημοσίευση. Μία συνοπτική μορφή της ανακοίνωσης αυτής δημοσιεύτηκε ωστόσο στον τόμο Bottini 2005, 152-155, με απεικόνιση. Επίσης ούτε η ανακοίνωση της Δώρας Κυριακού για το αρχαϊκό ιερό στην παραλία του Αλεποχωρίου Μεγαρίδος περιλαμβάνεται, καθώς αποτελούσε τμήμα της υπό εκπόνηση δημοσιεύτης διδακτορικής διατριβής της. Τέλος, από τα δύο ανάγλυφα που είχε παρουσιάσει στην τότε ανακοίνωσή της η Ιφιγένεια Λεβέντη, το ένα δημοσιεύτηκε ήδη ξεχωριστά.⁶

Οι δύο πρώτες ανακοινώσεις του τόμου αυτού (Clinton, Τιβέριος), πραγματεύονται θέματα της λατρευτικής πρακτικής, της εικονογραφίας και θεολογίας του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα. Ακολουθούν τρία άρθρα (Μητσοπούλου, Gawlinski, Λεβέντη) που εξετάζουν τη σχέση του ελευσινιακού ιερού με ιερά εκτός Αττικής, που παρουσιάζουν ωστόσο σχέση εξάρτησης, άμεσης ή έμμεσης από αυτό, ή ασχολούνται με θέματα διάδοσης της αττικής ελευσινιακής λατρείας. Τέσσερα άρθρα (Bookidis, Πετρόπουλος, Μπάτζιου-Ευσταθίου, Πινγιάτογλου) αναλύουν τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας σε ιερά της Δήμητρας στον ελληνικό χώρο, και συγκεκριμένα στην Κόρινθο, την Αχαΐα (Πάτρα), τη Δημητριάδα στη Θεσσαλία και το Δίον στη Μακεδονία, το καθένα από το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες στη λατρεία της θεάς. Τέλος, ένα άρθρο (Τριανταφυλλίδης) έχει ως θέμα μία μικρή ομάδα ελληνιστικών επι-

riations d'une région à l'autre et la comparaison des divers cultes avec la conception « panhellénique » de la divinité étudiée. La synthèse idéale devrait fournir un ensemble de monographies régionales montrant chaque panthéon en activité, dans la perspective d'une comparaison à grande échelle des cultes des différents dieux. Il n'est donc pas de solution partielle qui emporte définitivement les suffrages, et la monographie, qu'elle soit fondée sur une option régionale ou sur le choix d'une divinité précise, n'est qu'une pierre dans un édifice en construction... ». Πρβλ. και Melfi 2009.

6. Leventi 2007.

τύμβιων βωμών από τα Δωδεκάνησα που τεκμηριώνουν έμμεσα τη λατρεία της Δήμητρας στην περιοχή.

Ο **Kevin Clinton**, καθηγητής Κλασικών Σπουδών στο Cornell University των ΗΠΑ και διευθυντής του Αμερικανικού Κέντρου Ερευνών στη Σόφια, Βουλγαρία, παρουσιάζει αναλυτικά την πρακτική της *απαρχής* που συγκεντρωνόταν στο ελευσινακό ιερό με βάση ιδίως τον απολογισμό του έτους 329/8 π.Χ., όταν το έθιμο είχε περιοριστεί στους αττικούς δήμους και τις κληρουχίες των Αθηναίων. Η επιγραφή του 329/8 επιτρέπει την παρακολούθηση στο χρόνο της συγκέντρωσης της *απαρχής* στο ελευσινακό ιερό και κυρίως μετά από την πώληση των σιτηρών, της διάθεσης των πόρων για τη διεξαγωγή δαπανηρής θυσίας, το στήσιμο ακριβού αναθήματος και την αναγραφή της αναθηματικής επιγραφής του με τη λεπτομερή πιθανότατα αναφορά των δωρητών.

Ο **Μιχάλης Τιβέριος**, καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, εξετάζει διεξοδικά τις απεικονίσεις των ελευσινακών θεοτήτων Δήμητρας και Κόρης, μαζί με την Αρτέμιδα, τον Απόλλωνα και το Διόνυσο κυρίως σε τελετουργικά αγγεία από το ίδιο το ελευσινακό ιερό. Οι εικονογραφικές και λατρευτικές ενδείξεις στηρίζουν τελικά την υπόθεση, ότι σύμφωνα με μία πιθανότατα απόκρυφη ελευσινακή παράδοση, η 'Αρτεμις ήταν θυγατέρα της Δήμητρας και του Διονύσου. Η παράδοση, στην οποία ανιχνεύεται αιγυπτιακή επιρροή, ήταν γνωστή στον Αισχύλο, όπως αντανακλάται στις φιλολογικές πηγές.

Η **Χριστίνα Μητσοπούλου**, διδάσκουσα Κλασικής Αρχαιολογίας και υπεύθυνη του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, παρουσιάζει το ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο. Σχολιάζονται οι σημαντικότερες κατηγορίες κινητών επιφανειακών ευρημάτων, που προσδιορίζουν την ταυτότητα της λατρείας. Έμφαση δίνεται στη σπάνια εκτός Αττικής κατηγορία του ελευσινακού σκεύους, του λεγόμενου κέρνου (ή πλημοχόης). Αναζητούνται οι πιθανές αιτίες για την επιτόπια χρήση ή ανάθεσή του. Εξετάζονται επίσης τα επιγραφικά τεκμήρια που υποδεικνύουν σχέσεις του ελευσινακού ιερού με την Κύθνο. Η είσπραξη μισθώματος από ιερό τέμενος στην Κύθνο κατά την περίοδο 421/0-408/7 π.Χ. τεκμηριώνει τις βλέψεις του ιερού της Ελευσίνας προς το πλούσιο και μεταλλοφόρο νησί κατά την δύσκολη δημοσιονομικά περίοδο για το αθηναϊκό κράτος στον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Η **Laura Gawlinski**, Assistant Professor στο University of Loyola των ΗΠΑ, αναλύει την επιγραφή των Μυστηρίων της Ανδανίας (*IG V.1 1390*), που αντανακλά μία αναδιοργάνωση της τοπικής λατρείας στον πρώιμο 1ο αι. π.Χ. Η μελέτη προβάλλει ιδιαίτερα τις ομοιότητες και διαφορές της μεσοσηνιακής μυστηριακής λατρείας με τα Μεγάλα Μυστήρια της Ελευσίνας και αναδεικνύει το κοινό πλαίσιο κανόνων στις μυστηριακές λατρείες. Τέλος, ερευνά το συσχετισμό των μυστηρίων με την τοπογραφία της περιοχής και την πολιτική εκμετάλλευση της μυστηριακής λατρείας από ένα εθνικό αστικό κέντρο, στην περίπτωση μας την πόλη της Μεσσήνης, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Αθήνας σε σχέση με το ελευσινιακό ιερό.

Η **Ιφιγένεια Λεβέντη**, επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, εξετάζει αναλυτικά την παράσταση μιας ελευσινιακής σκηνής σε ένα γνωστό αττικό αναθηματικό ανάγλυφο που βρέθηκε στο Παντικάπαιο το οποίο και χρονολογεί στη δεκαετία 380-370 π.Χ. Σε αυτό αναγνωρίζει τη μοναδική ως τώρα απεικόνιση παιδων *ἀφ' ἑστίας* μνημένων που συμμετέχουν σε μία προμνητική τελετή. Συλλέγοντας στοιχεία για τη διάδοση της λατρείας της Δήμητρας στο Βασίλειο του Κιμμερίου Βοσπόρου η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η εισαγωγή του αναγλύφου από την Αθήνα έγινε στο πλαίσιο της θρησκευτικής προπαγάνδας που ασκούσε στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο το αθηναϊκό κράτος για τη διάδοση της ελευσινιακής λατρείας ακόμη και στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου.

Η **Nancy Bookidis**, επίτιμη υποδιευθύντρια των Ανασκαφών Κορίνθου της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, και ιδιαίτερα των πολυετών ανασκαφών του ιερού της Δήμητρας στον Ακροκόρινθο, παρουσιάζει τις τελευταίες εξελίξεις της έρευνάς της σχετικά με τα τοπογραφικά ζητήματα και τα λατρευτικά δρώμενα στο ιερό αυτό, επισημαίνοντας ότι πολλά ερωτήματα παραμένουν αναπάντητα. Κύρια χαρακτηριστικά στο ιερό είναι οι θεατρόσχημες κατασκευές για την παρακολούθηση λατρευτικών δρωμένων και ιδίως η καθοριστική για τη λατρευτική πρακτική παρουσία εκτεταμένων χώρων εστίασης για τη διεξαγωγή λατρευτικών γευμάτων, καθώς και τα μεγάλης κλίμακας πήλινα αγάλματα νεαρών ανδρικών μορφών.

Ο **Μιχάλης Πετρόπουλος**, προϊστάμενος της ΛΘ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Αρκαδία) εκθέτει διεξοδικά ένα πανόγραμμα των ιερών και λατρειών της Δήμητρας στην Αχαΐα, (Πάτρα, Αίγιο, Βούρα, Πελλήνη, Δύμη). Επικεντρώνεται ιδιαίτερα αναλυτικά στο νέο ιερό της αρχαίας Άνθειας (σημ. κοινότητα Θέας Πάτρας) που ανέσκαψε ο

ίδιος. Ιδιαίτερα ξεχωρίζουν ανάμεσα στα πολυάριθμα ευρήματα τα μικκύλα αγγεία πόσεως, τα ονομαζόμενα *ποτήρια*, που υποβάλλουν την υπόθεση ταύτισης του ιερού με το γνωστό από τις αρχαίες πηγές ιερό της *Δήμητρος Ποτηριοφόρου*, πιθανόν Θεσμοφόριο. Τέλος, ο συγγραφέας διατυπώνει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι η λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα επισημοποιήθηκε ακριβώς την εποχή της ίδρυσης των πρώτων αχαϊκών αποικιών στη Δύση και για το λόγο αυτό δεν καθιερώθηκε σε αυτές ως επίσημη λατρεία.

Η Ανθή Μπάτζιου Ευσταθίου, προϊσταμένη της ΙΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Νομός Λάρισας), συγκεντρώνει τα δεδομένα της ανασκαφής που διενήργησε ο Α. Αρβανιτόπουλος εσωτερικά του περιβόλου της Δημητριάδας, αλλά πολύ κοντά στο ανατολικό τείχος και το αντίστοιχο νεκροταφείο της, καθώς και τα ευρήματα από τις νεότερες έρευνες που διεξήγαγε η ίδια στην περιοχή. Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν πιστοποιούν την ύπαρξη ενός ιερού της Θεσμοφόρου Δήμητρας. Σε ένα δεύτερο μέρος της μελέτης διερευνάται ο ιδιόμορφος και τοπικός χαρακτήρας της Πασικράτας, λατρευομένης μέσα στο χώρο του νότιου νεκροταφείου της Δημητριάδας, μιας χθόνιας θεσσαλικής θεάς με στοιχεία Αφροδίτης και Περσεφόνης στην υπόστασή της, όπως προκύπτει και από το είδος των αναθημάτων σε αυτή.

Η Σεμέλη Πινυιάτογλου, καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συνοψίζει τα αποτελέσματα των πολύχρονων ανασκαφικών ερευνών της στο σημαντικό στην περιοχή της Μακεδονίας ιερό της Δήμητρας στο Δίον που είχε διαχρονική λειτουργία από τα κλασικά χρόνια ως το τέλος του 4ου αι. μ.Χ. Διαπιστώνει τη δυαδική λατρεία Δήμητρας και Κόρης, το λατρευτικό συμφυρμό Κόρης και χθόνιας Αφροδίτης, τη γειτνίαση με τα ιερά Ασκληπιού, Διός Υψίστου αλλά και Ίσιδας, τη συλλατρεία με την Κουροτρόφο, την Αρτέμιδα Ειλειθια και τη μητρική θεά Κυβέλη και την εύγλωττη τέλος, σύνδεση με την αττική λατρεία της ελευσινιακής Δήμητρας μέσω της αναθηματικής επιγραφής στη Βαυβύ.

Ο Παύλος Τριανταφυλλίδης, προϊστάμενος Τμήματος Αρχαιολογικών Χώρων, Μνημείων και Αρχαιογνωστικής Έρευνας της ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Δωδεκάνησα) παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα και ιδιαίτερα ομάδα αδημοσίευτων ελληνιστικών επιτύμβιων βωμών από τα Δωδεκάνησα, τη Ρόδο και την Τήλο, που κοσμούνται με ανάγλυφες παραστάσεις σταχτών και κωδιών μήκωνος, συμβόλων και των δύο της γονιμικής και χθόνιας φύσης της Δήμητρας. Ο συσχετισμός των βω-

μών με τη λατρεία της Δήμητρας επιβεβαιώνεται από δύο άλλα μικρασιατικά παραδείγματα με ενεπίγραφη ανάθεση στη Δήμητρα. Στη μελέτη παρουσιάζονται εξαντλητικά οι παραστάσεις αυτών των δύο φυτών μεμονωμένα ή σε συνδυασμό στα μνημεία της αρχαίας τέχνης από τον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη λατρεία τις Δήμητρας και τις χθόνιες πεποιθήσεις.

Η θερμή ευγνωμοσύνη των επιμελητών του τόμου εκφράζεται προς το Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος Ψύχα καθώς και τη Γενική Συνέλευση του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας που συνέβαλαν οικονομικά καθιστώντας δυνατή την έκδοσή του. Ευχαριστίες εξάλλου οφείλονται στον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα, συνδιοργανωτή του Συμποσίου, που ενθάρρυνε και στήριξε το εγχείρημά μας, καθώς και στην επιμελήτρια του Αρχαιολογικού Χώρου και του Μουσείου στην Ελευσίνα Καλλιόπη Παπαγγελή για την αμέριστη βοήθειά της σε σχέση ιδίως με το φωτογραφικό υλικό και την παρουσία της στο συνέδριο. Πολύτιμες ήταν επίσης οι συμβουλές του αναπληρωτή καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας Ιωάννη Πίκουλα, του επίκουρου καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας Ιωάννη Λώλου, του Δρ. Αλέξανδρου Γούναρη, καθώς και του Δρ. Ιωάννη Παπαδόπουλου σε γλωσσικά και τεχνικά ζητήματα. Τέλος, ευχαριστούμε τον υποψήφιο διδάκτορα του τμήματος μας Γεώργιο Βήτο για τη συνδρομή του στη σελιδοποίηση τμήματος του γενικού ευρετηρίου, καθώς και τη διδάσκουσα Κλασικής Αρχαιολογίας Θεοδώρα Ρόμπου για τη γλωσσική επιμέλεια του αγγλικού κειμένου της εισαγωγής.⁷

Ιφιγένεια Λεβέντη
Χριστίνα Μητσοπούλου

Βόλος, Δεκέμβριος 2009

7. Ευχαριστίες οφείλουμε στους εξής (τότε) φοιτητές του Τμήματος ΙΑΚΑ για τη στήριξη του συμποσίου: Κ. Δραγώνας, Μ. Ζορμπά, Μ. Μουρτιάδου, Μ. Πανάγου, Α. Πορτάρη και Γ. Χιώτης.

INTRODUCTION

The International Symposium “Sanctuaries and Cults of Demeter in the Ancient Greek World” was organised by the Department of History, Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly in Volos on the 4th and 5th of June 2005. The Organising Committee was comprised of Iphigeneia Leventi, Alexander Mazarakis Ainian and Christina Mitsopoulou.

The Symposium “Sanctuaries and Cults of Demeter in the Ancient Greek World” represents the interests of our Department, whose wider scope of research aims at interpreting the various aspects of cult in the ancient world.¹ The objective of the Symposium and the present volume of its acts was to investigate, despite the limitations, this specific ancient Greek religious and cultural phenomenon along the following three main lines of research:

1. to present important and recently excavated sanctuaries of the goddess Demeter in Greece: to reveal the architectural remains and votive offerings, to suggest possible parallels and influences, and to elucidate the character of the cult.
2. to present new evidence from the sanctuary of Eleusis, as it has appeared in recent studies and works under publication which include the epigraphical and archaeological material.
3. to present evidence for the diffusion of the mystery cult of Demeter from Eleusis to the rest of the Greek world and beyond (the Aegean, Italy, the Black Sea).

The decision to include into the discussion of a symposium with a limited number of papers, such a wide range of subjects, does not bring forward an overambitious aim of fully covering every aspect of the subject. It was the result rather of the desire to open up a dialogue between various specialists studying from different angles the cult and mysteries of Demeter (iconogra-

1. See relevantly the website of the Department's events (from 2000-2009): <http://www.ha.uth.gr/gr/events.asp?year=2000>.

phy, epigraphy, field archaeology and history). The choice of speakers and papers was made on the premise a) to compare the results of well-documented research carried along over a period of many years and already offering a valuable corpus of publications, to more recent research which is just now being incorporated into the discussion and which is in need of a strong supportive framework and b) to reveal the wide range of subjects which may potentially contribute to the interpretation of the cult of Demeter and of any other cult. The need for an increase in primary new studies and publications is urgent, so as to bring out the local diversities and to enrich the data which will lead to a new synthesis of the different aspects of this cultural phenomenon.

A series of important publications which have appeared over the last fifteen years certifies the ever increasing interest of international scholars in such matters: Apart from the earlier already considered as classic, treatises on cult by Dahl 1976, Sfameni-Gasparro 1986 and Guettel-Cole 2000, which constitute synthetic works on available data, research calls for new primary evidence deriving mainly from the fields of archaeology and epigraphy. According to information provided by the ancient sources, as well as by modern research, the cult of Demeter and Kore at Eleusis is the original cult which served as a prototype for the development of other mystery cults in the Greek and Roman world.² Equally important and archetypal was the Thesmophoria cult of Demeter. However a synthetic treatise on the cult of Demeter over a wide geographical area, such as the one produced by Hinz 1998 for Sicily and Magna Graecia and the forthcoming study by Schipporeit on the Demeter cult in Asia Minor, is still lacking for mainland Greece.³ A corresponding effort to compile primary studies on the cult of Demeter mostly in the western Mediterranean (Italy, North Africa) was the result of an international Congress in Enna: Di Stefano 2008. The papers of this volume do not as a rule focus, however, on subjects pertaining to cult practices and rites.⁴

A recently published collective volume includes a wide range of studies, a general archaeological view on the mystery cults of the Greek world: Cosmopoulos 2003. On a broader field but along the same line was organised an exhibition which aimed at revealing the archaeological finds which are related to mystery cults, emphasising, however, on Italy: Bottini 2005.

2. Casadio and Johnston 2009, 5.

3. For the cult of Demeter in southern Italy, see also the recent unpublished dissertation Pierre 2007.

4. Cf. the review by Melfi 2009.

One may add yet another collective volume stressing on the different mystery and mystic cults in Magna Graecia (Demeter, Persephone, Dionysos, Orphic cult, cult of Isis and Mithras) and their coexistence there: Casadio and Johnston 2009. This volume includes an extensive introduction on the history of research and on the current studies of ancient mystery and mystic cults and also clearly makes the distinction between these two terms.

Along with the aforementioned collective studies, which focus, however, either on the cult of Demeter in Italy and Sicily, or on the entire range of mystery cults in the ancient world, the important publication by Kevin Clinton of the corpus and commentary of inscriptions from the sanctuary at Eleusis (*The Archaeological Society at Athens Library* no. 236 and no. 259, respectively), comes as an invaluable new addition to the already thriving research: Clinton 2005 and Clinton 2008.

Furthermore several unpublished dissertations examine various aspects of the cult of Demeter in mainland Greece, focusing either on specific geographical areas or on specific subject matters, such as those by Cronkite 1997, Kozłowsky 2005, Mitsopoulou 2007 and Patera 2007. At present this lack of synthetic studies has been completed by several specialised articles which try to bring together evidence from a narrower geographic area. The main reason for this gap in the research is due to the diversity in both quality and quantity of the available primary archaeological evidence. As V. Pirenne-Delforge has emphasized, the desired overall synthesis regarding the cult of the various divinities, may only be achieved if there is an increase of individual studies focusing on local issues.⁵ The present volume hopes to achieve such an aim by instigating further contributions of a larger scale and scope.

Four years after the Symposium took place, we present the acts which include ten out of the twelve papers presented. The paper by professor Eugenio La Rocca (presented at the Symposium by Dr. Massimo Vitti), introducing a new double-sided relief fragment in Rome, Museo Barraco inv. no. MB

5. Pirenne Delforge 1994, 10 : ... La deuxième approche se concentre sur les différentes particularités locales des honneurs rendus à une divinité. Elle autorise la confrontation des variations d'une région à l'autre et la comparaison des divers cultes avec la conception « panhellénique » de la divinité étudiée. La synthèse idéale devrait fournir un ensemble de monographies régionales montrant chaque panthéon en activité, dans la perspective d'une comparaison à grande échelle des cultes des différents dieux. Il n'est donc pas de solution partielle qui emporte définitivement les suffrages, et la monographie, qu'elle soit fondée sur une option régionale ou sur le choix d'une divinité précise, n'est qu'une pierre dans un édifice en construction... ». Cf. also Melfi 2009.

cr 5, which on the one side is a copy of the large Eleusinian relief (Athens, National Museum inv. no. 126), was not submitted for publication. However a shorter version of the paper including illustrations has appeared in Bottini 2005, 152-155. Neither was the paper presented by Dora Kyriakou on the archaic sanctuary on the coast of Alepochori in the Megarid included, since it forms part of her unpublished dissertation which at the time had not yet been completed. Finally of the two reliefs presented by Iphigeneia Leventi, one has already been published separately.⁶

The first two papers of the present volume (Clinton, Tiverios) investigate matters of cult practices, iconography and religious tradition at the sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis. Three further papers (Mitsopoulou, Gawlinski, Leventi) explore the relationship of the Eleusinian sanctuary with sanctuaries outside Attica which, however, bear directly or indirectly strong connections to it or also deal with matters pertinent to the diffusion of the Attic Eleusinian cult. Four papers (Bookidis, Petropoulos, Batziou-Eustathiou, Pingiatoglou) analyse the results of data from excavations at sanctuaries of Demeter in the Greek world and more specifically from Corinth, Achaia (Patras), Demetrias in Thessaly and Dion in Macedonia; each of these sanctuaries has its own prominent features and the intrinsic characteristics of the goddess's cult. Finally in a paper by Triantafyllidis a small group of Hellenistic funerary altars from the Dodecannese which testify, even though indirectly to the cult of Demeter in the region, was presented.

Kevin Clinton, Professor of Classical Studies at Cornell University and Director of the American Research Centre in Sofia Bulgaria, presents in detail the practice of *aparche* (first-fruits of the yearly crops) which was being collected at the Eleusinian sanctuary; his study is based primarily on the accounts for the year 329/8 B.C., when the practice was limited to contributions made by the Attic demes and the Athenian cleruchies. The inscription for the year 329/8 demonstrates how the procedure for the delivery of the *aparche* to the Eleusinian sanctuary was made and especially how after the sale of the grains, the funds were used for arranging an expensive sacrifice, for setting up a lavish dedication and for engraving the dedicatory inscription mentioning very probably in great detail the donors.

Michalis Tiverios, Professor of Classical Archaeology at the Aristotle University of Thessalonike, examines in great detail the representations of

6. Leventi 2007.

the Eleusinian deities Demeter and Kore, together with Artemis, Apollo and Dionysos, primarily on ritual vessels from the Eleusinian sanctuary. Both the iconography as well as the cult practices testify to the hypothesis, that, according to a secret no doubt Eleusinian tradition, Artemis was the daughter of Demeter and Dionysos. This version which was known to Aeschylus, as is attested by literary sources, betrays Egyptian influence.

Christina Mitsopoulou, Associate Lecturer of Classical Archaeology and in charge of the Laboratory of Archaeology at the University of Thessaly, presents the sanctuary of Demeter at Kythnos in the Cyclades. The most important categories of finds from the surface surveys which demonstrate the identity of the cult are discussed. Special emphasis is given to the rarely found outside Attica Eleusinian cult vessel, the so-called *kernos* or *plemochoe* and the question of its local use or offering is being raised. On the other hand, the collection of rental revenues from a sacred temenos (enclosure) at Kythnos for the period 421/0-408/7 B.C., attested epigraphically, testifies to the interests of the sanctuary of Eleusis towards the wealthy metalliferous island during the Peloponnesian War, a period of financial difficulties for the Athenian state.

Laura Gawlinski, Assistant Professor of Classical Studies at Loyola University Chicago, studies in detail the inscription of the Mysteries from Andania in Messenia, which reflects the reorganisation of the local cult in the early first century B.C. The study particularly brings forward the similarities and differences between the local Messenian mystery cult and that of the Eleusinian Mysteries, while revealing common regulations and rules which seem to have been in use for all mystery cults. Finally she studies the relationship between the mysteries and the topography of the area and the political exploitation of the Andanian Mysteries by a civil centre, here in particular by the city of Messene, just as Athens exploited the Eleusinian sanctuary.

Iphigenia Leventi, Assistant Professor of Classical Archaeology at the University of Thessaly, analyses in detail the representation of an Eleusinian scene on a well-known votive relief which was found in Pantikapaion and which she dates between 380 and 370 B.C. Here she identifies the only so far known representation of *paidēs* (children) that were *hearth-initiates*, taking part in a pre-initiation ritual. Having gathered evidence for the diffusion of the cult of Demeter in the kingdom of the Cimmerian Bosphoros, the author argues that the relief had been imported from Athens as a means of the reli-

gious propaganda which was being promulgated by the Athenian city-state during this period of expansion of the Eleusinian cult outside Attica and even to the periphery of the Greek world.

Nancy Bookidis, Assistant Director *Emerita* of the Corinth Excavations by the ASCSA and in particular of the excavations of the sanctuary of Demeter in Acrocorinth, presents the latest developments of her research regarding matters of topography and cult activities in this sanctuary, stressing that many questions still remain unanswered. Among the most conspicuous elements of this sanctuary are the theatre-shaped constructions from which the spectators could watch the cult activities. Another salient characteristic of these cult practices is the presence of extensive dining areas where ritual dinners were being held, as well as the large scale, predominantly male, terracotta statues of youths.

Michalis Petropoulos, director of the 39th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Arcadia), gives a general detailed presentation of sanctuaries and cults of Demeter in Achaia (Patras, Aigion, Voura, Pellene, Dyme). He focuses mainly on his recent excavations of the sanctuary at ancient Antheia (modern Thea in the Patras region). Conspicuous among the numerous finds are the miniscule drinking vessels (the so-called *poteria*) which lead to the hypothesis that the sanctuary can be identified as that of Demeter Poteriophoros and possibly a *Thesmophorion*, well attested in ancient sources. Finally the author puts forward the interesting view that the cult of Demeter in Achaia was established at exactly the same time as when the first Achaean colonies in the West were founded and it is therefore for this reason that it was not included as part of the official ritual there.

Anthe Batziou Eustathiou, director of the 15th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Prefecture of Larissa), has collected all the data from an earlier excavation conducted by A. Arvanitopoulos at the interior of the enclosure at Demetrias, in near proximity to the eastern wall and the adjacent cemetery, as well as finds from recent excavations in the same area conducted by herself. The evidence which has been brought together testifies to the presence of a sanctuary of Demeter Thesmophoros. In the second part of her study Batziou examines the idiosyncratic and local character of Pasikrata, a chthonic Thessalian goddess encompassing elements from both Aphrodite and Persephone, who was worshipped within the southern cemetery of Demetrias as can be further determined by the votive offerings.

Semele Pingiatoglou, Professor of Classical Archaeology at the Aristotle University of Thessaloniki, sums up the results of years of excavations which she conducted at the important sanctuary of Demeter at Dion in the region of Macedonia, which was in constant use from the Classical period until the end of the 4th century A.D. She determines the duality of the cult of Demeter and Kore, the association of Kore to chthonic Aphrodite, the close proximity to the shrines of Asclepios, Zeus Hypsistos, as well as that of Isis, the common worship with Kourotrophos, Artemis/Eileithyia and maternal Kybele and lastly the association with the Attic Eleusinian cult through the votive inscription to Baubo.

Pavlos Triantafyllidis, head of the Department for Archaeological Sites, Monuments and Research at the 22nd Ephorate for Prehistoric and Classical Antiquities (Dodecannese), presents an interesting and intriguing group of hitherto unpublished Hellenistic funerary altars from the Dodecannese, Rhodes and Telos, which are decorated with relief representation of ears of corn and poppy heads, both symbols of the fertile and chthonic nature of Demeter. The association of altars to the cult of Demeter is attested by two more examples from Asia Minor bearing an inscription dedicated to Demeter. In the present study these two plants have been thoroughly presented as they appear both isolated and in combination on works of art from the Greek and Roman world and are connected directly or indirectly to the cult of Demeter and the underworld.

The editors of the present volume wish to express their profound gratitude to the Managing Committee of the Psychas Foundation and to the Department of History, Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly for their financial support that made the publication of this book possible. Special thanks are also due to Alexander Mazarakis Ainian, Professor of Classical Archaeology and co-organizer of the Symposium, for his constant encouragement and support, and to Kalliope Papaggeli, curator of the archaeological site and Museum at Eleusis, for her invaluable assistance with the photographic material and her presence at the Symposium. Most valuable was the advice we received from our colleagues, Ioannis Pikoulas, Associate Professor of Ancient History, Yannis Lolos, Assistant Professor of Ancient History, Dr. Alexandros Gounaris, as well as Dr. Ioannis Papadopoulos in matters of language and technical aid. Last but not least we thank Giorgos Vitos, PhD candidate of our Department, for his help in paginating the general index and Dr. Theodora Rombou, Associate

Lecturer of Classical archaeology, for reviewing the English text of the introduction.⁷

Iphigeneia Leventi
Christina Mitsopoulou

Volos, December 2009

7. Our sincere thanks are expressed to the following (then) students of the Department IAKA, for the support during the symposion: G. Chiotis, K. Dragonas, M. Mourtiadou, M. Panagou, A. Portari and M. Zorba.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - BIBLIOGRAPHY

- Bottini A., επιμ., 2005. *Il rito segreto. Misteri in Grecia e a Roma, Roma, Colosseo, 22 luglio 2005-8 gennaio 2006*, Milano.
- Casadio G. και Johnston P.A., επιμ., 2009. *Mystic Cults in Magna Graecia*, Austin.
- Clinton K., 2005. Eleusis. *The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme I*, Athens.
- Clinton K., 2008. Eleusis. *The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme II: Commentary*, Athens.
- Cosmopoulos M.B., επιμ., 2003. *Greek Mysteries: the Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, New York.
- Cronkite S.M., 1997. *The Sanctuary of Demeter in Mytilene: a Diachronic and Contextual Study* (UCL London, αδ. διδ. διατριβή).
- Dahl K., 1976. *Thesmophoria: en græsk kvindefest*, Copenhagen.
- Di Stefano C.A., επιμ., 2008. *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda. Atti del I Congresso Internazionale. Enna, 1-4 Luglio 2004*, Pisa-Roma.
- Guettel Cole S., 2000. Demeter in the Ancient Greek City and its Countryside, στο Buxton R., επιμ., *Oxford Readings in Greek Religion*, Oxford – New York, 134-154.
- Hinz V., 1998. *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia (Palilia 4)*, Wiesbaden.
- Kozłowski J., 2005. *Archéologie du culte de Déméter Thesmophoros. Sanctuaires, rituels et pratiques votives* (Université Charles-de-Gaulle – Lille 3, Lille, αδ. διδ. διατριβή).
- Leventi I., 2007. The Mondragone Relief Revisited. *Eleusinian Cult Iconography in Campania, Hesperia* 76, 107-141.
- Melfi M., 2009. Review of Di Stefano C. A., ed., *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda. Atti del I Congresso internazionale, Enna, 1-4 luglio 2004*, Pisa/Roma 2008, *BMCR* 2009.10.34.
- Μητροπούλου Χ., 2007. *Το ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο και το αττικό ελευσινιακό σκεύος* (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, αδ. διδ. διατριβή).
- Patera I., 2007. *Offrir en Grèce ancienne: rites et objets. Autour de certains sanctuaires et fêtes de Déméter* (EHESS, Paris, αδ. διδ. διατριβή).
- Pierre H., 2007. *Le culte de Déméter en Italie du Sud* (Université de Toulouse Le Mirail, Toulouse, αδ. διδ. διατριβή).
- Pirenne Delforge V., 1994. *L'Aphrodite grecque. Contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique* (Kernos Suppl. 4), Liège.
- Schipporeit S., 2000. *MEGARON. Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien* (Dissertation Universität Heidelberg, υπό έκδοση, στη σειρά Byzas, DAI-IST).
- Sfameni Gasparro G., 1986. *Misteri e culti mistici di Demetra* (*Studi di religione* 3), Roma.

THE ELEUSINIAN *APARCHE* IN PRACTICE: 329/8 B.C.

Kevin Clinton

In the sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis it was ancestral custom to donate a tithe (ἀπαρχή) of the annual grain harvest, which took place in late spring. Our first full piece of legislation on this topic is the so called First Fruits Decree (*IG I³ 78*), issued apparently in the mid-430's B.C.¹ Before this time the custom of the *aparche* existed, but contributions from outside Attica were probably rare. The First Fruits Decree is based in part on authorization from Delphi, and this almost certainly means that the custom underwent a major renovation at this time.²

The First Fruits Decree calls for contributions from the allies of Athens and urges other cities to contribute as well. The only document that offers evidence concerning actual contributions is a financial account of the year 329/8 B.C. (*IG II² 1672*, lines 263-300).³ It reveals that at that time contributions came only from Attica and Athenian cleruchies. But Isocrates, in his *Panegyricus* 31, states that contributions came from “most” Greek cities.

Αἱ μὲν γὰρ πλεῖσται τῶν πόλεων ὑπόμνημα τῆς παλαιᾶς εὐεργεσίας ἀπαρχὰς τοῦ σίτου καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν ὡς ἡμᾶς ἀποπέμπουσιν, ταῖς δ' ἐκλείπουσαις πολλάκις ἢ Πυθία προσέταξεν ἀποφέρειν τὰ μέρη τῶν καρπῶν καὶ ποιεῖν πρὸς τὴν πόλιν τὴν ἡμετέραν τὰ πάτρια.

This is probably not a falsehood, but perhaps just an exaggeration. Presumably at least several Greek cities were contributing, and one might refer to them as “most” or “very many.” Around 380 B.C., when the *Panegyricus* was pub-

1. *IG I³ 78* = Clinton 2005, no. 28 (on the date).

2. Cf. Clinton 1974, 15.

3. *IG II² 1672*, lines 263-300 = Clinton 2005, no. 177, lines 392-429.

lished, the sanctuary was embarking on a new era of prosperity, and it would not be surprising if quite a few cities were contributing.⁴ However, by 329/8 the date of the financial account just mentioned, the custom was only being honored by Athenians.

The First Fruits Decree of ca. 435 B.C. describes the procedure of the *Aparche*.⁵

1) At the Mysteries the hierophant and daduch announce the obligation of the Greeks to donate *Aparche*.

κελευέτο δὲ καὶ ἡο ἱεροφάντες καὶ [ὁ] δαιδοχος μυστηρίοις ἀπάρχεσθαι τὸς ἑλλενας τὸ καρπὸ κατὰ τὰ πάτρια καὶ τὲν μαντείαν τὲν ἐγ Δελφῶν,

IG I³ 78, lines 24-26.

This was the normal procedure, though at the moment this decree was passed, close to or during the time of the harvest, it was necessary to send out an extraordinary delegation of heralds to announce the new policy.

2) The *aparche* was collected in the sanctuary at Eleusis and placed in three storage chambers called *siroi*.

ἀπὸ τῶν ἑκατὸν μεδίμνον [κ]-
 ριθὼν μὲ ἔλαττον ἢ ἑκτέα, πυρὼν δὲ ἀπὸ τῶν ἑξατῶν μεδίμνον μ-
 ἔ ἔλαττον ἡμιέκτεον· ἐὰν δὲ τις πλείο καρπὸν ποιῆι ἢ τοσο[ῦ]το-
 ν ἢ ὀλείζο, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀπάρχεσθαι. ἐγγέγεν δὲ τὸς δεμ-
 ἄρχος κατὰ τὸς δέμος καὶ παραδιδόναι τοῖς ἱεροποιοῖς τοῖς
 10 Ἐλευσινόθεν Ἐλευσινάδε. οἰκοδομεῖσαι δὲ σιρὸς τρεῖς Ἐλευσίν-
 ι κατὰ τὰ πάτρια ἡόπο ἂν δοκεῖ τοῖς ἱεροποιοῖς καὶ τῷ ἀρχιτ-
 ἔκτονι ἐπιτέδειον ἔναι ἀπὸ τῷ ἀργυρίῳ τῷ τοῖν Θεοῖν· τὸν δὲ κα-
 ρπὸν ἐνθαυθοῖ ἐμβάλλεν ἡὸν ἂν παραλάβοσι παρὰ τῶν δεμάρ[χ]ου,

IG I³ 78, lines 5-13.

3) The *aparche* was used to provide sacrifices. First, a sacrifice of a πελανός,

4. Cf. Clinton 1994, 161-170.

5. IG I³ 78 = Clinton 2005, no. 28.

consisting of grain. Then the *aparche* was sold, and from the proceeds (ἀ]πὸ τῶν κριθῶν καὶ τῶν πυρῶν) sacrifices were performed to Demeter, Kore, Triptolemos, Theos, Thea, Euboulos, and Athena.⁶

θύεν δὲ ἀπὸ μὲν τῷ πελανῷ καθότι ἂν Εὐμόλπιδαι ἔχσ[η]-
[γῶ]νται, τρίττοϊαν δὲ βόαρχον χρυσόκερον τοῖν Θεοῖν ἑκατ[έρ]-
[αι ἀ]πὸ τῶν κριθῶν καὶ τῶν πυρῶν καὶ τοῖ Τριπτολέμοι καὶ τοῖ Θε-
οὶ καὶ τῆι Θεᾷ καὶ τοῖ Εὐβόλοι ἱιερεῖον ἑκάστοι τέλεον καὶ
τῆι Ἀθηναίαι βῶν χρυσόκερον·

IG I³ 78, lines 36-40.

4) After the expenses of sacrifice the money left over was used in various ways, depending on current legislation. According to the First Fruits Decree the leftover money was to be used to set up several dedications with inscriptions stating that they were made from the *aparche*, and that the donors were “the Hellenes.”

τὰς δὲ ἄλλας κριθᾶς καὶ πυρὸς ἀπ-
οδομένους τὸς ἱεροποιῶς μετὰ τῆς βολῆς ἀναθήματα ἀνατιθέν-
αι τοῖν Θεοῖν, ποιησαμένους ἡάττ' ἂν τοῖ δέμοι τοῖ Ἀθηναίων δοκῆ-
ι, καὶ ἐπιγράφεν τοῖς ἀναθέμασιν, ἡότι ἀπὸ τῷ καρπῷ τῆς ἀπαρχῆς
ἀνεθέθε, καὶ ἑλλένον τὸν ἀπαρχομένον·

IG I³ 78, lines 40-44.

The donors were simply “the Hellenes.” That is significant. The *aparche*, a gift of grain to Demeter and Kore, is given by the very people, the Hellenes, who according to the myth received the gift of grain from Demeter. The Athenians of course did not let their fellow Hellenes forget that they, the Athenians, were the *first* to receive Demeter’s gift, and that they, in their generosity, passed it on to their fellow Hellenes, as Isocrates (and others) pointed out. Thus the *aparche* illustrates in a most vivid way not just the generosity and power of the Grain Goddess but also the power and generosity of Athens and finally the gratitude of all Hellenes to the divine Mother and Daughter—and to the Athenians: “To those who do this let there be many good things,

6. By 352 a sacrifice to Zeus seems to have been added (Clinton 2005, no. 142 = *IG II² 140*).

a harvest both beautiful and bountiful—those who do not do wrong to the Athenians, neither the city of the Athenians nor the Two Goddesses”.

τοῖς δὲ ταῦτα ποιῶσι
πολλὰ ἀγαθὰ ἔναι καὶ εὐκαρπῖαν καὶ πολυκαρπῖαν, ἠοίτινες ἄν
μὲ ἀδικῶσι Ἀθηναῖος μεδὲ τὲν πόλιν τὲν Ἀθηναίων μεδὲ τὸ Θεό

IG I³ 78, 44-46.

Cult and politics are inextricably interwoven.

The First Fruits Decree called for setting up several dedications from the *Aparche*. In 329/8 only one dedication was set up, which we will discuss below. In other years, in special circumstances, such as wartime, the money was just kept on the Acropolis as income of the Eleusinian sanctuary.⁷

The most detailed information about the procedure of the *Aparche* is preserved in the First Fruits Decree and the account of the year 329/8. In its general lines the normal procedure in the Classical period (at least from the 430's, the time of the First Fruits Decree), was as follows: the hierophant and daduch made the announcement at the Mysteries; the grain was sent to Eleusis shortly after it was harvested; from the sale of the grain most of the sacrifices were made; and the surplus after the sacrifices was used to make dedications. The First Fruits Decree makes no provision for any surplus after the dedications, and the account of 329/8 confirms that the entire proceeds from the sale, after expenses, were spent on the dedication.⁸

The time when the sacrifices took place is nowhere explicitly stated; no festival is mentioned as their venue (the Mysteries are mentioned only as the time of the announcement); presumably, therefore, the sacrifices did not take place within a festival. But there is enough information to infer an approximate date. The *aparche* would have been brought to the sanctuary soon after it was harvested, in late spring. There is no indication that the grain was stored for a significant length of time at the sanctuary. The financial account, in fact, informs us that in the year 328 the grain was sold fairly quickly, certainly before the end of Skirophorion, the last month of the civil year, and it also informs us that in the preceding year, 329, the dedication was already being inscribed early in Thargelion, the month before Skirophorion. So the sales probably began at least as early as Thargelion but were certainly

7. Clinton 2005, no. 52.A, lines 5-6, B, lines 4-5 (= *IG I³ 386/387*).

8. Clinton 2005, no. 177, lines 426-429 (= *IG II² 1672, lines 297-300*).

over sometime before late Skirophorion. The sacrifice was therefore offered at some point in Thargelion or Skirophorion, after the *aparchai* had been collected, delivered, and sold.

To gain more precision we need to look closely at the relevant parts of the financial account, bearing in mind that the account covers the Athenian year 329/8. The Athenian civil year begins with Hekatombaion, in late June or July; thus this account covers expenses from sometime in late June or July 329 to sometime in late June or July 328. Costs for the inscription of the dedication (ἀνάθημα) are listed close to the beginning of the account, in the month of Hekatombaion of 329.⁹

τοῖς τὰ] γράμματᾱ ἐπικολάφασιν ἐπὶ τὸ ἀνάθημα ἐν τῶι Ἐλευσινίῳ
σιτία : ΓΗΗ : καὶ ἐπὶ τῆς Λειωντ[ίδ]ος τῆς ἡμέρας : ΗΙ : ἡμερῶν : ΔΓΠ :
κεφάλαι : ΔΓΗΗΗΗΙΙΙΙ : καὶ ἐπὶ τῆς Οἰνηίδος δεκάτης προτανείας σιτία
[ΔΔΔΔΗΗ]ΗΗΗ.

IG II² 1672, lines 6-8.

For those who inscribed the letters on the *anathema* in the Eleusinion (i.e. the sanctuary at Eleusis), food allowance, 8 drachmas (in the current prytany, i.e. in Hekatombaion); and in the prytany of Leontis, 1 drachma 1 obol per day, for 17 days, a total of 19 drachmas, 5 obols; and in the prytany of Oineis, the 10th prytany, a food allowance of 44 drachmas, 2 obols.

From this entry we can conclude that the inscribing in 329 started early in the month of Thargelion, because it went on for sixty-one days, ending on 6 Hekatombaion. The information here shows that work on the inscription proceeded: (1) for only 17 days in Leontis, the ninth prytany of 329, i.e. in the preceding civil year, before the start of this account; (2) for the entire Oineis, the tenth prytany, namely 38 days, again in the preceding civil year; and (3) finally (a payment listed first in this entry), in the first prytany of the current civil year, for only six days (as we can deduce from the payment of 8 drachmas).¹⁰ Thus the inscription was begun in the preceding civil year, but the cost of food for the stonecutters was only paid now, in Hekatombaion,

9. Clinton 2005, no. 177, lines 6-8.

10. But Loomis 1995, 132-133, and 1998, 113, n. 26, suggests that the wage may still be 7 obols per day, and the cutter may have inscribed an extra drachma here by mistake.

in the current civil year, when the dedication was finished. This procedure is confirmed at the end of the financial account: the proceeds remaining from the *Aparche* of 328, after expenses, are turned over to the *hieropoioi* for the *anathema* of 328; but the cost of food for the inscribers is not listed there, at the end of the account, because it would be paid at the beginning of the account of the next civil year, as it is here (for the *anathema* of 329). The task of inscribing would start towards the end of one civil year and could end as late as Hekatombaion, in the early days of the next civil year. Then the payment would be made.

It is even possible to calculate the Julian date for the start of the inscription of the *anathema*, within a day or two, as follows. In the late fourth century Athens was closely following the rule, mentioned by Plato [*Leg.* 767c], that the new year should begin with the first new moon after the summer solstice.¹¹ The first new moon after the summer solstice in the year 329 occurred on 16 July at 3:05 A.M. in Babylon, or five minutes after midnight in Greenwich. The time difference between Greenwich and Athens is one hour and 35 minutes.¹² So at Athens the new moon occurred on 16 July at 1:40 A.M. Therefore 15 or 16 July should then be the last day of Skirophorion 329 and 16 or 17 July will have been the first day of Hekatombaion (though the new moon actually occurred on the 16th, it may not have been observed until the 17th). If the letter cutters worked on the *anathema* at Eleusis for 55 consecutive days in the last two prytanies of 330/329 (including the entire tenth prytany), they started work on 22 or 23 May 329, or approximately 4 Thargelion. Much of the barley harvest, which usually started in early May, should already have occurred, but the wheat harvest, which usually began later, might not have advanced very far.¹³ Clearly therefore, for First Fruits to be sent to Eleusis, the entire harvest need not have been completed. This is precisely what we should expect of a custom of offering ἀπαρχή: it is taken *first*, from the *beginning* of the harvest. Theophrastus, in commenting on the maturation of barley and wheat, takes for granted such a practice in the ἀπαρχή of grain:

Διαφέρει δὲ καὶ πρὸς τὴν τελείωσιν χώρα τε
χώρας καὶ ἀῆρ ἀέρος· ἐν ἐλάττοσι γὰρ ἔναι
δοκοῦσιν ἐκφέρειν, ὥσπερ ἄλλαι τε καὶ μάλιστα

11. See Morgan 1996.

12. Ginzel 1906, 547.

13. Brumfield 1981, 39-41; Theophr. *Hist. pl.* 8.2.7 (printed below).

ἐπιδήλως Αἴγυπτος· ἐκεῖ γὰρ κριθαὶ μὲν ἐν
 ἑξαμῆνῳ πυροὶ δὲ ἐν τῷ ἑβδόμῳ θερίζονται· περὶ
 δὲ τὴν Ἑλλάδα κριθαὶ μὲν ἐν τῷ ἑβδόμῳ παρὰ δὲ
 τοῖς πλείστοις ὀγδόῳ, πυροὶ δὲ ἔτι προσεπι-
 λαμβάνουσιν. οὐ μὴν οὐδὲ ἐκεῖ τό γε πᾶν πλῆθος
 οὕτως, ἀλλ' ὅσον εἰς ἀπαρχὴν κομίζεται γὰρ
 πρὸς ἱερῶν τινῶν χρεῖαν ἄλφιτα νέα τῷ ἕκτῳ
 μηνὶ καὶ ταῦτα ἐκ τῶν ἄνω τόπων ὑπὲρ Μέμφιν.

Hist. plant. 8.2.7.

Also with regard to maturation there are differences according to land and climate. Some lands seem to produce in less time, especially Egypt, in a conspicuous way. There barley is harvested in the sixth month, wheat in the seventh, while in Hellas barley is harvested in the seventh month, in most places actually in the eighth, with wheat taking even longer. However, not even there (in Egypt) is the whole amount gathered so soon, but only as much as is needed for the *aparche*.

Theophrastus noted nothing unusual about *aparche* gathered at the beginning of the harvest.

From the duration of the work on the inscription, sixty-one days, we have to infer that the names of a very large number of donors were inscribed, among them of course the names of all the contributing demes. The *aparchai* were undoubtedly collected by the demarchs, as called for in the First Fruits Decree (lines 8-9, printed above, p. 2). Sixty-one days, however, should have been far more than what would be needed to inscribe the names of all the demes and their contributions. There were 139 demes but many of the City demes would not have contributed. Below the level of deme and demarch there was no intermediate administrative structure. It is therefore conceivable that every individual donor was listed, presumably according to deme (or other locality). Although the account of the *aparche* (in lines 263-300) lists only the total contribution of each tribe (*phyle*) and of some localities outside the area of the tribes, the account was concerned primarily with the money that came from the sale of the grain; it had no interest in highlighting the individual donors or the demes and their contributions. But the dedication—produced over the course of 61 days—must have listed many more entities than the demes, and it is hard to imagine any other possibili-

ty but that it listed every single donor.¹⁴ It must have been a very impressive monument.

Work on inscribing the dedication (i.e. the blocks that made up its base) therefore started not long after the beginning of the harvest, continued as the harvest progressed (the wheat harvest starting later than the barley), and was completed in Hekatombaion, long after the end of the harvest and the sacrifice. The *aparche* from Imbros arrived late, after the sacrifice had already taken place, and the financial administrators (the *epistatai* of Eleusis), who were still in office, therefore sometime before the first day of Hekatombaion, accepted this late delivery and gave the proceeds, minus expenses, to the *hieropoioi*, who were also still in office. In line 300 we are told the purpose of this money: “for the dedication to the Two Goddesses.”

(IG II² 1672, 288-300, printed below, p. 9)

Thus the sacrifice occurred certainly before the end of Skirophorion, but too soon for the Imbrians to arrive on time. Sometime around the middle of June, i.e. after the harvest, might seem to be a reasonable conjecture for the time of the sacrifice; but an earlier date seems more likely, since the *aparche* was probably gathered, as noted above, at the beginning of the harvest.¹⁵ Its timing had to do with the time of the harvest and the delivery and sale of the *aparchai*, which of course varied from year to year. The inscribing of the dedication started on 22 or 23 May, approximately 4 Thargelion, in the year 329. This implies that the blocks of the base of the dedicatory monument were ready for the letter cutters to begin their work. It need not mean that

14. The only estimate known to me of how much inscription could be done by an Athenian cutter in a day is the estimate made by Tracy 1975, 119, n. 70, of the work of a cutter in the early first century B.C.: 422 letters in a day. If the cutter of the dedication of 329 inscribed at this rate, and if we assume that patronymics of donors were not inscribed (as, e.g., in a list such as IG I³ 1048 = Clinton 2005, no. 49), and the average name was ca. 9 letters, then he could have inscribed ca. 2928 names in 61 days. The output might even have been greater: Certainly more than a single cutter worked on the monument, and more than a single cutter may have been at work simultaneously; for the fact that a food allowance rather than a wage was paid may mean that the cutters were slaves.

15. On Robertson's view (1996) that the *aparche* was destined for the festival of the Proerosia, held in autumn, and the sacrifice took place at that festival, see Clinton 2008, Introduction, p. 6, n. 2. It is possible, though far from certain, that in the year of the First Fruits Decree and later in the fifth century the sacrifice took place in Hekatombaion: see Clinton 2008, no. 28, *ad* lines 47-61.

- κεφάλαιον ἀργυρίου τῆς ἐπαρχῆς τοῦ αἵτου XXXPΔIIIIIC· ἀπὸ τούτου τάδε ἀνήλω-
 ται· ἱεροποιοῖς ἐγ βουλῆς ὅσον ὁ δῆμος ἔταξεν τοῦ προβάτου καὶ τῆς αἰγὸς ἐκάστου ΔΔΔ νννννν
 290 ἱερείων τετταράκοντα τριῶν, κεφάλαιον ΧΗΗPΔΔΔΔ· τῶν βοῶν ἐκάστου ΗΗΗΗ, τριῶν βοῶν ΧΗΗ· ἵπποθῶ[ν]-
 τος ἱερεῖ πελανὸν ΔΔΔΓ'Η'Η'Η'· προμετρητῆ ἰσθὸς ἀπὸ τῶν ἐκατῶν Η'Κ, κεφάλαιον ΔΗ'Η'IIIC· νν
 σανίδων ΔIIII τιμῆ καὶ γραφῆ P'Η'· τοῦ πύργου ἐπισκευῆ τῶι σίτωι P'ΔΔ· μισθωτοῖς τοῖς ἐκφέρουσι
 τὸν σῖτον, τῶν ἐκατῶν μεδιμνῶν IIII, κεφά Γ'Η'Η'· εἰς τὰς ἱεράς οἰκίας ταῖς ἱερείαις θυρώματα Δ II II
 καὶ σταθμὰ ταῖς θύραις καὶ ὑπερτόναια, τιμῆ ξύλων καὶ ἥλων καὶ κόλλης καὶ μισθωτοῖς ἐργασασμένοις]
 295 ΗΗΗΗPΔΗ'· εἰς τὰ ἐπιθύσια P'ΔΔΔΔ ἱεροποιοῖς ἐγ βουλῆς· κεφάλαιον λήμματος XXXPΔIIIIIC· κεφά
 ἀναλώματος XXXHHΔΔΔΓC· . *vzcaf*
 περίσστιν ΗΗP[Δ]ΔΔΓ'IIIIII· τούτο παρεδώκαμεν ἱεροποιοῖς τοῖς ἐγ βουλῆς καὶ ἐξ ἡμβρολῶν τῆς ἀπαρχῆς, οἱ ὑπὲρον
 (ἐλθόντες τῆς θυσίας, ἣν ἐκόμισε Χαϊρέστρατος Ἀναγυράσιος, πυρῶν] μεδιμνοὶ ΔΔΔΓ', δέκα ἡμί-
 εκτεῖα ἔχοντες τὴν ἐπιβολήν, τιμῆ τούτων Η'ΗΔΔ'· κριθῶν μεδιμνοὶ ΔΔΔΔIII, ἡμικτε[ί]α τέτταρα ἔχοντες τὴν
 ἐπιβολήν, τιμῆ τούτων, τοῦ μεδιμνοῦ ἐκάστου Η'Η'IIII· σύμπαν τιμῆς κεφάλαιον ΗΗΗPΔΔΔ<Δ>Γ'Η'Ι'Ι'
 ἀπὸ τούτου προμετρητῆ Η'· μισθωτοῖς Η'IIIIIT· ἐνοίκιον Η'· κεφάλαιον ἀναλώματος [Γ]Γ'· περίσστιν ΗΗΗPΔΔΔΗ'Η'
 300 καὶ τούτο παρεδώκαμεν ἱεροποιοῖς ἐγ βουλῆς Δημοφίλωι Ἀχαρνεῖ καὶ συνιεροποιοῖς νν'ν'
 εἰς ἀνάθημα τῶν θεῶν.

IG II² 1672, 288-300.

the object dedicated was finished and paid for. In 328 the late funds from the Imbrian grain arrived after the sacrifice and were added to the cost of the dedication, which must have been paid for by the end of Skirophorion (the payment for the dedication in 329 does not appear among expenses in Hekatombaion of 329/8, so must have been made also in Skirophorion). So the order of events was evidently as follows: delivery of the *aparchai*, beginning of the inscription and sale of the *aparchai* (these two processes could occur simultaneously), sacrifice (financed from the sale of the grain), completion of the object dedicated.

In the financial account of 329/8 the list of the entire *aparche* of grain for the spring of 328, according to tribe (and some localities not covered by the tribes), takes up twenty-lines of the document, but there is no point in reviewing this information here.¹⁶ Full studies have been devoted to this section of the document and the question of grain production in Attica.¹⁷

With the information available to us, we can reconstruct a general picture of what was happening in the spring and early summer of 328 and 329.

The time for harvesting, collecting, and delivering the *aparche* need not have taken long.¹⁸ I would assume, for simplicity of administration, that it was known in advance approximately how much grain would be harvested on each piece of property in production, and therefore how much each producer would have to contribute: this amount could be collected by the demarch and delivered to Eleusis shortly after the beginning of the harvest. The notion of waiting until the end of the harvest and measuring the entire grain crop of every producer, in order to determine the amount of individual *aparchai*, seems quite impractical, and evidently did not occur (though special circumstances must have dictated exceptions to the expected donations).

This assumption, based on a general consideration of practicality and the notion that the *aparche* represents the *First Fruits*, seems to be borne out by the facts provided in the account of 329/8. In 329 the inscribing of the Dedication to the Two Goddesses started on May 22nd or 23rd. Since the inscription must have included the names of the demes and evidently even the individual donors of the *aparchai*, clearly the harvest was well under way; it is not impossible that all or nearly all deliveries of *aparchai* had al-

16. Here ἀπαρχή is spelled (mistakenly) ἐπαρχή (except in line 297).

17. Most recently Garnsey 1988, 98-103; Clinton 2008, no. 177. The figures are sometimes used to estimate the grain production of Attica and Athenian cleruchies, but we cannot be sure that the ratio of *aparche* to total production, as ordained by the First Fruits Decree, was the same ratio that was used in 328.

18. See now also Stroud 1998, 32-35.

ready taken place, since the inscription of donors presumably had to be organized, probably by tribe and demes, before the work of inscribing could begin. But it is very unlikely that the entire harvest, especially the wheat harvest, was finished by May 22nd or 23rd. In the following year, 328, slightly over 1108 medimnoi of barley were delivered as *aparche* and approximately 87 medimnoi of wheat. With the barley harvest coming first, in the beginning of May, it might not have been difficult to deliver this quantity of barley by May 22nd and, with the wheat harvest beginning a few days or a couple of weeks later than the barley, delivery of 87 medimnoi of wheat by May 22nd does not seem like a difficult task. The First Fruits Decree does not suggest that several partial deliveries from each deme were contemplated. If the *aparchai* had been delivered by May 22, and the sacrifice from the *aparche* took place shortly afterwards, it is understandable that Imbros, the most distant cleruchy, might not be able to get its contribution to Eleusis in time.

In this regard I would imagine that cheating on the donation of *aparche* ought not to have been a serious problem.¹⁹ The amount of grain donated by deme and tribe was listed year after year. If there was a significant discrepancy, surely it would be relatively easy to find out the cause.

In addition to the tribes, the document reveals that the following localities and cleruchies sent *aparche*: Drymos, “(territory) of Amphiaraios,” Salamis, Skyros, Myrina and Hephaestia of Lemnos, and Imbros. Drymos is the area of the modern plain of Skourta on the border of Attica and Boeotia.²⁰ The general Philon who escorted the delivery was probably in charge of the garrison stationed at Panakton²¹ or Phyle. The sanctuary and territory of Amphiaraios was part of the whole area of Oropos which Philip handed over to the Athenians in 338/7.²² It appears from the entry here that the demarch of the new deme created in Oropos kept his original demotic, here ΣΟΥΜΙΕΥΣ.²³ The demarch was the normal official to oversee the delivery of a deme’s *aparche*, as specified in the First Fruits Decree. Of the Athenian

19. For a different opinion, see Stroud (see above n. 18).

20. Harp., s.v.; Hesychius, s.v.; Dem. 19.326.

21. On the controversy about its location, see now Clinton 2008, no. 196, *ad* lines 38-39.

22. Langdon 1987, 56, n. 27, argued plausibly that the «territory of Amphiaraios» was land owned by the sanctuary in the coastal plain extending west from the port at Skala Oropou.

23. On the question of the status of Oropos as deme cf. Whitehead 1982, 40-42 (with bibliography), who believes that Prokles was demarch of Sounion. But it seems more natural to suppose that his function here was precisely the same as that of the other demarchs: they collected the *aparche* from their respective demes and had it delivered to Eleusis, and Prokles therefore was demarch of Oropos.

cleruchies that contributed *aparche*—Salamis, Skyros, Imbros, and Myrina and Hephaestia of Lemnos—Samos is surprisingly absent. The generals accompanying these deliveries of *aparche*, like the demarchs, came, formally or informally, as officers of the areas that they served.²⁴

After the list of all these additional *aparchai* from the localities and cleruchies (except that of Imbros, which comes later) the total amount of barley is given. From the total amount of barley *prokonion* and a *pelanos* are taken and given to the *hieropoioi*: one *medimnos* for the *prokonion* and close to 16 *medimnoi* for the *pelanos*. *Prokonion* are cakes made of barley or wheat. The *pelanos* is a pottage made of wheat and barley. Both offerings were consumed in the sacrifice—the procedure implied by the First Fruits Decree for the *pelanos* (line 36, printed above, p. 3).²⁵ *Prokonion* and a *pelanos* were likewise taken from the wheat *aparchai*.²⁶

The First Fruits Decree (printed above, p. 3) called for a sacrifice of a bull, sheep, and goat (τρίπτοια βόαρχος) to Demeter and Kore individually and a ιερείων τέλειον (presumably either a sheep or a goat) to Triptolemos, the God, the Goddess, and Eubuleus, and a bull to Athena. Thus the animals required amounted to three bulls and eight sheep or goats. Here in the year 328 the number of bulls remains the same (no mention, though, of gilded horns), but there are 43 sheep or goats, i.e. 35 more sheep or goats than in the First Fruits Decree. This would allow five more animals per deity, but we do not know whether they were distributed in this way.²⁷ The sacrifices are evidently carried out by the *hieropoioi* ἐγ βουλῆς.

A *pelanos* of 49 drachmas, 2 obols is given to the priest of Hippothon. Here money (not grain) is given for the *pelanos*, and is probably, therefore,

24. On the officers and government of the cleruchies, see Cargill 1995, 138-157.

25. The barley was not given to the *hieropoioi* as compensation, as we find in other documents, e.g. the sums recorded πέλανον in the document of the Salaminioi, LSS 19.29-30, 34-35. Nor is it likely that the grain in the First Fruits Decree εἰς τὸν πέλανον was sold to cover expenses of sacrifice.

26. After the money realized from the sale of the barley: 3,082 drachmas and 3 obols, comes the total amount of wheat. Then we should get the wheat used for *prokonion* and the *pelanos*, but a mistake seems to have occurred in the text here. The one *medimnos* would be appropriate for *prokonion*, as in line 409; the 10 *medimnoi*, for the *pelanos* (for which nearly 16 *medimnoi* of barley were used). In addition, τοῖν Θεοῖν should qualify προκῶνια, not τὸν πελανόν, as in line 409. We should read: “For the *prokonion* of the Two Goddesses a *medimnos* and for the *pelanos* for the *hieropoioi* from the Boule ten *medimnoi*” [εἰς <προκῶνια> τοῖν Θεοῖν μέδιμνος καὶ <τὸν πέλανόν> τοῖς ἱεροποιοῖς etc.]

27. A sacrifice to Zeus was added since the First Fruits Decree; see above n. 6. The cost of bulls is quite high, no doubt because of the grain shortage at this time.

not a sacrificial *pelanos*, like the one above, but a form of compensation given to the priest.²⁸ Participation of the priest of Hippothon in the sacrifice is an innovation (relative to the First Fruits Decree).²⁹ The coastal trittys of the tribe Hippothontis included Eleusis and the western portion of the Thriasian plain; and according to Pausanias (1.38.4) there was a shrine to Hippothon at Eleusis.³⁰ There follow various expenses connected with the storage and processing of the *aparche* as well as some expenses for repair of doors of “sacred houses for the priestesses” and for *epithysima*.³¹

In line 297 (printed above, p. 9) there appears the total balance after expenses, 285 drachmas, 5 obols. This is given to the *hieropoioi* along with the *aparche* of Imbros. Then we see expenses in connection with handling the *aparche* of Imbros. This leaves in line 299 a balance of 382 drachmas and 1/4 obol from the *aparche* of Imbros. Then καὶ τοῦτο παραδῶκαμεν repeats τοῦτο παρεδῶκαμεν of line 297 and completes the sense with ἀνάθημα τοῖν Θεοῖν. “We gave this too to the *hieropoioi* from the Boule ... for the dedication to the Two Goddesses.” The total amount available for the *anathema* would be approximately 660 drachmas.³² Thus all the money remaining after the sacrifices and other expenses was used for the dedication made in the year 328. This amount suggests a fairly lavish dedication, consistent with the fact that its inscription took 61 days to complete. Unfortunately no dedication made from the *aparche* seems to survive from the Classical period.³³

In summary, in the year 329 the inscribing of the dedication made from the *aparchai* began 55 days before the end of the preceding civil year, approximately on the fourth day of Thargelion, or May 22 or 23. The harvest probably began about three weeks earlier, therefore in the preceding Athenian month, Mounichion. By May 22 or 23 a significant quantity of the *aparchai*, probably all or nearly all of the *aparchai* from Attica, had been delivered. By this date the sale of the *aparchai* had most likely already begun, and when completed, the funds would be available for the sacrifice. The inscription of the dedication required 61 days for completion; starting on 4 Thargelion, it

28. Cf. Amandry 1950, 49.

29. Compare Clinton 2005, no. 142 (= IG II² 140) of 353/2.

30. It may have been the same as the one mentioned in IG II² 1163.26.

31. The identity of the offerings that comprised the ἐπιθύσιμα is not clear; cf. discussion in Clinton 2008, no. 177 *ad loc.*

32. Dr 285 Ob 5 + Dr 382 Ob 1/4 = Dr 667 Ob 5 1/4. Discussion of the figures, Clinton 2008, no. 177, *ad loc.*

33. We do have a couple produced by the Panhellenion in the second century A.D., but they are relatively modest: Clinton 2005, nos. 504, 532 (= IG II² 2957, 2956).

continued through the remainder of Thargelion, through all of Skirophorion and even into the new civil year, through 7 Hekatombaion. In the following year, 328, the financial account informs us that after (nearly) all the *aparchai* had been collected, delivered, and sold, the sacrifice took place. It presumably celebrated the completion of the delivery and sale of the *aparchai*. The delivery from Imbros came later, and its proceeds were added to the cost of the dedication; thus by the time of the sacrifice the object to be dedicated had not been completed. The dedication was a very costly one, recording, it seems, the names of all the individual donors, thousands of them—unlike the mere mention of Hellenes, as the First Fruits Decree proposed over a century earlier. The sacrifice too was particularly splendid—with 35 more sheep or goats than were provided for by the First Fruits Decree. But now the only Hellenes who took part were the Athenians, from Attica and the cleruchies. What the *aparche* now lacked in breadth of Hellenic participation may have been overlooked in the midst of the splendor of the sacrifice and the magnificence of the dedication in the making.³⁴

34. I am grateful to S.V. Tracy and J.D. Morgan for references, to the former on the activity of letter cutters, to the latter on astronomical matters.

BIBLIOGRAPHY

- Amandry P., 1950. *La Mantique Apollinienne à Delphes*, Paris.
- Brumfield A.C., 1981. *The Attic Festivals of Demeter and Their Relation to the Agricultural Year*, New York.
- Cargill J., 1995. *Athenian Settlements of the Fourth Century B.C.*, Leiden.
- Clinton K., 1974. *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* (TAPS 64.3), Philadelphia.
- Clinton K., 1994. The Eleusinian Mysteries and Panhellenism in Democratic Athens, in Coulson W. – Palagia O. – Shear T.L. Jr. – Shapiro H.A. – Frost F., eds., *The Archaeology of Athens and Attica Under the Democracy. Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, Oxford, 161-172.
- Clinton K., 2005. *Eleusis. The Inscriptions on Stone: Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme I*, Athens.
- Clinton K., 2008. *Eleusis. The Inscriptions on Stone: Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme II: Commentary*, Athens.
- Garnsey P., 1988. *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge.
- Ginzler F.K., 1906. *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie I*, Leipzig.
- Langdon M.K., 1987. An Attic Decree Concerning Oropos, *Hesperia* 56, 47-58.
- Loomis W.T., 1995. Eleusinian Inscriptions: Three Emendations, *Hesperia* 64, 131-134.
- Loomis W.T., 1998. *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Ann Arbor.
- Morgan J.D., 1996. The Calendar and the Chronology of Athens, *AJA* 100, 395.
- Robertson N., 1996. New Light on Demeter's Mysteries: The Festival Proerosia, *GRBS* 37, 319-379.
- Stroud R.S., 1998. *The Athenian Grain-Tax Law of 374/3 B.C.* (*Hesperia* Suppl. 29), Princeton.
- Tracy S.V., 1975. *The Lettering of an Athenian Mason* (*Hesperia* Suppl. 15), Princeton.
- Whitehead D., 1982. Notes on Athenian Demarchs, *ZPE* 47, 37-42.

ΑΡΤΕΜΙΣ, ΔΙΟΝΥΣΟΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΕΣ ΘΕΟΤΗΤΕΣ*

Μιχάλης Τιβέριος

Αφετηρία της εργασίας αυτής αποτελεί η παράσταση ενός αττικού μελανόμορφου θυμιατηρίου που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ελευσίνας (εικ. 1-6). Βρέθηκε «εις τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς τῆς Ἐλευσίνος» πριν αναλάβει τη διεύθυνσή τους ο Κ. Κουρουνιώτης το 1917, «καὶ εἶναι πιθανώτατον ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Τελεστηρίου, ἢ τοῦ παρ' αὐτὸν κειμένου χώρου, ὅπου εὐρέθησαν ὅλα τὰ σημαντικώτερα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἐλευσίνος ὑπάρχοντα ἀγγεῖα τῆς Ἐλευσινιακῆς ἀνασκαφῆς».¹

Ο Ηρόδοτος μας διασώζει μια ενδιαφέρουσα πληροφορία η οποία όμως, κατά απρόσμενο τρόπο, δεν φαίνεται να έχει αποσπάσει ιδιαίτερα την προσοχή των μελετητῶν της κλασικῆς αρχαιότητος και ειδικότερα αὐτῶν που ασχολήθηκαν με την ελευσινιακὴ θρησκεία και εικονογραφία. Σύμφωνα με τον πατέρα της ιστορίας (Ηρόδ. II 156), Ἀπόλλωνα δὲ καὶ Ἄρτεμιν Διονύσου καὶ Ἴσιος λέγουσι εἶναι παῖδας, Λητοῦν δὲ τροφὸν αὐτοῖσι καὶ σώτειραν γενέσθαι. Αἰγυπτιστί ... Δημήτηρ δὲ Ἴσις.²... Ἐκ τούτου δὲ τοῦ λόγου καὶ οὐδενὸς ἄλλου Αἰσχύλος ὁ Εὐφορίωνος ἤρπασε τὸ ἐγὼ φράσω, μῦθος δὲ ποιητέων τῶν προγενομένων· ἐποίησε γὰρ Ἄρτεμιν εἶναι θυγατέρα Δήμητρος. Η παραπάνω μάλιστα παράδοση, που ἠθελε την Ἄρτεμιν

* Για διάφορες εξηγητικές ευχαριστίες οφείλω στις Κ. Παπαγγελή, Κ. Κόκκου-Βυριδή, Χ. Αβρονιάκη, I. Wehgartner, Β. Σαριπανίδη, Ν. Bookidis, Χ. Μητσοπούλου και στον Στ. Φριτζίλα. Για φωτογραφίες ευχαριστώ επίσης το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, το Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας, το Μουσείο Martin von Wagner στο Würzburg και το Ashmolean Museum στην Οξφόρδη. Η εργασία αυτή έχει δημοσιευθεί στη γερμανική γλώσσα (Tiverios 2004). Στο ελληνικό κείμενο έχουν γίνει λίγες προσθήκες ή αλλαγές.

1. Κουρουνιώτης 1936, 206. Για μια πιθανή χρονιά ανεύρεσης του σκεύους αυτού όπως και για το πού πιθανόν βρέθηκε, βλ. παρακάτω σημ. 9 και 29.

2. Προηγουμένως, ο Ηρόδοτος (II 144) μας έχει διευκρινίσει ότι Ὅσιρις δὲ ἐστὶ Διόνυσος κατὰ Ἑλλάδα γλώσσαν.

κόρη της Δήμητρος και η οποία, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Ηροδότου, αναγόταν στα χρόνια του Αισχύλου, είχε επιζήσει και σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα σχετικά μας λέει ο Πausanias (VIII 37, 6): Δήμητρος δὲ Ἄρτεμιν θυγατέρα εἶναι καὶ οὐ Λητοῦς, ὄντα Αἰγυπτίων τὸν λόγον, Αἰσχύλος ἐδίδαξεν Εὐφορίωνος τοῦς Ἑλλήνας.³ Ο περιηγητής, όπως και ο Ηρόδοτος, δεν μας αποκαλύπτουν το όνομα του πατέρα της Αρτέμιδος, σύμφωνα με την αισχύλεια αυτή παράδοση που μνημονεύουν. Ωστόσο καθώς και οι δυο τους πιστεύουν ότι η εκδοχή αυτή έχει την αρχή της στην Αίγυπτο, μας κάνει να θεωρούμε ως πολύ πιθανόν ότι σύμφωνα με αυτήν ο Διόνυσος ήταν ο πατέρας της Αρτέμιδος και φυσικά σύντροφος της Δήμητρος-Ισιδος. Έτσι και τα λόγια του Πινδάρου, που χαρακτηρίζουν τον Διόνυσο «πάρεδρον» της Δήμητρος,⁴ καθίστανται ίσως πιο κατανοητά.

Για το ρόλο του Διονύσου δίπλα στις μεγάλες ελευσινιακές θεότητες έχουν γραφτεί πολλά. Σχετικές γραπτές μαρτυρίες και σημαντικός αριθμός παραστάσεων δεν αφήνουν αμφιβολία ότι ο Διόνυσος είχε μια ιδιαίτερη σχέση με το ελευσινιακό ιερό. Θολά παραμένουν μόνον ο τρόπος και το μέγεθος της συμμετοχής του στα Μυστήρια.⁵ Και αυτό βέβαια είναι εντελώς φυσικό, αφού έχουμε να κάνουμε με Μυστήρια για τα οποία οι αρχαίοι κράτησαν πεντασφράγιστο μυστικό τα «λεγόμενα, δρώμενα και δεικνύμενά τους». Αλλά και η παρουσία της Αρτέμιδος στο μεγάλο ελευσινιακό ιερό είναι επίσης αξιοπρόσεκτη. Εκτός από τον ναό της στην πλατεία έξω

3. Σημειώνω ότι ο Reinach 1919, 182-204, είχε θεωρήσει ότι ο Αισχύλος, με την «πληροφορία» αυτή, είχε μαρτυρήσει απόρρητο μυστικό των Ελευσινίων Μυστηρίων. Βλ. και παρακάτω σσ. 29-30. Η άποψη όμως αυτή δεν φαίνεται να βρήκε απήχηση. Βλ. π.χ. Mazon 1920, II, σημ. 5. Για το θέμα της αποκάλυψης απορρήτων μυστικών των Ελευσινίων Μυστηρίων από τον Αισχύλο, για το οποίο κάνουν λόγο γραπτές πηγές, βλ. Τιβέριος 2004.

4. Πίνδ. *Ισθμ.* VII 3-5: ἤρα χαλκοκρότου πάρεδρον Δαμάτερος ἀνικέϋρυχαίταν ἄντειλας Διόνυσου. Πρβλ. και τη μεταγενέστερη πληροφορία Κήρυκες δὲ καὶ Εὐμολπίδα πάρεδρον Ἑλευσινίαις αὐτὸν (τὸν Διόνυσου) ἐστήσαντο, καρπῶν ἔφορον καὶ τροφῆς ἀνθρώποις (Αριστέιδης, *Διόνυσος*, 55-56).

5. Αρχαίες πηγές και παραστάσεις συνηγορούν για μια ιδιαίτερη σχέση του Διονύσου με το ελευσινιακό πάνθεο, όχι όμως τα ανασκαφικά δεδομένα και οι επιγραφικές μαρτυρίες που προέρχονται από το μεγάλο ελευσινιακό ιερό και οι οποίες δεν μνημονεύουν σχεδόν καθόλου τον θεό. Έτσι, υπάρχουν μελετητές που αρνούνται οποιαδήποτε σχέση του Διονύσου με τα ελευσινια Μυστήρια και άλλοι που πιστεύουν ότι ο θεός αυτός σίγουρα είχε μια θέση σε αυτά. Από τη μεγάλη σχετική βιβλιογραφία βλ. π.χ. Metzger 1995 και Clinton 1992, κυρίως 123-125. Για μια σχετική συζήτηση με βιβλιογραφία βλ. ακόμη Tiverios 1997, 169, 174 σημ. 35, Paul-Zinserling 1994, 15, 16-22 και Bérard 1992, 38-44. Μανακίδου 1994, 152 και σημ. 213. Βλ. επίσης Seaford 1994, 228, 262-263, 321-322 και 381-382. Tsantsanoglou και Parassoglou 1987 και παρακάτω σ. 29 και σημ. 52.

από τα Μεγάλα Προπύλαια στον οποίο και θα επανέλθουμε παρακάτω, αξιοπρόσεκτη είναι και η απεικόνισή της σε παραστάσεις -μόνη της ή με τον αδελφό της τον Απόλλωνα- μαζί με τις μεγάλες ελευσινιακές θεότητες.⁶ Σημαντικό είναι ότι πολλές από τις παραστάσεις αυτές έχουν βρεθεί στην ίδια την Ελευσίνα και διακοσμούν μάλιστα τελετουργικά σκεύη.⁷ Πρόκειται βασικά για αγγειογραφίες, στις οποίες μερικές φορές εικονίζεται και ο ίδιος ο Διόνυσος. Πιστεύω έτσι ότι όλες αυτές οι παραστάσεις, ανάμεσά τους και αυτή του θυμιατηρίου που μνημόνευσα στην αρχή, μπορεί να γίνουν περισσότερο κατανοητές με τη βοήθεια της παραπάνω αισχύλειας παράδοσης.

Το θυμιατήριο αυτό, που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας με αρ. 332 (εικ. 1-6), χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και έχει δημοσιευθεί από τον Κ. Κουρουνιώτη, έναν από τους βασικούς ανασκαφείς του ελευσινιακού ιερού, πριν από 70 περίπου χρόνια.⁸ Το μεγαλύτερο μέρος του λατρευτικού αυτού σκεύους έχει χαθεί. Ωστόσο μας σώζεται όλο σχεδόν το πάνω τμήμα του ποδιού του που, χωρίς αμφιβολία, θα ήταν ιδιαίτερα υψηλό.⁹ Ας έλθουμε τώρα στην πολύ ενδιαφέρουσα παράσταση που δι-

6. Βλ. π.χ. *LIMC* II (1984) 702, αρ. 1044, 721, αρ. 1280, πίν. 551, λ. Artemis (L. Kahil-N. Icard). Για άλλες σχετικές παραστάσεις βλ. και παρακάτω. Τόσο ο Ηρόδοτος όσο και ο Πausanias δεν μας διευκρινίζουν αν ο Αισχύλος θεωρούσε και τον Απόλλωνα γιο της Δήμητρος. Ωστόσο, αν αυτό συνέβαινε, πιστεύω ότι θα μας το ανέφεραν.

7. Βλ. π.χ. Κόκκου-Βυριδή 1999, πίν. 24, 25 (B3). Βλ. και παρακάτω.

8. Kourouniotes 1936, κυρίως 206, 209-210 και εικ. 3, 10-12. Το σωζόμενο τμήμα έχει ύψος γύρω στα 0,15μ. και σε διάφορα σημεία του είναι αναγεγραμμένοι με μολύβι οι αρ. E 97 και 947 (δυο φορές). Για την πιθανότητα να μας έχει διασωθεί και η βάση του βλ. παρακάτω σημ. 9.

9. Το θυμιατήριο, που εκτός από το πάνω μέρος του ποδιού του διασώζει και τμήμα από το κάτω μέρος της λεκανίδας του, σωστά έχει συμπληρωθεί από τον Kourouniotes 1936, 205-206 και εικ. 1-2,4, με βάση ένα άλλο σύγχρονο του, που σώζεται πολύ καλύτερα και βρέθηκε και αυτό στο ιερό της Ελευσίνας. Για το καλύτερα σωζόμενο θυμιατήριο, Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας 472 (εικ. 7-15), που θα μας απασχολήσει και παρακάτω ως προς τα θέματα των παραστάσεών του, βλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, 216-217 (με τη βιβλιογραφία), πίν. 21-23, εικ. 1 (B1) και παρακάτω σημ. 19. Τα δυο αυτά θυμιατήρια πιστεύω ότι είναι έργα του ίδιου κεραμέα, ενώ και η διακόσμησή τους φαίνεται να έχει γίνει από το ίδιο χέρι. Σύγκρινε π.χ. τις γυναικείες μορφές αμέσως πίσω από τους Ερμή και Απόλλωνα (εικ.9, 13) στο θυμιατήριο αρ. 472 (Κόκκου-Βυριδή 1999, πίν. 22, πάνω δεξιά και πίν. 23, πάνω αριστερά) με τις Δήμητρα και Άρτεμιν του θυμιατηρίου αρ. 332 (εικ. 4-5). Ο αγγειογράφος τους φαίνεται να σχετίζεται με νεότερα μέλη του εργαστηρίου του Ζ. του Αντιμένη. «Με το εργαστήριο του Ζωγράφου του Αντιμένου και του κύκλου του ή του Ζωγράφου του Πριάμου» συσχετίζει τον αγγειογράφο του θυμιατηρίου αρ. 472 η Κόκκου-Βυριδή 1999, 217 (B 1), ενώ οι Kourouniotes και Mylonas 1933, 281 σημ. 1, με τον Νικοσθένη ή με κάποιον σύγχρονό του. Πιθανότατα στο λιγότερο καλά σωζόμενο θυμιατήριο ανήκει η βάση που εντόπισα στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ελευσίνας και στην οποία πρόσθεσα ένα ακόμη όστρακο (εικ. 2). Έχει μέγιστη σω-

ακοσμούσε το πάνω μέρος του ποδιού του θυμιατηρίου. Εικονίζεται μια θεϊκή πομπή στην οποία συμμετέχουν ο Διόνυσος και τρεις θεές.¹⁰ Ο θεός του κρασιού (εικ. 3), που προφανώς ηγείται της όλης πομπής, είναι γενειοφόρος και φέρει στην κεφαλή του στεφάνι από κισσόφυλλα. Φορά ιμάτιο και χιτώνα λευκού χρώματος, του οποίου η μαύρη παρυφή διακοσμείται με ιώδεις στιγμές.¹¹ Πολύ αποκαλυπτικοί για την ιδιότητα της θεότητας αυτής είναι και οι κλάδοι κισσοφύλλων που την περιβάλλουν, όπως και ένας βότρυς που «αιωρείται» δεξιά από την κεφαλή της. Ενώ κατευθύνεται προς τα δεξιά, στρέφει την κεφαλή της προς τα πίσω, προς το μέρος δηλαδή των τριών ιματιοφόρων θεαινών που ακολουθούν, δίνοντας έτσι στην όλη παράσταση μια αξιοσημείωτη αίσθηση ενότητας. Και οι τρεις θεές (εικ. 4-6) κρατούν με το αριστερό τους χέρι δάδα, η φλόγα της οποίας αποδίδεται με αραιωμένο μαύρο-καστανό χρώμα. Έτσι επιβεβαιώνεται και ο ελευσίνιος χαρακτήρας της όλης παράστασης. Κατά περίεργον τρόπο ο Κουρουνιώτης, παρασυρμένος ίσως από την παρουσία του Διονύσου, δεν αναγνωρίζει εδώ δάδες αλλά «βακχείους κλάδους»!¹² Η πρώτη από τις τρεις θεές (εικ. 4) είναι η μόνη που έχει το «ιμάτιον υπέρ την κεφαλήν» και αυτό, σε συνδυασμό με το ότι ηγείται της γυναικείας ομάδας, με κάνει να την ταυτίζω με τη Δήμητρα. Φορά χιτώνα και ιμάτιο, φέρει στην κεφαλή της ταινία ιώδους χρώματος και

ζόμενη διάμετρο 0,118 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,041 μ. Διακοσμείται, όπως και η βάση του θυμιατηρίου αρ. 472 (εικ. 15), με σκηνή αρματοδρομίας (Κόκκου-Βυριδή 1999, πίν. 23, κάτω). Οι στυλιστικές ομοιότητες που εμφανίζουν οι δυο αυτές παραστάσεις αρματοδρομιών ενισχύουν ακόμη περισσότερο την απόδοση των δυο θυμιατηρίων στον ίδιο αγγειογράφο. Αν πράγματι η βάση αυτή ανήκει στο θυμιατήριο αρ. 332 τότε πιθανόν κερδίζουμε και το πότε βρέθηκε το τελευταίο. Και αυτό επειδή στην παραπάνω βάση αναγράφεται με μολύβι η ημερομηνία ανεύρεσής της: 12/4/88 (1888). Επομένως το θυμιατήριο αυτό πρέπει να έχει βρεθεί κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών του Δ. Φίλιου και σε συνδυασμό με τα εμφανή ίχνη φωτιάς που φέρει είναι πιθανό να προέρχεται επίσης από μια από τις «πυρές» που εξερεύνησε ο μελετητής αυτός, συμπεριλαμβανομένης ίσως και της «Πυράς Β» που ανασκάφθηκε κυρίως από τον Κουρουνιώτη το 1931. Βλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, 39-51, 73. Σε μια τέτοια περίπτωση βεβαιωνόμαστε ότι ο Φίλιος ερευνούσε την περιοχή των «πυρών» τουλάχιστον ως το 1888. Η Zaccagnino 1998, 174-175 (CT 14) το θυμιατήριο αρ. 472 (1238) το κατατάσσει στον Τύπο Α, Παραλλαγή Α2 (Τύπο Α, Variante Α2), ενώ το θυμιατήριο αρ. 332 (1239) στα αταξινόμητα (*esemplari non classificabili*): Zaccagnino 1998, 202 (CT 249). Με τον εντοπισμό της βάσης του τελευταίου, θα πρέπει και αυτό να καταταχθεί στον Τύπο Α, Variante Α2 της Zaccagnino.

10. Και οι τέσσερις μορφές πατούν σε γραμμή, κάτω από την οποία έχουμε ζώνη διακοσμημένη με μαύρες γλώσσες, που διαχωρίζονται μεταξύ τους με λεπτές γραμμές.

11. Ιώδεις στιγμές μαζί με λευκούς στιγμωτούς ρόδακες διακοσμούν και το ιμάτιο του θεού. Ιώδες χρώμα συναντούμε και στο γένι του, όπως και στα κισσόφυλλα του στεφανιού του. Η μορφή του Διονύσου διασώζει και τα μόνα ίχνη προσχεδίου της παράστασης.

12. Kourouniotes 1936, 210.

ακόμη ενώτια και περιδέραιο, για την απόδοση των οποίων έχει χρησιμοποιηθεί καστανό-ερυθρωπό χρώμα. Το μιάτιό της, όπως και στον Διόνυσο, διακοσμείται με ιώδεις στιγμές και λευκούς στιγμωτούς ρόδακες και καλύπτει και τα δυο της χέρια, αφήνοντας έξω μόνον τα άκρα τους.¹³ Η μεσαία θεά (εικ. 5), εξαιτίας του ζαρκαδιού¹⁴ που τη συνοδεύει, ταυτίζεται ασφαλώς με την Άρτεμιν. Αποδίδεται με τον ίδιο σχεδόν τρόπο όπως και η Δήμητρα, με χιτώνα και μιάτιο -μόνον που το τελευταίο δεν βρίσκεται «υπέρ την κεφαλήν»- και φέρει ιώδη ταινία στα μαλλιά, περιδέραιο και ενώτια. Χιτώνα και μιάτιο φορά και η τρίτη θεότητα (εικ. 6), μόνον που το τελευταίο το φορά με διαφορετικό τρόπο. Το ένδυμα εδώ καλύπτει όλο το σώμα της σκεπάζοντας έτσι και το άκρο του δεξιού της χεριού. Κατά τα άλλα και η θεά αυτή φορά περιδέραιο και πιθανόν ενώτια,¹⁵ φέρει ιώδη ταινία στην κεφαλή της, ενώ και το μιάτιό της διακοσμείται με ιώδεις στιγμές και λευκούς στιγμωτούς ρόδακες, όπως δηλαδή και των υπολοίπων μορφών της παράστασης.¹⁶ Η ταύτιση της με την Κόρη είναι ασφαλώς η πιο πιθανή.

Έχοντας υπόψη τις πληροφορίες του Ηροδότου και του Πausανία που ήδη έχουμε σημειώσει παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι στην παράσταση του θυμιατηρίου έχουμε τον Διόνυσο, ως σύζυγο και «πάρεδρον» της Δήμητρος¹⁷ και πιθανόν πατέρα της Αρτέμιδος, να συνοδεύει τη Δήμητρα και τις δυο κόρες της, την Άρτεμιν και την Κόρη. Δηλαδή ο αγγειογράφος του σκεύους αυτού πιθανότατα ακολουθεί την αιγυπτιακή και συνάμα αισχύλεια παράδοση που ήθελε την Άρτεμιν κόρη της Δήμητρος και του Διονύσου. Βέβαια, αν ο αγγειογράφος είχε αντλήσει τις σχετικές πληροφορίες του από τον Αισχύλο - τον μόνον, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, από τους προγενέστερους που έποίησε ... Άρτεμιν είναι θυγατέρα Δήμητρος - και όχι από άλλη πηγή, τότε ο μεγάλος ελευσίνιος ποιητής πρέπει να είχε αναφερθεί στην ιστορία αυτή σε ένα πολύ πρώιμο έργο του.¹⁸

Όπως προαναγγείλαμε παραπάνω η αισχύλεια αυτή παράδοση μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα και ορισμένες άλλες παραστάσεις, όπως

13. Τα δάκτυλα του δεξιού χεριού της, όπως και στην αμέσως επόμενη μορφή, είναι εκτεταμένα.

14. Στο κάτω μέρος του λαιμού και στη μουσούδα του έχει γίνει χρήση λευκού χρώματος.

15. Δεν διασώζονται σαφή ίχνη τους.

16. Ακόμη και στις τρεις θεές η ίριδα του ματιού τους έχει αποδοθεί με καστανό-ερυθρό χρώμα πάνω στο επίθετο λευκό του προσώπου τους.

17. Πρβλ. και Σοφ. Αντ., στίχ. 1119-1121. Υπενθυμίζω ακόμη ότι σύμφωνα με τον Απολλόδωρο (Βιβλ. III 14, 7) οι δυο αυτές θεότητες ήλθαν την ίδια εποχή στην Αττική, όταν βασίλευε εκεί ο Πανδίων.

18. Βλ. και παρακάτω σ. 29 και σημ. 53.

π.χ. αυτές που διακοσμούν ένα άλλο θυμιατήριο επίσης από την Ελευσίνα στο οποίο ήδη έχουμε αναφερθεί¹⁹ (εικ. 7-15). Εδώ στο πάνω μέρος του ποδιού του έχουμε και πάλι μια θεϊκή πομπή, μόνο που προπομπός σε αυτήν δεν είναι ο Διόνυσος, αλλά ο Ερμής (εικ. 8). Και ο θεός αυτός ενώ κατευθύνεται προς τα δεξιά στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω, προς τις θεότητες που τον ακολουθούν. Πρώτη έρχεται μια θεά με ταινία στην κεφαλή της, που φορά χιτώνα με κόλπο και ιμάτιο «υπέρ την κεφαλήν» και κρατά με το αριστερό ανυψωμένο χέρι της μικρό στεφάνι (εικ. 9). Στη συνέχεια έχουμε τον γενειοφόρο Διόνυσο με χιτώνα και ιμάτιο (εικ. 10). Φέρει στην κεφαλή του στεφάνι από κισσόφυλλα και με το αριστερό του χέρι βαστά ευμεγέθη κάρθαρο. Την πομπή κλείνει μια δεύτερη θεά με ταινία στα μαλλιά της και με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει όλο της το σώμα, αφήνοντας έξω την άκρη μόνον του αριστερού της χεριού που κρατά επίσης ένα μικρό στεφάνι (εικ. 11). Με βάση όσα είπαμε παραπάνω θεωρώ ως πιθανό να έχουμε εδώ τη Δήμητρα που ακολουθείται από τον «πάρεδρό» της Διόνυσο και από την Κόρη. Επισημαίνω τις ενδυματολογικές ομοιότητες που παρουσιάζουν οι δυο αυτές θεές και στα δυο παραπάνω ελευσινιακά θυμιατήρια, έργα, όπως πιστεύω,²⁰ του ίδιου αγγειογράφου. Σχετική ίσως είναι και η παράσταση που διακοσμεί το κατώτερο τμήμα του ποδιού του θυμιατηρίου. Εδώ έχουμε τρεις θεότητες από τις οποίες οι δυο ταυτίζονται με βεβαιότητα. Πρόκειται για τον Απόλλωνα που παίζει λύρα, με ταινία στην κεφαλή, χιτώνα και ιμάτιο (εικ. 12), και την Άρτεμιν που βρίσκεται πίσω του ακολουθούμενη από ένα ζαρκάδι (εικ. 13). Η θεά έχει ταινία στα μαλλιά της, φορά χιτώνα και ιμάτιο και με το αριστερό υπερυψωμένο χέρι της κρατά μικρό στεφάνι. Τα δυο αδέρφια κατευθύνονται προς τα δεξιά όπου τους συναντά μια θεά στραμμένη προς τα αριστερά, με ταινία στην κεφαλή της, τυλιγμένη στο ιμάτιό της, κάτω από το οποίο διακρίνεται και ο χιτώνας της (εικ. 14). Η ταύτισή της δεν είναι βέβαιη. Με βάση όσα είπαμε παραπάνω, είναι πιθανόν εδώ ο Απόλλων και η Άρτεμις να έχουν απεικονιστεί μαζί με την Κόρη,²¹ την ετεροθαλή αδελφή τους, ή ακόμη και με την Λητώ. Στη δεύτερη περίπτωση όμως τη Λητώ θα πρέπει ίσως να την νοήσουμε όχι ως μητέρα των δυο αδελφών, αλλά, σύμφωνα με την αιγυπτιακή παράδοση που μας διασώζει ο Ηρόδοτος ως τροφόν αὐτοῖσι.

19. Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 472 (βλ. σημ. 9). Βλ. ακόμη Kourouniotes 1936, 205-206, εικ. 1-2, 5-9, 14-18 και Παπαγγελή 2002, 194-195.

20. Βλ. σημ. 9.

21. Επισημαίνω την ενδυματολογική ομοιότητα της μορφής αυτής με την Κόρη του θυμιατηρίου αρ. 332 (εικ. 6), ενώ υπενθυμίζω και πάλι ότι τα δυο θυμιατήρια πρέπει να είναι έργα του ίδιου αγγειογράφου (βλ. σημ. 9).

Σχετική με το θέμα που συζητάμε ίσως είναι και η παράσταση ενός κυλινδρικού, σωληνοειδούς σκεύους, που επίσης προέρχεται από την Ελευσίνα²² (εικ. 16-18). Το σχήμα αυτό είναι γνωστό στην έρευνα ως «υποκρατήριον» ή «υπόστατον»,²³ στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για ένα τελετουργικό σκεύος, μέσα στο οποίο έκαναν οι μύστες τη σπονδή τους και του οποίου το πιθανό όνομα ήταν «εσχάρα», «εσχαρίς» ή «σωλήν».²⁴ Στην ιδιαίτερα φροντισμένη αυτή παράσταση, που είναι έργο του Ζ. της Κρήνης της Μαδρίτης,²⁵ εικονίζεται μια θεά, προφανώς η Δήμητρα,²⁶ με στεφάνη στην κεφαλή, περιδέрайο, βραχιόλια στα χέρια, φορώντας χιτώνα και ιμάτιο να ανεβαίνει σε δίφρο τέθριππου άρματος κατευθυνόμενου προς τα δεξιά (εικ. 16). Μπροστά της και πίσω από τα καπούλια των αλόγων βρίσκεται ο Απόλλων με χιτώνα και ιμάτιο, κρατώντας με το αριστερό του χέρι κιθάρα, ενώ με το προτεταμένο δεξιό προσφέρει στη θεά ένα άνθος. Μπροστά από τα άλογα η Άρτεμις, με ενδυμασία και κοσμήματα παρόμοια με αυτά της Δήμητρος κατευθύνεται προς τα δεξιά, ακολουθούμενη από ένα ζαρκάδι (εικ. 17). Της όλης πομπής ηγείται και πάλι ο Ερμής (εικ. 18). Φορώντας χιτωνίσκο, γλαμύδα, φτερωτές ενδρομίδες, κατευθύνεται και αυτός προς τα δεξιά, κρατώντας κηρύκειο. Δεν αποκλείεται να έχουμε εδώ μια παρασάση όπου εικονίζεται η Δήμητρα με τα παιδιά της Απόλλωνα και Άρτεμιν, σύμφωνα με την αιγυπτιακή εκδοχή για την οποία ήδη μιλήσαμε. Η αναγνώριση της Δήμητρος στην παράσταση του Ζ. της Κρήνης της Μαδρίτης ενισχύεται κατά κάποιο τρόπο από μια σύγχρονη και ανάλογη παράσταση που διακοσμεί το σώμα μιας υδρίας στο Würzburg αρ. HA 38 (L 308) του Ζ. του Αντιμένη²⁷ (εικ. 19). Και αυτό επειδή εδώ η θεά, που επίσης ανεβαίνει σε άρμα, συνοδεύεται από επιγραφή (ΔΕΜΕΤΕΡ). Η υδρία του Würzburg διαφέρει από την «εσχαρίδα» της Ελευσίνας κυρίως στο ότι η Άρτεμις εδώ φορά στην κεφαλή της πόλο και είναι στραμμένη προς τη Δήμητρα, ενώ ο Ερμής συνοδεύει και μια άλ-

22. Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας αρ. 468. Βλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, 217 (B 2), πίν. 24 και Shapiro 1989, 81, πίν. 36a-b. Για μια έγχρωμη φωτ., βλ. Παπαγγελή 2002, 198 (στη μέση).

23. Για το σχήμα βλ. π.χ. Talcott 1936, κυρίως 65-68.

24. Τιβέριος 2003, 118. Για τις αρχαίες γραπτές μαρτυρίες που αναφέρονται στην «εσχάρα», στο «εσχάριον» και στην «εσχαρίδα», βλ. Colace και Mondio 2005, 164-179. Τη λατρευτική χρήση του σκεύους αυτού την έχουν ήδη προτείνει ορισμένοι μελετητές. Βλ. Furtwängler 1913, 122-123. Πρβλ. και Talcott 1936, 67-68 σημ.1.

25. Beazley, *ABV* 335, 2.

26. Πρβλ. και Μανακίδου 1994, 152. Η Talcott 1936, 67 σημ. 1, φαίνεται να ταυτίζει τη θεά αυτή με την Άρτεμιν.

27. Για την υδρία αυτή βλ. Beazley, *ABV* 267, 19. Burrow 1989, 90, αρ. 92, πίν. 92. Shapiro 1989, 80-81, πίν. 27a. Simon 1998, 94-95 και σημ. 63, εικ. 103. Schefold 1978, 48-49, εικ. 51.

λη γυναικεία μορφή, προφανώς την Κόρη. Η παράσταση αυτής της υδρίας μας βοηθά επιπλέον να κατανοήσουμε ίσως καλύτερα και όλες τις ανάλογες και παρόμοιες συνθέσεις. Πιθανόν σε αυτές νοείται ότι έχει προηγηθεί (ή επίκειται) η επιστροφή της Περσεφόνης πάνω στη γη και έτσι η Δήμητρα επιστρέφει (ή ετοιμάζεται να επανέλθει) στον Όλυμπο, αφήνοντας ίσως την Ελευσίνα.²⁸

Ενισχυτική πιθανόν των παραπάνω ερμηνειών είναι και η παρουσία μιας άλλης ανάλογης παράστασης που διακοσμεί και πάλι μια «εσχαρίδα» που κι αυτή έχει βρεθεί στην Ελευσίνα²⁹ (εικ. 20-22). Εδώ έχουμε και πάλι τη Δήμητρα να ανεβαίνει πάνω σε τέθριππο άρμα που έχει κατεύθυνση προς τα δεξιά³⁰ (εικ. 20). Δεξιότερα και πίσω από τα σώματα των αλόγων έχουμε δυο αποσπασματικά σωζόμενους θεούς (εικ. 21). Τον Απόλλωνα με λύρα και τον Διόνυσο που, ενώ κατευθύνεται προς τα δεξιά, στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω, προς την «πάρεδρό» του Δήμητρα, κρατώντας ένα μεγάλο κέρας. Και εδώ της όλης πομπής ηγείται ο Ερμής (εικ. 22). Στην παράσταση αυτή υπάρχει και μια πέμπτη μορφή που η ερμηνεία της δεν είναι αυτονόητη. Πίσω από τη θεά που ανεβαίνει στο άρμα έχουμε μια γενειοφόρο και ιματιοφόρο μορφή, που επίσης είναι στραμμένη προς τα δεξιά κρατώντας ένα σκήπτρο (;) [ή τρίαινα (;)], από το οποίο σώζεται το κάτω τμήμα του (εικ. 20). Έχοντας υπόψη τα όσα είπαμε με αφορμή την υδρία του Würzburg θα μπορούσαμε να προτείνουμε για την ταύτισή της έναν θεό ή ήρωα, που να σχετίζεται με την Ελευσίνα, όπως π.χ. τον Ποσειδώνα, ο οποίος επίσης λατρευόταν στην είσοδο του ελευσινιακού ιερού μαζί με την Άρτεμιν³¹ ή ακόμη και τον παλιό βασιλιά του τόπου Κελεό.

28. Πρβλ. Μανακίδου 1994, 151-153.

29. Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας αρ. 470. Βλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, 218 (B 3), πιν. 25 (B 3). Για την ανεύρεση των αγγείων αυτών στη ΝΑ γωνία του πεπιστράτειου τελεστηρίου βλ. και Kuruniotis 1935, 71, όπου μάλιστα γίνεται λόγος για την ανεύρεση εδώ και δύο θυμιατηρίων, το ένα από τα οποία πρέπει να είναι το θυμιατήριο Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας αρ. 472 (βλ. σημ. 9 και 19).

30. Η Talcott 1936, 67 σημ. 1, πιστεύει ότι εδώ έχουμε την Άρτεμιν. Στο LIMC IV (1988) 869, αρ. 297, λ. Demeter (L. Beschi), από παραδρομή αναγράφεται ότι πάνω στο άρμα έχουμε δυο θεές.

31. Μύλωνας 1961, 167-169. Από την εξαιρετικά σύντομη και κάπως ασαφή περιγραφή του Πausανία (I 38, 6) συνάγεται ότι ο ναός μπροστά από τα Μεγάλα Προπύλαια του ελευσινιακού ιερού ήταν της Αρτέμιδος Προπυλαίας και του Ποσειδώνος Πατρός. Βλ. και Παπαγγελή 2002, 79. Ωστόσο δεν αποκλείεται ο ναός να ήταν αφιερωμένος μόνον στην Άρτεμιν Προπυλαία, ενώ με τον Ποσειδώνα Πατέρα να σχετίζονται τα λείψανα ενός βωμού και τα υπολείμματα βάρθρου που σώζονται εκεί κοντά, πάνω στο οποίο θα είχαμε το άγαλμα του θεού. Βλ. π.χ. Ζιρώ 1991, 126.

Δεν μπορεί να είναι τυχαίο ότι σε όλες αυτές τις αγγειογραφίες - η πλειονότητα των οποίων προέρχεται από την ίδια την Ελευσίνα και διακοσμούν μάλιστα και τελετουργικά σκεύη, όπως θυμιατήρια και «εσχάρες» ή «εσχαρίδες»- εικονίζονται η Δήμητρα, η Κόρη, η Άρτεμις, ο Απόλλων και ο Διόνυσος, όλοι δηλαδή οι πρωταγωνιστές της ελευσινιακής μυθολογίας σύμφωνα με την αιγυπτιακή εκδοχή, την οποία και ακολούθησε, πιθανότατα εν μέρει, και ο Αισχύλος.³² Και, ως γνωστόν, έχουμε και άλλες παραστάσεις όπου οι κύριες ελευσινιακές θεότητες συνυπάρχουν με την Άρτεμιν,³³ και ανάμεσά τους και ορισμένες που εικονίζουν την αρπαγή της Κόρης από τον Πλούτωνα.³⁴ Σε αυτές η Κόρη αναζητά εναγωνίως βοήθεια από την Άρτεμιν που βρίσκεται δίπλα της. Πρόκειται για μια λεπτομέρεια που ασφαλώς δικαιολογείται καλύτερα αν λάβουμε υπόψη μας την παραπάνω αισχύλεια εκδοχή, σύμφωνα με την οποία η Άρτεμις ήταν ετεροθαλής αδελφή της Κόρης. Και η ίδια εκδοχή κάνει περισσότερο κατανοητή και την παρουσία του ναού της Αρτέμιδος στην είσοδο του ελευσινιακού ιερού. Ο σωζόμενος σήμερα ναός ανήκει βέβαια στους ρωμαϊκούς χρόνους, ωστόσο η λατρεία εδώ φαίνεται να είναι παλιά.³⁵ Υπάρχουν λοιπόν αρκετές ενδείξεις που βεβαιώνουν ότι η αισχύλεια παράδοση που ήθελε την Άρτεμιν κόρη της Δήμητρος και όχι της Λητούς σχετίζεται στενά με την Ελευσίνα και δεν πρόκειται για «une propagande delphique d'Eschyle».³⁶

Αυτό ενισχύεται σημαντικά και από την ενδιαφέρουσα παράσταση ενός

32. Είναι γνωστό ότι στις τελευταίες δεκαετίες του 6ου αι. π.Χ. συναντούμε συχνά τους Απόλλωνα, Άρτεμιν και Διόνυσο να συμμετέχουν σε θείκες πομπές με παρουσία άρματος, πάνω στο οποίο βρίσκονται άλλες θεότητες, όχι η Δήμητρα. Βλ. π.χ. Burg 1989, πίν. 86, 121, 143. Ωστόσο επειδή οι σχετικές παραστάσεις που μας απασχόλησαν παραπάνω, προέρχονται από την Ελευσίνα και επιπλέον διακοσμούν λατρευτικά σκεύη, αποτελούν στοιχεία που επιτρέπουν, πιστεύω, την ξεχωριστή τους αντιμετώπιση και τη συσχέτισή τους με το ελευσινιακό πάνθεο. Για μια αττική μελανόμορφη αγγειογραφία, γύρω στο 500 π.Χ., με πιθανή απεικόνιση Δήμητρος και Κόρης πάνω σε άρμα με παρουσία του Διονύσου και μιας Μαινάδας, βλ. Μανακίδου 1994, 152 και σημ. 213.

33. Βλ. π.χ. παραπάνω σημ. 6.

34. Βλ. π.χ. LIMC IV (1988) 870, αρ. 310, 871, αρ. 319, πίν. 584, 871-872, αρ. 326, λ. Demeter (L. Beschi) και LIMC II (1984) 722, αρ. 1287-1288, πίν. 551-552, λ. Artemis (L. Kahil-N. Icard). Πρβλ. και Simon - Güntner - Wehgartner - Weiß 1997, 160-163, αρ. 45 (G. Güntner). Lindner 1984, 87-88, αρ. 119, πίν. 30,2. LIMC IV (1988) 382, αρ. 95, λ. Hades (R. Lindner).

35. Βλ. π.χ. Mylonas 1961, 60. Travlos 1988, 92. Amandry 1949, 31 και σημ. 2 και εδώ σημ. 31. Για το ναό, βλ. Ορλάνδος 1932. Travlos 1988, 98 και Ζιρώ 1991, ιδίως 115-129, 117 και σημ. 382. Για θυσία στην Άρτεμιν στην Ελευσίνα βλ. και Mommsen 1898, 191 και σημ. 4, 196.

36. Lebrun 1946-1947, κυρίως 44-45. Πρβλ. και Amandry 1949, 30-32.

αποσπασματικά σωζόμενου αττικού ερυθρόμορφου κωδωνόσχημου κρατήρα από την ΑΙ Μίνα, σήμερα στην Οξφόρδη 1956-355 (εικ. 23), που χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ.³⁷ Εδώ εικονίζεται ένθρονη η Δήμητρα, να αγκαλιάζει με το δεξιά της χέρι μια μικρή μορφή που κάθεται στους μηρούς της. Η μικρή μορφή, που φορά εμβάδες και φέρει δορά πάνω από χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες, έχει ταυτιστεί με τον Διόνυσο (ή τον Διόνυσο-Ζαγρέα).³⁸ Ωστόσο, με μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να εξηγηθεί το γιατί ο αγγειογράφος έχει χρησιμοποιήσει λευκό χρώμα για τα γυμνά μέρη του σώματός της. Το γνώρισμα αυτό απαντάται, ως γνωστόν, σε γυναικείες μορφές. Το συναντούμε βέβαια και σε νήπια ή μικρές παιδικές μορφές, που εικονίζονται συνήθως γυμνές ή σχεδόν γυμνές, όπως π.χ. είναι ο Έρως ή ο Πλούτος.³⁹ Παρόλα αυτά, εδώ η μικρή αυτή μορφή όχι μόνον είναι ντυμένη αλλά επιπλέον φαίνεται ότι δεν είναι παιδική αλλά εφηβική. Από τη στιγμή που δεχτούμε ότι η εικονιζόμενη εδώ νεανική μορφή είναι κορίτσι, τότε υποχρεωτικά οδηγούμαστε στην ταύτισή της με την Άρτεμιν. Και αυτό όχι τόσο επειδή η Κόρη -μια άλλη πιθανή ταύτιση της μορφής αυτής⁴⁰- εικονίζεται στον κρατήρα της Οξφόρδης στα δεξιά της Δήμητρος, με χιτώνα και ιμάτιο κρατώντας δυο δάδες, όσο επειδή η νεανική αυτή μορφή φορά εμβάδες και φέρει πάνω από τον χιτωνίσκο της δορά. Και ως γνωστόν δορά και εμβάδες απαντώνται συχνά σε απεικονίσεις της Αρτέμιδος.⁴¹ Πιστεύω λοιπόν ότι στην παράσταση του κρατήρα της Οξφόρδης έχουμε την Άρτεμιν να κάθεται στους μηρούς της μητέρας της Δήμητρος. Και με μια τέτοια ερμηνεία ο πολεμιστής πίσω από την Κόρη πρέπει να είναι ο Εύμολπος, όπως σωστά πρότεινε ήδη η Weidauer,⁴² ενώ η μορφή στα αριστερά της Δήμητρος ο Ερμής.⁴³ Ο τελευταίος, ως γνωστόν, απεικονίζεται και στη λίγο νεότερη αττική αρυβαλλοειδή λήκυθο του Αρχαιολογικού Μουσείου Σόφιας, στην

37. Weidauer 1985, 200-202 και σημ. 34 με βιβλιογραφία, εικ. 5. Βλ. επίσης *LIMC IV* (1988) 876, αρ. 389, πίν. 590, λ. Demeter (L. Beschi) με βιβλιογραφία και Clinton 1992, 91 σημ. 146.

38. Βλ. π.χ. Metzger 1965, 38, αρ. 21, 52-53, αρ. 3 και Simon 1970, 707.

39. Βλ. π.χ. Clinton 1992, 160, εικ. 3, 172-174, εικ. 20-23.

40. Πρβλ. π.χ. την παράσταση στην αττική αρυβαλλοειδή λήκυθο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Σόφιας 7721. Βλ. σχετικά αμέσως παρακάτω και σημ. 44.

41. Βλ. π.χ. *LIMC II* (1984) 651, αρ. 353, 355-356, πίν. 474, 653, αρ. 392, πίν. 477, 706, αρ. 1097, πίν. 531, 735, αρ. 1439, πίν. 563, λ. Artemis (L. Kahil - N. Icard).

42. Η μορφή αυτή από άλλους ταυτίζεται με τον Άρη ή με έναν Κορύβαντα, βλ. και *LIMC V* (1990) 613, αρ. 8, λ. Iakchos (E. Simon). Βλ. σχετικά Weidauer 1985 (ό.π. σημ. 37).

43. Weidauer 1985, 201.

οποία εικονίζεται ένα ανάλογο με αυτό του κρατήρα της Οξφόρδης θέμα.⁴⁴ Εδώ, στους μηρούς της καθήμενης Δήμητρος κάθεται η Κόρη.

Εκτός όμως από την ίδια την Ελευσίνα η παραπάνω αιγυπτιακή-αισχύλεια παράδοση, που ήθελε την Άρτεμιν και τον Διόνυσο να σχετίζονται άμεσα με τη Δήμητρα, φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένη και σε άλλα μέρη και μάλιστα στην Πελοπόννησο. Αυτό θα μπορούσε να το συναγάγει κανείς, έστω και έμμεσα, π.χ. από την επίκληση της Αρτέμιδος ως Ελευσινίας, που απαντάται εδώ.⁴⁵ Ωστόσο υπάρχουν και άλλες ενδείξεις. Από τον Πausανία (II 11, 3) μαθαίνουμε ότι στο δρόμο που οδηγούσε από τη Σικύνα στον Φλιούντα, σε ένα άλσος που το έλεγαν Πυραία, υπήρχε ιερό προστασίας Δήμητρος και Κόρης. Ένταῦθα ἐφ' αὐτῶν οἱ ἄνδρες ἑορτὴν ἄγουσι, τὸν δὲ Νυμφῶνα καλούμενον ταῖς γυναιξίν ἑορτάζειν παρείκασι· καὶ ἀγάλματα Διονύσου καὶ Δήμητρος καὶ Κόρης τὰ πρόσωπα φαίνονται ἐν τῷ Νυμφῶνί ἐστιν.⁴⁶ Ο M. Nilsson, από την παρουσία του αγάλματος του Διονύσου στο Νυμφώνα μαζί με αυτά της Δήμητρος και της Κόρης, υποθέτει ότι εδώ θα είχαμε μια ένωση του θεού με τη Δήμητρα.⁴⁷ Ο Πausανίας (II 37, 1-2) και πάλι μας πληροφορεί ότι κοντά στην πηγή Αμυμώνη της Λέρνας υπήρχε ιερό άλσος, στο οποίο ἀγάλματα ἔστι μὲν Δήμητρος προσύμνης, ἔστι δὲ Διονύσου, καὶ Δήμητρος καθήμενον ἀγάμμα....., ἐτέρωθι δ' ἐν ναῶ Διόνυσος σωῆτης, καθήμενον ξόανον, Εδώ, εκτός από τη συνύπαρξη και πάλι της Δήμητρος και του Διονύσου, χαρακτηριστικό είναι και το επίθετο του θεού «σωῆτης», που παραπέμπει άμεσα στην Αίγυπτο.⁴⁸ Αλλά και στη Θέλπουσα της Αρκαδίας, σύμφωνα με τον Πausανία (VIII 25, 3), υπήρχε Δήμητρος ἱερὸν... ἐλευσινίας. ... ἀγάλματα δὲ ἐν αὐτῷ, ... Δήμητρος ἔστι καὶ ἡ παῖς καὶ ὁ Διόνυσος, τὰ πάντα ὁμοίως λίθου. Το ότι εδώ η λατρεία της Δήμητρος και του Διονύσου εμφανίζεται σε ένα ιερό Δήμητρος «ελευσινίας», μας δείχνει όχι μόνον τη σχέση της εδώ λατρείας με αυτήν του

44. Clinton 1992, 134, αρ. 3 (με βιβλιογραφία), εικ. 26-28. Βλ. και LIMC IV (1988) 869, αρ. 288, λ. Demeter (L. Beschi) με βιβλιογραφία.

45. RE V 2 (1905) 2329-2330, λ. Eleusinia (P. Stengel). Βλ. και εδώ παρακάτω. Για σχέσεις της Αρτέμιδος με τη Δήμητρα Ελευσινία στην Πελοπόννησο, βλ. επίσης Amandry 1949, 30-31, Jost 1985, 334-335. Για λατρεία Αρτέμιδος Ελευσινίας στη Σικελία, βλ. Nilsson 1906, 335 σημ. 4 και στη Βοιωτία βλ. παρακάτω σημ. 52.

46. Βλ. και LIMC IV (1988) 862, αρ. 195, λ. Demeter, με βιβλιογραφία (L. Beschi).

47. Nilsson 1906, 337.

48. Για τη ιερό αυτό άλσος στη Λέρνα και για τα εδώ μυστήρια, βλ. και Nilsson 1906, 288-290.

μεγάλου ιερού της Ελευσίνιας⁴⁹ αλλά πιθανότατα, και αυτό είναι το σημαντικότερο, μας επιβεβαιώνει ότι το θεϊκό αυτό ζευγάρι, με καταβολές, όπως είδαμε, στην Αίγυπτο, είχε σχέση με την Ελευσίνα.

Ανακεφαλαιώνοντας, πιστεύω ότι την πληροφορία του Ηροδότου, σύμφωνα με την οποία η Άρτεμις, σε μια παραλλαγή της ελευσινιακής μυθολογίας ή θεολογίας, ήταν παιδί της Δήμητρος και του Διονύσου -μια εκδοχή που είχε αιγυπτιακές καταβολές και την οποία φαίνεται ότι ακολούθησε και ο ελευσίνιος Αισχύλος- μπορούμε να την ανιχνεύσουμε και στην αττική εικονογραφία. Πιο συγκεκριμένα σε αττικές αγγειογραφίες, οι περισσότερες από τις οποίες διακοσμούν τελετουργικά σκεύη που έχουν βρεθεί στην ίδια την Ελευσίνα και οι οποίες συμβαίνει να χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.,⁵⁰ εικονίζονται οι Δήμητρα, Κόρη, Διόνυσος και Άρτεμις σε συμφραζόμενα που μπορούν να συσχετιστούν με την αιγυπτιακή-αισχύλεια εκδοχή. Δεν είναι στις προθέσεις μου να ασχοληθώ με τα ακανθώδη ζητήματα της προέλευσης των Ελευσινίων Μυστηρίων, πολύ περισσότερο να ξανασυζητήσω μια ξεπερασμένη άποψη, που με τόση επιμονή υποστήριξε π.χ. ο Paul Foucart πριν από πολλά χρόνια, και σύμφωνα με την οποία τα Ελευσίνια Μυστήρια έχουν την αρχή τους στην Αίγυπτο.⁵¹ Ωστόσο μπορώ να υποστηρίξω, βασισμένος τόσο στη γραπτή όσο και στην εικονογραφική παράδοση, ότι σε μια άγνωστη χρονική στιγμή, οπωσδήποτε από το 500 π.Χ. και πριν, στην ελευσινιακή θεολογία πρέπει να εισχώρησαν στοιχεία και από την Αίγυπτο, μια χώρα με γνωστή και μεγάλη παράδοση σε μυστηριακές λατρείες. Αυτό βέβαια με κανέναν τρόπο δεν σημαίνει ότι τα Ελευσίνια Μυστήρια είναι μεταφερμένα αυτούσια από την Αίγυπτο. Είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι Έλληνες όταν δανείζονταν από ξένους, και αυτό το έκαναν συχνά, ουδέποτε χρησιμοποιούσαν με τρόπο «δουλικό» τα δανεικά. Ποτέ δηλαδή, σε οποιαδήποτε εκδήλωσή τους, δεν αντέγραφαν πιστά τα πρότυπά τους. Διαθέτοντας μια δημιουργική προσαρμοστικότητα, εμφανή σε όλες τους τις δραστηριότητες όπως π.χ. στην τέχνη, τροποποιούσαν, προσαρμόζαν και εντέλει ενσωμάτωναν στα δικά τους πιστεύω και στις δικές τους αντιλήψεις, τα οποιαδήποτε ξένα επέλεγαν να πάρουν. Έτσι πρέπει να συνέβη και με τα όποια δάνεια εμπλούτισαν τα Ελευσίνια Μυστήρια, τα οποία πρέπει να γεννήθηκαν και να αναπτύχθηκαν από την παράδοση, τις αντιλήψεις και τα πι-

49. Για τη λατρεία της Δήμητρος Ελευσινίας στην Πελοπόννησο, βλ. Nilsson 1906, 334-336, 343. Jost 1985, κυρίως 30, 311-312, 318-319, 338-340, 353-355 και Parker 1988, 101-103.

50. Βλ. σχετικά αμέσως παρακάτω.

51. Foucart 1914. Για τις απόψεις σχετικά με την προέλευση των Ελευσινίων Μυστηρίων βλ. π.χ. Mylonas 1961, 15-20 και Simon 1998, 85-88.

στεύω του τόπου τους. Ο Διόνυσος δεν φαίνεται, με τα υπάρχοντα επιγραφικά και ανασκαφικά δεδομένα, να είχε μια θέση στην ελευσινιακή λατρεία. Ωστόσο πρέπει να είχε μια σημαντική θέση στην ελευσινιακή θεολογία και ειδικότερα στα Ελευσίνια Μυστήρια, για τα οποία δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτε ή καλύτερα δεν ξέρουμε αυτά που θα θέλαμε να ξέρουμε. Και πάνω σε αυτό το θέμα πολύ διαφωτιστικά είναι και τα όσα μας λέει μια άλλη έγκυρη φωνή της Αθήνας του 5ου αι. π.Χ., ο Σοφοκλής (Αντ. στίχ. 1119-1121): μέδεις δὲ παγκοίνοις Ἐλευσινίας Δηοῦς ἐν κόλποις, ὦ Βακχεῦ.⁵² Το ότι όλα τα τελετουργικά σκεύη που μας απασχόλησαν παραπάνω χρονολογούνται γύρω στο 500 π.Χ., σε μια εποχή δηλαδή που θεωρητικά τουλάχιστον θα μπορούσε να αναχθεί και η αισχύλεια εκδοχή,⁵³ αυτό ίσως να μην είναι τυχαίο. Μας επιτρέπεται να υποψιαστούμε ότι ίσως κάτι ξεχωριστό συνέβη στην ελευσινιακή θεολογία την εποχή αυτή σχετικό με την αιγυπτιαζουσα παράδοση που συνέδεε τη Δήμητρα, τον Διόνυσο και την Άρτεμιν. Έτσι η άποψη του Reinach, στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί, και σύμφω-

52. Για άλλες γραπτές πηγές που κάνουν λόγο για σχέση της Δήμητρος με τον Διόνυσο, βλ. Μυλωνάς 1965, 69 (αρ. 3-6). Πρβλ. και την επιγραφή σε βάση χάλκινου θυμιατηρίου, πιθανόν του 3ου αι. μ.Χ., από την Ελευσίνα: Ἰούνιος Ἀγαθόποδος Μαραθώνιος Διονύσω παραπαίζοντι (βλ. Κουρουνιώτης 1923, 171-174). Σχέση Ελευσινίων Μυστηρίων με τον Διόνυσο πιθανόν να υπονοεί και ο ερυθρόμορφος βοιωτικός κωδωνόσχημος κρατήρας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 19507 (εικ. 24), των πρώτων δεκαετιών του 4ου αι. π.Χ. Στη μια του πλευρά εικονίζεται μια ιερατική πομπή, όπως δείχνουν και τα στεφάνια ή κλαδιά που φέρουν στις κεφαλές τους οι συμμετέχοντες σε αυτήν, να κινείται προς τα δεξιά. Προηγείται Σατυρίσκος-αυλητής και ακολουθούν γενειοφόρος και μιτροφόρος Διόνυσος και μια Μαινάδα. Τόσο ο Διόνυσος, που είναι τυλιγμένος στο ιμάτιό του, όσο και η Μαινάδα βαστούν πιθανότατα όχι «wichtige Thyrsoskeule» (βλ. Lullies 1940, 20-21), αλλά βάκχον, τη χαρακτηριστική δηλαδή δέσμη από κλαδιά μυρτιάς των μυημένων στα Ελευσίνια Μυστήρια. Ο Bérard 1985, 17, σημ. 1 τη δέσμη αυτή των κλάδων μυρτιάς στα Ελευσίνια Μυστήρια την ονομάζει «δράγμα», κάτι ωστόσο που δεν φαίνεται να υποστηρίζεται από τις αρχαίες γραπτές πηγές. Βλ. Τιβέριος 2004, 410-412 και σημ. 18. Και εδώ στον τόμο, σ. 51, σημ. 54. Ως γνωστόν η λατρεία της Ελευσινίας Δήμητρος ήταν γνωστή και στη Βοιωτία. Βλ. Schachter 1981, 152-154, 158-159, 169-170, με τη σχετική βιβλιογραφία. Σημειώνω εδώ ότι η Simon 1998, 86-88, έχει υποστηρίξει ότι η λατρεία της Ελευσινίας Δήμητρος είχε έλθει στην Ελευσίνα από την Βοιωτία. Και αυτό ενισχύεται σημαντικά από τις πινακίδες γραμμικής Β που βρέθηκαν στη Θήβα και δημοσιεύθηκαν πρόσφατα, αν βέβαια η ανάγνωσή τους είναι σωστή. Βλ. Aravantinos - Godart - Sacconi 2001, 317-319, 363-364. Πρβλ. Godart 2002, κυρίως 215-219. Για σοβαρές αντιρρήσεις ως προς την ορθότητα των προταθεισών αναγνώσεων των πινακίδων αυτών, βλ. π.χ. Palaima 2003, 31-38. Υπενθυμίζω ότι υπήρχε και παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο Εύμολπος -ο γενάρχης των Ευμολπιδών- με τους Θράκες του, έφτασαν στην Ελευσίνα όχι από τη μακρινή Θράκη αλλά από τη γειτονική Βοιωτία. Βλ. Tiverios 2005, 318.

53. Ως γνωστόν ο Αισχύλος γεννήθηκε το 525/4 π.Χ. και πήρε μέρος, για πρώτη φορά, σε τραγικό αγώνα κατά τη διάρκεια της 70ης Ολυμπιάδας (499/96 π.Χ.).

να με την οποία ο Αισχύλος, με το να υποστηρίξει ότι η Άρτεμις ήταν κόρη της Δήμητρος και του Διονύσου, κοινοποίησε «απόρρητο» μυστικό των Ελευσινίων Μυστηρίων είναι δελεαστική.⁵⁴ Με μια τέτοια σκέψη δικαιολογείται ίσως καλύτερα το γιατί η παράδοση αισχύλεια παραλλαγή, που ήθελε την Άρτεμιν κόρη της Δήμητρος και όχι της Λητούς, είχε επιζήσει για πάνω από 600 χρόνια, ως την εποχή του Πausανία.

54. Βλ. σημ. 3. Για άλλες, παραδιδόμενες κυρίως από τη μεταγενέστερη αρχαία γραμματεία, σχέσεις του Αισχύλου με τα Ελευσίνια Μυστήρια και για πιθανές ανιχνεύσεις τους στην αρχαία ελληνική εικονογραφία και μάλιστα στην Αττική του 5ου αι. π.Χ., βλ. Τιβέριος 2004.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry P., 1949. Eschyle et Éleusis, στο *Παγκαρπεία. Mélanges Henry Grégoire (AIPhOr 9)*, Bruxelles, 27-41.
- Aravantinos V. - Godart L. - Sacconi A., 2001. *Thèbes. Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en Linéaires B de la Odos Pelopidou. Édition et commentaire*, Pisa-Rome.
- Bérard C., 1985. La lumière et le faisceau: images du rituel éleusinien, στο Lissarrague F., επιμ., *En Grèce ancienne. Images et rituel. Recherches et documents du Centre Thomas More 48*, L' Arbresle, 17-33.
- Bérard C., 1992. Polythéisme éleusinien, στο Bron Chr. και Kassapoglou E., επιμ., *De l' Antiquité à Paul Klee. L' image en jeu*, Lausanne, 35-46.
- Burrow J., 1989. *Der Antimenesmaler*, Mainz.
- Clinton K., 1992. *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion Delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, XI)*, Stockholm.
- Colace P.R. και Mondio A., επιμ., 2005. *Lexicon Vasorum Graecorum V*, Pisa.
- Foucart P., 1914. *Les Mystères d' Eleusis*, Paris.
- Furtwängler A., 1913. Charon. Eine altattische Malerei στο Sieveking J. και Curtius L., επιμ., *Kleine Schriften von A. Furtwängler II*, München, 122-129.
- Godart L., 2002. Les tablettes en linéaires B de Thèbes et la religion mycénienne, *ΠρακτΑΚΑΘ* 77, 2002, 213-220.
- Jost M., 1985. *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, Paris.
- Κόκκου-Βυριδή Κ., 1999. *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας, Αθήναι*.
- Κουρουνιώτης Κ., 1923. Ελευσινιακά, *ΑρχΔελτ* 8, 155-174.
- Kourouniotes K., 1936. Θυματήρια εν Ελευσινι, στο *Classical Studies Presented to Edward Capps on his Seventieth Birthday*, Princeton, 204 - 216.
- Kuruniotis K., 1935. Das Eleusinische Heiligtum von den Anfängen bis zur vorperikleischen Zeit, *ArchRW* 32, 52-78.
- Kourouniotes K. και Mylonas G., 1933. Excavations at Eleusis 1932. Preliminary Report, *AJA* 37, 271-286.
- Lebrun H., 1946-1947. Eschyle et Déméter, *RÉG* 59-60, 28-45.
- Lindner R., 1984. *Der Raub der Persephone in der antiken Kunst*, Würzburg.
- Lullies R., 1940. Zur boiotisch-rotfigurigen Vasenmalerei, *AM* 65, 1-27.
- Μανακίδου Ε., 1994. *Παραστάσεις με άρματα*, Θεσσαλονίκη.
- Mazon P., 1920. *Eschyle*, Paris.
- Metzger H., 1965. *Recherches sur l'imagerie athénienne*, Paris.
- Metzger H., 1995. Le Dionysos des images eleusiennes du IVe siècle, *RA*, 3-22.
- Mommsen A.L., 1898. *Feste der Stadt Athen im Altertum geordnet nach attischem Kalender*, Leipzig.
- Mylonas G., 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton.
- Μυλωνάς Γ., 1965. Ελευσίς και Διόνυσος, *ΑρχΕφ*, 68-118.
- Nilsson M., 1906. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*, Leipzig.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1932. Ο εν Ελευσίνι ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος, στο Κουρουνιώτης Κ., επιμ., *Ελευσινιακά*, Αθήναι, 209-223.

- Palaima T.G., 2003. Reviewing the New Linear B Tablets from Thebes, *Kadmos* 42, 31-38.
- Παπαγγελή Κ., 2002. *Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα.
- Parker R., 1988. Demeter, Dionysos and the Spartan Pantheon, στο Hägg R. - Marinatos N. - Nordquist K., επιμ., *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986 (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XXXVIII)*, Stockholm, 99-103.
- Paul-Zinserling V., 1994. *Der Jena-Maler und sein Kreis. Zur Ikonologie einer attischen Schalenwerkstatt um 400 v. Chr.*, Mainz.
- Reinach S., 1919. Quelques enseignements des Mystères d'Éleusis, *RA* 10, 173-204.
- Schachter A., 1981. *Cults of Boiotia (BICS Suppl. 38.1)*, London.
- Schefold K., 1978. *Götter-und Heldensagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst*, München.
- Seaford R., 1994. *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Oxford.
- Shapiro H.A., 1989. *Art and Cult under the Tyrants in Athens*, Mainz.
- Simon E., 1970. Rez. Metzger H., 1965. *Recherches sur l'imagerie athénienne*, Paris, *Gnomon* 42, 706-712.
- Simon E., 1998. *Die Götter der Griechen*⁴, München.
- Simon E. - Güntner G. - Wehgartner I. - Weiß C., 1997. *Mythen und Menschen. Griechische Vasenkunst aus einer deutschen Privatsammlung, anlässlich einer Ausstellung in der Antiken Sammlung des Martin-von-Wagner Museums der Universität Würzburg*, Mainz.
- Talcott L., 1936. A Stand Signed by Euthymides, *Hesperia* 5, 59-69.
- Tiverios M., 1997. Eleusinian Iconography, στο *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of J. Boardman*, Oxford, 167-175.
- Τιβέριος Μ., 2003. Ελευσινιακές εσχαρίδες και οι αγγειογράφοι της «ακολουθίας του Συλέως» (The Syleus Sequence), στο *Επιτύμβιον Gerhard Neumann. Μουσείο Μπενάκη, 2ο Παράρτημα*, Αθήνα, 113-121.
- Τιβέριος Μ., 2004. Αισχύλος και Ελευσίνα Μυστήρια, στο *Θυμέλη. Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο, 405-426.
- Tiverios M., 2004. Artemis, Dionysos und Eleusinische Gottheiten, *AM* 119, 147-162.
- Tiverios M., 2005. Der Streit um das attische Land. Götter, Heroen und die historische Wirklichkeit, στο Strocka V.M., επιμ., *Meisterwerke. Internationales Symposium anlässlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler*, München, 299-319.
- Travlos J., 1988. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen.
- Tsantsanoglou K. και Parassoglou G.M., 1987. Two Gold Lamellae from Thessaly, *Ελληνικά* 38, 3-16.
- Weidauer L., 1985. Eumolpos und Athen. Eine ikonographische Studie, *AA*, 195-210.
- Zaccagnino C., 1998. *Il Thymiaterion nel mondo greco. Analisi delle fonti, tipologia, impieghi (StArch 97)*, Rome.
- Ζιρώ Δ., 1991. *Ελευσίς. Η κύρια είσοδος του ιερού της Ελευσίνας*, Αθήνα.

1

2

Εικ. 1-2. Αττικό μελανόμορφο θυμιατήριο.
Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 332. Φωτ. Στ. Φριτζίλα.

Εικ. 3-6. Αττικό μελανόμορφο θυμιατήριο.
 Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 332. Φωτ. Στ. Φριτζίλα.

Εικ. 7. Αττικό μελανόμορφο θυμιατήριο.
Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 472. Φωτ. του Μουσείου.

Εικ. 8-11. Αττικό μελανόμορφο θυμιατήριο.
Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 472. Φωτ. του Μουσείου.

Εικ. 12-15. Αττικό μελανόμορφο θυμιατήριο.
Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 472. Φωτ. του Μουσείου.

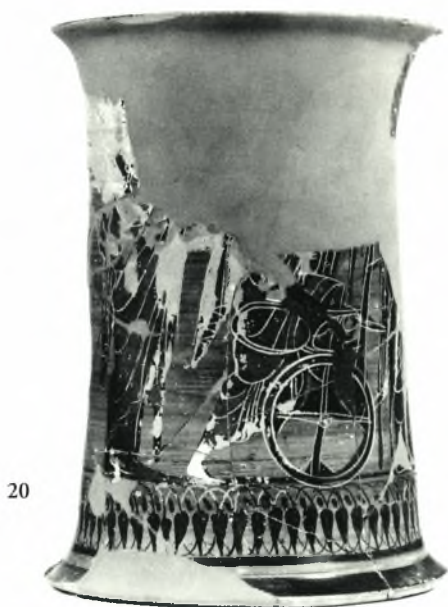

Εικ. 16-18. Αττική μελανόμορφη «εσχαρίδα» του Ζ. της Κρήνης της Μαδρίτης. Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 468. Φωτ. του Μουσείου.

19

Εικ. 19. Αττική μελανόμορφη υδρία του Ζ. του Αντιμένη.
Würzburg, Martin von Wagner Museum αρ. ΗΑ 38 (L 308). Φωτ. του Μουσείου.

Εικ. 20-22. Αττική μελανόμορφη «εσχαρίδα».
Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 470. Φωτ. του Μουσείου.

23

Εικ. 23. Αττικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας.
Οξφόρδη, Ashmolean Museum αρ. 1956-355. Φωτ. του Μουσείου.

24

Εικ. 24. Βοιωτικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας.
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 19507. Φωτ. ΔΑΙ Αθηνών.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΘΟΝΟ ΚΑΙ Η ΜΙΣΘΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ*

Χριστίνα Μητσοπούλου

I. Το ιερό της Δήμητρας στην ακρόπολη της αρχαίας Κύθου

Η παραθαλάσσια και τειχισμένη ομώνυμη αρχαία πόλη της Κύθου βρίσκεται στη χερσόνησο Βρυόκαστρο, στο κέντρο της δυτικής ακτής του νησιού (εικ. 1α).¹ Στην υψηλότερη κορυφή της έχει εντοπιστεί από το 1993 ένα ιερό γυναικείας θεότητας,² το οποίο παραμένει άσκαφο. Η πληθώρα των κινητών ευρημάτων έχει περισυλλεγεί κυρίως στη βορειοανατολική κλιτύ της ακρόπολης.³ Πολλαπλά στοιχεία συνηγορούν προς μια ταύτιση του χώρου

* Ευχαριστίες οφείλω στον Α. Μαζαράκη Αινιάνα για τη συνεργασία και την παραχώρηση του υλικού, όπως και στους Ι. Λεβέντη, Κ. Clinton, Ι. Λώλο και Α. Γούναρη για εκτενή συζήτηση, υποδείξεις και ανταλλαγή απόψεων. Την Π. Παπαγγελή ευχαριστώ για συστηματική βοήθεια στο Μουσείο Ελευσίνιας, όπως και τον Dr. Achim Heiden από το φωτογραφικό αρχείο του DAI Athen. Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος ΕΙΠΕΑΕΚ/ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ Κ.Α. 70/3/7233 (διδακτορική διατριβή), για το οποίο πολλά οφείλω στη Ν. Κούρου.

1. Χάρτης ΓΥΣ, Νήσοι Αιγαίου 1:50.000, αρ. 251, Κύθνος, Υψόμετρο 147 μ. Βλ. τοπογραφικό διάγραμμα αρχαίας πόλης Κύθου, Mazarakis Ainiian 1998, 398, εικ. 2-3, τοπογραφική πινακίδα 14 και Μητσοπούλου 2005β, 336, εικ. 1: Ομάδα 14. Η έκταση της τειχισμένης πόλης ήταν περί τα 280 στρέμματα.

2. Έρευνες υπό τη διεύθυνση του καθ. Α. Μαζαράκη Αινιάνας. Οι επιφανειακές έρευνες που αποτελούν τη βάση της παρούσας μελέτης έγιναν υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι έρευνες διενεργούνται με την άδεια και σε συνεργασία με την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

3. Οι προκαταρκτικές εκθέσεις για την Επιφανειακή Έρευνα Κύθου (Mazarakis Ainiian 1998, 370-371 και σημ. 67, 37. Μαζαράκης Αινιάνα 1998α, 159-175 και σημ. 32. Μαζαράκης Αινιάνα 2005, 154-186) και τις ανασκαφές των ετών 2002-2005 στο ιερό του Μεσαίου Ιλατώματος (Mazarakis Ainiian 2005, 100 και σημ. 80) αναφέρονται συνοπτικά και στο υλικό από τους αποθέτες του ιερού της ακρόπολης. Αποδίδουν το αρχικό στά-

με ιερό της Δήμητρας, κατά τους κλασικούς τουλάχιστον χρόνους. Στην επιφάνεια διακρίνονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο ορθογώνιων ναόσχημων οικοδομημάτων (Κτίρια 1-2),⁴ δύο βωμών και δύο ακόμη κτισμάτων (Κτίρια 3-4) (εικ. 1β, αρ.1, 3).

Το ιερό παρουσιάζει ενδείξεις χρήσης τουλάχιστον από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., όπως υποδεικνύει το πλούσιο υλικό των λύχνων (εικ. 2α)⁵ και λίγων οστράκων γραπτών αγγείων.⁶ Ο κύριος όγκος του υλικού χρονολογείται από τις αρχές του 5ου ως το α΄ μισό του 4ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία το φάσμα των ευρημάτων παρουσιάζει και την μεγαλύτερη ποικιλία.⁷ Προέρχεται από τους εν αποσυνθέσει αποθέτες του ιερού: στο λιθοσωρό του Κτιρίου 3 και στο Κτίριο 4 στη ΒΑ κλιτύ του λόφου (εικ. 1β, αρ. 2-3).⁸ Δεν λείπουν και τα ευρήματα των ελληνιστικών χρόνων, τείνουν όμως να περιοριστούν σε λύχνους ανατολικών κυρίως εργαστηρίων (εφεσιακοί, κνιδιακοί, δηλιακοί κ.ά.),⁹ δίχως πλέον παρουσία χαρακτηριστικής κεραμικής ή και ειδωλίων. Συνάγεται μια αισθητή αλλαγή στις πρακτικές παραγωγής και ανάθεσης. Η χρήση του χώρου κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους προκύπτει από τους ελάχιστους λύχνους,¹⁰ ενώ σποραδική χρήση ως την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, τον 6ο αι. μ.Χ., υποδεικνύει μια βάση λύχνου με εμπέστο φυλλωτό κόσμημα στην επιφάνεια έδρασης (εικ. 2β).¹¹

Τα επιφανειακά κινητά ευρήματα συνθέτουν έναν ολοκληρωμένο εξοπλισμό ιερού και καλύπτουν σχεδόν όλες τις αναμενόμενες κατηγορίες σε

διο της επεξεργασίας των δεδομένων, όπως παρουσιάστηκαν στη μεταπτυχιακή εργασία Mitsoroulou 1995. Συνοπτική έκθεση της κεραμικής από την Επιφανειακή Έρευνα παρουσιάζεται στο Μητσοπούλου 2005β, 293-358. Εξαιρούνται οι ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (Ε. Παπανικολάου, Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την Κύθνο, *ΕΕΚΜ* 2005, 74-93) και οι πίθοι με ανάγλυφη διακόσμηση (μελέτη Α. Μαζαράκη Αινιάνος, βλ. προκαταρκτικά Μητσοπούλου 2005β, 297-298, 337-339, εικ. 2-4).

4. Μαζαράκης Αινιάν 2005, 159 και 173, εικ. 9. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, πίν. 77α-β.

5. Τύπος 2Β της Αγοράς, *Agora* IV, 9-11, πίν. 29, 7ος-6ος αι. π.Χ.

6. Μητσοπούλου 2005β, 313-314, 350, εικ. 15.1. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159-160, εικ. 12.

7. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται 1063 θραύσματα κεραμικής, φωτιστικού εξοπλισμού και ειδωλίων. Συνοπτικά για τις κατηγορίες, Μητσοπούλου 2005β, 310-335 και 350-358, εικ. 15-23.

8. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, πίν. 79α.

9. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 167-168, εικ. 22-23. Μητσοπούλου 2005β, 315-316, 350, εικ. 15.5-13.

10. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 168, εικ. 23.3.

11. (Αρ. ευρ. Β'02/Πλ 355). Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 168, εικ. 23.2. *Agora* VII, 7. Για διόρθωση των χρονολογήσεων, Karivieri 1996, 44-47. Περαιτέρω βιβλ. στο Μητσοπούλου 2005β, 316, σημ. 72. Στην εικ. 2 εικονίζονται επιλεκτικά ευρήματα, βάσει Μητσοπούλου 2007: εικ. 2α = αρ. 1, εικ. 2β = αρ. 355, εικ. 2γ = αρ. 276, εικ. 2δ = αρ. 277.

ένα ιερό Δήμητρας κλασικών χρόνων, παρά την έντονη φθορά και αποσπασματικότητά τους (εικ. 3.α-ι).¹² Εκτός από τους λύχνους, απαντούν πολύμυξα φωτιστικά σκεύη, ειδώλια γυναικών, υδριαφόρων,¹³ παιδιών (κυρίως αγοριών), ζών (χελώνες και χοιρίδια), ειδικής χρήσης σκεύη όπως κερνοειδής δακτύλιος με υδρίσκες, υδρίες, αναθηματικές υδρίσκες, αλλά και μια σπάνια κατηγορία τελετουργικών αττικών αγγείων, ατεκμηρίωτη εκτός Αττικής, στην οποία θα επικεντρωθούμε παρακάτω.

Παρά την έλλειψη συστηματικά δημοσιευμένων συνόλων από τις γειτονικές Κυκλάδες, στην ερμηνεία του εξοπλισμού βοηθά η αντιπαραβολή προς ιερά Δήμητρας κλασικών χρόνων που είναι ταυτισμένα με ασφάλεια, όπως στο Δίον ή στην Κόρινθο¹⁴ και οι αποθέτες της Χώρας¹⁵ και του Σαγκριού Νάξου.¹⁶ Για το πλούσιο υλικό των πήλινων πολύμυξων φωτιστικών σκευών που υποδηλώνουν έντονη νυχτερινή δραστηριότητα,¹⁷ τα γνωστότερα παράλληλα προέρχονται από το ιερό της Δήμητρας Μαλοφόρου στη Σικελία.¹⁸ Παράλληλα προσφέρει όμως και η ίδια η περιοχή των Κυκλάδων, από τους αποθέτες του Θεσμοφορίου στη Χώρα Νάξου,¹⁹ αλλά και το λεγό-

12. Μητσοπούλου 2005β, 310-335. Μητσοπούλου 2007. Στην εικ. 3 εικονίζονται επιλεκτικά ευρήματα, βάσει Μητσοπούλου 2007. Υδρία, εικ. 3α-β = αρ. 72. Ειδώλια κοριτσιών, εικ. 3γ = αρ. 110, εικ. 3δ = αρ. 111, εικ. 3ε = αρ. 30. Ειδώλιο αγοριού, εικ. 3στ = αρ. 153. Ειδώλιο χοιριδίου, εικ. 3ζ = 230. Πολύμυξα φωτιστικά σκεύη, εικ. 3η-ι = Γ1 και Β3.

13. Βλ. εκτενέστερα σημ. 121.

14. Βλ. άρθρα των Σ. Πινυιάτογλου και Ν. Bookidis στον παρόντα τόμο, όπου βιβλιογραφία.

15. *ΑρχΔελτ* 14, 1931-32, παράρτημα, 50. *ΑρχΔελτ* 16, 1960, Χρονικά, 251. *ΑρχΔελτ* 18, 1963, 275, πίν. 319. Bikakis 1985, 254-256, πίν. 54b. Ματθαίου 1998, 419-422, πίν. 73. *SEG* XLII 768, 1806. Στο σύνολό τους παραμένουν αδημοσίευτοι, ορισμένες κατηγορίες εκτίθενται στο Αρχ. Μουσείο Χώρας Νάξου.

16. *Πρακτ* 1976 (Β. Λαμπρινουδάκης), 299-302. *Πρακτ* 1979 (Β. Λαμπρινουδάκης), 252-254. Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001, 27-31. Lambrinouidakis – Gruben – Ohnesorg – Korres – Bilis – Magnisali – Simantoni-Bournia 2002, 387-406. Lambrinouidakis 2008, 93-97, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία. Παραμένει ανοιχτό το θέμα εάν μια διαμορφωμένη λατρεία της θεάς Δήμητρας μπορεί να τεκμηριωθεί για την περίοδο πριν τον 4ο αι. π.Χ., μαζί με εκείνη του Απόλλωνα.

17. Βλ. γενικά Bailey 1975, 89 και σημ. 7. Palaiokrassa 2005, 366, 372, αρ. 1365.

18. Gabrici 1927, 369-371, εικ. 163. Hermanns 2006, 22-23, πίν. 11. Πρόσφατα δημοσιεύθηκαν πολύμυξοι λύχνοι και από το ιερό της Δήμητρας στο Δίον, Πινυιάτογλου 2005, 22-24, 36-37, 125, πίν. 15, Κ32-33.

19. Bikakis 1985, 254-256, εικ. 54β.

μενο Θεσμοφόριο²⁰ στο Ξώμπουργο Τήνου, με ένα μνημειακό τύπο πολύμυζου φωτιστικού σκεύους εγχώριας παραγωγής.²¹

Η περιοχή του ιερού δεν έχει ακόμη δώσει επιγραφικά τεκμήρια, εκτός από δύο αποσπασματικές εγχάρακτες επιγραφές (graffiti) σε θραύσματα αττικών μελαμβαφών αγγείων 5ου αιώνα π.Χ.²² Ένα θραύσμα χείλους αττικού μελαμβαφούς σκύφου φέρει εξωτερικά το graffiti ιερά| (εικ. 2γ).²³ Αντίστοιχες επιγραφές έχουν εντοπιστεί και σε ικανό αριθμό οστράκων, μελαμβαφούς κυρίως επιτραπέζιας κεραμικής του ανασκαμμένου ιερού στο «Μεσαίο Πλάτωμα» του Βρυόκαστρου (αττικοί σκύφοι, κάνθαροι, σκύφοι κ.ά.)²⁴ Θα μπορούσε να υποδεικνύει ότι πρόκειται για συμποσιακά σκεύη ιδιοκτησίας του ιερού.²⁵ Αντίστοιχα ενεπίγραφα σκεύη απαντούν συχνά σε ιερά διάφορων θεοτήτων κλασικών χρόνων²⁶ που βρίσκονται στη σφαίρα επιρροής της αττικής λατρείας.²⁷ Η παρουσία τους σε δύο γειτονικά κυθνιακά ιερά υποδεικνύει αρχικά μια ομοιότητα στον τρόπο λειτουργίας και διαχείρισης των ιερών, όχι όμως και περαιτέρω συνάφεια ή και ταυτότητα των

20. Δεν επεκτεινόμαστε εδώ στον παλαιότερο ευρύτερο αντίλογο προς την ταύτιση του χώρου με ιερό. Βλ. Μητσοπούλου 2007, 70-72, όπου βιβλιογραφία.

21. Για τη θέση: Κοντολέων 1952, 531-540. Κοντολέων 1953, 258-267. Κουτου 2002, 255-268. Κουτου 2005, 23-29. Κουτου 2008, 78-82. Για τα φωτιστικά σκεύη: Μητσοπούλου 2005β, 319-320, σημ. 78. Μητσοπούλου 2005α, 59.

22. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159 και 161, εικ. 13.1-2 (το αρ. 2 εικονίστηκε ανάποδα). Μητσοπούλου 2005β, 355, εικ. 20.4-5.

23. Αρ. ευρ. Β'95/Πgr 1: διάμ. χείλους 0,15 μ., πάχ. 0,055-0,04 μ., ύψος γραμμάτων: 0,09 μ., πλ. λέξης: 0, 26 μ. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159 και 161, εικ. 13.1. Μητσοπούλου 2005β, 301, 301 σημ. 25 και 355, εικ. 20.5.

24. Για την πρόσφατη ανασκαφή, βλ. γενικά Mazarakis Ainiian 2005, 87-103. Μαζαράκης Αινιάν και Μητσοπούλου 2007, 307-384, και ειδ. 326, σημ. 114 και 383, εικ. 138β. Με έξι καταγεγραμμένα παραδείγματα, η λέξη Ίερά κατέχει υψηλό ποσοστό στο βραχύ κατάλογο των εικοσιεννέα συνολικά graffiti του ιερού του Μεσαίου Πλατώματος.

25. Η πρώτη που σχολίασε εκτενώς αντίστοιχα graffiti είναι η Talcott 1936, 353-345.

26. Μελαμβαφή όστρακα από την Ακρόπολη των Αθηνών φέρουν επίσης την επιγραφή Ίερόν ή Ίερά, ενώ η λέξη Ίερόν βρίσκεται χαραγμένη και στη βάση ενός μελαμβαφούς σκύφου από την Ελευσίνα (αρ. ευρ. 4194), Talcott 1936, 354 και σημ. 2. Από την Ελευσίνα προέρχεται και ένας λυχνος που φέρει την επιγραφή Ίερόν στον δίσκο, Κόκκου-Βυριδή 1999, 253, πίν. 39, αρ. 253. Για τα άφθονα όστρακα από την αθηναϊκή Ακρόπολη, Graef και Langlotz 1933, 119-121, αρ. 1368 - 1404. Εγχάρακτη επιγραφή Ίερός φέρει στον ώμο και ένας άβαφος πήλινος ασκός, από την «ιερατική οικία» στο ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρα στην Αττική, Σταυρόπουλλος 1938, 25-26 εικ. 28. Αττικές μελαμβαφείς πυξίδες, πινάκια, σκύφοι και «αλατοδοχεία» από το ιερό των Καβείρων στην Ηφαιστεία Λήμνου φέρουν στον πυθμένα την εγχάρακτη ή γραπτή επιγραφή Ίερά ή Ίερός: Beschi 1997, 100-132. Για δημόσια και ιερά ενεπίγραφα συμποσιακά σκεύη, αρχαϊκών όμως χρόνων, Κρόν 1984, 292-297 και 294-295, με σαφή διαχωρισμό των αρχαϊκών παραδειγμάτων από εκείνα της αθηναϊκής Αγοράς της περιόδου της Δημοκρατίας.

27. Η Ηφαιστεία υπήρξε εξάλλου αθηναϊκή κληρουχία, Cargill 1995, 4-6, 138-157.

λατρειών. Τα εγχάρακτα γράμματα ΚΤΕ στο εξωτερικό αττικής αρυβαλλοειδούς ληκύθου²⁸ δεν έχουν ερμηνευτεί (εικ. 2δ).²⁹

II. Το ελευσινιακό σκεύος στην Κύθνο και η σημασία της παρουσίας του

Από τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε μια ομάδα δέκα μικρών οστράκων που αναγνωρίζονται ως θραύσματα του αττικού ελευσινιακού τελετουργικού σκεύους, του λεγόμενου «κέρνου» ή «πλημοχός»³⁰. Τα πρώτα θραύσματα της κατηγορίας αναγνωρίστηκαν ήδη κατά την προκαταρκτική μελέτη των κινητών ευρημάτων του ιερού της ακρόπολης Κύθνου (εικ. 4α, εικ. 8-9).³¹ Η άμεση διαπίστωση ότι η ανεύρεση του σκεύους εκτός Αττικής ήταν σπανιότατη και ότι στην έρευνα επικρατεί μια γενικευμένη σύγχυση σχετικά με το ιδιαίτερο αυτό σχήμα και τις τυπολογικές υποκατηγορίες του, έστρεψε την έρευνά μας προς την προσπάθεια ερμηνείας της παρουσίας του σκεύους στην Κύθνο, αλλά και την κατανόηση της πραγματικής χρήσης του.

Τα γνήσια αττικά ελευσινιακά αγγεία κλασικών και ελληνιστικών χρόνων απαντούν σε πολλές παραλλαγές, με κυριότερο παράγοντα διαφορο-

28. Αρ. ευρ. Β' 95/Πγρ 2, βλ. Μητσοπούλου 2005β, 355, εικ. 20.4. Κοντά στο *Agora* XII, 315-316, αρ. 134, πίν. 38, ωστόσο το θραύσμα είναι μικρό για ασφαλή ταύτιση.

29. Ενδεχομένως αποτελούν αρχικά όνοματος αναθέτη (ή χρήστη του σκεύους) σε βραχυγραφία. Η δακτυλιόσχημη βάση τροχήλατου αγγείου 4ου αι. π.Χ. από την Πίστιρο φέρει εγχάρακτα τα γράμματα ΚΤ. Κατά τη Domaradzka πρόκειται ίσως για αρχικά ονομάτων, της θεότητας και του αναθέτη: Domaradzka 2007, 225, αρ. 9 και 232, εικ. 1.9 (οφείλω την υπόδειξη της παραπομπής στον καθηγητή Α. Χανιώτη). Μάλλον απίθανη είναι η ερμηνεία των γραμμάτων ως αριθμητική επιγραφή στο αττικό αλφαβητικό σύστημα, βλ. σχετικά Woodhead 1992², 111 και Tod 1950, 137-1394.

30. Κέρνος: κατά Αθ. XI 478c-d, 476e-f. Bignasca 2005, 251, αρ. 618-619. Πλημοχός: κατά Αθ. XI 496α και Ησύχιο στο λ. *Πλημοχός*. Krauskopf 2005, 253, αρ. 641, 643.

31. Παρουσιάστηκαν συνοπτικά στην μεταπτυχιακή μου εργασία (1995, αδημοσίευτη). Δημοσιεύθηκαν άμεσα στο Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 172-173, εικ. 28 και στο Mazarakis Ainián 1998, 371. Κατόπιν στο Μητσοπούλου 2005β, 325-331, 357, εικ. 22.2-9. Σχολιάστηκε από Clinton 2008, 60 (αρ. 36) και Clinton 2009α. Στην ταύτιση των ισχνών πήλινων σπαραγμάτων οδηγήθηκα το 1994 μέσω της μελέτης Bakalakis 1991, και ειδ. 116, εικ. 3: το εικονιζόμενο αδρό σκεύος B22 με τις σχηματοποιημένες «κοτυλίσκες» (Photo D-DAI-ATH-1971/1552) προσέφερε ένα στενό παράλληλο για το δυσερμηνευτο ως τότε θραύσμα Β' 92/Πδ 1 (= Κ.1 = αρ. 1), επιτρέποντας την κατοπινή αναγνώριση εννέα ακόμη θραυσμάτων από αποφύσεις (ονομαζόμενες συνήθως «σχηματοποιημένες κοτυλίσκες»). Εικ. 4α = αρ. 279, εικ. 4β = αρ. 280, εικ. 4γ = αρ. 281, εικ. 4δ = αρ. 282, εικ. 4ε = αρ. 283, εικ. 4στ = αρ. 284, εικ. 4ζ = αρ. 285, εικ. 4η = αρ. 286, εικ. 4θ = αρ. 288, εικ. 4ι = αρ. 289 (αρίθμηση βάσει καταλόγου Μητσοπούλου 2007, 1).

ποίησης την παρουσία –ή μη– πλαστικών αποφύσεων ή επίθετων κοτυλίσκων στον ώμο τους (εικ. 5-6). Η απλή σχηματική εκδοχή συζητήθηκε για πρώτη φορά από τους νομισματολόγους³² κατά την προσπάθεια κατανόησης του μικρού παραπληρωματικού συμβόλου που κοσμούσε αθηναϊκά νομίσματα της νέας τεχνοτροπίας. Ο Beulé τότε πρότεινε το συσχετισμό του με ένα από τα τρία σκεύη που παραδίδονται από τις πηγές ως σχετιζόμενα με τα Ελευσίνια Μυστήρια, τον *κέρνο*, την *κοτυλίσκη* και την *πλημοχόη*, επιλέγοντας το τρίτο. Το σχήμα έγινε ευρύτερα γνωστό το 1895, κατά την ανεύρεση του ερυθρόμορφου αναθηματικού πίνακα της Νίνιον στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα.³³ Το 1882 είχαν ήδη βρεθεί τα πρώτα πραγματικά αγγεία στις ίδιες ανασκαφές, στον περιβάλλοντα χώρο του ελευσινιακού Τελεστηρίου.³⁴ Η ομοιότητα εικονιζόμενων και πραγματικών σκευών έγινε άμεσα αντιληπτή από τους ανασκαφείς και μελετητές. Έκτοτε η έρευνα αναζητά μια ολοκληρωμένη και τεκμηριωμένη ερμηνεία για τον ακριβή προορισμό και τη χρήση του σκεύους, τη σχέση μεταξύ των σχηματικών παραλλαγών και υποκατηγοριών, αλλά και την ορθή προσέγγιση της αρχαίας ονομασίας του.³⁵

Η διάδοση του ελευσινιακού αυτού σκεύους είναι στενότατη και περιορίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά εντός Αττικής.³⁶ Εκτός Αθηνών, το σχήμα απαντά συστηματικά στην ευρύτερη περιοχή της Λαυρεωτικής και ιδίως στις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις της.³⁷ Εκτός Αττικής έχουν αναφερθεί ελάχιστα παραδείγματα από την Αλεξάνδρεια, ενώ πιθανώς ένα παράδειγμα βρέθηκε στο ιερό της Δήμητρας στη Μυτιλήνη.³⁸ Όλα τα παραδείγ-

32. Beulé 1858, 155-157.

33. *Πρακτ* 1895 (Α. Σκιάς), 171. von Fritze 1897, 164. Κουρουνιώτης 1898, 21-28. Rubensohn 1898, 294-297. Σκιάς 1901, 1-39. Πρόσφατα, Tiverios 2008, αρ. 66 (λ. Π. Παπαγγελή, 150-151). Εδώ στον τόμο Λεβέντη, εικ. 8.

34. *Πρακτ* 1882 (Δ. Φίλιος), 89 και σημ. 2. *Πρακτ* 1884 (Δ. Φίλιος), 4-5, σημ. 2. Φίλιος 1885, 171-174. *Πρακτ* 1894 (Α. Σκιάς), 16.

35. Φίλιος 1885. Κουρουνιώτης 1898. Δραγούμης 1901. von Fritze 1897. Rubensohn 1898. Thompson και Burr-Thompson 1987, 447-450. Pollitt 1979. Ellis Jones 1982. Bakalakis 1991. *Agora* XXXI (M. Miles). Bignasca 2005. Krauskopf 2005. Μητσοπούλου 2007, Μέρη II-III.

36. Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Ελευσίνα, αθηναϊκή Αγορά και ιδίως ο εγγύτερος περιβάλλον χώρος του εν ἄστει Ελευσινίου, Κεραμεικός, άξονας Ιεράς Οδού, Λαυρεωτική, ΝΑ Αττική. Για βιβλιογραφία βλ. παρακάτω σημ. 69 και Μητσοπούλου 2005β, 326-328, σημ. 101.

37. Ellis Jones 1982. Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998.

38. Ο απλός τύπος (δίχως κοτυλίσκες ή αποφύσεις στον ώμο) έχει βρεθεί δύο φορές στην Αλεξάνδρεια, Pollitt 1979, 229, σημ. 22 με βιβλιογραφία (αντίθετα η S. Rotroff τα θεώρησε θυμιατήρια, *Agora* XXIX, 212 και σημ. 47) και πιθανώς –με επιφύλαξη– μια φορά στο ιερό της Δήμητρας στη Μυτιλήνη, Cronkite 1997.

ματα εκτός Αθηνών ανήκουν στον λεγόμενο απλό τύπο, χωρίς αποφύσεις ή κοτυλίσκες, ενώ τα σύνθετα παραδείγματα προέρχονταν ως τώρα αποκλειστικά από το ιερό της Ελευσίνας, την αρχαία Αγορά ή την Ιερά Οδό προς Ελευσίνα.

Τα αττικά ελευσινιακά σκεύη εντοπίζονται στην Κύθνο για πρώτη φορά εκτός του άξονα Αθηνών-Ελευσίνας και ανήκουν στο υλικό των αποθετών ενός ιερού Δήμητρας. Το σύνολο των θραυσμάτων ανήκει στον ίδιο σύνθετο τύπο με σχηματοποιημένες αποφύσεις,³⁹ είναι όμως τόσο αποσπασματικά που δεν επιτρέπουν μια ειδικότερη τυπολογική κατάταξη (εικ. 4).

Μόνο γενικές παρατηρήσεις για το σχήμα και τον τύπο τους μπορούν να σημειωθούν: ο σύνθετος τύπος παρουσιάζει βασικές τυπολογικές ομοιότητες προς την απλή εκδοχή του ελευσινιακού σκεύους. Οι ομοιότητες αυτές υποδεικνύουν, αλλά δεν αποδεικνύουν τον παρόμοιο τρόπο χρήσης των δύο παραλλαγών του (εικ. 5α-β).⁴⁰ Κατά τη δική μας πρόταση κατάταξης,⁴¹ η τυπολογική διαφοροποίηση μεταξύ σύνθετων και απλών εκδοχών ενδέχεται να έχει (και) χρονολογική εξήγηση, καθώς στην πρώιμη φάση (5ου αι. – μέσα 4ου αι. π.Χ.) συνυπάρχουν παράλληλα ο σύνθετος και ο απλός τύπος με τις υποδιαιρέσεις τους. Κατά την μετάβαση προς την ελληνιστική περίοδο αντίθετα, ο σύνθετος τύπος τείνει να εκλείψει, ενώ επιβιώνει αναμορφωμένος, απλοποιημένος και προβεβλημένος στην εικονογραφία των αθηναϊκών νομισμάτων ο απλός μόνο τύπος.⁴² Εικονογραφικά στοιχεία στην αγγειογραφία⁴³ διαθέτουμε μόνο για τον 4ο αιώνα π.Χ., αποκλειστικά για την

39. Συχνά θεωρούνται «κοτυλίσκες», κατά τον ορισμό του κέρνου από τον Αθήναιο: Αθ. XI 478c-d και 476e-f. Φίλιος 1885, πίν. 9, 5 και 7-9. Pollitt 1979, 209, πίν. 67c. Bakalakis 1991, 116-117, εικ. 3.5. Παπαγγελή 2002, 26. Bignasca 2005, 251, αρ. 625. Ο σύνθετος τύπος κατατάσσεται ως τύπος Γ.Ι.β της νέας τυπολογικής ταξινόμησης του σχήματος, Μητσοπούλου 2007, Μέρος II. Βλ. προσεχώς Μητσοπούλου, υπό έκδοση.

40. Μεγάλο μέρος των ερευνητών τείνει να διαχωρίσει τον προορισμό των απλών και σύνθετων ελευσινιακών σκευών, διαφοροποίηση που διατυπώνεται και με τη διαφορετική ονομασία που προτείνεται για απλά και σύνθετα σκεύη: πλημοχόη – κέρνος. Κυριότεροι εκφραστές, ο F. Brommer 1980, 544-549, και ακολούθως οι M. Miles (*Agora XXXI*), I. Krauskopf (*Krauskopf 2005*, 252-255) και K. Clinton (*Clinton 2009a*).

41. Βλ. παραπάνω σημ. 39.

42. Για τη χρονολογία των νομισμάτων, Kroll 1992, 355-356 και *Agora XXVI*: αρχικά ως παραπληρωματικό σύμβολο, ΟΜ 8, Περίοδος Α, 350-330 π.Χ. κ.ε. Κατόπιν ως αυτόνομος τύπος, ΟΜ 61, Περίοδος Β, 3ος αι. π.Χ.

43. Αγγειογραφία: 1) Πίνακας της Νίνιον: Tiverios 2008, 129-131 και αρ. κατ. 66, σ. 150 (P. Papangeli). Clinton 1992, 73-75, 136 με προγενέστερη βιβλιογραφία. 2) Πώμα πυξιδας Βοστώνης, *BMA 03.877a-c*: αποδίδεται στον Ζ. του Μαρσούα, Leventi 2007, 122-124, σημ. 56, εικ. 12. Mitsorouliou, υπό έκδοση (α). Μικροτεχνία: 1) Ζεύγος χρυσών ελασμάτων συλλογής Σταθάτου: Amandry 1953, 85-89, αρ. 230-1, πίν. 34. Krauskopf 2005, 254, αρ. 652.

απλή τυπολογική εκδοχή. Τα θραύσματα της Κύθνου είναι προγενέστερα των πρώτων απεικονίσεων του σκεύους στην τέχνη, κατά το α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Όπως έχουμε υποστηρίξει,⁴⁴ το αγγείο συνιστά το κατεξοχήν πομπικό σκεύος των Ελευσινίων Μυστηρίων, τόσο στην απλή όσο και στη σύνθετη εκδοχή του.⁴⁵ Χρησιμοποιεί πιθανώς για τη μεταφορά του τελετουργικού ροφήματος, του *κυκεώνα*.⁴⁶ Βάσει νέων εικονογραφικών τεκμηρίων επιβεβαιώνεται ότι χρησιμοποιείται επιπλέον και κατά την τελετή λήξης των Μυστηρίων, τις ομώνυμες *Πλημοχόες*, πριν ή κατά την αναπαράσταση της συμβολικής αναχώρησης του Τριπτόλεμου προς την οικουμενική αποστολή του ελευσινιακού διδάγματος.⁴⁷ Σε αυτά τα αγγεία οφείλει την ονομασία της η καταληκτική ημέρα των Μυστηρίων, μετά την 21η του μηνός Βοηδρομιώνος.⁴⁸

Διαφορετική ωστόσο είναι η προσέγγιση του K. Clinton. Σε πρόσφατη ανακοίνωση⁴⁹ πρότεινε ότι ο εντοπισμός του σύνθετου τύπου σκευών στην Κύθνο συνιστά ένδειξη για τη χρήση του σκεύους στην κατανάλωση του κυκεώνα κατά τα Θεσμοφόρια, ενώ ο απλός τύπος παραμένει συνδεδεμένος με τα Ελευσίνια Μυστήρια και την τελετή *Πλημοχόες*. Τείνει επομένως να

Mitsopoulou, υπό έκδοση (α), με νέες απεικονίσεις και σχέδιο της παράστασης. Ακολουθώ Clinton 2009a, 242. 2) Η συχνή απεικόνιση του σκεύους στις χάλκινες αθηναϊκές κοπές και στα νομισματομόρφα σύμβολα ελευσινιακής θεματολογίας, από το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και εξής, συνιστά αλλαγή σε σχέση με τη φειδωλή αντιμετώπιση της αγγειογραφίας της όψιμης κλασικής περιόδου.

44. Η πρόταση ερμηνείας βασίζεται κυρίως στα ισχύοντα εικονογραφικά δεδομένα αλλά και στο σχήμα του σκεύους, βλ. Μητσοπούλου 2007, Μέρη II και III. Mitsopoulou, υπό έκδοση (α).

45. Δεν ακολουθούμε τον τρόπο τυπολογικής κατάταξης των αγγείων που υιοθετείται από τους συγγραφείς του *ThesCRA V*, Bignasca και Krauskopf, αλλά και Clinton 2009a, που τείνουν να διαχωρίζουν τη σύνθετη από την απλή παραλλαγή ως προς τον τρόπο χρήσης τους (κέρνος - πλημοχόη).

46. Delatte 1955. Για τον κυκεώνα στα Ελευσίνια Μυστήρια, Kerényi 1967, 86, σημ. 173. Burkert 2004, 94. Krauskopf 2005, 253. Parker 2005, 354. Συνοπτικά, Tiverios 2008, 130-131. Παλαιότερα Nilsson 1935, 122-123. Mitsopoulou, υπό έκδοση (α), εικ. 1, 9-10, 14, 16.

47. Σοφ. *Τριπτ.*, fr. 598 (Pearson 1917, 244-245) και Ξεν. *Ελλ.* VI 3, 6. Raubitschek και Raubitschek 1982, 112. Mitsopoulou, υπό έκδοση (α), εικ. 4-6.

48. Αθ. XI 496a. Για τα εικονογραφικά στοιχεία, βλ. παραπάνω σημ. 43 (Μικροτεχνία, αρ. 1) και σημ. 47. Ο Parker 2005, 350, σημ. 100 και 476 υποστηρίζει βάσει της IG II² 1072.3 ότι η τελευταία ημέρα των Μυστηρίων τοποθετείται πριν την 23η Βοηδρομιώνος. Ο Robertson 1998, 565 δεν θεωρεί πιθανή τη λήξη μετά την 21η Βοηδρομιώνος. Για την αναχώρηση της πομπής προς Ελευσίνα, Graf 1996, 61-64.

49. Clinton 2009, 242. Την πρόταση θα συζητήσουμε εκτενώς αλλού. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα που έθεσε εξαρχής στη διάθεσή μου το αδημοσίευτο χειρόγραφο.

προσδώσει διαφορετική τελετουργική χρήση στις δύο υποκατηγορίες, όπως και οι προγενέστεροι μελετητές.

Ιδιαίτερη όμωσ σημασία έχει και ο γραπτός διάκοσμος που συχνά φέρουν στον ώμο τους τα σκεύη (εικ. 11).⁵⁰ Τα γραπτά σχέδια ερμηνεύτηκαν ορθά ήδη από τον Rubensohn στα τέλη 19ου αιώνα,⁵¹ ενώ ο Beazley ανακεφαλαίωσε τα διαθέσιμα στοιχεία,⁵² επαναφέροντας το ερευνητικό ενδιαφέρον πριν τα μέσα του 20ου αιώνα. Αμφότεροι κατέδειξαν ότι ο γραπτός ερυθρός γεωμετρικός διάκοσμος στον ώμο των σκευών αποτελεί μια σχηματική απόδοση του μεταλλικού «δεσμού», του κυλινδρικού στελέχους σύνδεσης φυτικών στοιχείων. Ο δεσμός χρησίμευε και για τη στερέωση των φυλλωτών κλάδων μυρτιάς, συνθέτοντας τους λεγόμενους «βάκχους» των μυστών (εικ. 12α-β).⁵³ Συχνά αυτός εικονίζεται και ως αυτόνομο αντικείμενο στην ελευσινιακή εικονογραφία και τα αθηναϊκά νομίσματα.⁵⁴

Όμως, το μοτίβο του δεσμού φαίνεται ότι δεν τοποθετείται στον ώμο των αγγείων μόνον ως απλό διακοσμητικό στοιχείο. Το δεύτερο μοτίβο που ενίοτε διασώζουν τα αγγεία στον ώμο τους συνίσταται από τρεις ή τέσσερις φυλλωτές συστάδες, οι οποίες μεταξύ τους παρουσιάζουν κενά διαστήματα.⁵⁵ Οι φυλλωτές συστάδες σε συνδυασμό με τους δεσμούς —όταν διατηρούνται και οι δύο— συνθέτουν την ολοκληρωμένη εικόνα μιας πράσινης φυλλωτής στεφάνης στερεωμένης με τους ερυθρούς (μεταλλικούς, χαλκίνους;) δεσμούς.⁵⁶ Ο γραπτός αυτός διάκοσμος κοσμεί τα ελευσινια-

50. Ο γραπτός διάκοσμος έχει κυρίως διασωθεί και παρατηρηθεί στα αγγεία του απλού τύπου. Ορισμένα σκεύη του σύνθετου τύπου φέρουν επίσης λευκή ταινία με ίχνη χρώματος σε χαμηλότερο σημείο του σώματος, εφόσον ο ώμος είναι κατειλημμένος από τον πλαστικό διάκοσμο, βλ. Παπαγγελή 2002, 26. Συνεπώς το γραπτό κόσμημα χαρακτηρίζει ευρύτερα τα ελευσινιακά σκεύη, ανεξαρτήτως των τυπολογικών υποκατηγοριών τους.

51. Rubensohn 1898, 298, εικ. 14.1-2.

52. Beazley 1941, 1-7.

53. Διαπραγμάτευση του θέματος του δεσμού εκτενώς στο Bérard 1985, 17-33.

54. Σήμερα πλέον οι περισσότεροι μελετητές της ελευσινιακής εικονογραφίας έχουν αποδεχθεί την ερμηνεία του λεγόμενου ελευσινιακού δεσμού / bakchos ring (Eleusis ring κατά Kroll): Clinton 1992, 49, σημ. 102. *Agora XXVI*, 28, σημ. 23-24. Τιβέριος 2004, 410 και σημ. 18. Tiverios 2008, 130. Τιβέριος στον παρόντα τόμο, σ. 29, σημ. 52. Schaubert 2005, 385-389. Πρβλ. Μ. Τιβέριος, *Αττικά «Εραλδικά» και «Νέας Τεχνολογίας» νομίσματα και οι σχέσεις τους με τους παναθηναϊκούς αμφορείς*, στο *Κεράτσια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τσιράτσογλου*, τ. Α, Αθήνα 2009, 59 και σημ. 21.

55. Παπαγγελή 2002, 23, 256.

56. Για το ενδεχόμενο το ερυθρό χρώμα να συνιστά σύμβαση στην απόδοση του μετάλλου, Walter-Karydi 2002, 88: υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει συνεπής σύμβαση στη χρωματική απόδοση των αντικειμένων.

57. Δεν υπάρχει ως σήμερα δημοσιευμένο παράδειγμα το οποίο να διασώζει ταυτόχρο-

κά αγγεία τουλάχιστον από τα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.⁵⁸ Τίθεται συνεπώς το ερώτημα εάν το ελευσινιακό σκεύος αποτελούσε κάποτε φορέα μιας πραγματικής φυλλωτής μύρτινης στεφάνης με μεταλλικούς δεσμούς, και όχι μόνο ενός γραπτού υποκατάστατου: στο ενδεχόμενο αυτό, το μεταλλικό εξάρτημα δεν θα περιοριζόταν σε έναν ρόλο διακοσμητικό και πρακτικό, αλλά ίσως αποτελούσε μονάδα προσφοράς μετάλλου, σε μη νομισματική μορφή, το οποίο αγόραζε, χρησιμοποιούσε και κατόπιν ανέθετε ο εκάστοτε μύστης (εικ. 10α-β).⁵⁹ Η συχνότατη χρήση του αυτόνομου συμβόλου του δεσμού πάνω σε αθηναϊκά μολύβδινα νομισματομόρφα σύμβολα ελευσινιακής θεματολογίας και σπάνια σε πολύτιμες, περίοπτες νομισματικές κοπές των ελληνοιστικών χρόνων,⁶⁰ συνηγορούν προς αυτό το ενδεχόμενο.⁶¹

Η ερμηνεία του ελευσινιακού σκεύους —όπως και των μύρτινων «βάκων»— ως φορέων μετάλλου, δηλαδή μιας συγκεκριμένης οικονομικής προσφοράς του πιστού προς το ιερό υποδοχής (το αττικό ιερό των ελευσινιακών

να και τις δύο χρωματικές εκδοχές, και αυτός είναι και ο λόγος που κατατάσσονται από τους μελετητές σε διαφορετικές υπο-ομάδες τα σκεύη που σώζουν δεσμό και εκείνα που σώζουν φύλλα. Bakalakis 1991, 109-110 και σημ. 17. Krauskopf 2005, 254, αρ. 645. Παραδείγματα σώζονται όμως στις αποθήκες του Μουσείου Ελευσίνας (αδημοσίευτα). Ευχαριστώ την Π. Παπαγγελή για τη δυνατότητα να τα εξετάσω κατ' επανάληψη. Πρόταση σχεδιαστικής αναπαράστασης διακόσμου, στο Μητσοπούλου 2007, Π, 507-517, πίν. 27.

58. Βάσει της χρονολογικής κατάταξης που εντάσσει το φαρδύ σχήμα (όπως αυτό απεικονίζεται στο Φίλιος 1885, πίν. 9, 5-6 ή στο Παπαγγελή 2002, 41) στη μετάβαση από τον 5ο προς τον 4ο αιώνα π.Χ., (Μητσοπούλου 2007 και Μητσοπούλου, υπό έκδοση). Βλ. παραπάνω σημ. 39.

59. Μοναδικό στην τρισδιάστατη απόδοση παραμένει το παράδειγμα του μαρμάρινου αγαλατίου μύστη Μ. Ελευσίνας αρ. 5051 (εδώ λεπτομέρεια σε νέα φωτογράφιση). Εδώ στον τόμο, Λεβέντη, σ. 136, εικ. 12. Το εξάρτημα ταυτίστηκε από τον Rubensohn 1898, 337-339, αποδόθηκε σχεδιαστικά από τον Κ. Κουρουνιώτη, *ΑρχΔελτ* 8, 1923, εικ. 10 και αναδημοσιεύθηκε από τον Beazley 1941, 6 και σημ. 24, εικ. 5.

60. «Πάνες» Αντιγόνου Β' Τονατά στις κοπές με δεξιόστροφη πάντοτε Αθηνά Αλκίδαμο: Mathisen 1981, 112, σημ. 51. Τουράτσογλου 1995, 61. Ραπαγοπούλου 2002, 318-319. Χρυσοί αθηναϊκοί στατήρες Λαχάρως: Nicolet-Pierre και Kroll 1990, 2 και σημ. 2.

61. Ο Cl. Bérard επισήμανε ότι δεν έχουν σωθεί παραδείγματα μεταλλικών δεσμών, Bérard 1985, 22. Πιθανή αιτία θα είναι η ανακύκλωση των μετάλλων μέσα στο ίδιο το ιερό, Linders 1990, 281-285. Για το θέμα της προτέλειας και της οικονομικής συμβολής των μυστών, Clinton 1974, 13, σημ. 13. Cavanaugh 1996, 188-189. Simms 1990, 183 και σημ. 1, 187. Στο νόμο IG I³ 6 (= Clinton 2005, 19) των ετών 470-460 π.Χ. ορίζεται το κόστος της μύησης για τους μύστες. Βάσει της επιγραφής IG I³ 386-387, στίχ. 145, υπολογίζεται ότι τα έσοδα του έτους 408/7 π.Χ. ανήλθαν στο ποσό των 4.389 δραχμών και 4 οβολών. Το έξοδο μύησης υπολογίζεται στους δώδεκα οβόλους ανά άτομο, συνεπώς μνήθηκαν περί τους 2200 μύστες. Δεν γνωρίζουμε σε ποιά μορφή κατέβαλαν το ποσό οι μυούμενοι.

θεοτήτων στην Ελευσίνα), απορρέει ως δευτερογενές συμπέρασμα από την τυπολογική μελέτη του αγγείου.

Κάτω από αυτό το πρίσμα τονίζουμε και τη συχνότητα ανεύρεσης ελευσινιακών αγγείων στην ευρύτερη περιοχή της Λαυρεωτικής, ιδιαίτερα εγγύς των εργαστηρίων εξόρυξης μετάλλων.⁶² Δεν έχει αναφερθεί εύρημα ελευσινιακού σκεύους από άλλη περιοχή της Αττικής, εκτός του άξονα της Ιεράς Οδού προς Ελευσίνα.⁶³ Η περίπτωση της Λαυρεωτικής έχει ωστόσο βαρύτητα για την κατανόηση του ευρήματος και στην Κύθνο, νήσο γνωστή για τον μεταλλευτικό της πλούτο.⁶⁴

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα της χρήσης των ελευσινιακών σκευών που εντοπίστηκαν μεταξύ του αναθηματικού υλικού του ιερού της Κύθνου: πρόκειται για αναθήματα, ή χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια ενός εγχώριου τελετουργικού; Το ισχύον στατιστικό δείγμα δεν επιτρέπει να συνάγουμε με βεβαιότητα μια συστηματική επιτόπια χρήση⁶⁵ κατά τη διάρκεια μιας πομπής ή άλλου τελετουργικού.⁶⁶ Εξάλλου, το θέμα της αυτότητας ή μη εξαγωγής

62. Αντίστοιχες παρατηρήσεις έχουν εκφράσει οι: Τσαΐμου 1988, 283 και κατάλογος, 42-44, αρ. 19-22. Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998, 213-5. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 107, εικ. 97. Ellis Jones 1980, 195 και ακολούθως η Miles, *Agora* XXXI, 99 και σημ. 17. Τονίζουμε τη σημαντική θέση του Θορικού στην αφήγηση για την άφιξη της Δήμητρας στην Αττική, *Ομ. Ύμνος Δήμ.* 125-132. Επισημαίνουμε επιπλέον ότι όλα τα δημοσιευμένα ελευσινιακά σκευή από την ευρύτερη περιοχή ανήκουν στον απλό τύπο, δίχως αποφύσεις ή κοτυλίσκας (πλημοχές).

63. Σε πρόσφατο εύρημα αποθέτη, βλ. σημ. 69. Σε κλίβανο κεραμικού εργαστηρίου πλησίον της Ιεράς Οδού, *ΑρχΔελτ* 49, 1994, Β'1 Χρονικά, 35, πίν. 20γ. Στην Οικία Ζ.3 του έσω Κεραμείου, πλησίον της Ιεράς Πύλης, βρέθηκαν επτά απλοί «κέρνοι» (πλημοχές), *Kerameikos* XVII, 72, 190, αρ. 594-595, 622, 701-702, 814, 914, 968.

64. Θα επανέλθουμε στο θέμα των μετάλλων στο δεύτερο μέρος της παρούσας διαπραγμάτευσης.

65. Πρβλ. την περίπτωση Ιερού Δήμητρας στη Μυτιλήνη, Cronkite 1997.

66. Ο Clinton 1988, 69-79, προσπάθησε να ερμηνεύσει ως μέγαρα των Θεσμοφοριών τις πηγαδόσχημες κατασκευές γ-γ' της υποθεμελίωσης της Φιλωνείου Στοάς. Σε αυτές έχουν βρεθεί αρκετά ελευσινιακά σκευή («κέρνοι»), και μάλιστα πήλινα, χάλκινα και μαρμάρια. Εδώ δεν επεκτείνεται προς μια ερμηνεία της παρουσίας των ελευσινιακών σκευών σε «μέγαρα» των Θεσμοφοριών, αλλά στο Clinton 1992, 34-35, σημ. 107 θεωρεί πιθανή την κατανάλωση κυκεώνα κατά τον εορτασμό των Θεσμοφοριών. Αν και μια τέτοια χρήση δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές, γράφει: "...it would be surprising if the *Kykeon* were absent, for it was a fairly common drink, just right for the situation...". Ομοίως και στο Clinton 2009a, όπου προτείνει μια χρήση του ελευσινιακού σκεύους κατά τα Θεσμοφόρια βάσει της παρουσίας τους στο ιερό της Κύθνου. Η άποψη περί εορτασμού Θεσμοφοριών στην Ελευσίνα, είναι πιθανή μεν, αλλά όχι σαφώς τεκμηριωμένη. Θετικός είναι ο Parker 2005, 332, ενώ για ισχυρό αντίλογο βλ. Mikalson 1977, 424-435. Μια επιτόπια τελετουργική χρήση των πομπικών ελευσινιακών σκευών στην Κύθνο δεν μπορεί να τεκμηριωθεί όμως δίχως ανασταφική διερεύνηση.

των ελευσινιακών τελετών στα περιφερειακά «Ελευσίνα» παραμένει ανοιχτό.⁶⁷ Μια διαπιστωμένη επιτόπια *χρήση* του σκεύους στην Κύθνο θα ενίσχυε την πρόταση του Κ. Clinton για χρήση των σκευών κατά την κατανάλωση κυκεώνα στα πλαίσια εορτασμού των τοπικών Θεσμοφορίων.⁶⁸ Έως την εμφάνιση νέων στοιχείων επιλέγουμε όμως να υποστηρίξουμε την πλέον συντηρητική ερμηνεία: τα ελευσινιακά σκεύη αποτελούσαν αναθήματα Κυθνίων μυστών των Ελευσινίων Μυστηρίων. Μετά από την μετάβασή τους στην Αττική και την επιτυχημένη τους μύηση, επιστρέφουν στην πόλη τους και αναθέτουν τα τελετουργικά σκεύη στο οικείο ιερό της θεάς Δήμητρας. Στην Αττική εξάλλου έχουν εντοπιστεί ορισμένα παραδείγματα απόθεσης των ελευσινιακών σκευών πλησίον ιερών της Δήμητρας.⁶⁹

Ένα ιερό Δήμητρας προσδιορισμένο στο χώρο και ταυτισμένο με αρχαιολογικά τεκμήρια, παραμένει μια αρκετά σπάνια περίπτωση στην περιοχή των Κυκλάδων. Τα λιγοστά επιγραφικά ή φιλολογικά στοιχεία για τη λατρεία της Δήμητρας στις Κυκλάδες υποδεικνύουν κυρίως ύπαρξη θεσμοφοριακών ιερών, από τον 5ο αι. (Πάρος, Δήλος)⁷⁰ και κυρίως τον 4ο και 3ο αιώ-

67. Δεν θα συζητηθεί στην παρούσα μελέτη. Εκτενής διαπραγμάτευση του ίδιου προβλήματος στην Cronkite 1997. Εκλαμβάνει την παρουσία του σκεύους ως ένδειξη λατρευτικών σχέσεων μεταξύ Ελευσίνας και Μυτιλήνης, ή ακόμη και εισαγωγής μέσω Αλεξάνδρειας. Δεν θεωρούμε αρκούντως τεκμηριωμένη μια τέτοια ερμηνεία. Για τη διάδοση των Ελευσινίων Μυστηρίων, Bowden 2007, 71-83 και Bowden 2009, 70-82. Ειδικά για την Αττική, Parker 2005, 332-333 και Robertson 1998, 569-572.

68. Βλ. παραπάνω σημ. 66.

69. Αποθέτες Ελευσινίου Αγοράς, Kernos Pit 1 (Deposit T 22:1), Kernos Pit 2 (Deposit T 22:2): Pollitt 1979, 211-215 και *Agora* XXXI, 98 και σημ. 15. Σκεύη από αποθέτες του Κεραμεκού: κατάλογος καταγραφής C. Mitsopoulou 2007 (αδημοσίευτος). Πρόσφατα ευρήματα από αποθέτη στην Ιερά Οδό: *Ελευθεροτυπία* 30.03.2007, και Τσιριγώτη-Δρακωτού 2009, 316, η οποία προτείνει υποθετική γειτνίαση του αποθέτη με ιερό Δήμητρας. Πολυάριθμα αγγεία από τις επιχώσεις του ιερού της Ελευσίνας: Φίλιος 1885, 170-784. Bakalakis 1991, 105-117. Ελευσινιακά αγγεία από το δωρικό κτίσμα του Θορικού: *Εργον* 1996, 19-23. Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998, 213. Ένα θραύσμα κοτυλίσκης «κέρνων» που βρέθηκε στο δάπεδο ναΐσκου (Δήμητρας) στην Κιτέζα Καλυβίων Αττικής (κατά Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998, 212) δεν ανήκει στη στενή κατηγορία των ελευσινιακών αγγείων, αλλά στον τύπο των μελαμβαφών κέρνων του Pollitt 1979, 228, πίν. 71a, c (οικ. Νυχά, Τσαραβόπουλος - Τσέλιος - Παπαθανασίου - Συρογιάννη - Νέζεση 2001). Ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Α. Τσαραβόπουλο για τη διευκρίνιση και τη διόρθωση της πληροφορίας. Για παρόδιο Ιερό Αχαρνών, σημ. 169.

70. Πάρος: Ηρόδ. VI 134-5. Picard 1950, 124-125. Berranger 1992, 86-87, 92-93. Η σχετική πρωιμότητα της λατρείας της Δήμητρας στην Πάρο υποδεικνύεται και από τον Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα, στίχ. 491. Δήλος: η επισκευή της στέγης του Θεσμοφορίου σε επιγραφή τέλους του 4ου αι. π.Χ. (*IG* XI, 144, A76: Bruneau 1970, 10, 269-270. Hamilton 2000, 200) υποδεικνύει ότι το ιερό ανήκε στα παλαιά ιερά της Δήλου, βλ. Bruneau 1970, 278.

να π.Χ. (Καρθαία Κέας,⁷¹ Αρκεσίνη Αμοργού,⁷² Γυμνάσιο Χώρας⁷³ και Σαγκρί Νάξου,⁷⁴ Πάρος,⁷⁵ Μύκονος,⁷⁶ ίσως Παλαιόπολη και Υψηλή Άνδρου⁷⁷), αλλά και τη Δήλο⁷⁸ (4ος αι., και κυρίως 3ος-2ος αι. π.Χ.). Τόσο οι Μ. Nilsson,⁷⁹ Ph. Bruneau,⁸⁰ F. Graf⁸¹ όσο και πρόσφατα ο Κ. Clinton⁸² έχουν επισημάνει την ιδιαιτερότητα της παρουσίας μιας ελευσινιακού τύπου λατρευτικής τριάδας ή τετράδας στις Κυκλάδες, που τυχαίνει όμως να μαρτυρείται στα πλαίσια Θεσμοφοριών.⁸³

Κατ' αντιστοιχία επομένως προς τις επιγραφικές και αρχαιολογικές ενδείξεις από τα άλλα ιερά Δήμητρας στα γειτονικά νησιά των Κυκλάδων, τα οποία στην πλειονότητά τους συνιστούν Θεσμοφόρια,⁸⁴ τείνουμε να προτεί-

71. Πρόσφατα Μενδώνη 2006, 265-273, όπου βιβλιογραφία και ανακεφαλαίωση παλαιότερων σχολιασμών. IG XII 5, 575-576, 1088-1090 και Μενδώνη 2006, αρ. 1. Το ιερό δεν έχει βρεθεί, αλλά μεγάλος αριθμός των αναθηματικών επιγραφών βρέθηκε στην κοιλάδα του Βαθυποτάμου, στην περιοχή του «Αλωνιού του Ζευλίτη».

72. Τα επιγραφικά τεκμήρια συνίστανται σε ένα ψήφισμα για τη διαχείριση του ιερού της Δή[μ]ητρος τῆς δη[μ]οτε[λ]ιοῦς, 4ου αιώνα (IG XII 7, 4. LSCG, 102. Le Guen-Pollet 1991, 157-158, αρ. 49. Pirenne-Delforge 2005, 62-63, σημ. 34), δύο αναθηματικές επιγραφές 4ου-3ου αι. (IG XII 7, 76-77. Nilsson 1935, 87, σημ. 4. Clinton 1992, 60, σημ. 178, 182. SEG XLVI 1178) και μια αμφιπρόσωπη επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων σε μολύβδινο έλασμα, κατάδεσμο (IG XII 7, δίχως αριθμό, σ. 1). Gager 1992, 165, σημ. 51).

73. Βλ. παραπάνω σημ. 15.

74. Βλ. παραπάνω σημ. 16. Για την αρχαϊκή φάση του ιερού, Lambrinouidakis 2008.

75. Πάρος: Berranger 1992, 85-96. IG XII 5, 277. Nilsson 1935, 87 και σημ. 4.

76. Μύκονος: Nilsson 1935, 87 και σημ. 2. Graf 1974, 172, σημ. 72. Clinton 1992, 59-60 και σημ. 175, 178.

77. Άνδρος, Παλαιόπολη: Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 1996, 225-229, αρ. Ε1. Υψηλή: Τελεβάντου 1999, 132-137. Η θέση ανασκάπτεται από τη δεκαετία του 1980. Η προταθείσα ταύτιση ως ιερό Δήμητρας βάσει γενικών χαρακτηριστικών της θέσης και λίγων επιλεγμένων ευρημάτων, αν και πιθανή, μένει να ενισχυθεί από μεγαλύτερο δείγμα υλικού.

78. Bruneau 1970, 275-290. Για νεότερη βιβλ., Μητσοπούλου 2005β, 320, σημ. 78.

79. Nilsson 1935, 87 και σημ. 2-4.

80. Bruneau 1970, 282 και σημ. 2-3.

81. Graf 1974, 172-173 και σημ. 72, όπου αναλυτικός κατάλογος με την παρουσία του (Διός) Ευβουλέα, κυρίως στις Κυκλάδες (Αμοργό, Δήλο, Νάξο, Πάρο, Μύκονο, και Ευβουλεύς στη Σύρο), αλλά και στο Άργος, την Επίδαυρο, τη Θάσο και την Κόρινθο.

82. Clinton 1992, 59-60, σημ. 175, 178 και Parker 2005, 337-338.

83. Οι τριάδες ή τετράδες Δήμητρα, Κόρη, Ζεύς Ευβουλεύς και ενίοτε Βαυβώ (στη Νάξο και Πάρο, Graf 1974, 168 και σημ. 51) είναι μεν ξεκάθαρα ελευσινιακής επιρροής, καθώς η αναφορά του Διός Ευβουλέα και της Βαυβούς παραπέμπουν ευθέως στον αττικό ελευσινιακό μύθο, αλλά ο Ζεύς-Ευβουλεύς δεν απαντά με την αυτή ονομασία στην Ελευσίνα. Απαντά μόνο ως Ευβουλεύς, όπως επισημαίνει ο Clinton 1992, 60. Η λατρεία της Βαυβούς παραδίδεται και στο Δίον, βλ. σε αυτόν τον τόμο Πινγιάτογλου, σ. 210, σημ. 32-33 (μοναδική αναφορά ιέρειας της Βαυβούς).

84. Εξάιρεση συνιστά η μαρτυρία του επιθέτου Έλευσινίας, χαραγμένο στο χεί-

νομε με κάθε επιφύλαξη την ερμηνεία του Θεσμοφορίου και για το ιερό της ακρόπολης της Κύθνου.

III. Η μίσθωση του ελευσινιακού τεμένους στην Κύθνο

Περίοδος σχέσεων Κύθνου – Ελευσίνας

Οι γραπτές πηγές δεν διασώζουν στοιχεία για την ύπαρξη ενός ιερού Δήμητρας στην Κύθνο, ενώ στο νησί έχουν βρεθεί ελάχιστες επιγραφές.⁸⁵ Όμως, η Κύθνος μνημονεύεται σε δύο τουλάχιστον σημαντικές επιγραφές ή ομάδες επιγραφών του αττικού ελευσινιακού ιερού,⁸⁶ των χρόνων 421/0 και 408/7 π.Χ. Δεδομένης της πενίας του κυθνιακού *corpus* επιγραφών, της έντονης αττικής επιρροής στον εξοπλισμό του ιερού και προπαντός της παρουσίας του αττικού ελευσινιακού σκεύους μεταξύ του υλικού αυτού, προβαίνουμε σε μια συγκριτική θεώρηση των σχετικών επιγραφών. Σκοπός είναι η ανάδειξη και η κατανόηση του χαρακτήρα των ιδιαίτερων σχέσεων με-

λος μελαμβαφούς αττικού κιονωτού κρατήρα α' τετάρτου 5ου αι. π.Χ., από το Οικοδομικό Συγκρότημα Α στην Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, Τελεβάντου 2005, 67, εικ. 3.6, αρ. 250. Μοναδικό παραμένει επίσης το τοπωνύμιο Έλευσίν ή Έλευσίς στη Θήρα, όπως παραδίδει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, III 15, 26. Για τα Έλευσίνια ιερά, Bowden 2007, Bowden 2009.

85. Το *corpus* των κυθνιακών επιγραφών ανερχόταν το 1998 σε 19 επιγραφές, από τις οποίες οι έξι προέκυψαν κατά τις επιφανειακές έρευνες στο Βρυόκαστρο στην περίοδο 1990-1995. IG XII 5, 520-525, 1057-1059 και Suppl. 231. Βάλληνας 1882, 56, σημ. α'. Μαζαράκης Αιινιάν 1998β, 449-454. Mazarakis Ainiian 1998, 364-365, σημ. 4 και 364-366, σημ. 4-25 για πλήρη κατάλογο.

86. Η πρόσφατη δημοσίευση των επιγραφών της Ελευσίνας από τον Κ. Clinton το 2005 πρέπει πλέον να προστεθεί στις αναφορές των δημοσιευμένων ελευσινιακών κειμένων της έκδοσης IG I³. Παραθέτουμε αντιστοιχία για τις επιγραφές IG I³ 392 (από το εν ἄστει Ελευσίνιο της Αγοράς) και 394b (από την Ελευσίνα) μεταξύ των εκδόσεων Clinton 2005 και IG I³. Σχολιασμός στο Clinton 2008.

IG I³ 392 = Clinton 2005, 48-49, αρ. 34, πίν. 15 (χρονολόγηση Clinton: περί το 430 - 425 π.Χ. ;), χρονολόγηση Lewis (IG I³): περί το 420 π.Χ. Σχόλια Clinton 2008, 59-60.

IG I³ 394b = Clinton 2005, 50-51, αρ. 36, πίν. 15 (χρονολόγηση Clinton: περί το 430 - 425 π.Χ. ; Βλ. και Clinton 2008, 59). Χρονολόγηση Lewis: περί το 420 π.Χ.

IG I³ 79 = Clinton 2005, 54-55, αρ. 41, πίν. 17 (χρονολόγηση Clinton: 422/1, πρυτ. 1). Σχόλια Clinton 2008, 60-61. Ο Clinton 2005 τοποθετεί τις IG I³ 392-394 ψηλότερα από το ψήφισμα των Ρειτών IG I³, ενώ ο Lewis τις θεώρησε μεταγενέστερες. Χρονολογούνται με σχετική ακρίβεια, λόγω της στενής ομοιότητας προς το εν λόγω ψήφισμα.

IG I³, 386/387 = Clinton 2005, 64-70, αρ. 52, πίν. 21-24 (χρονολόγηση Clinton 2005 και Lewis: 408/7 π.Χ.). Σχόλια Clinton 2008, 72-82. Το έτος προκύπτει από την αναφορά του άρχοντα Ευκτήμονος, του έτους 408/7 π.Χ. Develin 1989, 171 και PA 5799.

ταξύ του κυθνιακού ιερού και του ιερού της Ελευσίνας κατά το ύστερο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Από τον αποσπασματικό στίχο 147 της IG I³ 386, γνωστού απογραφικού καταλόγου των επιστατών της Ελευσίνας του έτους 408/7 π.Χ., προκύπτει ότι το ελευσινιακό ιερό κατείχε στη νήσο Κύθνο ένα *τέμενος*, από το οποίο εισέπραττε το έσοδο των πεντακοσίων δραχμών ως *μίσθωμα*. Δεν είναι γνωστό το διάστημα της μίσθωσης (ετήσιο, δεκαετές ή άλλο),⁸⁷ η έκταση του τεμένους, ούτε και η ταυτότητα των εκμισθωτών. Για να προσφέρουμε μια αίσθηση της αξίας του ποσού, υπολογίζουμε ενδεικτικά ότι αντιστοιχεί στην αξία 2,7 ετών ημερομισθίων ενός ναυτικού που απασχολείται στις εκστρατείες του Αλκιβιάδη κατά το ίδιο έτος.⁸⁸ Είναι αξιοσημείωτο ότι το 408/7 π.Χ., λίγο πριν την απόλυτη οικονομική εξάντληση του αθηναϊκού κράτους, η Κύθνος παραμένει σε θέση να καταβάλει ένα τόσο υψηλό ποσό.

87. Μισθωτήριο αμφικτυονικό συμβόλαιο της Δήλου (χαμένη επιγραφή από την Αθήνα, ID 89 = IG I³ 402, 15-21) αναφέρει μίσθωση της ιεράς γης, των κήπων και των οικιών στη Δήλο για δέκα έτη και μίσθωση ιεράς γης στη Ρήνεια για δέκα έτη. Το ετήσιο μίσθωμα για τις δέκα εκτάσεις (τεμένη) ανέρχεται σε 7110 δραχμές. Η μίσθωση μιας έκτασης κατά το πρώτο έτος ανέρχεται σε 716 δραχμές, ενώ για τα άλλα έτη σε 300 δραχμές (στίχ. 20). Το συμβόλαιο αυτό χρονολογείται στο 434-2 π.Χ. Williams 2008, 35 και σημ. 28. Rhodes και Osborne 2003, 400. Παλαιότερα Kent 1948, 258-260. Τα ποσά κυμαίνονται σε αντίστοιχα μεγέθη με αυτό της Κύθνου, αν και βέβαια δεν γνωρίζουμε αμφότερες τις εκτάσεις, προϋπόθεση για μια ορθή αναλογική σύγκριση. *Μίσθωση τεμενών* στη Ρήνεια αναφέρεται κατόπιν σε επιγραφή του έτους 410 π.Χ. (επί άρχοντος Γλαυκίππου, Develin 1989, 165), ID 93, 19-21 (Μισθ[ώσ] εος τε[με]νών εκ τῆς Ρη[νε]ίας) και του ίδιου έτους 408/7 π.Χ. (επί άρχοντος Ευκτήμονος, Develin 1989, 171). Kent 1948, 200, σημ. 50. Coury 1937, 369-370 = ID 94, 6-9. Η μίσθωση τεμενών αποφέρει 210 δραχμές, στίχ. 9. Για μισθώσεις τεμενών στην ελληνιστική Δήλο, Reger 1994, 189-247 και G. Reger, *Phoenix* 46, 1992, 322-341.

88. Σημαντική πρόσφατη μελέτη για την πραγματική αξία μισθών και εισοδημάτων στην κλασική Αθήνα, του Loomis 1998. Για την κατανόηση του ποσού των πεντακοσίων δραχμών από τη μίσθωση του κυθνιακού τεμένους προσδιορίζουμε τα οικονομικά μεγέθη βάσει Loomis 1998, πίν. xix : 1 τάλαντο = 60 μνές = 6000 δραχμές = 36.000 οβολοί = 288.000 χαλκοί. 1 δραχμή = 6 οβολοί = 48 χαλκοί. 1 οβολός = 8 χαλκοί. Σύμφωνα με τους καταλόγους του Loomis 1998, 268, ο ατομικός ημερήσιος μισθός που προσέφερε ο Αλκιβιάδης σε πλήρωμα πλοίου γύρω στο 408 π.Χ. ήταν 3 οβολοί. Επιλέγουμε ένα ποσό της ίδιας χρονιάς με το μίσθωμα Κύθνου. Συνεπώς, οι πεντακόσιες δραχμές που κατέβαλε η Κύθνος το 408/7 π.Χ. (για άγνωστο χρονικό διάστημα μίσθωσης), αντιστοιχούν σε τρεις χιλιάδες (3000) οβολούς, δηλαδή σε χίλιες εργάσιμες ημέρες ενός ναυτικού, ή σε περίπου δύο έτη και επτά μήνες θητείας. Ορθά επομένως διαπίστωσε η Cavanaugh 1996, 190 ότι "The large sum of money paid for the rental of this property is surprising".

Βέβαια, η ευμάρεια της νήσου επιβεβαιώνεται από τις πηγές⁸⁹ και τους φορολογικούς καταλόγους⁹⁰ της Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Η θεμελιωμένη οικονομική σχέση Κύθνου – Ελευσίνας συνάγεται όμως και από άλλα κείμενα: το ελευσινιακό ιερό εισπράττει ένα άγνωστο ποσό από ένα Κοινό των Κυθνίων,⁹¹ επίσης αμάρτυρο κατά τα άλλα (*IG I³ 392, 394b*). Οι δύο παρόμοιες επιγραφές *IG I³ 392* και *394b* χρονολογούνται από τον εκδότη των *IG* γύρω στο 420 π.Χ.,⁹² ακριβώς μετά το ψήφισμα των Ρειτών (*IG I³ 79*) του έτους 421/0, ενώ η επιγραφή *IG I³ 386/387* χρονολογείται με ακρίβεια στο έτος 408/7 π.Χ. Σε μια περίοδο δεκατριών τουλάχιστον ετών τεκμηριώνεται συνεπώς μια σταθερή οικονομική σχέση μεταξύ Κύθνου και ελευσινιακού ιερού.

Το έτος 421/0 π.Χ., όταν το έσοδο από την Κύθνο καταγράφεται για πρώτη φορά στα οικονομικά έγγραφα του ελευσινιακού ιερού, είναι το έτος έναρξης της Νικείου Ειρήνης. Αυτή εγκαίνιαζει μια σημαντική περίοδο για την Αθήνα,⁹³ κατά την οποία αναδιοργανώνεται η δηλιακή συμμαχία ως προς την αποστολή και τους στόχους της, μετατοπίζεται το κέντρο βάρους των ενδιαφερόντων της από τους Πέρσες προς τους συμμάχους, εντείνεται η αποστολή συμμαχικών προσφορών στα Παναθήναια και αναβιώνει ο θεσμός των κληρουχιών.⁹⁴

Το έτος 408/7 π.Χ. είναι επίσης σημαντικό για το ελευσινιακό ιερό, καθώς πρόκειται για έτος καμπής του Δεκελεικού πολέμου, κατά το οποίο αποκαταστάθηκε και η δια ξηράς ελευσινιακή πομπή από τον Αλκιβιάδη.⁹⁵ Η ίδια χρονιά θεωρείται ύστατο έτος κοπής των αργυρών γλαυκών της κλασικής Αθήνας,⁹⁶ ενώ ένα έτος αργότερα, λόγω έλλειψης πρώτων υλών, η

89. Οι διαθέσιμες πληροφορίες για την αρχαία Κύθνο είναι λιγοστές. Πρβλ. εκτενώς τα άρθρα των Mazarakis Ainian 1998, 363-379 και ειδ. 364-366. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 49-63. Μαζαράκης Αινιάν 1998β, 214-218. Brun 1993α, 163-183. Brun 1993β, 185-196. Robert 1977. Νίγδελης 1990, 199-229, 245, 247, 273, 282-283. Sheedy 1996, 423-449.

90. Brun 2005, 35 για το νησιωτικό φόρο της Κύθνου: 450-440 = 3 τάλαντα, 425/4 = 6 τάλαντα, 420-410 = 6 τάλαντα.

91. Για το Κοινό των Κυθνίων βλ. παρακάτω σ. 62, σημ. 115.

92. Βλ. παραπάνω σημ. 86.

93. Για τη δεκαετία του 420 π.Χ., Kallet 2009, 94-127. Για τις σχέσεις Αθήνας και Ελευσίνας κατά την ίδια περίοδο, Mattingly 1996, 181-204 και Clinton 2009b.

94. Ψήφισμα μέτρων και σταθμών κατά τη δεκαετία 420, *IG I³ 1453*. Brun 2005, 53-55, αρ. 18. Σύσταση Δημοσίου Ταμείου, μείωση συμμαχικών εισφορών, ψήφισμα Ρειτών *IG I³ 79*.

95. Πρβλ. εκτενώς για το ιστορικό υπόβαθρο των χρόνων εκείνων, Murray 1990, 149-161, και ειδ. 149, σημ. 3, όπου βιβλιογραφία. Clinton 2009b, 59-60. Για την ελευσινιακή πομπή, Πλούτ. *Αλκιβ.* XXXIV 3-6. και Ξεν. *Ελλ.* I 4, 20.

96. Gribble 1999, 62-63.

Αθήνα αναγκάστηκε για πρώτη φορά να θέσει σε κυκλοφορία χρυσά νομίσματα, εκποιώντας τα αναθήματα και τις χρυσές νίκες της Ακρόπολης.⁹⁷ Η επιγραφή *IG I³ 386/387* αντικατοπτρίζει τις επικρατούσες δυσμενείς συνθήκες: δεν αναφέρονται ιεροποιοί⁹⁸ και δεν συλλέγονται απαρχές, εμφανώς ως συνέπεια απομόνωσης της Αθήνας εν μέσω του πολέμου.

Οι επιγραφές *IG I³ 386/387*, *IG I³ 392*, *IG I³ 394b* και το Ψήφισμα των Ρειτών (*IG I³ 79*)

Η μακροσκελής ιστορία της έρευνας της επιγραφής *IG I³ 386-387* συνοψίζεται εκτενώς από τη M.B. Cavanaugh:⁹⁹ μετά από τις πρώτες διαδοχικές δημοσιεύσεις των σπαραγμάτων της επιγραφής από τους Έλληνες ανασκαφείς,¹⁰⁰ ο E. Cavaignac ήταν ο πρώτος που πρότεινε μια ορθή και μακροπρόθεσμα αποδεκτή ανάγνωση του στίχου 147,¹⁰¹ ως έσοδο πεντακοσίων δραχμών από *μισθωση τεμένους* στην Κύθνο, βασισμένος στην προγενέστερη δημοσίευση των δηλιακών επιγραφών το 1884 από τον Th. Homolle:¹⁰²

Ⲡⲧⲉ|ⲙⲉⲛⲟⲥ ⲙⲓⲥ|ⲑⲱⲥⲓⲛ ⲉ̅ⲕ Ⲙϋ̅ⲑⲛⲟⲩ

Η Cavanaugh κατέληξε στην ανάγνωση του στίχου 147 (III.26) ως εξής:

Ⲡⲧⲉ|ⲙⲉⲛⲟⲥ ⲙⲓⲥ|ⲑⲱⲥⲓⲛ ⲉ̅ⲕ Ⲙϋ̅ⲑⲛⲟⲩ

97. Burr-Thompson 1944, 176 και σημ. 12. Figueira 1988, 516-521. Mattingly 1996, 331, σημ. 26. Samons 2000, 212, 249. 289: “a coinage at once brilliant and desperate.”

98. Cavanaugh 1996, 93: το σώμα των ιεροποιών ίσως δεν επιβίωσε αυτών των δύσκολων ετών, όταν λόγω απουσίας των απαρχών δεν υπήρχε και ανάγκη για τις υπηρεσίες τους. Αντίστοιχο σώμα εμφανίζεται ξανά το 329/8 π.Χ. (*IG II² 1672*), όταν πλέον ορισμένες από τις παλαιές υποχρεώσεις των ιεροποιών έχουν αναληφθεί από νέο σώμα, τους ιεροποιοίς ἐγ βουλῆς. Η απαρχή εισπράττεται πλέον από επιστάτες, οι οποίοι δίνουν στους ιεροποιοίς χρήματα για θυσίες. Βλ. εδώ στον τόμο Clinton, σ. 6 και 9, στίχ. 289.

99. Cavanaugh 1996, 29-36 και εκτενώς ανά μελέτη, 39-72, ειδ. 100-101. Clinton 2008, 64.

100. Φίλιος 1888, 48-58, Φίλιος 1894, 191-193. Ο Δραγούμης 1895, 61-72 είχε πρώτος αναγνώσει το όνομα της Κύθνου στον στίχ. 147 της επιγραφής. Αποκατέστησε όμως το κείμενο ως *ⲧⲉ|ⲗⲉⲥⲧⲁⲓⲥ ⲉ̅ⲗ|ⲑⲟϋⲥⲓⲛ ⲉ̅ⲕ Ⲙϋ̅ⲑⲛⲟⲩ*, ανάγνωση που αναπαράγεται και στο Mazarakis Ainiian 1998, 371, σημ. 73. Εκτενέστερα σημ. 139.

101. Cavaignac 1908, 26-44 και ειδ. 28.

102. Homolle, *BCH* 1884, 282-289 (όχι 188, βλ. Cavaignac 1908, 28) = *ID* 94, 6-9: ετήσιο μισθωτήριο συμβόλαιο;

Η ανάγνωση αυτή δεν αποκλίνει σημαντικά από την ανάγνωση του Lewis το 1980 (*IG I³*), αλλά και του Clinton το 2005:

Ϝ^{vv} _ τε[μένος μίσ]θοσιν ἐκ Κύθνο^{vvv} [*vacat*]

Οι ιστορικοί μελετητές έχουν κατ' επανάληψη σχολιάσει τους λίγους αποσπασματικούς στίχους με την αναφορά στην Κύθνο. Οι περισσότερες αναφορές αφορούν την παλαιόθεν γνωστή επιγραφή *IG I³ 386*, στίχ. 147, ενώ κατόπιν της δημοσίευσης των *IG I³* προστέθηκαν και επιπλέον αναφορές¹⁰³ στα άλλα δύο παρεμφερή, αλλά πρωιμότερα κείμενα (*IG I³ 392* και *394*), σε συσχετισμό με την πρώτη επιγραφή. Πρώτος ο D.M. Lewis¹⁰⁴ πρότεινε την ανάγνωση του στίχου 10 της επιγραφής *IG I³ 392*, κατά αναλογία προς το στίχο 147 της *IG I³ 386*. Διαπίστωσε επίσης τη γενική ομοιότητα των τριών σωζόμενων αποσπασμάτων¹⁰⁵ προς το γνωστό ψήφισμα των Ρειτών (*IG I³ 79*). Έκτοτε όμως το ιδιαίτερο ζήτημα των κυθνιακών οικονομικών εισφορών προς το κεντρικό ελευσινιακό ιερό -και η ενδεχόμενη σχέση του προς ένα από τα γνωστότερα ψηφίσματα του αθηναϊκού κράτους- δεν έχει ξανά απασχολήσει την έρευνα.¹⁰⁶

Το ψήφισμα των Ρειτών είναι το πλέον σταθερά χρονολογημένο αττικό ψήφισμα των χρόνων γύρω στο 420 π.Χ. και αποτελεί μνημείο αναφοράς¹⁰⁷ (εικ. 13). Εκδόθηκε κατά την πρώτη πρυτανεία του έτους 422/1 π.Χ., επί γραμματείας του Πρέπιδος Εφήρου.¹⁰⁸ Πρόκειται για την απόφαση έργων

103. Από Smarczyk 1990, 130. Horster 2004, 148, σημ. 30. Savo 2004, 359-60, σημ. 60.

104. [παρά Κυθ]νίον τὸ κοινὸ μίσθοσις τεμένος]. Lewis 1981 = *IG I³*, σ. 385 (αρ. 392 και 394) κριτικό υπόμνημα: "Nn. 392-394 simillimi sunt. ... Si recte n. 394 supplevit Wade-Gery, rationes proxime sequuntur a. 421/0, in quo iussum est (n. 79) τὸν Ρετὸν ... γεφυρόσαι. Βλ. και Clinton 2005, 64 - 70 (αρ. 52). Ο σχολιασμός στο Clinton 2008, 79 (αρ. 52) και 60-61 (αρ. 36).

105. Οι δύο επιγραφές *IG I³ 392* και *394b* αποτελούν εξαιρετικά αποσπασματικά κείμενα όμοιων απολογιστικών καταλόγων, ενώ το ίδιο ίσχυε πιθανώς και για τις αρ. 393, 394a. Clinton 2008, 59.

106. Προσφάτως όμως Clinton 2009a, 244-246.

107. Βρέθηκε το 1887 στο οχυρωματικό τείχος, κοντά στα Μεγάλα Προπύλαια της Ελευσίνας. Έκδοση: Φίλιος 1894, 163-73, πίν. 7. Για την επιγραφή, Clinton 2005, αρ. 41 με προγενέστερη βιβλ. Για το ανάγλυφο, Lawton 1995, 82-83, αρ. 3, πίν. 2, με προγενέστερη βιβλ. και Meyer 1989, 266, αρ. 5. Για διαφορές προσέγγισης, Lawton 1995, 3-4.

108. Ως κοινό στοιχείο μεταξύ του έργου γεφύρωσης των Ρειτών και της είσπραξης των απαρχών των ετών 422/1 π.Χ., τονίζουμε την παρουσία του γραμματέα Πρέπιδος. Εμφανίζεται στο προοίμιο του ψηφίσματος των Ρειτών και στο κείμενο απογραφικού καταλόγου είσπραξης απαρχών του ίδιου έτους 422/1 (*IG I³ 391*, *Traditio Primitiarum*). Ο γραμματέας του αθηναϊκού κράτους για το έτος 422/1 - 421/0 Πρέπις έχει κατ' επανάληψη απασχολή-

γεφύρωσης του Ρειτού του προς το άστυ, ενός εκ των δύο φυσικών υδάτινων σχηματισμών στα παραδοσιακά σύνορα μεταξύ της αθηναϊκής επικράτειας και του Θριάσιου πεδίου.¹⁰⁹ Είναι η πρώτη οικοδομική δραστηριότητα για κτίσμα λατρευτικού προορισμού, μετά τη διακοπή των έργων στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου.¹¹⁰ Το οικοδομικό υλικό που αναφέρεται στην επιγραφή φαίνεται ότι προέρχεται από τον «αρχαίο ναό».¹¹¹

Η χρήση λέξεων και φρασεολογίας στην επιγραφή IG I³ 394b, όπως λίθοι έπράθεσαν (στίχ. 12), αναλόματα (στίχ. 14), ές τόν Ρετὸν (στίχ. 15), άμάχσαι (στίχ. 17), παραπέμπει από άποψη περιεχομένου στο κείμενο του ψηφίσματος των Ρειτών. Ακολουθως αντιπαραβάλλονται ελεύθερα οι στίχοι της επιγραφής των Ρειτών IG I³ 79 προς τους στίχους της πολύ αποσπασματικής - δυστυχώς - επιγραφής IG I³ 394b.¹¹² (βλ. και εικ. 15α-γ).

IG I³ 79IG I³ 394b

στίχ. 5- τὸν Ῥετὸν τὸμ παρὰ τῷ ἄ // στίχ. 15 ές τὸν Ῥε[τὸν ...4.]
6 στεος γεφυρῶσαι

στίχ. 6- λίθοις χρομέ[ν]- // στίχ. 12 λίθοι έπράθ[εσαν...]
7 ος Ἐλευσινῶθεν

σει τους μελετητές και για λόγους ημερολογιακούς, καθώς προκύπτει ένα πρόβλημα επικάλυψης του ημερολογιακού 422/1 π.Χ. με το εορταστικό έτος 421/0 π.Χ. Merritt και McGregor 1967, 85-91 και Mattingly 1996, 201-204. Ο Πρέπις πρωτοεμφανίζεται στους *Αχαρνές* του Αριστοφάνη, την πρώτη του κωμωδία, κατά την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, το 425 π.Χ. (στίχ. 843). Develin 1989, 139, s.v. Prepis. PA 12184.

109. Ποταμοί ή χείμαρροι στην αρχαιότητα, γνωστές σήμερα ως Λίμνες Κουμουνδούρου. Μόνο η μία λίμνη υφίσταται πλέον. Φίλιος 1894, 163-173. Travlos, *Attika*, 178-179, όπου βιβλ. 110. Lawton 2009, 69 και σημ. 19.

111. Στο SEG XXXII 17 παρουσιάζεται σχολιασμός της επιγραφής/καταλόγου των Αθηναίων επιστατών του 408/7 π.Χ., IG I³ 386/387, καθώς ο Shear 1982, 128-140 δημοσιεύει ξανά τους στίχους 103-110 της επιγραφής (τότε IG I² 313) και τη συνδέει με το οικοδομικό υλικό στους στίχ. 6-10 του ψηφίσματος των Ρειτών. Πρόκειται για το υλικό του Τελεστηρίου των Πεισιπρατιδών, που αφαιρέθηκε ώστε να προετοιμασθεί ο χώρος για την κατασκευή του μεγαλύτερου Τελεστηρίου στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., το οποίο κατόπιν καταστράφηκε από τους Πέρσες το 480 π.Χ. ενώ ήταν ακόμη υπό κατασκευή (Ηρόδ. IX 65, 2). Τμήματα του πρώτου οικοδομήματος αφαιρέθηκαν ώστε να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή των Ρειτών και καταγράφονται στον κατάλογο του 408/407 π.Χ. Βλ. σχετικά και Mattingly 1996, 198-201.

112. Πρόκειται για την ίδια επιγραφή που σώζει μερικώς και την αναφορά στο Κοινό των Κυθνίων (στίχ. 5), βλ. παραπάνω σημ. 91.

Η συγκεκριμένη οικονομική συμβολή καταχωρήθηκε επανειλημμένως στα επίσημα έγγραφα του ελευσινιακού ιερού (IG I³ 392 και 394b).¹¹⁶ Στις στενές αυτές σχέσεις μεταξύ ελευσινιακού ιερού και Κύθνου πρέπει πιθανώς να αναζητηθεί και η αφορμή για την εισαγωγή του σπάνιου τελετουργικού σκεύους και την ανεύρεσή του μεταξύ του αναθηματικού υλικού της ακρόπολης της αρχαίας πόλης της νήσου.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις ενδέχεται όμως να ενισχύονται και από μια ανεξάρτητη παρατήρηση εικονογραφικής φύσης: με ιδιαίτερη επιφύλαξη¹¹⁷ διαπιστώνεται η τυπολογική συγγένεια μιας ομάδας πηλινων υδριαφόρων ειδωλίων από το ιερό της Δήμητρας της Κύθνου προς τον εικονογραφικό τύπο της Δήμητρας του ψηφισματικού αναγλύφου των Ρειτών (εικ. 13-14). Οι αγαλματικοί τύποι των ιστάμενων θεοτήτων που εικονίζονται στο ανάγλυφο (Δήμητρα, Κόρη, Αθηνά και ανδρική μορφή)¹¹⁸ αποτέλεσαν εικονογραφικά πρότυπα στην ύστερη κλασική τέχνη, ενώ απηχούν τα ίδια γνωστούς τύπους των αναγλύφων¹¹⁹ και της μεγάλης πλαστικής.¹²⁰ Τα εν λόγω ειδώλια συνιστούν τον δεύτερο συχνότερο κοροπλαστικό τύπο του ιερού που εξετάζουμε.¹²¹ Πρόκειται για μια ιστάμενη πεπλοφόρο υδριαφόρο με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου ή στις

116. Ενώ άλλη νήσος των Κυκλάδων δεν μνημονεύεται στις επιγραφές της Ελευσίνας του 5ου αιώνα, βλ. Clinton 2005, αρ. 14-118. Clinton 2008, *index*, 476 (το εθνικό Κεῖος, αρ. 210, τέλη 3ου αι. π.Χ.).

117. Λόγω ακριβώς της προσοχής που πρέπει να επιδεικνύει κανείς στο συσχετισμό γε-νικευμένων τύπων της κοροπλαστικής και των αγαλμάτων.

118. Ίακχος, κατά Meyer 1989, 201. Εύμολπος, κατά Clinton 1992, 75-76. Τριπτόλεμος, κατά Lawton 1995, 46, 85. Ίακχος (;), κατά Baumer 1997, 140-141, σημ. 941. Βλ. σημ. 169.

119. Baumer 1997, 140-141, αρ. kat. R41, πίν. 34, 1. Κατά τη Lawton 1995, 38, 83, 46 και σημ. 56-57 απηχεί τις μορφές Δήμητρας και Κόρης της ανατολικής ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης.

120. Baumer 1997, 53.

121. Βλ. και παραπάνω σημ. 13. Εικονίζονται τα θραύσματα αρ. 60, 69, 83, 89, 94, βλ. Μητσοπούλου 2007, I, 128, 318-323, πίν. 35. Ο συγκεκριμένος τύπος αντιστοιχεί στο 19% των ειδωλίων, με 49 ταυτισμένα θραύσματα (εισηγμένα και εγχώριας παραγωγής), ενώ τα ειδώλια υδριαφόρων εν γένει συνιστούν το 26% επί του συνόλου, με 68 ταυτισμένα θραύσματα στην κατηγορία. Απαντά επίσης στο ανασκαμμένο ιερό του Μεσαίου Πλατώματος. Αριθμητικά υπερσχύουν κατά τι τα παιδικά ειδώλια ιστάμενων ιματιοφόρων αγοριών με στεφάνη και μετωπικό σκόλλυ, που συνιστούν το 20% επί του συνόλου των ειδωλίων, με 52 ταυτισμένα θραύσματα. Βλ. συνοπτικά Μητσοπούλου 2005β, 312, εικ. 23.11-14. Mitsopoulou 2007, 29. Για τον σκόλλυ, Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* I B, 31. Εκτενέστερα, C. Mitsopoulou, *Terracotta Figurines from the Sanctuaries of the Ancient Town of Kythnos, Cyclades*, στο E. Lafli and A. Muller, επιμ., *Figurines de Terre Cuite en Méditerranée orientale grecque et romaine: Production et diffusion, iconographie et fonction*, 2-6 juin 2007, Izmir, Turquie, BCH Suppl. (υπό έκδοση).

αρχές του 4ου αι. π.Χ.¹²² Η στάση της μορφής, η θέση του ανασηκωμένου βραχίονα, η κίνηση του ελεύθερου χεριού, ο τοξωτός κόλπος του πέπλου με τις οφθαλμωτές πτυχές, το στήθος που διαγράφεται κάτω από το ένδυμα, η απόδοση στηρίζοντος και αναπαυόμενου σκέλους, είναι ορισμένα μόνο από τα κοινά χαρακτηριστικά των μορφών. Ο τύπος της κυθνιακής υδριαφόρου αναδύεται ως ένας από τους πλέον πιστούς απόηχους της στάσης της Δήμητρας των Ρειτών στην κοροπλαστική.

Το ελευσινιακό τέμενος της Κύθνου: ιστορικές συνθετικές μελέτες

Με την πάροδο της πρώτης περιόδου των διαδοχικών πρωτογενών επιγραφικών δημοσιεύσεων, διορθώσεων και συμπληρώσεων του κειμένου της μετέπειτα IG I³ 386/387, εμφανίζονται πλέον στη δεκαετία του '30 οι πρώτες ιστορικές συνθετικές μελέτες που περιλαμβάνουν και θεώρηση του κυθνιακού τέμενους.

Ο U. Kahrstedt¹²³ συμπεριλαμβάνει την Κύθνο μεταξύ των αποικιών της Αθήνας. Την κατατάσσει ως τέτοια¹²⁴ βάσει της επιγραφής IG I² 313, στίχ. 147 (= IG I³, 386, στίχ. 147). Το συμπέρασμα είναι όμως ελλιπώς τεκμηριωμένο, καθώς βασίζεται σε ένα μόνο αποσπασματικό κείμενο. Η εξέταση αττικών μισθωτηρίων συμβολαίων (Pachturkunden) οδήγησε και τον D. Behrend στην εξέταση του τέμενους της Κύθνου.¹²⁵ Ερμηνεύει τον όρο μίσθωσις ως έσοδο από μίσθωση, διαπιστώνει ότι ο υπεύθυνος για τη μίσθωση αξιωματούχος παραμένει άγνωστος¹²⁶ και διερωτάται αν πρόκειται για

122. Μητσοπούλου 2005β, 311, πίν. 23, 9-10. Mitsopoulou 2007, 29. Για την κοροπλαστική, Baumer 1997, 87, 84 και σημ. 643. Είναι λίγα τα ειδώλια που έχουν επισημανθεί ως άμεσοι απόηχοι του τύπου της Δήμητρας των Ρειτών. Από την Αττική δεν έχουμε εντοπίσει δημοσιευμένο παράλληλο. Το εγγύτερο παράλληλο στην κοροπλαστική από τα Θεάγγελα Καρίας, ιερό Δήμητρας (: υδριαφόρος πεπλοφόρος, Isik 1980, 87-88, σημ. 276, αρ. 106-106a, εικ. 16 (420-410 π.Χ.). Κυρήνη, Ιερό Δήμητρας: ειδώλιο πεπλοφόρου με τοξωτό κόλπο, Uhlenbrock 1992, 21, εικ. 11, αρ. 74.211. Κόρινθος, Ιερό Δήμητρας: ειδώλιο πεπλοφόρου 4ου αι. π.Χ., *Corinth XVIII*.4, 36, σημ. 89, αρ. C36 (C37-C40), σύγκριση με ανάγλυφο Ρειτών. Θάσος, Θεσμοφόριο: πεπλοφόρος με κόλπο 4ου αιώνα π.Χ., Muller 1996, 339, αρ. 660-661, πίν. 106. Για τον τύπο Επικράτης, 142-152, και ειδ. 151-152 σύγκριση με ανάγλυφο Ρειτών.

123. Kahrstedt 1934, 1 (παρ. 1).

124. Στην παρ. 14, σ. 32.

125. Behrend 1970, 61, αρ. 8.

126. Behrend 1970, 105, αρ. 13. Για την Κύθνο, το μοναδικό αξίωμα που μαρτυρείται από τις πηγές είναι ο στρατηγός]. Νιγδελής 1990, 247 και σημ. 232. Παραδίδεται από το αθηναϊκό ψήφισμα IG II² 549, στίχ. 13-14, του 315/4 π.Χ. Ο φορέας του αξιώματος σχετίζεται ίσως με τις επιχειρηματικές επιδιώξεις του πειρατή Γλαυκίτη από την Κύθνο (πιθανώς για

τον ἄρχοντα βασιλέα, καθώς η μίσθωση αφορά τέμενος που φέρεται να ανήκει σε δημόσιο ιερό.¹²⁷ Επισημαίνει την απουσία αναφοράς σε κάποιο είδος ἔγγυσης, ὅπως συνήθως απαιτείται. Η φύση της επιγραφής δεν επιτρέπει την αναφορά τέτοιων δημοσίων κειμένων.¹²⁸

Ο Β. Smarczyk¹²⁹ αναφέρεται εκτενώς στο σημαντικό ἔσοδο των πεντακοσίων δραχμών ἀπὸ ἑνα τέμενος στην Κύθνο. Θέτει ερωτήματα σχετικά με την ακριβή περίοδο δημιουργίας του τεμένους (οποτεδήποτε μεταξύ του 478 και του 420 π.Χ.¹³⁰ και την ειδικότερη ταυτότητα των μισθωτών (για τους οποίους επισημαίνει την ἔλλειψη τεκμηρίωσης). Διαφωνεί με την προγενέστερη ἀνάλυση του Kahrsted,¹³¹ ο οποίος είχε συνάγει ἀπὸ την επιγραφή ὅτι ολόκληρο το νησί αποτελοῦσε ἰδιοκτησία της αττικής επικράτειας. Εκτιμά ὅτι το μεμονωμένο αὐτὸ κείμενο δεν ἀρκεί για την τεκμηρίωση αθηναϊκής εγκατάστασης στο νησί ἢ αττικής βλέψης προς την κυθνιακή επικράτεια, καθώς τέτοιου είδους καταλήψεις τεκμηριώνονται σπανιότατα για νησιά κατά την πρώτη αθηναϊκή συμμαχία.¹³² Περιλαμβάνει και εκείνος¹³³ την επιγραφή IG I³ 394b στο σχολιασμό του (στίχ. 7) και ἀποδέχε-

τον Αντίγονο Α' Μονόφθαλμο). Burselis 1982, 41 και σημ. 12. IG II² 682 = Syll.³ 409, στίχ. 9-13. Tarn 1913, 86 και σημ. 63.

127. Κατὰ τον Αριστοτέλη, η εκμίσθωση των μισθωμάτων εν γένει, ὅπως η πώληση των μεταλλείων, ἀνήκε στις ἀρμοδιότητες των δέκα πωλητῶν, Αριστ. Αθ. Πολ. XLVII 2: "Ἐπειθ' οἱ πωληταὶ ἰ' μὲν εἰσι, κληροῦται δ' εἰς ἕκ τῆς φυλῆς. μισθοῦσθι δὲ τὰ μισθώματα πάντα καὶ τὰ μέταλλα πωλοῦσι. Εἰδικότερα ὅμως οἱ μισθώσεις των τεμενῶν ὑπόκεινται στην δικαιοδοσία του ἀρχοντα βασιλέα, ο οποίος φέρει και την ευθύνη της καταγραφῆς τους: Αριστ. Αθ. Πολ. XLVII 4: εἰσφέρει δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς τὰς μισθώσεις τῶν τεμενῶν ἀναγράφας ἐν γραμματείοις λελευκωμένοις. ἔστι δὲ καὶ τούτων ἢ μὲν μίσθωσις εἰς ἔτη δέκα. καταβάλλεται δ' ἐπὶ τῆς θ' πρυτανείας.

128. Behrend 1970, 125, σημ. 115.

129. Smarczyk 1990, 129-130.

130. Το 478 π.Χ. εἶναι τὸ ἔτος τεκμηριωμένης στράτευσης της Κύθνου στο πλευρὸ των Αθηναίων κατὰ τα Περσικά, ὅπως προδίδεται ἀπὸ την ἀναγραφή της Κύθνου στον τρίποδα των Πλαταιῶν και στην Ολυμπία, Ηρόδ. VIII 46-48. VII 81.

131. Kahrsted 1931, 168.

132. Ὅπως ἐπανελάβε πρόσφατα και ο Rhodes 2006, 176, οἱ Αθηναῖοι πολῖτες εἶχαν τὴ δυνατότητα να κατέχουν γαίες (παράδειγμα ο Οἰωνίας Οἰωνοχάρους Ἄτηνεύς, ἕνας εκ των παρωδῶν των Μυστηρίων του 415, του οποίου δήμευσαν την περιουσία). Στους καταλόγους των δημοσίων του 415 (Pritchett και Pippin 1956, 318-328) περιλαμβάνονται μεγάλες ἰδιόκτητες ἐκτάσεις του στην Εὐβοία, Davies 1971, 419, αρ. 11370. Casson 1976, 33-34). Προς τὸ 420 π.Χ. η Αθῆνα ἀλλάζει την πολιτική της δηλιακής συμμαχίας και στρέφεται προς τὴ δημιουργία κληρουχῶν και τὴ συστηματικὴ εἰσπραξὴ εἰσφορῶν, καθώς ο Πελοποννησιακὸς πόλεμος της δημιουργεῖ ἀυξημένες ἀνάγκες. Ο ἀναβαθμισμένος οικονομικὸς ρόλος της Κύθνου συμπίπτει χρονικά με την περίοδο κρίσης των δημοσιονομικῶν της Αθῆνας. Βλ. τώρα και Clinton 2009b.

133. Μετὰ τον D.M. Lewis και την ἔκδοση του IG I³ το 1981.

ται ότι η σωζόμενη αναφορά στην Κύθνο τεκμηριώνει την ύπαρξη του τεμένους ήδη κατά την δεκαετία του 420. Το αναπάντεχα υψηλό τίμημα της μίσθωσης τον οδηγεί στη διαπίστωση ότι το εν λόγω τέμενος πρέπει να καταλάμβανε σημαντική έκταση. Δεν σχολιάζει όμως την αναφορά στο κοινό των Κυθνίων, και συνεπώς δεν προβαίνει σε σχετική ερμηνεία.

Ο M.B. Walbank¹³⁴ ακολουθεί τον Behrend¹³⁵ και συμπεριλαμβάνει το τέμενος της Κύθνου μεταξύ των μισθωτηρίων συμβολαίων της δικής του μελέτης. Τονίζει όμως ότι δεν διαθέτουμε καμία ένδειξη για τους όρους ή το είδος της μίσθωσης. Συγκρατούμε την επισήμανση ότι η συγκεκριμένη μαρτυρία αποτελεί το πλέον ύστερο μισθωτήριο συμβόλαιο του 5ου αιώνα π.Χ. για την Αττική. Κατά τον J.K. Davies,¹³⁶ ο οποίος εξετάζει τη σχέση των ιερών με το χρήμα, το παράδειγμα της εκμίσθωσης των γαιών εκ μέρους του ελευσινιακού ιερού αποτελεί παράδειγμα οικονομικής εκμετάλλευσης τρίτου βαθμού (στην πεντάβαθμη κλίμακα που παραθέτει), δηλαδή απόκτησης κέρδους από ιδιοκτησία. Αντίθετα, στο ψήφισμα των απαρχών (*IG I³ 79*) η εκποίηση των απαρχών στο εμπόριο και η μετατροπή τους σε χρήμα συνιστά τον τέταρτο βαθμό εκμετάλλευσης. Η περίπτωση του κυθνιακού τεμένους αντιστοιχεί λοιπόν στη σχέση τρίτου βαθμού, καθώς η Ελευσίνα εισπράττει χρήμα για την εκμίσθωσή του.

Η M.B. Cavanaugh¹³⁷ παρουσιάζει το 1996 τη νέα δημοσίευση και σχολιασμό της επιγραφής *IG I³ 386/387*, παραθέτοντας το σύνολο των διαδοχικών δημοσιεύσεων. Αναφέρεται και στην περίπτωση του κυθνιακού τεμένους του στίχ. 147 και στο υψηλό τίμημα της μίσθωσης (πεντακόσιες δραχμές).¹³⁸ Καταλήγει ότι το έσοδο εισπράττεται από το ελευσινιακό ιερό «π-

134. *Agora XIX*, 155 και σημ. 31. Δεν περιλαμβάνει όμως αναφορά στη σχεδόν σύγχρονη μελέτη του Smarczyk 1990. Δίχως εκτενέστερο σχολιασμό είχε εντάξει την κυθνιακή μίσθωση στον συγκεντρωτικό πίνακα Walbank 1983β, 231.

135. Behrend 1970, 61, αρ. 8.

136. Davies 2001, 123 και σημ. 33 Αντιπαραβάλλουμε τη σπάνια περίπτωση εκμίσθωσης τεμένους της Κύθνου προς το μεταγενέστερο παράδειγμα τετραετούς εκμίσθωσης τμήματος του Ραρίου Πεδίου από το ελευσινιακό ιερό προς έναν ιδιώτη, τον Υπερείδη, με υποχρέωση να καταβάλει ως ετήσιο μίσθωμα (σε είδος) 619 μεδίμνους. Από αυτά, μια απαρχή ύψους 61 μεδίμνων καταβαλλόταν στους ιερείς και τις ιέρειες, κατά τα παλαιά: *IG II² 1672*, στίχ. 252-8 (332/1-329/8 π.Χ.). Πρόκειται για το έτος έκδοσης και το νέο ψήφισμα των απαρχών, βλ. και Clinton, στον παρόντα τόμο.

137. Cavanaugh 1996, 190, 212.

138. Η Cavanaugh 1996, 211-212 σημειώνει σχετικά με το σημαντικό έσοδο: “The Two Goddesses also receive five hundred drachmas from property on Kythnos. Thus we gain not only information concerning the popularity of the Mysteries at this turbulent period of the last years of the Peloponnesian War but also some indication of the sources of the sanctuary’s wealth which allowed it to grant a loan of some 20,000 drachmas of silver to the Athenian

θανώς ως μίσθωση για εκτάσεις γαιών στην Κύθνο, που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία των θεαινών». Σχολιασμό της αναφοράς της Κύθνου απαντούμε και σε νεότερες μελέτες,¹³⁹ χωρίς όμως εκτενέστερη αναφορά στο θέμα της Κύθνου.

Όπως προκύπτει από την ανασκόπηση της ιστορίας της έρευνας, δεν σώζεται πλήρης ιστορική πληροφορία για τον χαρακτήρα του τεμένου της Κύθνου, ούτε για την αφορμή κατά την οποία το ελευσινιακό ιερό απέκτησε έγγειο ιδιοκτησία στο νησί. Ο Lewis¹⁴⁰ προσδιορίζει ότι «κανένα κείμενο δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το αθηναϊκό κράτος κατέλαβε, κατεργάστηκε ή μίσθωσε οιαδήποτε γη με τον προσδιορισμό γῆ δημοσία». Μόνο δημόσια οικοδομήματα είναι γνωστά από τον Αριστοτέλη,¹⁴¹ τα οποία έπρεπε να διαχειρίζεται το συμβούλιο.

Ο Θουκυδίδης παραδίδει το παράδειγμα της Λέσβου:¹⁴² το 427 π.Χ. στασίασαν οι τέσσερις πόλεις. Χωρίστηκαν σε τρεις χιλιάδες κλήρους, τριακόσιοι επιμερίστηκαν στους θεούς, ενώ οι υπόλοιποι μισθώθηκαν και πάλι στους Λεσβίους. Τα έσοδα εισπράττονταν από τους Αθηναίους κληρούχους. Η Αθήνα προέβαλλε ότι είχε κερδίσει έγγειο ιδιοκτησία στη συμμαχία

state.” Ο δανεισμός σημαντικής ποσότητας αργύρου του ελευσινιακού ιερού προς το αθηναϊκό κράτος στα χρόνια κατά τα οποία ο άργυρος είχε πλήρως στερέψει δυσχεραίνοντας την κυκλοφορία νέων νομισμάτων, έχει σημασία για τα συμπεράσματα σχετικά με τις ιδιαίτερες σχέσεις Ελευσίνας και Κύθνου (βλ. παρακάτω σημ. 154-156).

139. Savo 2004, 358-360. Horster 2004, 147, 148 και αρ. 30, 196 και αρ. 7. Lippolis – Baldini-Lippolis – Cucuzza 2006, 141, όπου αναπαράγεται η ανάγνωση της Cavanaugh 1996. Ο Μαζαράκης Αινιάν (Mazarakis Ainian 1998, 371, σημ. 73) εντάσσει αναφορά στην επιγραφή που είναι γνωστή πλέον ως IG I³ 386-387, αλλά αναπαράγει την πρώτη ανάγνωση του στίχ. 147 (τε|λεστές), κατά Δραγούμη 1895. Ομοίως στο Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159 και σημ. 18. Επανέρχεται στο Mazarakis Ainian 2005, 100, σημ. 80 με την ορθή ανάγνωση του στίχου. Η διατήρηση της πρώτης ανάγνωσης επισημαίνεται από τη Savo 2004, 359, σημ. 59 που προσθέτει στη συζήτηση και τα δύο συγγενή κείμενα (IG I³ 392 και 394b), και από τον N. Parazarkadas, *Sacred and Public Land in Ancient Athens*, PhD Oxford 2004 (προφορική πληροφορία του ίδιου). Η μελέτη Brun 1998 αντιπαραθέτει πληθώρα πηγών που αποκαλύπτουν την προκατάληψη των αρχαίων έναντι σε νήσους τύπου Κύθνου με την αντίθετη πραγματικότητα, την οποία υποδηλώνουν τα λιγοστά σωζόμενα οικονομικά στοιχεία. Στη συζήτηση δεν περιλαμβάνονται όμως οι παραπάνω ελευσινιακές επιγραφικές μαρτυρίες.

140. Lewis 1990, 251.

141. Αριστ. *Αθ. Πολ.* XLVI 2.

142. Θουκ. III 50, 4-9: ύστερον δὲ φόρον μὲν οὐκ ἔταξαν Λεσβίοις, κλήρους δὲ ποιήσαντες τῆς γῆς πλὴν τῆς Μηθυμναίων τρισχιλίους τριακοσίου μὲν τοῖς θεοῖς ἱεροῦς ἐξείλον, ἐπὶ δὲ τοὺς ἄλλους σφῶν αὐτῶν κληρούχους τοὺς λαχόντας ἀπέπεμψαν· οἷς ἀργύριον Λέσβιοι ταξάμενοι τοῦ κλήρου ἐκάστου τοῦ ἑνιαυτοῦ δύο μνᾶς φέρειν αὐτοὶ εἰργάζοντο τὴν γῆν. Williams 2008, 53 και σημ. 9.

και αυτή η φιλοδοξία δεν έπαυε ως την ένταξη των εμπλεκόμενων πόλεων στη Β' αθηναϊκή συμμαχία το 377 π.Χ. Το καταστατικό κείμενο αυτής ορίζει ότι «ο δήμος πρέπει να παραχωρήσει όλες τις ιδιοκτησίες του στις συμμαχικές γαίες —ιδιωτικές ή στην κατοχή του αθηναϊκού κράτους (δημοσία Αθηναίων)— δίνοντας ισχυρές εγγυήσεις».¹⁴³ Ο Lewis¹⁴⁴ εκτιμά ότι είναι απίθανο όλες αυτές οι κτήσεις να ήταν βάσεις αθηναϊκών στρατευμάτων ή διοικήσεων. Σημαντικό μέρος τους πρέπει να ήταν αγροτικές εκτάσεις.

Ο σαφέστερος προσδιορισμός του χαρακτήρα του τεμένους της Κύθνου παραμένει ζητούμενο. Η πρωταρχική σκέψη είναι ότι ο όρος *τέμενος* προσδιορίζει ένα ιερό. Παράδειγμα αποτελεί η χρήση του όρου από τον Ηρόδοτο, κατά την παράθεση μαχών στα τεμένη της Δήμητρας Ελευσινίας.¹⁴⁵ Όμως ο όρος δεν συνεπάγεται απαραίτητα ταύτιση με την έννοια του χώρου εντός ιερού: κατά τον Walbank,¹⁴⁶ το *τέμενος* ορίζεται αρχικά ως μια έκταση γης αποκομμένη και ορισμένη ως δημόσια κτήση (“a piece of land cut off and assigned as official domain”), αργότερα ως οριοθετημένος χώρος αφιερωμένος σε έναν θεό (“a precinct dedicated to a god”). Παρότι αποτελεί ιδιοκτησία ιερού, δεν προσδιορίζεται ρητώς ότι ένα *τέμενος* αποτελεί επίσης και συστατικό στοιχείο του λειτουργικού χώρου του ίδιου του ιερού. Για την D. Hegyi, η γη στην ιδιοκτησία ιερών περιορίζεται συνήθως στην έκταση του ίδιου, ενώ είναι σπάνια η ιδιοκτησία αρδευόμενης γης και τα έσοδα από γη για τα ιερά. Η καλλιέργεια των ιερών εκτάσεων υπόκειται σε περιορισμούς, έτσι οι εκτάσεις αυτές συχνά χρησίμευαν ως βοσκή.¹⁴⁷ Η οικονομική εκμετάλλευση τεμενών γίνεται συνήθως με μίσθωση και συνεπάγεται σημαντική έκταση. Στην Αθήνα υπάγονταν στην ευθύνη του άρχοντα βασιλέα.¹⁴⁸ Όμως, ο δημόσιος ή ιερός χαρακτήρας ενός τεμένους προκύπτει μόνο από τον τρόπο διαχείρισης των εσόδων του.¹⁴⁹ Ο ιερός χαρακτήρας του τεμένους

143. Βλ. πλέον και Rhodes και Osborne 2003, 92-105, αρ. 22, στίχ. 25-31: τοῖς δὲ ποιησαμέν[οις] συμμαχίαν πρὸς Ἀθηναίους καὶ τὸς συμ[μ]ίχους ἀφείναι τὸν δῆμον τὰ ἐγκτήματα ὅποσ' ἂν τυγχάνηι ὄντα ἢ ἴδια ἢ [δ]ημόσια Ἀθ[η]ναίων ἐν τῇ χ[ώ]ρῃ των ποιο[μ]ένων τὴν συμμαχίαν κ[αὶ] περὶ τούτων π[ί]στιν δῶναι Ἀ[θη]ναίους.

144. Lewis 1990, 252-253.

145. Ηρόδ. IX 101, 1. Bowden 2007, 72. Bowden 2009, 71. Για τεμένη και ιερά οικόπεδα Bell 2008, 155-159.

146. Walbank 1983a, 117. *LSJ* 1996, 1774 στο λ. *τέμενος*. Επίσης Hegyi 1976, 78, σημ. 4: βιβλιογραφία για τεμένη. Στον Όμηρο η Δήμητρα διαθέτει τέμενος στην Πύρασο της Θεσσαλίας, Ομ. *Ιλ.* Β' 695-696. Hegyi 1976, 78, σημ. 6: “the landed property of the sanctuaries almost in all cases belonged to the hiera chora of the polis”.

147. Hegyi 1976, 80.

148. Βλ. παραπάνω σημ. 126.

149. Hegyi 1976, 86-87.

της Κύθνου προκύπτει από τη διαχείριση του μισθώματος από το ιερό της Ελευσίνας.

Διαπιστώνουμε ότι το ιερό τέμενος της Κύθνου βρίσκεται υπό την οικονομική διαχείριση των αξιωματούχων του ελευσινιακού ιερού, δίχως την εμπλοκή του επίσημου αθηναϊκού κράτους. Κατά τον Walbank¹⁵⁰ υπάρχουν παραδείγματα κρατικής διαχείρισης της έγγειας ιδιοκτησίας των ελευσινιακών θεοτήτων δίχως όμως να εκλείπει η άμεση διαχείριση από το ίδιο το ιερό. Η αφορμή παραχώρησης του κυθνιακού τεμένους στην ιδιοκτησία των θεαινών δυστυχώς δεν έχει καταγραφεί στην επίσημη ιστορία του αθηναϊκού κράτους και της όψιμης φάσης της πρώτης συμμαχίας. Γνωρίζουμε μόνο τον γενικό κανόνα, ότι κατά την κατάτμηση των γαιών παραχωρείται μέρος αυτών στους θεούς, εν προκειμένω στις ελευσινιακές θεότητες. Ενδέχεται άλλες εκτάσεις να εκχωρήθηκαν σε αθηναίους κληρούχους. Η αφορμή θα μπορούσε να αναζητηθεί στις ακατάγραφες σελίδες των επεισοδίων κατά τη διάρκεια των μηδικών πολέμων,¹⁵¹ ή σε κάποιο δευτερεύον επεισόδιο κατά την αποδοχή των όρων της συμμαχίας.¹⁵² Η Κύθνος δεν αναφέρεται στο κείμενο σύστασης της Β' αθηναϊκής συμμαχίας,¹⁵³ αλλά σε αυτό ορίζεται πλέον ρητώς -όπως είδαμε- ότι ο αθηναϊκός δήμος πρέπει να επιστρέψει όλες τις κτήσεις του στα συμμαχικά εδάφη.

Το ενδιαφέρον της Ελευσίνας για την Κύθνο εστιάζεται ιστορικά ακριβώς κατά την περίοδο ένδειας σε πρώτες ύλες μετάλλων που οδήγησε στην αδυναμία κοπής νομισμάτων το 406/5 π.Χ.¹⁵⁴ και σε άλλες καίριες αλλαγές

150. Walbank 1983β, 229.

151. Όπως για παράδειγμα η υποστήριξη της Κύθνου προς την αναποφάσιση και μειδήσασα Πάρο: μετά τη μάχη των Θερμοπυλών το 480 π.Χ. η Κύθνος επέτρεψε στον παριανό στόλο να αναμείνει εκεί την έκβαση της μάχης της Σαλαμίνας (Ηρόδ. VIII 67, 3: Πάριοι δὲ ὑπολειφθέντες ἐν Κύθνω ἐκαραδόκεον τὸν πόλεμον κῆ ἀποβήσεται). Η Πάρος είχε όμως προσφέρει ήδη μια τριήρη στον Δάτι (Ηρόδ. VI 133). Η στάση της Πάρου και άλλων νήσων προκάλεσε κατόπιν τη μίση των Αθηναίων και του Θεμιστοκλή, ο οποίος επέβαλε στην Πάρο πρόστιμο (Ηρόδ. VIII 11-12), Brun 1998, 666 και σημ. 80. Ο Ηρόδοτος δεν γνωρίζει εάν επιβλήθηκαν χρηματικά πρόστιμα και σε άλλα νησιά, όπως πιστεύει (VIII 112, 2: λέγων ταῦτα συνέλεγε χρήματα μεγάλα παρὰ Καρυστίων τε καὶ Παρίων, οἱ πυνθανόμενοι τήν τε Ἄνδρον ὡς πολιορκέοιτο διότι ἐμήδισε, καὶ Θεμιστοκλέα ὡς εἶη ἐν αἴνῃ μεγίστη τῶν στρατηγῶν, δέισαντες ταῦτα ἔπεμπον χρήματα. εἰ δὲ δὴ τινὲς καὶ ἄλλοι ἔδοσαν νησιωτῶν, οὐκ ἔχω εἰπεῖν, δοκέω δὲ τινὰς καὶ ἄλλους δοῦναι καὶ οὐ τούτους μόνους).

152. Κατά αντιστοιχία με τη περίπτωση της Λέσβου, όπως παραδίδει ο Θουκυδίδης, III 50, 4-9.

153. Rhodes και Osborne 2003, 92-105, αρ. 22.

154. Για την παύση κοπής αργυρών νομισμάτων το 406/5 π.Χ., βλ. παραπάνω σημ. 96-97.

του αθηναϊκού νομισματικού συστήματος.¹⁵⁵ Επομένως, είναι εύλογο οι αθηναϊκές βλέψεις να σχετίζονται με τον μεταλλευτικό πλούτο της νήσου. Ο P. Brun εικάζει ότι η Κύθνος παρείχε πρώτες ύλες μετάλλων για την κοπή νομισμάτων.¹⁵⁶

Οι αναλύσεις των σκωριών χαλκού από τη θέση Σκουριές της Κύθνου ανέδειξαν την πρωιμότητα της μεταλλευτικής δραστηριότητας ήδη από την Πρωτοκυκλαδική περίοδο, όπως και το σημαντικό ρόλο της Κύθνου στην ανάπτυξη τεχνολογίας τήξης χαλκού.¹⁵⁷ Υπάρχουν όμως πλείστες ενδείξεις και για μεταγενέστερη παραγωγή σιδήρου και ενδεχομένως χαλκού. Δυστυχώς λείπουν αντίστοιχης σαφήνειας δημοσιευμένα στοιχεία για τους ιστορικούς χρόνους.¹⁵⁸ Το μεταλλείο σιδήρου στο Ζογκάκι στην ανατολική ακτή της Κύθνου (εικ. 16), λειτούργησε πιθανώς κατά τα κλασικά χρόνια.¹⁵⁹ Εξάλλου, η έκταση της τειχισμένης αρχαίας πόλης της Κύθνου, ιδιαίτερα η περιοχή κοντά στο αρχαίο λιμάνι,¹⁶⁰ είναι διάσπαρτη με σκωρίες μετάλλου, κυρίως σιδήρου.¹⁶¹

Η ταυτότητα του ελευσινιακού τεμένους της Κύθνου παραμένει άγνωστη παρά τον εκτεταμένο σχολιασμό του στην ιστορική έρευνα. Η ανάδειξη των εστιασμένων αθηναϊκών βλέψεων για την κυθνιακή επικράτεια, της εν-

155. Βλ. σχετικά Smarckzyk 1986.

156. Brun 1998, 660.

157. Ενδεικτικά, Stos-Gale 1998, 717-735.

158. Αναφέρουμε τη μελέτη Α. Κορδέλλας, *Η Ελλάδα εξεταζόμενη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς. Υπό κατ' αίτησιν της Κεντρικής Επιτροπής της Ελλάδος δια την Παγκόσμιον έκθεσιν του 1878*, Αθήνα 1878. Για τους νεότερους χρόνους, βλ. τον τόμο *Ιστορικά μεταλλεία στο Αιγαίο, 19ος-20ός αιώνας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Μήλος, 3-5 Οκτωβρίου 2003*, Αθήνα 2005, όπως και Μπελαβίλας - Παπαστεφανάκη - Φραγκίσκος 2009, 86-91.

159. Ο Davies 1935, 257-259 αναφέρει μελαμβαφές όστρακο μεταξύ των επιφανειακών ευρημάτων στην περιοχή. Η χρήση της περιοχής των μεταλλείων ήδη κατά την αρχαιότητα θεωρείται πιθανή και από τη Χατζηναστασίου 1998, 260 και σημ. 6. Η τεράστια έκταση των μεταλλευτικών στοών που σήμερα σώζονται στα Νότια της παραλίας Ζογκάκι δημιουργήθηκε λόγω συστηματικής εξόρυξης μετάλλων κατά τη νεότερη εποχή. Η αδυναμία εντοπισμού οστράκων αρχαίας κεραμικής οφείλεται στην έντονη αλλοίωση της επιφάνειας του εδάφους και δεν συνεπάγεται απουσία αρχαίας χρήσης. Όστρακα αρχαϊκών και κλασικών χρόνων απαντούν σε πολλές θέσεις της ευρύτερης περιοχής.

160. Επιφανειακή έρευνα Βρυόκαστρου Κύθνου: τοπογραφικές πινακίδες 11, 15-17, 22, Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 140, εικ. 2. Ομάδες Περισυλλογής αρ. 26-27, Μητσοπούλου 2005β, 336, εικ. 1.

161. Η συστηματική επιφανειακή έρευνα στις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις της Κύθνου παραμένει ένα ζητούμενο. Σχετικές έρευνες διεξήγαγε κατά τις δεκαετίες '80-90 η αρχαιολόγος της ΚΑ' ΕΠΚΑ Ο. Χατζηναστασίου-Φιλανιώτου. Συνοπτική έκθεση, Χατζηναστασίου 1998, 259-263.

δεχόμενης ύπαρξης κληρουχιών ή και ενός συστήματος εκμετάλλευσης των μεταλλευμάτων της νήσου, σε συνδυασμό με τις πρόσφατες διαπιστώσεις αρχαιολογικού χαρακτήρα, μεγεθύνουν το ενδιαφέρον για την απρόσμενη παρουσία του ελευσινιακού σκεύους μεταξύ του αναθηματικού υλικού του ιερού. Διαγράφεται πλέον με σαφήνεια μια τάση ανεύρεσής τους σε περιβάλλοντα που σχετίζονται με τη μεταλλευτική δραστηριότητα.¹⁶²

Είναι εξάλλου η ίδια επιγραφή IG I³ 386/387 που προσφέρει και την πρώτη επιγραφικά τεκμηριωμένη αναφορά της λέξης κέρχνος,¹⁶³ ενώ μας πληροφορεί ότι στα χρόνια κατά τα οποία η Κύθνος σχετίζεται με την Ελευσίνα, το αττικό ιερό έχει έντονη μεταλλοτεχνική δραστηριότητα.¹⁶⁴ Είναι πιθανό σε αυτήν ακριβώς να οφείλεται και το ενδιαφέρον του αττικού πανελληνίου ιερού προς το αγνοημένο εν πολλοίς από τις αρχαίες πηγές κυκλαδικό νησί.

Ένα κείμενο ερώτημα παραμένει για την ώρα ανοιχτό: ποιά χρήση μπορεί να έχει ένα τελετουργικό σκεύος των Ελευσινίων Μυστηρίων σε ένα ιερό Δήμητρας (πιθανώς Θεσμοφόριο) της περιφέρειας; Η πρώτη χρονολόγηση των θραυσμάτων της Κύθνου (στα τέλη 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ.),¹⁶⁵ αλλά και ο μικρός τους αριθμός τοποθετεί το φαινόμενο χρονολογικά αρκετά κοντά στην περίοδο σύμφιξης των σχέσεων του ελευσινιακού ιερού με την Κύθνο και την οικονομική εκμετάλλευση του εκεί τεμένους. Αντίστοιχη απόθεση γνήσιων αττικών ελευσινιακών σκευών δεν έχει ως τώρα διαπιστωθεί σε άλλα γνωστά ιερά της Δήμητρας εκτός Αττικής.¹⁶⁶

Το κυθνιακό τέμενος που μνημονεύουν οι ελευσινιακές επιγραφές δεν μπορεί στο παρόν στάδιο έρευνας να ταυτιστεί με ασφάλεια με την έκταση του ιερού της ακρόπολης της Κύθνου.¹⁶⁷ Ενδέχεται να αντιστοιχεί σε άλ-

162. Η συχνή παρουσία του στις περιοχές μεταλλευτικών εγκαταστάσεων της Λαυρεωτικής έχει επισημανθεί και ερμηνευθεί ως ένδειξη διάδοσης χθόνιας λατρείας σε περιβάλλον μεταλλούρων. Βλ. παραπάνω σημ. 62.

163. IG I³ 386, στήλη I, στίχ. 17. IG I³ 387, στήλη I, στίχ. 23. Κατόπιν και IG I³ 390, στίχ. 8. Ο σπάνιος όρος σχετίζεται επίσης με τη μεταλλοτεχνία: η T. Linders έθεσε τέλος στο συσχετισμό κέρνου και κέρχνου, και έδειξε πειστικά ότι πρόκειται για κοκκώτα κοσμήματα μικροσκοπικών διαστάσεων, Linders 1988, 229-30. Βλ. και Clinton 2009a, 240-241.

164. Cavanaugh 1996, βλ. παραπάνω σημ. 138.

165. Βλ. παραπάνω σημ. 39, Τύπος Γ.Ι.β.

166. Τα ανασκαφικά σύνολα που θα μπορούσαν να εξετασθούν σχετικά στις Κυκλάδες είναι της Χώρας Νάξου (βλ. σημ. 15) και της Υψηλής Άνδρου (Τελεβάντου 1999, 132-137 με βιβλιογραφία). Κατά τις έρευνες που διενεργήθηκαν στο Ξώμπουργο Τήνου (1998-2001) και το "Διοσκούριο" Δήλου (1998-2002) δεν εντοπίστηκαν αττικά ελευσινιακά σκεύη (ευχαριστίες οφείλω προς τη Ν. Κούρου και τον R. Etienne για την άδεια μελέτης στην Τήνο και τη Δήλο αντίστοιχα). Μεμονωμένη παραμένει περίπτωση του Ιερού της Δήμητρας στη Μυτιλήνη, Cronkite 1997.

167. Στην πρώτη συζήτηση του κυθνιακού ιερού, ο K. Clinton οδηγήθηκε προς την

λες εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις της νήσου, μεταλλοφόρου ή αγροτικού χαρακτήρα.¹⁶⁸ Τα ελευσινιακά ενδιαφέροντα στο νησί, οικονομικής πιθανώς φύσης, θα μπορούσαν να εξηγήσουν μια στενότερη επιρροή της αττικής ελευσινιακής θρησκείας και την προσέλκυση μυστών από αυτό. Ενδέχεται η στενή οικονομική σχέση του ελευσινιακού ιερού με την Κύθνο να επηρέασε την επιτόπια ανάθεση ή και χρήση(;) των σκευών. Πληρέστερες απαντήσεις θα προσφέρει μόνο μια ανασκαφική διερεύνηση του ιερού της ακρόπολης.

Για λόγους πληρότητας προστίθενται παραπομπές σε πρόσφατα δημοσιεύματα:¹⁶⁹

ιδέα της ταύτισης του τεμένου των επιγραφών με το ιερό που εντοπίστηκε πρόσφατα στην Κύθνο, Clinton 2008, 60. Βλ. όμως παρακάτω, σημ. 168.

168. Ομοίως Clinton 2009a, 239, 244.

169. Για τη σημ. 69: σχετικά με τον αποθέτη της Ιεράς Οδοῦ με τους κέρνους, στο φρέαρ «Προφήτη Δανιήλ» του έργου ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ, πλησίον της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής, βλ. πλέον και Δρακωτού 2009, 115-116. Προτείνεται συσχετισμός του αποθέτη με το ιερό της Δήμητρας, Κόρης, Αθηνάς και Ποσειδώνος, γνωστό από τον Πausανία (Paus. I 37, 2). Ίσως το ιερό αυτό σχετίζεται με τη στάση στο προάστιο ιερά σπηλιά, στην οποία γνωρίζουμε ότι αναπαύονταν οι φέροντες τα ιερά κατά τη μεταγωγή τους από την Ελευσίνα προς το άστυ (Φιλόστρ. *Βίοι Σοφιστών* II 20, 3). Επίσης, ελευσινιακοί “κέρνοι” απλού τύπου (πλημοχόες) βρέθηκαν πρόσφατα και σε παρόδιο ιερό στις Αχαρνές, σε οδό που πιθανώς ταυτίζεται με την Αχαρνική οδό (ανασκαφές Αττικής οδοῦ, Χαραυγή Αχαρνών, οδός Ιππίου). Βάσει των αγγείων αυτών προτείνεται από την ανασκαφεία η ταύτιση του μικρού ιερού με περίβολο και ναΐσκο εν παραστάσει με αγροτικό ιερό Δήμητρας και Κόρης. Βλ. Πλάτωνος 2009, 142, 144-145, εικ. 9.7-9.8 και Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 425, 453 έγχρ. εικ. 13.

Για τη σημ. 107: πρόσφατη αναφορά στο ψήφισμα των Ρειτών και την κατασκευή του έργου γεφύρωσης κάνουν οι Ματθαίου 2009, 27-28, εικ. 2.8 και Παπαγγελή 2009, 130.

Για τη σημ. 118: η Π. Παπαγγελή προτείνει ταύτιση του νεαρού άνδρα στο ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρειτών με τον Τριπτόλεμο ή με προσωποποίηση του δήμου των Ελευσινίων, Παπαγγελή 2009, 130.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora IV = R.H. Howland, *Greek Lamps and Their Survivals*, Princeton, 1958.
- Agora VII = J. Perlzweig, *Lamps of the Roman period, First to Seventh Century After Christ*, Princeton, 1961.
- Agora XII = B.A. Sparkes and L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C.*, Princeton, 1970.
- Agora XIX = M.B. Walbank, *Inscriptions, Part III. Leases of Public Lands*, Princeton, 1991.
- Agora XXVI = J.H. Kroll, *The Greek Coins*, Princeton, 1993.
- Agora XXIX = S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Princeton, 1997.
- Agora XXXI = M.M. Miles, *The City Eleusinion*, Princeton, 1998.
- Amandry P., 1953. *Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques*, 1/4, Strasbourg.
- Bailey D.M., 1975. *British Museum: A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, v.1: *Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps*, London.
- Bakalakis G., 1991. Les kernoi eleusiniens, *Kernos* 4, 105-117.
- Βάλληνας Α., 1882. *Κυθνιακά*, Ερμούπολις.
- Bell M., III, 2008. Hiera Oikopeda, στο Di Stefano 2008, 155-159.
- Beulé E., 1858. *Les monnaies d'Athènes*, Paris.
- Beazley J.D., 1941. Bakchos-Rings, *NC* 1, 6th ser., 1-7.
- Behrend D., 1970. *Attische Pachturkunden (Vestigia 12)*, München.
- Bérard C., 1985. La lumière et le faisceau: images du rituel éleusiniens, στο Lissarague F., επιμ., *Image et rituel en Grèce Ancienne (Recherches et Documents du Centre Thomas More 48)*, L'Arbresle, 17-33.
- Berranger D., 1992. *Recherches sur l'histoire et la prosopographie de Paros à l'époque archaïque*, Paris.
- Beschi L., 1997. Cabirio di Lemno: testimonianze letterarie ed epigrafiche, *ASAtene* 74-75, 7-192.
- Bignasca A.M., 2005. *ThesCRA V*, 2b. Kernos, Los Angeles, California, 250-252.
- Bikakis M.H., 1985. *Archaic and Classical Imported Pottery in the Museums of Paros and Naxos*, Ann Arbor.
- Bowden H., 2007. Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas, *Mediterranean Historical Review* 22, 71-83.
- Bowden H., 2009. Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas, στο Malkin I. – Constantakopoulou C. – Panagopoulou K., επιμ., *Greek and Roman Networks in the Mediterranean, Conference, Rethymno, Crete, 26-28 May 2006*, London and New York, 70-82.
- Brommer F., 1980. Plemochoe, *AA*, 544-549.
- Brun P., 1993a. La faiblesse insulaire: Histoire d'un Topos, *ZPE* 99, 163-183.
- Brun P., 1993β. La stèle des céréales de Cyrène et le commerce du grain en Egée au IVe s. av. J.C., *ZPE* 99, 185-196.
- Brun P., 1998. Pauvreté et impuissance de Kythnos: essai pour un jugement équilibré, στο Μενδώνη και Μαζαράκης-Αιυάν 1998, 657-668.
- Brun P., 2005. *Impérialisme et démocratie à Athènes. Inscriptions de l'époque classique*, Paris 2005.

- Bruneau Ph., 1970. *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, Paris.
- Buraselis K., 1982. *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in Westkleinasien*, München.
- Burkert W., 2004. *ThesCRA II*, 3.c. Initiation, Los Angeles, California, 91-124.
- Burr-Thompson D., 1944. The Golden Nikai Reconsidered, *Hesperia* 13, 173-209.
- Cargill J., 1995. *Athenian Settlements of the Fourth Century B.C. (Mnemosyne Suppl. 145)*, Leiden – New York.
- Casson L., 1976. The Athenian Upper Class and New Comedy, *TAPA* 106, 29-59.
- Cavaignac E., 1908. *Études sur l'histoire financière d'Athènes au Ve siècle. Le trésor sacré d'Éleusis jusqu'en 404*, Versailles.
- Cavanaugh M.B., 1996. *Eleusis and Athens. Documents in Finance, Religion and Politics in the Fifth Century B.C.*, Atlanta.
- Clinton K., 1974. *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries (TAPS 64.3)*, Philadelphia.
- Clinton K., 1988. Sacrifice at the Eleusinian Mysteries, in Hägg R. - Marinatos N. - Nordquist G., eds., *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986 (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XXXVIII)*, Stockholm, 69-79.
- Clinton K., 1992. *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, XI)*, Stockholm.
- Clinton K., 2005. *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme I*, Athens.
- Clinton K., 2008. *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme II: Commentary*, Athens.
- Clinton K., 2009a. Donors of Kernoi at the Eleusinian Sanctuary of the Two Goddesses, στο Prêtre C., επιμ., *Le donateur, l'offrande et la déesse. Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec (Kernos, Suppl. 23)*, Liège, 239-246.
- Clinton K., 2009b. The Eleusinian Sanctuary During the Peloponnesian War, στο Palagia 2009, 52-65.
- Corinth XVIII, 4 = G.S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Figurines*, Princeton, 2000.
- Coupry J., 1937. Études d'épigraphie délienne. I. Les administrateurs sacrés à Délos et la collaboration attico-délienne dans les derniers temps de la guerre du Péloponnèse, *BCH* 61, 1937, 364-379.
- Cronkite S.M., 1997. *The Sanctuary of Demeter at Mytilene: a Diachronic and Contextual Study*, UCL London (αδ. διδ. διατριβή).
- Davies J.K., 1971. *Athenian Propertied Families, 600-300 BC*, Oxford.
- Davies J.K., 2001. Temples, Credit, and the Circulation of Money, στο Meadows A. και Shipton K., επιμ., *Money and its Uses in the Ancient Greek World*, Oxford, 117-128.
- Davies O., 1935. *Roman Mines in Europe*, Oxford.
- Delatte A., 1955. *Le Cycéon. Breuvage rituel des mystères d'Éleusis*, Paris.
- Develin R., 1989. *Athenian Officials: 684-321 BC*, Cambridge.
- Di Stefano C.A., επιμ., 2008. *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda. Atti del I congresso internazionale, Enna, 1-4 Luglio 2004*, Pisa-Roma.
- Domaradzka L., 2007. Catalogue of Graffiti Discovered at Pistiros – Vetren (1998-2004),

- Part Two: Graffiti on Pottery, Used in the Household, στο Bouzek J. – Domaradzka L. – Archibald Z.H., επιμ., *Pistiros III. Excavations and Studies*, Prague, 221-235.
- Δραγούμης Στ. Ν., 1895. Ταμιακή στήλη εν Ελευσίνοι, *ΑρχΕφ* 34, 62-75.
- Δραγούμης Στ. Ν., 1901. Μυστική προστροπή Δήμητρος και Περσεφόνης. Θυματήρια - Λίκνα - Κέρνοι, *ΑΜ* 26, 38-49.
- Δρακωτού Ι., 2009. Ιερά Οδός, ανατολικό τμήμα, στο Κορρές 2009, 112-123.
- Ellis Jones J., 1982. Another Eleusinian Kernos from Laureion, *BSA* 77, 191-199.
- Figueira T., 1988. *The Power of Money: Coinage and Politics in the Athenian Empire*, Philadelphia.
- Gabrici E., 1927. *Il santuario della Malophoros a Selinunte (MonAnt 32)*, Roma.
- Gager J.G., 1992. *Curse tablets and binding spells from the ancient world*, New York.
- Graef B. και Langlotz E., επιμ., 1933. *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, Band 2, Berlin.
- Graf F., 1974. *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit*, Berlin/New York.
- Graf F., 1996. Pompai in Greece. Some Considerations about Space and Ritual in the Greek Polis, στο Hägg R., επιμ., *The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, Athens, 16-18 October 1992*, Stockholm, 55-65.
- Gribble D., 1999. *Alcibiades and Athens. A Study in Literary Presentation*, Oxford.
- Hall J.M., 1997. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge.
- Hamilton R., 2000. *Treasure Map. A Guide to Delian Inventories*, Ann Arbor.
- Hegyí D., 1976. Τεμένη ιερά και τεμένη δημόσια, *Oikumene* 1, 77-87.
- Hermanns M.H., 2006. *Licht und Lampen im westgriechischen Alltag. Beleuchtungsgeräte des 6.-3. Jhs. v. Chr. in Selinunt*, Rahden-Westfalen.
- Horster M., 2004. *Landbesitz griechischer Heiligtümer in archaischer und klassischer Zeit*, Berlin, New York.
- Isik F., 1980. *Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien zwischen 560 und 270 v. Chr. (IstMitt-BH 21)*, Tübingen.
- Kahrstedt U., 1934. *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen. Studien zum öffentlichen Recht Athens*, Teil 1, Stuttgart.
- Kallet L., 2009. War, Plague, and Politics in Athens in the 420s B.C., στο Palagia 2009, 94-127.
- Karivieri A., 1996. *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki.
- Kent J.H., 1948. The Temple Estates of Delos, Rheneia, and Mykonos, *Hesperia* 17, 243-338.
- Kerameikos XVII = U. Knigge, *Der Bau Z*, München 2005.
- Kerényi C., 1967. *Eleusis. Archetypal image of Mother and Daughter*, Princeton.
- Knoepfler D., 1971. La date de l'annexion de Styra par Érètrie, *BCH* 95, 1971, 223-244.
- Κόκκου-Βυριδή Κ., 1999. *Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα.
- Κοντολέων Ν.Μ., 1952. Ανασκαφή εν Τήνω, *Πρακτ*, 531-546.
- Κοντολέων Ν.Μ., 1953. Ανασκαφή εν Τήνω, *Πρακτ*, 258-267.
- Κορρές Μ., επιμ., 2009. *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι Δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα.
- Kourou N., 2002. Tenos-Xobourgo. From a Refuge Place to an Extensive Fortified Settlement, στο Stamatopoulou M. και Yeroulanou M., επιμ., *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 255-268.
- Kourou N., 2005. Ten Years of Archaeological Research at Xobourgo (Island of Tenos in the Cyclades), *AAIA Bulletin* 3, 23-29.
- Kourou N., 2008. The Dawn of Images and Cultural Identity: The Case of Tenos, στο *Alba del-*

- la città, alba delle immagini ? Da una suggestione di Bruno d'Agostino, Tripodes 7, 2008, 63-90.*
- Κουρουπιώτης Κ., 1898. ΚΕΡΝΟΙ, *ΑρχΕφ* 37, 21-28.
- Krauskopf I., 2005. *ThesCRA* V, 2b. Plemochoe, Los Angeles, California, 252-255.
- Kroll J.H., 1992. Athenian Bronze Coinage and the Propagation of the Eleusinian Mysteries, *AJA* 95, 355-356.
- Kron U., 1984. Archaisches Kultgeschirr aus dem Heraion von Samos. Zu einer speziellen Kultgeschirrgattung von archaischem Trink- und Tafelgeschirr mit Dipinti, στο Brijder, H.A.G., επιμ., *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium*, Amsterdam, 292-297.
- Lambrinouidakis V. - Gruben G. - Ohnesorg A. - Korres M. - Bilis Th. - Magnisali M. - Simantoni-Bournia E., 2002. Naxos - Das Heiligtum von Gyroula bei Sangri. Eine neu-gefundene, drei Jahrtausende alte Kultstätte der Demeter, *AntW* 33, 387-406.
- Lambrinouidakis V., 2008. Demeter and Apollon: Could They Have a Common Cult?, στο Di Stefano 2008, 93-97.
- Lawton C.L., 1995. *Attic Document Reliefs. Art and Politics in Ancient Athens*, Oxford.
- Lawton C.L., 2009. Attic Votive Reliefs and the Peloponnesian War, στο Palagia 2009, 66-93.
- Le Guen-Pollet B., 1991. *La vie religieuse dans le monde grec du Ve au IIIe siècle avant notre ère. Choix de documents épigraphiques traduits et commentés*, Toulouse 1991.
- Lewis D.M., 1990. Public Property in the City, στο Murray O. και Price S., επιμ., *The Greek city: from Homer to Alexander*, Oxford - New York, 245-263.
- Leventi I., 2007. The Mondragone Relief Revisited. Eleusinian Cult Iconography in Campania, *Hesperia* 76, 107-141.
- Linders T., 1988. Kerchnos and Kerchnion, not Kernos but Granulation, *OpAth* 17, 229-230.
- Linders T., 1990. The Melting Down of Discarded Metal Offerings, *ScAnt* 3-4, 281-285.
- Lippolis E. - Baldini-Lippolis I. - Cucuzza N., 2006. *Mysteria. Archeologia e culto del santuario di Demetra a Eleusi*, Torino.
- Loomis W.T., 1998. *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Ann Arbor.
- Louyot D. και Mazarakis Ainian A., 2005. Les structures défensives antiques dans les Cyclades: l'exemple de Kythnos, *RÉA*, 559-583.
- Μαζαράκης Αιτιάν Α., 1998α. Επιφανειακές και αρχαιολογικές έρευνες στην Κύθνο (1990-1995), *Πρακτ* 1995, Κύθνος, 137-210.
- Μαζαράκης Αιτιάν Α.Ι., 1998β. Επιγραφές από την Κύθνο, *ΗΟΡΟΣ* 10-12, 1992-1998, 449-454.
- Μαζαράκης Αιτιάν Α., 2005. Επιφανειακές έρευνες στην αρχαία πόλη της Κύθνου, *Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 31 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1995, Μέρος Β', ΕΕΚΜ ΙΗ' 2002-2003*, Αθήνα, 154-186.
- Μαζαράκης Αιτιάν Α. και Μητσοπούλου Χ., 2007. Από την επιφανειακή έρευνα στην ανασκαφή: το ιερό της αρχαίας Κύθνου, στο Κονσολάκη-Γιαννοπούλου Ε., επιμ., *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα, 307-384.
- Mathisen R.W., 1981. Antigonos Gonatas and the Silver Coinages of Macedonia, Circa 280-270 B.C., *ANSMN* 26, 79-123.
- Ματθαίου Α.Π., 1998. Εις *IG XII Suppl.*, σ. 104, αρ.196, *ΗΟΡΟΣ* 10-12, 1992-1998, 419-422.
- Ματθαίου Α.Π., 2009. Οι οδοί της Αττικής. Οι αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, στο Κορρές 2009, 22-33.

- Mattingly H.B., 1996. *The Athenian Empire Restored: Epigraphic and Historical Studies*, Ann Arbor.
- Mazarakis Ainian A., 1998. The Kythnos Survey Project: a Preliminary Report, στο Μενδώνη-Μαζαράκης Αινιάν 1998, 363-379.
- Mazarakis Ainian A., 2005. Inside the Adyton of a Greek Temple, στο Yeroulanou M. και Stamatoropoulou M., επιμ., *Architecture and Archaeology in the Cyclades. Papers in Honour of J.J. Coulton*, Oxford, 87-104.
- Μενδώνη Α. και Μαζαράκης Αινιάν Α., επιμ., 1998. *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα-Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994 (Μελετήματα 27)* Αθήνα.
- Μενδώνη Α.Γ., 2006. Αναθηματικές επιγραφές από την Καρθαία της Κέας, στο Σταμπολίδης Ν. Χρ., επιμ., *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 265-273.
- Merritt B.D. - Wade-Gery H.T. - McGregor M.F., 1950. *The Athenian Tribute Lists*, vol. III, Princeton.
- Merritt M.F. και McGregor B.D., 1967. *The Athenian Quota-List of 421/0 B.C.*, *Phoenix* 21, 85-91.
- Meyer M., 1989. *Die griechischen Urkundenreliefs (AM-BH 13)*, Berlin.
- Μητσοπούλου Χ., 2005α. Τήνος-Ξώμπουργο: Λύχνοι, πολύμυξα φωτιστικά σκεύη και το οικοδόμημα του αγρού Σιώτη («Θεομοφόριο»), *Ε' Επιστημονικό Συμπόσιο Ανασκαφή και Έρευνα, V: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα, 59.
- Μητσοπούλου Χ., 2005β. Βρυόκαστρο Κύθνου: Κεραμική, Λύχνοι και Ειδώλια από την αρχαία πόλη και το ιερό της Ακρόπολης. Πρώτα στοιχεία από την Επιφανειακή Έρευνα, *Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 31 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1995, Μέρος Β', ΕΕΚΜ ΙΗ'*, 2002-2003, Αθήνα, 293-358.
- Μητσοπούλου Χ., 2007. *Το ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο και το αττικό ελευσινιακό σκεύος*, I-III, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007 (αδ. διδ. διατριβή).
- Μητσοπούλου Χ., υπό έκδοση. Το αττικό σκεύος των Ελευσίνιων Μυστηρίων: σχήμα, χρήση και πρόταση χρονολόγησης, *Η' Επιστημονική Συνάντηση Ελληνιστικής Κεραμικής, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*.
- Mikalson J.D., 1977. Religion in the Attic Demes, *AJP* 98, 424-435.
- Mitsopoulou C., 1995. *Prospection archéologique à Vryokastro de Kythnos, les Cyclades: à propos de la céramique*, Paris (αδ. μετ. εργασία, Paris IV - Sorbonne).
- Mitsopoulou C., 2007. Terracotta Figurines from the Sanctuaries of the Ancient Town of Kythnos, Cyclades, στο *Terracotta Figurines in the Greek and Roman Eastern Mediterranean. Production, Diffusion and Function, International Conference June 2-6, 2007 - Izmir, Turkey*, abstract, *Instrumentum* 25, 29.
- Mitsopoulou C., υπό έκδοση (α). The Eleusinian Processional Cult Vessel. Iconographic Evidence and Interpretation, στο Haysom M. και Wallensten J., επιμ., *Current Approaches to Religion in Ancient Greece. International Conference Organized by the British School at Athens and the Swedish Archaeological Institute at Athens, 17-19 April 2008*, Athens, *OpAth*.
- Mitsopoulou C., υπό έκδοση (β). Des nouveaux « Kernoi » pour Kernos: Une re-évaluation et mise à jour de la recherche au sujet des vases de culte éleusiniens, στο *Archéologie et religion grecque: nouvelles découvertes, nouvelles perspectives et diffusion de l'information an-*

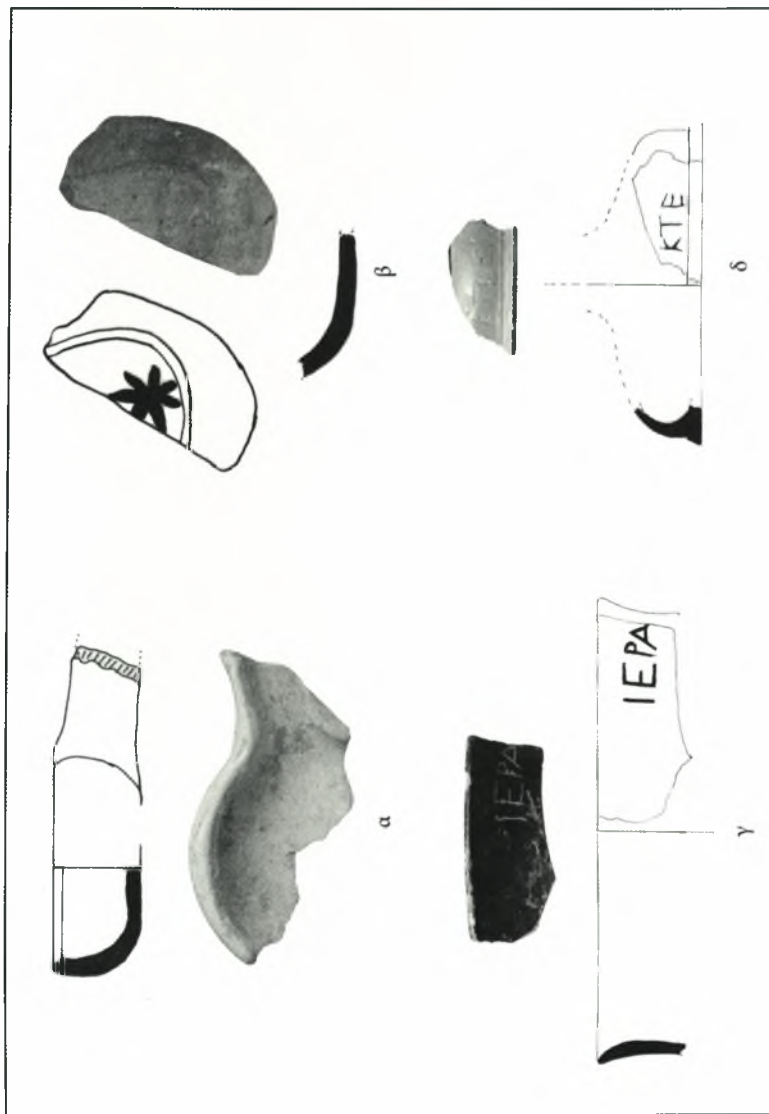
- tique: actes du XIIe colloque du Centre international d'étude de la religion grecque antique (CIERGA), tenu à Dion du 24 au 26 septembre 2009, Liège (Kernos).*
- Μπελαβίλας Ν. – Παπαστεφανάκη Λ. – Φραγκίσκος Α.Ζ., 2009. Κύθνος, στο Μπελαβίλας Ν. και Παπαστεφανάκη Λ., επιμ., *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα, 86-91.
- Muller A., *Les terres cuites votives du Thesmophorion. De l'atelier au sanctuaire (Études Thasiennes 17)*, Paris 1996.
- Murray O., 1990. The Affair of the Mysteries: Democracy and the Drinking Group, στο Murray O., επιμ., *Symptotica. A Symposium on the Symposium*, New York – Oxford, 149-161.
- Nicolet-Pierre H. και Kroll J.H., 1990. Athenian Tetradrachm Coinage of the Third Century B.C., *AJN* ser.2, 2, 1-35.
- Νιγδελής Π.Μ., 1990. *Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*, Θεσσαλονίκη.
- Nilsson M.P., 1935. Die Eleusinischen Gottheiten, *ArchRW* XXXII, 79-141.
- Palagia O., επιμ., 2009. *Art in Athens During the Peloponnesian War*, Cambridge.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., 1996. *Παλαιόπολις Άνδρου, τ.1, Τα οικοδομικά. Από την προανασκαφική έρευνα*, Άνδρος.
- Palaiokrassa L., 2005. *ThesCRA* V.2b. Beläuchtungsgeräte, Los Angeles, California, 363-376.
- Panagoulou K., 2002. The Antigonids. Patterns of a Royal Economy, στο Archibald Z.H. - Davies J. - Oliver G.J. - Gabrielsen V., επιμ., *Hellenistic Economies*, London and New York, 313-364.
- Παπαγγελή Π., 2002. *Ελευσίνα. Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα.
- Παπαγγελή Π., 2009. Ιερά Οδός, δυτικό τμήμα, στο Κορρές 2009, 124-137.
- Parker R., 2005. *Polytheism and Society at Athens*, Oxford.
- Pearson A.C., επιμ., *The Fragments of Sophokles*, Cambridge 1917.
- Picard Ch., 1950. La tentative de sacrilège de Miltiade au sanctuaire parien de Déméter, *RA* 36, II, 124-125.
- Πινγιάτογλου Σ., 2005. *Δίον. Το ιερό της Δήμητρος. Οι λύχνοι*, Θεσσαλονίκη.
- Pirenne-Delforge V., 2005. La cité, les *démotélé hiera* et les prêtres, στο Dasen V. και Piérart M., επιμ., *Ιδία και δημοσία: les cadres "privés" et "publics" de la religion grecque antique: actes du IXe colloque du Centre international d'étude de la religion grecque antique (CIERGA), tenu à Fribourg du 8 au 10 septembre 2003*, Liège, 55-68.
- Πλάτωνος-Γιώτα Μ., 2004. *Αχαρναί. Ιστορική και Τοπογραφική Επισκόπηση των Αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών Δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί.
- Πλάτωνος Μ., 2009. Οδικό δίκτυο βόρειας Αττικής, στο Κορρές 2009, 140-145, και ειδ. 142, εικ. 9.7-9.
- Pollitt J.J., 1979. Kernoi from the Athenian Agora, *Hesperia* 48, 205-233.
- Pritchett W.K. και Pippin A., 1956. Attic Stelae: Part II, *Hesperia* 25, 1956, 178-328.
- Raubitschek I.K. και Raubitschek A.E., 1982. The Mission of Triptolemos, *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson (Hesp. Suppl 20)*, Princeton, 109-117.
- Reger G., 1994. *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos 314-167 BC*, Berkeley-Los Angeles.
- Rhodes P.J. και Osborne R., 2003. *Greek Historical Inscriptions 404-323*, Oxford.
- Rhodes P.J., 2006. *A History of the Classical Greek World, 478-323 BC.*, Oxford.
- Robert L., 1977. Monnaies Hellénistiques, *RN* 19, 7-47.

- Robertson N.D., 1998. The two Processions to Eleusis and the Program of the Mysteries, *AJP* 119, 1998, 547-575.
- Rubensohn O., 1898. Kerchnos, *AM* 23, 271-306.
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου Μ., 2004. *Ο αρχαίος δήμος Σουνίου. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση*, Αθήνα.
- Samons L.J. II, 2000. *Empire of the Owl. Athenian Imperial Finance*, Stuttgart.
- Savo M.B., 2004. *Culti e sacerdozi e feste delle Cicladi dall' età arcaica all' età romana I. Io, Nasso, Sifno, Serifo, Citno, Siro, Tored*.
- Schauber H., 2005. *ThesCRA V, 2b. Bakchos. Der eleusinische Kultstab*, Los Angeles, California, 385-389.
- Sheedy K., 1996. The Origins of the Second Nesiote League and the Defence of Kythnos, *Historia* 45, 423-449.
- Shear T.L. Jr., 1982. The Demolished Temple at Eleusis, *Hesperia* Suppl. 20, 128-140.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., επιμ., 2001. *Νάξος. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα.
- Simms R.M., 1990. Myesis, Telete, and Mysteria, *GRBS* 31, 183-195.
- Σκιάς Α., 1901. Ελευσινιακά κεραμογραφία, *ΑΕ*, 1-39.
- Smarczyk B., 1986. *Bündnerautonomie und athenische Seebundspolitik im dekeleischen Krieg*, Frankfurt am Main.
- Smarczyk B., 1990. *Untersuchungen zur Religionspolitik und politischen Propaganda Athens im Delisch-Attischen Seebund*, München.
- Σταυρόπουλος Φ.Δ., 1938. Ιερατική οικία εν Ζωστήρι Αττικής, *ΑρχΕφ* 37, 1-31.
- Stos-Gale Z., 1998. The Role of Kythnos and other Cycladic Islands in the Origins of Early Minoan Metallurgy, στο Μενδώνη και Μαζαράκης Αινιάν, 717-735.
- Talcott L., 1936. Vases and Kalos-Names from an Agora Well, *Hesperia* 5, 333-354.
- Tarn W.W., 1913. *Antigonos Gonatas*, Oxford.
- Τελεβάντου Χ.Α., 1999. Άνδρος. Το ιερό της Υψηλής, στο Σταμπολίδης Ν.Χρ., επιμ., *Φως Κυκλαδικόν. Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα, 132-137.
- Τελεβάντου Χ.Α., 2005. Η Ακρόπολις του Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Οικιστικές φάσεις, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, Τόμος Α', Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα, 61-70.
- Thompson H.A. και Burr-Thompson D., [1934] 1987. *Hellenistic Pottery and Terracottas*, reprinted from *Hesperia* with prefaces by Susan I. Rotroff, Princeton.
- Τιβέριος Μ., 2004. Αισχύλος και Ελευσίνα Μυστήρια, στο *Θυμέλη. Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο, 405-426.
- Tiverios M., 2008. Women of Athens in the Worship of Demeter: Iconographic Evidence from Archaic and Classical Times, στο Kaltsas N. και Shapiro A., επιμ., *Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens*, New York, 124-135.
- Tod M.N., 1950. The Alphabetic Numeral System in Attica, *BSA* 45, 126-139.
- Τουράτσουλου Γ., 1995. *Disiecta Membra. Δύο νέοι ελληνιστικοί «θησαυροί» από τον Ελλαδικό χώρο*, Αθήνα.
- Τσαΐμου Κ., 1988. *Εργασία και ζωή στο αρχαίο Λαύριο σε εγκατάσταση εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων του 4ου π.Χ. αιώνα*, ΕΜΠ Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).
- Τσαΐμου Κ.Γ. και Οικονομάκου Μ., 1998. Κέρνοι στη Λαυρεωτική, στο Σ. Κόλλιας και Πρόφης Δ., επιμ., *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Κορωπί 19-22 Οκτωβρίου 1995*, Κορωπί, 210-222.
- Τσαραβόπουλος Α. - Τσέλιος Χ. - Παπαθανασίου Κ. - Συρογιάννη Α. - Νέζερη Φ., 2001. Το σωστικό αρχαιολογικό έργο της Β' Εφορείας Αρχαιοτήτων στα όρια του Δήμου

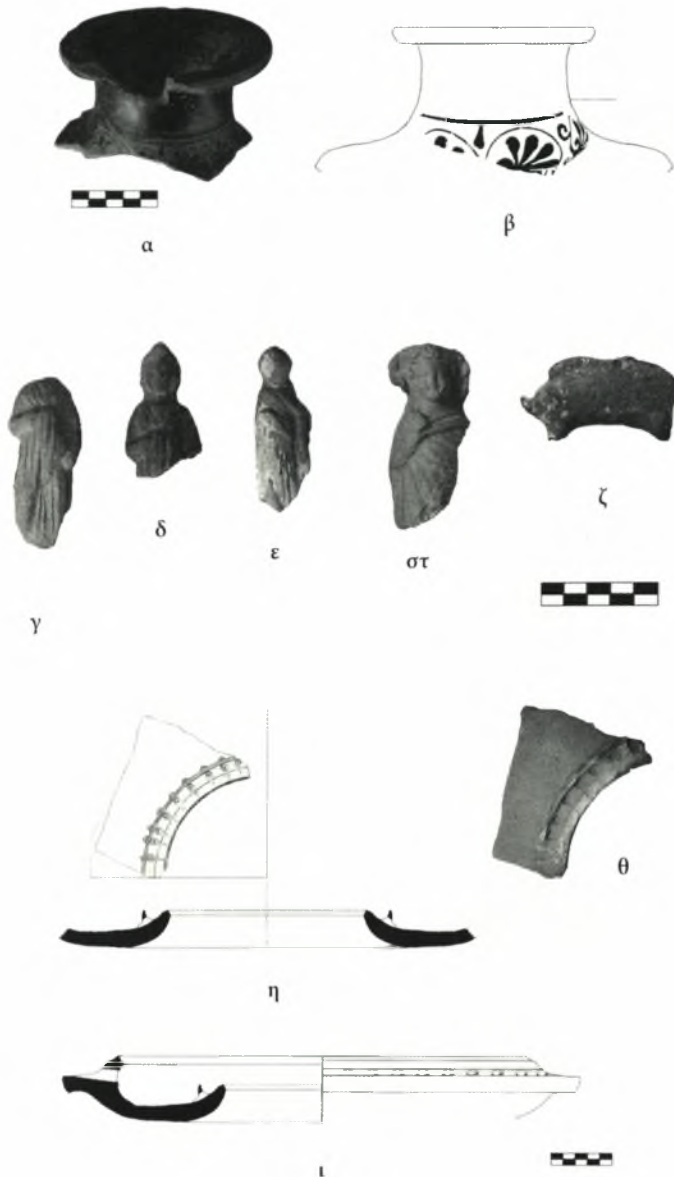
- Καλυβίων Θωρικού, *Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Κερατέα Αττικής 30 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 1997*, Αθήνα, 179-198.
- Τσιριγώτη-Δρακωτού Ι., 2009. Η ιερά οδός των ρωμαϊκών χρόνων, στο Βλίζος Σ., επιμ., *Η Αθήνα κατά κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις - νέες έρευνες, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου, Αθήνα 19-21 Οκτωβρίου 2006*, Αθήνα.
- Uhlenbrock J., History, Trade and the Terracottas, *Expedition* 34, 1992, 16-23.
- von Fritze H., 1897. Συμβολή εις το τυπικόν της εν Ελευσίνοι λατρείας, *ΑρχΕφ* 36, 163-174.
- Walbank M.B., 1983a. Leases of Sacred Properties in Attica, Part I, *Hesperia* 52, 100-135.
- Walbank M.B., 1983β. Leases of Sacred Properties in Attica, Part IV, *Hesperia* 52, 207-231.
- Walter-Karydi E., 2002. Το χρώμα στην αρχαία Ελλάδα. Ο ρόλος του χρώματος στην αρχαία ελληνική τέχνη και αρχιτεκτονική (700-31 π.Χ.), στο Ίβέριος Μ.Α. και Τσιαφάκη Δ.Σ., επιμ., *Color in Classical Painting*, Θεσσαλονίκη, 75-88.
- Williams A., The Law Concerning the Little Panathenaia and the Leasing of the *Νέα κατά Δικληρίαν*, *ZPE* 167, 2008, 33-36.
- Woodhead A.G., 1992². *The Study of Greek Inscriptions*, Bristol.
- Φίλιος Δ., 1885. Αρχαιολογικά ευρήματα των εν Ελευσίνοι ανασκαφών, *ΑρχΕφ* 24, 170-184.
- Φίλιος Δ., 1888. Επιγραφαί εξ Ελευσίνος, *ΑρχΕφ* 27, 21-58.
- Φίλιος Δ., 1894. Επιγραφαί εξ Ελευσίνος, *ΑΜ* 19, 163-193.
- Χατζηαναστασίου Ο., 1998. Σημειώσεις από την Κύθνο, στο Μενδώνη και Μαζαράκης Αιμιάν, 259-263.

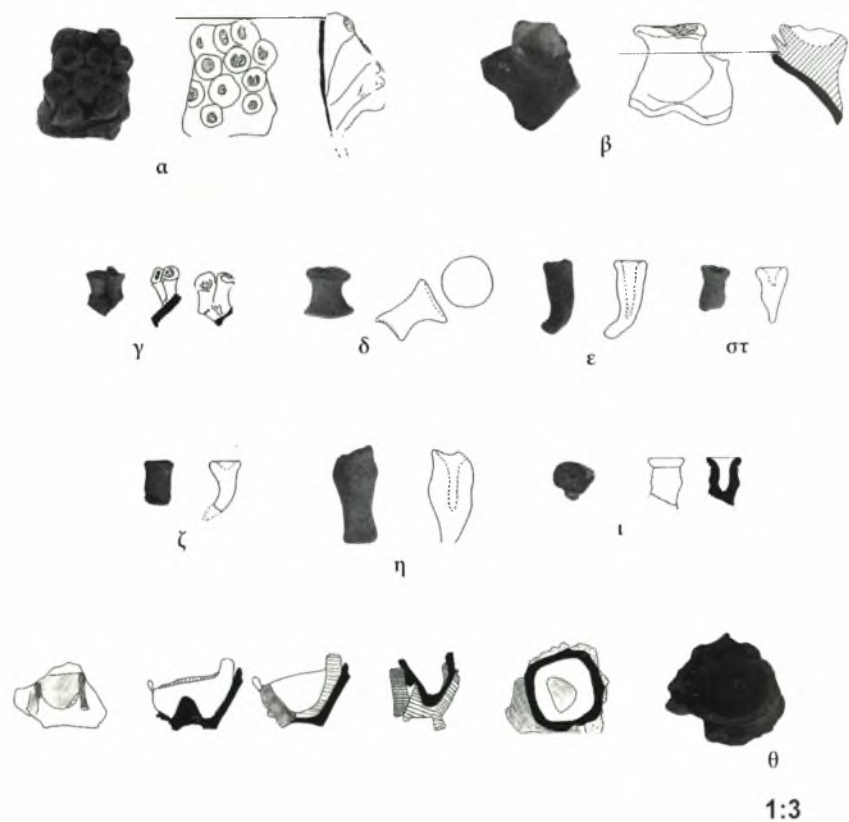
Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα αρχαίας πόλης Κύθων: α. Τεχισμένη πόλη (© Χατζηθεοδώρου - Α. Μαζαράκης Αιτιάν - Α. Γούναρης, από Πρακτ 1995, 141, εκ. 3). β. Ακρόπολη (Λεπτομέρεια): αρ. 1: ναούγκμα κτίσματα, αρ. 2: Κτίριο 4, ΒΑ κλιτύς, αρ. 3: Κτίριο 3 και Λιθωφόρος, αρ. 4: περιοχή αποθέτη υδρών-κάλπτων.

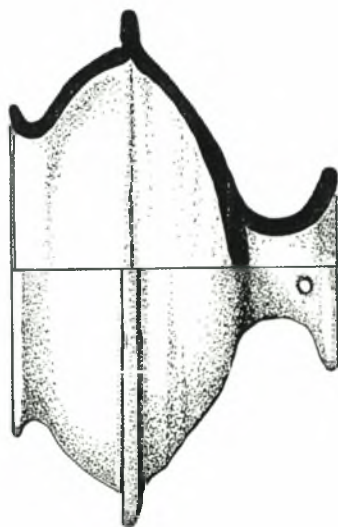
Εικ. 2. Χαρακτηριστικά ευρήματα Ακρόπολης Κυθήνων. α: πήλινος αρχαϊκός λυχνος, β: ρωμαϊκός λυχνος, γ: χείλος σκύφου με την επιγραφή 'Ιερά', δ: βάση αμφοκλασικού λυχνίου, φέρει εξωτερικά εγχαρακτά τα γράμματα |ΚΤΕ.

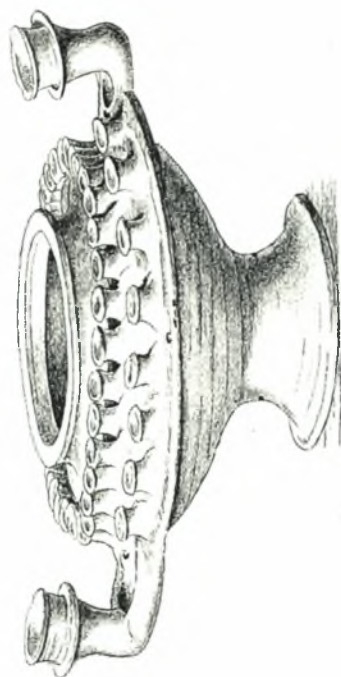
Εικ. 3. Αντιπροσωπευτικές κατηγορίες επιφανειακών ευρημάτων (ακρόπολη Κύθνου): α-β: μελανόμορφη υδρία-κάλπη, γ-ε: πήλινα ειδώλια κοριτσιών, στ: πήλινο ειδώλιο στεφανηφόρου αγοριού, ζ: πήλινο χοιρίδιο, η-ι: θραύσματα και σχέδια πήλινου πολύμυξου φωτιστικού σκεύους, με διπλή σειρά μυκτήρων εσωτερικά και εξωτερικά.

Εικ. 4. α-θ: πήλινες πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”) ελευσινακών αγγείων σύνθετου τύπου, ακρόπολη Κύνθου.

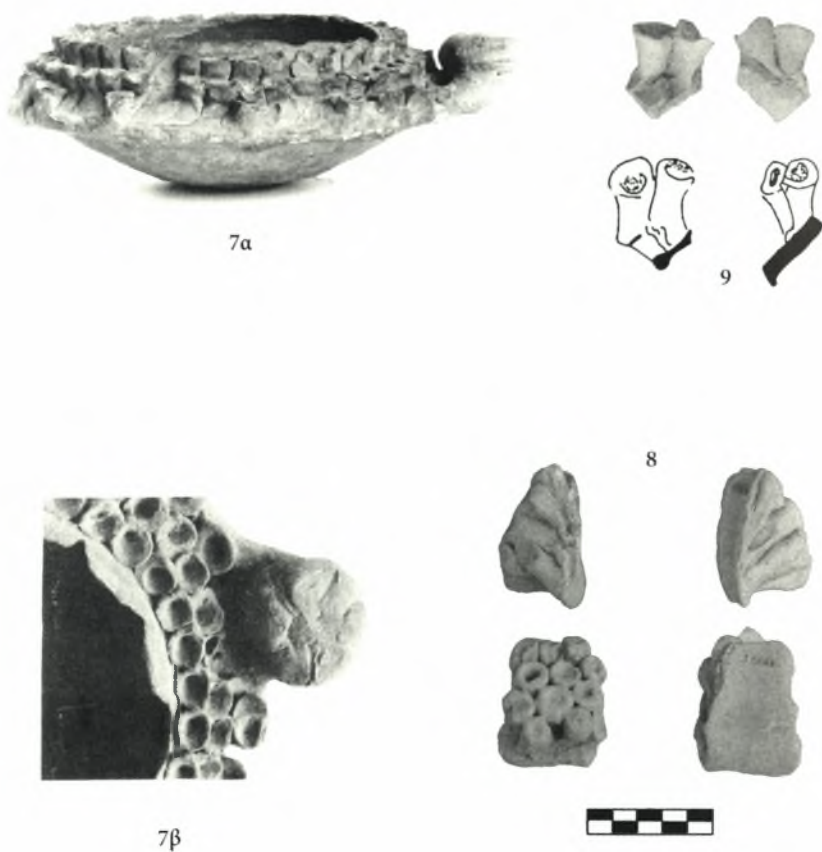
5.

6.

Εικ. 5. Πηλινο ελευσινιακό αγγείο, απλός τύπος (πλημοχόη). Σχέδιο από Ellis Jones 1982, 193, fig. 1.

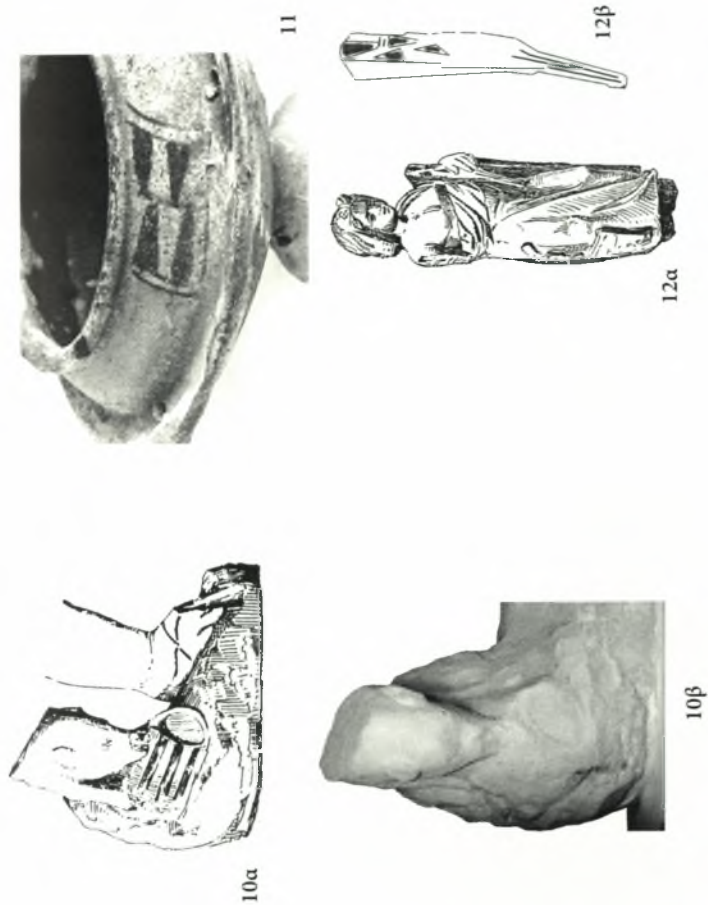
Εικ. 6. Πηλινο ελευσινιακό αγγείο, "σύνθετος" τύπος με πλαστικές απορύσεις ("σχηματοποιημένες κοτυλίσκας"). Σχέδιο από Φίλιος 1885, πίν. 9, αρ. 5.

Εικ. 7α-β. Σκεύος Ελευσίνας με πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”). α: φωτ. D-DAI-ATH-1971/1552, Gösta Hellner, β: λεπτομέρεια του ίδιου, από Bakalakis 1991, εικ. 2, Β22.

Εικ. 8. Θραύσμα με πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”), ακρόπολη Κύθνου.

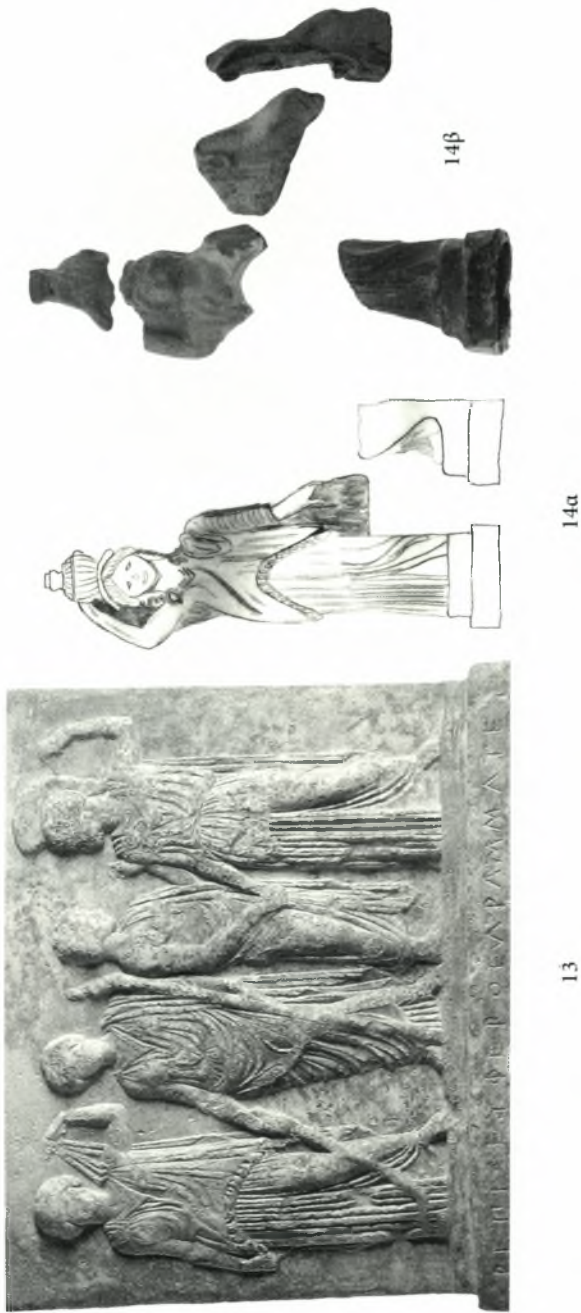
Εικ. 9. Μικρό θραύσμα με δύο πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”), ακρόπολη Κύθνου.

Εικ. 10α-β. Μαρμάρινη βάση αγαλματίου παιδός μύσση, με δεσμό (Μ. Ελευσίνας 5051), σχέδιο από ΑρχΔελτ 8, 1923, 167, εικ. 10. Λεπτομέρεια χοιρίδιου και κυλινδρικού δεσμού (Μ. Ελευσίνας 5051), φωτ. Χ. Μητσοπούλου.

Εικ. 11. Ελευσινιακή πλημοχή, στον ώμο φέρει γραπτό σχέδιο "δεσμού", φωτ. D-DAI-ΑΤΗ-1971/1505, Gösta Hellner.

Εικ. 12α-β. Μαρμάρινο αγαλμάτιο παιδός μύσση (Μ. Ελευσίνας 5162, σχέδιο από ΑΜ 20, 1895, 357) και λεπτομέρεια, βάσει σχεδίου (Χ.Μ.).

Εικ. 13. Ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρετιών, 421/0 π.Χ. (Μ. Ελευσίνας 5093), φωτ. Χ. Μητσοπούλου.
 Εικ. 14α-β. Πρόταση σχεδιαστικής αναπαράστασης κοροπλάστικου τύπου πεπλοφόρου υδριαφόρου και πέντε πήλινα θραύσματα του τύπου, ακρόπολη Κύνου.

Εικ. 16. Χάρτης νήσου Κύθνου με υπόδειξη των εντοπισμένων κοιτασμάτων σιδήρου, χαλκού και μολύβδου, από Stos-Gale 1998, 728, fig. 1.

ANDANIA: THE MESSENIAN ELEUSIS*

Laura Gawlinski

The Eleusinian Mysteries of Demeter were revered as the most important and oldest of all the Mysteries in the ancient world. Even the Roman orator Cicero considered the Eleusinian Mysteries to be the greatest contribution Athens had ever made to human existence (*Leg.* 2.14.36). The city of Athens made an effort to connect herself to these Mysteries in order to raise her standing, and then, in turn, promoted them to further increase her own greatness through them. The success of this popularization of the Mysteries is evident in the traditions which connect local mystery cults to Eleusis. Tapping into the importance of the Eleusinian Mysteries created credibility and an antique pedigree for these local cults. In addition, similarities in ritual practice also existed between Eleusis and other Mysteries. Both kinds of associations with Eleusis – propagandistic and cultic – were found in the Messenian Mysteries of Andania. There are only two sources for these Mysteries: the history of Messenia related in the fourth book of Pausanias's *Periegesis* and the inscribed festival regulations, *IG* V.1, 1390 (figs. 2-3). An examination of these two sources will uncover the connections between the Andanian and Eleusinian Mysteries, both those related in mythical traditions and experienced in actual cultic practice.

In his writings about his travels through Greece, Pausanias notes that four mystery cults which he described had direct connections to Eleusis: those at Phlious (2.14.1-4), Andania (4.1.5-8, 4.14.1, 4.15.7, 4.26.6-8, 4.27.7, 4.33.4-5), Pheneos (8.15.1-4), and Megalopolis (8.31.1-8). Although the author had a personal interest in Eleusis and all things old, it is unlikely that these connections were simply invented by him.¹ At least in some cases, the

* I am grateful to Dr. Leventi and Dr. Mitsopoulou for the opportunity to participate in the enlightening symposium which lead to this article.

1. Bowden 2007, 78 notes that at least some of Pausanias's information about the

claim of Eleusinian influence must have made by the local people with whom he spoke, perhaps to impress their visitor.² At Phlious, Pausanias describes the differences between the organization of the Eleusinian Mysteries and the local Mysteries of Demeter, but says he was told by the Phliasians themselves that their rite was an imitation of the Eleusinian: μιμεῖσθαι...τὰ ἐν Ἐλευσίνι δρώμενα (2.14.1). Pausanias was therefore repeating a propagandistic tradition; he was not the only one who wished to see links between Eleusis and these local cults.

The Andanian Mysteries, called “second only to Eleusis in solemnity” by Pausanias (4.33.5), fit into this overall context of cultic connections with Eleusis. In book 4 of the *Periegesis*, Pausanias relates the history of the Andanian Mysteries starting from their foundation in the city of Andania, the original capital of Messenia before the Spartan conquest. This author’s story of Messenia has often been referred to as “pseudo-history” since it is the history of a people who had to create their own past after centuries of Spartan rule.³ This inventing of history does not force us to dismiss what Pausanias says about the Mysteries, but instead puts what he says into a different light; the likelihood that the associations between the Mysteries of Andania and Eleusis were invented as propaganda at some point underlines the power of the image of Eleusis and the desire for local cults to emphasize or create connections to it.

In Pausanias’s narrative, Andania is connected to Eleusis at three different moments in time: the foundation and early history of the mystery cult, the wars with Sparta, and the foundation of the city of Messene. Pausanias relates the foundation of the Mysteries of Andania in the first chapter of his

Andanian Mysteries came from sources outside Messenia, however. For Pausanias as an Eleusinian initiate, see 1.14.3, 1.38.7.

2. Graf 2003, 245, points to a “propagandistic move by the local priesthood” behind the stories Pausanias gives. Bowden 2007, 78-80, suggests that Pausanias, as a “religious expert,” may have also contributed to how local cults understood their connections to Eleusis. Cole 2008, 69-71, discusses the story told by Pausanias as part of an examination of cultic legitimacy, emphasizing the role of the hereditary priesthood in the connection with Eleusis. She also discusses the evidence for Eleusinian connections claimed during the consultation of an oracle at Didyma in the second century AD (*IDidyma* 496a and b), 55-57, 71. Pirenne-Delforge 2008, 310-312, discusses the origins of the “Eleusinian reading” of the Andanian Mysteries and argues that local informants played a large role in the connections reported by Pausanias.

3. For Messenian pseudo-history, see Alcock 1999, 2001, and 2002. Müller 1993 looks at the role of the Mysteries in the story of the foundation of Messene, and Piolot 1999, 208-211, even suggests that the identification of Andania as the original capital should be ascribed to Pausanias himself.

Messenian history, placing it just after the settling of the region of Messenia, thereby linking the origins of the people with the origins of the Mysteries (4.1.5-9).⁴ The connection to Eleusis is established at the foundation of the Mysteries through Kaukon, the eponymous father of the Kaukonians, who along with the descendents of Athenian kings went on to found Ionia.⁵ It was this Kaukon who brought the Mysteries from Eleusis and revealed them to Messene, the first (and eponymous) queen of Messenia (4.1.5). During the early history of both Messenia and its Mysteries, Pausanias continues, the rite was brought to greater eminence by the intervention of two more men from Athens, Lykos and, later, Methapos (4.1.6-9; more on Lykos, 4.2.6). From the beginning, a direct link was made with the Eleusinian Mysteries which was then continued and enforced by the involvement of later Athenian figures.

The association with Eleusis is emphasized again during the period of the wars with Sparta. In the mass exodus that followed the First Messenian War, many people took advantage of special ties (προξενία) and fled to Sikyon, Argos, or elsewhere in Arkadia (4.14.1). The priestly family who celebrated the Mysteries of the Great Goddesses, however, went to Eleusis, returning later to fight in the Second Messenian War (4.14.1, 4.15.7). Because of the link with the Eleusinian Mysteries established at the foundation of the Andanian Mysteries – creating a sort of *proxenia* between cults – Eleusis is the place where the priests find refuge.

The final moment of connection occurs at the next great moment in Messenian history, the foundation of the new capital, Messene. After the defeat of the Spartans at the battle of Leuktra (371 B.C.), Messenia was finally free and began to rebuild with encouragement from the Thebans. In the colorful story presented by Pausanias, the plans to build Messene are marked by two dreams in which an old man dressed as a hierophant appears in order to guide Epaminondas and Epiteles, the Theban and Argive commanders, respectively (4.26.6-8). This old man told Epiteles to find where yew (σμίλαξ) and myrtle (μυρσίνη) grew together on Mt. Ithome and rescue the old woman from her bronze chamber (4.26.7). When he found the place and dug there, he uncovered a bronze hydria containing the scrolls inscribed with the Mysteries of the Great Goddesses; they had been hidden there by Aristomenes, the great leader of the Messenians during the wars with Sparta

4. The role of the Mysteries in the early history of Messenia and the foundation of Messene as given by Pausanias is also briefly presented by Graf 2003 and Pirenne-Delforge 2008, 304-312; Robertson 1988 looks at the role of Athenians in the story.

5. For Kaukon, see Robertson 1988, 241-247.

(4.26.8).⁶ The presence of myrtle is perhaps a small reference to the Eleusinian Mysteries, since it was that plant which was used for the wreaths worn by initiates. A more obvious connection is also made to Eleusis: at the conclusion of the story of the dreams, Pausanias notes that some people said that the old hierophant was none other than Kaukon himself, the one who first brought the Mysteries to Andania (4.26.8). The original Athenian founder was therefore believed to be participating in the refounding.

In addition to these references to the Andanian Mysteries in his historical account, Pausanias also discusses the Mysteries themselves when he visits the site where they were held in his time, the Karnasian grove, a sanctuary not far from the ruins of the ancient capital of Andania (4.33.4-6).⁷ There he sees statues of Karneian Apollo, Hagna, and Hermes Kriophoros. He says that the Mysteries of the Great Goddesses are celebrated there, though he of course can not speak of them (4.33.4). In his description, he explicitly connects Andania to Eleusis in two important details. First, he says the Mysteries are those of the Great Goddesses, which is how he often refers to Demeter and Kore.⁸ This would not be a cause for concern except for the fact that the inscription concerning the Mysteries does not mention Great Goddesses, but Great Gods (lines 34, 68-69, 91). Demeter is present in the inscription, but called directly by her name (lines 30, 31, 33, 68). Pausanias presumably ignores the presence of the male gods, perhaps conflating their title with Demeter. Next, Pausanias also says that Hagna is the title of Demeter's daughter (4.33.4). Kore is absent from the inscription, and Hagna does not seem to be directly associated with Kore or Demeter in any way; in fact, Demeter and Hagna are separated from each other in the lists of sacrifices to be performed, indicating it is unlikely they should be viewed as a pair (lines 33-34, 68-69). Hagna is almost certainly not to be equated with Kore, but rather is identified with the sanctuary fountain as a local water nymph. The inscription makes this association clear: τᾶς δὲ κράνας τᾶς ὠνοῖμασμένας διὰ τῶν ἀρχαίων ἐγγράφων Ἄγνας ("the fountain called Hagna in the ancient writings," line 84).

This attempt by Pausanias to practically force a link between the two cults brings up an important point: the Andanian Mysteries, and the oth-

6. See Ogden 2004 on Aristomenes, especially 89-104, for his connection with the Mysteries.

7. For the identification of the site of the Karnasian grove with the Divari spring near the village of Polichne (about 16 km north of ancient Messene), see Valmin 1930, 89-99 and Pritchett 1985, 46-51.

8. He makes this identification clear at Megalopolis (8.31.1).

ers like them which claimed an association with Eleusis, did not *exactly* parallel the Eleusinian Mysteries. The Andania Mysteries in particular were affected by their relationships with other cults too.⁹ The Mysteries took place in the Karnasian grove, certainly related to the popular Dorian god Apollo Karneios, and deities other than Demeter appear as the object of worship.¹⁰ An inscription from Argos that gives the text of an oracle concerning the reformation of the Mysteries reveals that the influence of the city of Argos is just as important as the influence of Athens (*Syll.*³ 735). The Andanian Mysteries were a complicated conglomeration; although certain similarities with Eleusis were emphasized (perhaps as propaganda), their celebration can not be viewed as a mere shadow of the Athenian cult.¹¹

On the other hand, some real similarities in cult must have existed to prompt these mythical connections and make the traditional tales believable. In most cases, little is known about these Mysteries which were related to Eleusis beyond the claims made by Pausanias. For the Andanian Mysteries, however, an inscription detailing the regulations of the mystery festival provides an opportunity to explore possible ritual similarities.

In 1858, the large inscribed stele relating to the Andanian Mysteries (*IG* V.1, 1390) was discovered about 16 km north of ancient Messene in the village of Polichne, most certainly the location of the Karnasian grove (figs. 1-3).¹² As the longest of the extant so-called sacred laws, it offers insight into cult and sanctuary administration in general in addition to providing information about this cult in particular.¹³ A wide range of subjects are covered in its text, separated into twenty-six paragraphs: oaths of the sacred men and women, transferal, wreaths, clothes, oath of the *gynaikonomos*, the procession, tents, things one must not have in the tents, those who are disorderly, *rhabdophoroi*, funds, supplying sacrificial victims, artists for the dances,

9. Graf 2003, 245-246, outlines some of the connections to other Mysteries, such as those of the Kabeiroi at Thebes.

10. For Karneian Apollo, see Pettersson 1992 and Dengage 1988. Themelis 2007, 509-517, discusses the Karneia in light of recent finds at Messene. It is unclear whether the presence of this god in Messenia was due to a general Dorian background or specific Spartan influence.

11. Bowden 2007 collects the evidence for cults of Demeter Eleusinia and shows that the various sources for each cult do not match exactly.

12. A new text and commentary of this inscription was the subject of my 2006 dissertation, *The Sacred Law of Andania: Sanctuary and Cult* (Cornell University). See also Sauppe 1860 and Deshours 2006. For the location of the sanctuary, see note 7 above.

13. For a discussion of the nature of the inscriptions referred to by the problematic modern term *leges sacrae*, see Lupu 2005, 3-112, and Parker 2004, 57-70.

crimes, cutting wood in the sanctuary, slave refuge, the fountain, construction of treasuries, the sacred meal, the market, water, ointments and the bath, the report, the copy of the *diagramma*, appointment of the Ten, and unwritten matters. It is clear that like most other sacred laws, the focus is on administration, but some information about the actual ritual and its participants can be found within these rules for running the mystery festival.

In Pausanias's narrative, he claims that the Andanian Mysteries were reorganized several times after their initial foundation by Kaukon. This inscription represents direct evidence for a reformation of these Mysteries in the historical period. It is unclear what prompted this reorganization, but the new structure is detailed in this lengthy sacred law. This inscription, and hence the reorganization of the Mysteries, can be dated based on the reference in its text to forthcoming Mysteries to be held in the year 55. The year 55 traditionally has been calculated from 146 B.C., the dissolution of the Achaean League and the beginning of Roman rule, giving a date of 93 B.C. for the publication of the inscription.¹⁴

Before this Hellenistic reorganization, the Mysteries may have been run by the priestly families mentioned by Pausanias (4.14.1, 4.15.7). The inscription several times refers to an important man named Mnasistratos. An inscription from Argos reveals that this same man consulted the oracle of Apollo there concerning the reformation of the Mysteries; in it, he is called the hierophant (*Syll.*³ 735, lines 21-22). In the sacred law of Andania, it is noted that Mnasistratos has turned over the sacred books and implements, presumably giving more control of the festival to the *polis* (lines 11-12). He is, however, allowed to retain certain responsibilities and is presented with new honors: he walks first in the procession (line 28), attends the sacred meal with his family (line 97), receives an expensive crown paid for by the city (lines 52-53), takes care of the sanctuary fountain and its statue of Hagna (lines 85-88), and receives a share of the food and money offerings made at that fountain (line 94). This Mnasistratos, then, is rewarded for his major role in the reformations of the cult at this time, consulting the oracle as the hierophant on behalf of the Messenians.

Authority for running the Mysteries was delegated to several groups and officials, some specially chosen just for this purpose, others already at work in the city of Messene. Three groups were formed to oversee the Mysteries: the Ten, the Five, and the sacred men and women. The Ten acted as a small

14. Themelis 2001, 75-79, has recently suggested a date calculated by the Actium era. Themelis 2007, 522-523 reiterates his arguments.

managing committee, chosen out of a group who had already been sacred men (lines 126-132). The Five was a sort of financial board (lines 45-59). The most prominent officials with direct responsibility for carrying out the Mysteries were the sacred men and women, the *hieroi* and *hierai*. The sacred men were given a variety of administrative responsibilities in the law, including sending out proclamations for acquiring the necessary sacrificial animals (lines 64-65) and hiring artists for the dances (line 73); designating space in the sanctuary for asylum (lines 80-81) and a market (line 99); regulating the size, content, and placement of the pilgrims' tents (line 34); and holding the keys for the two treasuries which they were to open yearly (lines 92-94). They also had the additional duty of sitting in judgment over trials held for those who commit any of the crimes mentioned in the law (lines 44, 76, 79, 102-103, 106, 111). Their total number is unknown, but it is clear that they were chosen by lot according to tribe and had to have been previously initiated (lines 6-7, 130-132). The sacred women, their female counterparts, were broken into two categories by age: women (*gynaikes*) and girls (referred to as both *parthenoi*, lines 29, 32, 96, and *paides*, lines 17, [20], 21). Their responsibilities were more honorary than administrative. The sacred women prepared the sacred meal along with the sacred men (lines 95-96), and the sacred *parthenoi* led the sacred items in the procession (lines 29-30). Both the sacred men and women were a major presence in all facets of the festival.

The law does not just give us the organizational structure of the Mysteries, but, almost by chance, reveals details of the ritual as well; these details, in turn, can be compared with what is known to have happened at the Eleusinian Mysteries. These comparisons do not necessarily imply direct influence from Eleusis, but rather may show a sort of mystery cult "canon" throughout Greece, with certain aspects found in all or most Mysteries. This examination may not only elucidate the connections among mystery cults, and specifically the connections to Eleusis, but can also help to highlight regional differences and local influence.

The first connection between the two cults appears to be the deities who were the object of worship. As discussed above, Pausanias says that the Mysteries of Andania were the Mysteries of the Great Goddesses and conflates the water nymph Hagna with Kore (4.33.4-5). This reference to Great Goddesses by Pausanias, added to the inclusion of Demeter in the inscription, has led to the identification of the Andanian Mysteries as a Demeter cult, despite the presence of the Great Gods and several *other* deities in the inscription. This long-standing identification has recently come under fire, and a greater emphasis has been placed on both the Great Gods and even

Apollo.¹⁵ There are, in fact, a number of deities mentioned in both the description of Pausanias and the sacred law: Demeter, the Great Gods, Apollo Karneios, Hermes, and Hagna. Pausanias saw statues of Apollo, Hermes, and Hagna in the Karnasian grove (4.33.4). In the inscription, there is evidence for at least two cult spots in the sanctuary, the Hagna fountain (lines 84-90) and the temple of the Great Gods (line 91). In the lists of sacrifices to be performed during the Mysteries, sacrificial victims are allocated to these same deities; in addition to Hagna and the Great Gods, Hermes and Apollo Karneios are also included (lines 33-34, 68-69). Demeter, though, is first in this list, receiving a pregnant pig.

It is clear both from the presence of the temple to the Great Gods (line 91) and the evidence from the Argos oracle inscription which also mentions them (*Syll.*³ 735, lines 24-25) that the Great Gods were certainly included among the mystery gods. But are we to conclude that these gods were the only focus of the Mysteries? Twice in the inscription a similar yet unspecific designation is given for the mystery cult deities, “the gods for whom the Mysteries are celebrated”: τοὺς θεοὺς οἷς τὰ μυστήρια ἐπιτελεῖται (lines 2-3) and τῶν θεῶν οἷς τὰ μυστήρια γίνεται (lines 28-29). Although the designation is plural and masculine in gender, this does not necessarily mean that the Great Gods were the only mystery deities, but could rather be taken as indicating multiple deities of both genders.

This group of deities most certainly included Demeter. In addition to the placement of Demeter first in the list of sacrifices (lines 33, 68), there are further ways in which Demeter is emphasized. The law mentions a group of priestesses invited to participate in the procession, all associated with Demeter cults: the *thoinarmostria* (mistress of the banquet) for Demeter, the priestess of Demeter of Hippodrome, and the priestess of Demeter in Aigila (lines 30-31).¹⁶ Their presence must have been intended as an honor to the greatest Demeter cult in the area. The rules also state the following: ὅσα<ς> δὲ δεῖ διασκευάζεσθαι εἰς θεῶν διάθεσιν, ἐχόντων τὸν εἰματισμὸν, καθ’ ὃ ἃ οἱ ἱεροὶ διατάξωντι (“whichever women are to dress themselves in representation of the goddesses must wear the clothes which the sacred men order,” lines 24-25). Here θεῶν is genitive plural, and

15. For example, see Robertson 1988 and Piolot 1999. Themelis 2007, 517-522, argues for connections between the Mysteries and the Karneia, citing factors such as the name of the grove, the title of the sacred men, and the reference to the Karneia in the oracle from Argos.

16. These were surely local cults. Aigila was somewhere in Lakonia (Paus. 4.17.1), but the exact site of the others is unknown.

therefore indeterminate gender, but it should be translated as “goddesses” since it is the sacred *women* who are chosen to be dressed. This costuming is certainly to be related to the performance of a myth, an activity known in many mystery cults.¹⁷ Many of these myths involved a search in which initiates participated in some way, such as the search for Osiris associated with the cult of Isis and the search for Harmonia at Samothrace. The priestesses of the Eleusinian Mysteries imitated the suffering of the goddess during the torch-lit quest for her daughter. Although details are lacking, a similar performance must have been carried out during the Andanian Mysteries, most likely concerning the story of Demeter and Kore, just as at Eleusis. Here, then, we have evidence for two connections with Eleusis, the presence of Demeter and the use of a performance as part of the ritual.

The priestly hierarchy of the Mysteries also shows some similarities to that at Eleusis. We learn from the inscription from Argos that the title of Mnasistratos was hierophant (*Syll.*³ 735, lines 21-22). The hierophant was the most important priest in a mystery cult, charged with the important duty (as his title indicates) of showing the sacred objects during initiation. If Pausanias’s story of the fleeing priestly family contains any grain of truth (4.14.1, 4.15.7), Mnasistratos must have been a part of a family tradition, just like the Eleusinian families of the Eumolpidai and Kerykes. From the Eumolpidai was drawn the hierophant, and from the Kerykes, the daduch and herald. In the Andania inscription, Mnasistratos is given the responsibility of taking care of the Hagna fountain for life (lines 84-85). This may be nothing more than a privilege given to him because of his leading role in the reformations, but it could perhaps indicate that his position as hierophant was for life, the same as at Eleusis.¹⁸

The highlight of any mystery ritual was initiation, and the Andanian Mysteries were no different. The law includes a lengthy section regulating clothing (lines 15-26); in discussing what the different participants were allowed to wear, the law reveals who those participants could be. The initiates (οἱ τελοούμενοι τὰ μυστήρια, line 15) included men, women, and slaves, just as at Eleusis.¹⁹ The use of the term *paides* (lines 17, [20]) in the Andanian law for some of the participants brings up the question of wheth-

17. For the performance of a myth at Eleusis, see Clinton 1992, 84-90; for Eleusis and other Mysteries, see Sourvinou-Inwood 2003, 29-37. For the relationship of this passage to the use of clothing in mystery cults, see Gawlinski 2008, 155-156.

18. Clinton 1974, 44-45.

19. The evidence for slaves as initiates at Eleusis comes from two inscriptions: *IG I³ 6*, before 460 B.C.; *IG II/III² 1672, 1673, 329/8*.

er children could be initiated there. The term is only used in the section on clothing when classes of females are being differentiated, and it is difficult to determine what age is intended, whether a child or young, unmarried woman. Elsewhere in the law, sacred *parthenoi* are mentioned (in the procession, lines 29 and 32; at the sacred meal, line 96); these are certainly the same as the sacred *paidēs*, making it probable that they are indeed young, unmarried women, and not children. At Eleusis, only one child was known for certain to have been initiated, the so-called “Child from the Hearth.”²⁰ This one child had a special status at the ceremony and the holding of this position was worthy of being commemorated by statues and other votives.

These participants in the Mysteries can be further classified based on their stage of initiation. Several times in the law (lines 14, 50, 68), a group called the *protomystai*, the first-time initiates, are mentioned. These first-timers had to pay a fee (line 50), similar to the situation at Eleusis, but there it seems likely that all had an entrance fee.²¹ In one case the first-timers are called τῶν...τελουμένων οἱ πρωτομύσται, “the first-time initiates among the initiates,” line 14. This phrase clearly indicates that individuals could be initiated more than once. This was certainly the case at Eleusis as well, where after a year initiates could participate in the Mysteries again as an *epoptes*. Although there does not seem to be a special, similar title for those being initiated at the Andanian Mysteries more than once, the terminology used in the law does stand out. In the phrase here, *tele-* is used as the root for the term for all initiates and *mystai* as the root for the term for first-time initiates. This can be compared to the use of the terms in an inscription about the Eleusinian Mysteries found at the City Eleusinion; in that case, *mystai* appears to refer to lower grade initiates and *teloumenoi* to all grades (*LSS* 15, lines 19-21).²² However, it is significant that in the Andania law the prefix *proto-* was felt to be necessary, and that *mystai* could not stand on its own to mean first-stage initiates. In addition to individuals being initiated multiple times at Andania, it is also clear that those who took on official duties in the Mysteries would have been initiates. The sacred men, for example, must have been previously initiated in order to take on their administrative duties. From them is drawn the group of *mystagogues*, leaders of initiates (lines 149-50), a role also found at Eleusis.

20. For the Initiate from Hearth, see Clinton 1974, 98-114; Cf. Leventi in this volume.

21. Clinton 1974, 10-13, 26 discusses the evidence for initiate fees at Eleusis.

22. Clinton 2003, 57, discusses what this inscription indicates for initiation levels at Eleusis.

Although few details are known about what actually happened during initiation rites, it is clear that most involved some kind of preliminary purification. A pre-*telete* purification called *μύησις* is attested for the Eleusinian Mysteries, the participants being those going through the Mysteries for the first time. At Eleusis, the victim slaughtered for the *myesis* was a sheep, οἶς (*IG II²* 1673, line 62). The rules for purchasing animals for use in the sacrifices and Mysteries of Andania include a list of several animals to be used specifically for purifications. Both the ram (line 67) and the three piglets (line 68) which were purchased had purificatory purposes; it is unclear whether they made up two parts of one ritual, or two separate rituals. It is specified, however, that the piglets were needed for a purification which took place in a theater and were probably used to purify that space. One-hundred lambs were also purchased for the *protomystai*, the first-time initiates. It is likely that the ritual involving these victims was a kind of purification as well, likely the Andanian *myesis*.

In addition to these functional connections between the Mysteries, there are symbolic links too, such as in the wearing of a wreath to indicate an individual's initiate status.²³ At the initiation into the Andanian Mysteries, the sacred men and women wore white felt caps, and the *protomystai* wore a *stlengis*, a tiara-like crown (lines 13-15). When the sacred men gave a signal, the *protomystai* were then wreathed in laurel. This brief description of the wreathing ceremony is one of the few clues the law gives about the details of the mystery rite. The process of initiation, a rite of passage, is here marked physically by the change to wearing a wreath. Plutarch's comparison of the experience of a dying soul to the initiate at a mystery rite refers to the initiate as ἑσπεφανωμένος as he, now initiated, stands with the rest of the initiates (*Plut. de An. fr.* 178). This image of wreathing was so familiar that it came to be a method of indicating initiate status in art. Statues of the Eleusinian Initiate from the Hearth, for example, were marked by a wreath, either worn or hung nearby.²⁴

Although the wreath was used as symbol of initiation in both the Andanian and Eleusinian Mysteries, it is notable that each used a different plant to make this headdress, showing that the cultic similarities between the two can only be taken so far. The wreath worn by initiates at the Eleusinian Mysteries was made of myrtle. The meaning of the use of laurel at Andania

23. The wreath was more generally used as a sign of festivity, but took on special associations with mystery cults, Gawlinski 2008, 161-164.

24. For images of the Initiate from Hearth, see Clinton 1974, 101-108.

does not seem to have been related to the presence of Demeter. The laurel tree was most extensively associated with Apollo. In addition to its use at his oracle and games at Delphi, laurel was also found with Apollo cults at Delos, Didyma and even Athens.²⁵ Because of the strong Apollonian connotation of laurel, it is likely that it is used in the cult here because the Mysteries take place in the Karnasian grove – a name reflecting its connection with the cult of Apollo Karneios.²⁶

Other items worn by the participants may have created a visual link between the Mysteries. The hierophant and other officials were visually set apart through the outfits they donned during the Eleusinian Mysteries.²⁷ The hierophant in particular stood out for wearing his *phoinikides* – red or purple cloaks. The Andanian law does not indicate what Mnasistratos wore, but it does show that the hierarchy of participants was emphasized through their dress. The clothing of the sacred women, for example, was more expensive and decorative than that of the other female participants (lines 16-20). More significantly, a special headband called the *strophion* was worn by the hierophant at Eleusis.²⁸ It was occasionally worn by priests in other cults too, so it was not exclusively Eleusinian, but it was an important symbol of the hierophant's investiture as priest. At the Andanian Mysteries, the group called the Ten – the committee of men who had previously been sacred men, chosen yearly to oversee the Mysteries – were to wear a purple *strophion* during the time of the Mysteries (line 179). The only other mention of the color purple used at these Mysteries is in a rule forbidding the use of the color on the pillows of the sacred women (line 24). This rule enforced the hierarchy visually by placing the main officials of the Mysteries on display, while ensuring that the women would fade into the background. Was this use of the *strophion* with its special color intended to echo the costume of the hierophant at Eleusis? It is not certain, but perhaps people familiar with both made the connection, even if the connection had not been consciously intended.

Many of the general similarities between the Andanian and Eleusinian Mysteries were simply a reflection of the fact that both were large religious festivals which drew many pilgrims. These aspects include events like sac-

25. Blech 1982, 216-246.

26. Dickie 1995, 85 comes to this same conclusion.

27. For the use of clothing to mark ritual status in mystery cults, see Gawlinski 2008, 161-164.

28. Clinton 1974, 33.

rifices and dining (lines 64-70, 95-99), the use of music (lines 73-75), and the needs of the pilgrims being met through services like baths and markets (lines 106-111, 99-103). One of these common ritual events – the procession – is worth considering more specifically in light of potential similarities.

One of the major events of the Eleusinian Mysteries was the procession. Though some details are disputed, there seems to have been two processions, one carrying the *hiera* (the sacred things) from Eleusis to the City Eleusinion, escorted by the ephebes, and then a second, greater procession of initiates taking the *hiera* back to Eleusis, accompanied by Iakchos.²⁹

The Andanian Mysteries also began with a procession. The law describes some of the details of this procession, indicating the participants, their order, what some of them wore, and what they led in this procession (lines 20-22, 28-34). In addition to the hierophant Mnasistratos, leading the way, priests and priestesses and the sacred men and women also marched. But a highlight of the procession was surely the sacred *parthenoi* leading the carts which carried the *kistai* holding the *hiera mystica*, the sacred items to be revealed later in the mystery rite (lines 29-30). It is unclear how the Andanian carts, the *armata*, were moved; we should expect yoked animals rather than the sacred virgins actually pulling them. Again some general similarities to Eleusis are apparent. Although the male ephebes escorted the Eleusinian *hiera*, it was priestesses who carried the *hiera* at least part way to Eleusis (*IG I³* 79, line 10). This may even be reflected in the *kistephoroi* statues in the Lesser Propylaia of Eleusis. In addition, an Eleusinian inscription mentions a ζεύγος, a chariot, used to aid in carrying the *hiera* (*IG II²* 874, lines 17 and 19).

Although the Andanian law does not explicitly say so, the route of the procession without a doubt began at the city of Messene and ended at the site of the Karnasian grove sanctuary near the old city of Andania, about 16 km to the north in the upper Messenian plain. The law does not indicate where the *hiera* were actually stored. It does mention that books and other items needed for the Mysteries had been handed over by Mnasistratos (lines 9-13), and Pausanias claimed to have seen in the sanctuary the bronze hydria containing the mystery writings that had been uncovered at the founding of Messene (4.33.5). It is possible, perhaps even likely, that the *hiera* were stored in the Karnasian grove. In the inscription, an *oikos* in the sanctuary is mentioned as the building where a list of offenses and their fines was to be published – perhaps this *oikos* was also the place used for storing the *hiera* (line 113). If the *hiera* were kept somewhere in the grove, they would have had to

29. Clinton 1988, 70.

have been taken to Messene before the great procession back to the sanctuary, necessitating a double procession just as at Eleusis.

For the Eleusinian Mysteries, processions between Athens and Eleusis united the city center with its outlying deme, underscoring the city's control over both the deme and its most famous cult.³⁰ For the Andanian Mysteries, procession(s) between Messene and the Karnasian grove asserted Messene's control of the festival, and served to physically connect the new and the old, the past and the present. Messenia had an opportunity and a need to reexamine and even recreate its own history upon independence from Sparta. To assert its legitimacy as a community, it needed to assert its antiquity. By forming this tangible link between the new political center on the slopes of Mt. Ithome with the venerated region of their mythical past, Messene reaffirmed its own history for its people.

Mystery cults in far-away towns tapped into the fame of the Eleusinian Mysteries, but that fame was also a tool used by the very city which controlled the cult; the connection of Athens to the Mysteries strengthened that city's prestige. Messene exploited the Andanian Mysteries in the same way; perhaps this is actually the greatest similarity between the two cults. The Eleusinian Mysteries contributed to building an image for Athens. Likewise, the Andanian Mysteries were tied to Messenia's struggle under Spartan domination and then to her independence, and thus had a major role to play in Messenian self-worth and presentation. Messene took on administrative responsibility in the reforms lead by Mnasistratos because that city and all Messenia had a stake in the Mysteries. The city had good reason to take control of Mysteries which Pausanias considered second only to Eleusis in solemnity, and attempt to create their own Messenian Eleusis.

30. Graf 1996 examines processions and their meanings based on their origin and direction of travel.

BIBLIOGRAPHY

- Alcock S.E., 1999. The Pseudo-History of Messenia Unplugged, *TAPA* 129, 333-341.
- Alcock S.E., 2001. The Peculiar Book IV and the Problem of the Messenian Past, in Alcock S.E. - Cherry J.F. - Elsner J., eds., *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Oxford, 142-153.
- Alcock S.E., 2002. *Archaeologies of the Greek Past: Landscape, Monuments, and Memories*, Cambridge.
- Blech M., 1982. *Studien zum Kranz bei den Griechen*, Berlin.
- Bowden H., 2007. Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas, *Mediterranean Historical Review* 22, 71-83.
- Clinton K., 1974. *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* (TAPS 64.3), Philadelphia.
- Clinton K., 1988. Sacrifice at the Eleusinian Mysteries, in Hägg R. - Marinatos N. - Nordquist G., eds., *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XXXVIII), Stockholm, 69-80.
- Clinton K., 1992. *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion Delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, XI), Stockholm.
- Clinton K., 2003. Stages of Initiation in the Eleusinian and Samothracian Mysteries, in Cosmopoulos 2003, 50-78.
- Cole S.G., 2008. Professionals, Volunteers, and Amateurs Serving the Gods *kata ta patria*, in Dignas B. and Trampedach K., eds., *Practitioners of the Divine: Greek Priests and Religious Officials from Homer to Heliodorus*, Cambridge, Mass., 55-72.
- Cosmopoulos M.B., ed., 2003. *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, London.
- Dengate C.F., 1988. *The Sanctuaries of Apollo in the Peloponnesos*, diss. University of Chicago.
- Deshours N., 2006. *Les mystères d'Andania: Étude d'épigraphie et d'histoire religieuse* (Scripta Antiqua 16), Pessac.
- Dickie M.W., 1995. The Dionysiac Mysteries in Pella, *ZPE* 109, 81-86.
- Graf F., 1996. *Pompai* in Greece: Some Considerations about Space and Ritual in the Greek Polis, in Hägg R., ed., *The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992*, Stockholm, 55-65.
- Graf F., 2003. Lesser Mysteries – Not Less Mysterious, in Cosmopoulos 2003, 241-262.
- Gawlinski L., 2008. "Fashioning" Initiates: Dress at the Mysteries, in Colburn C. and Heyn M., eds., *Reading a Dynamic Canvas: Adornment in the Ancient Mediterranean World*, Newcastle, 146-169.
- Lupu E., 2005. *Greek Sacred Law: A Collection of New Documents (NGSL)*, (Religions in the Greco-Roman World 152), Leiden and Boston.
- Müller R.J., 1993. Tradierung religiösen Wissens in den Mysterienkulten am Beispiel von Andania, in Kullmann W. and Althoff J., eds., *Vermittlung und Tradierung von Wissen in der griechischen Kultur* (Scripta Oralialia 61), Tübingen, 307-316.
- Ogden D., 2004. *Aristomenes of Messene: Legends of Sparta's Nemesis*, Swansea.
- Parker R., 2004. What Are Sacred Laws?, in Harris E.M. and Rubinstein L., eds., *The Law and the Courts in Ancient Greece*, London, 57-70.

- Pettersson M., 1992. *Cults of Apollo at Sparta: The Hyakinthia, the Gymnopaïdai and the Karneia* (*Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, XII*), Stockholm.
- Pirenne-Delforge V., 2008. *Retour à la source. Pausanias et la religion grecque* (*Kernos Suppl. 20*), Liège 2008.
- Piolot L., 1999. Pausanias et les Mystères d'Andania: Histoire d'une aporie, in Renard J., ed., *Le Péloponnèse: archéologie et histoire. Actes de la rencontre internationale de Lorient (12-15 mai 1998)*, Rennes, 195-228.
- Pritchett W.K., 1985. *Studies in Ancient Greek Topography* 5, Berkeley.
- Robertson N., 1988. Melanthus, Codrus, Neleus, Caucon: Ritual Myth as Athenian History, *GRBS* 29, 201-261.
- Sauppe H., 1860. Die Mysterieninschrift aus Andania, *AbhGött* 8, 217-274.
- Sourvinou-Inwood C., 2003. Festival and Mysteries: Aspects of the Eleusinian Cult, in *Cosmopoulos 2003*, 25-49.
- Themelis P., 2001. Ανασκαφή Μεσσήνης, *Prakt*, 63-96.
- Themelis P., 2007. Τα Κάρνεια και η Ανδανία, στο *Αμύμονα Έργα: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα, 509-528.
- Valmin M.N., 1930. *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund.

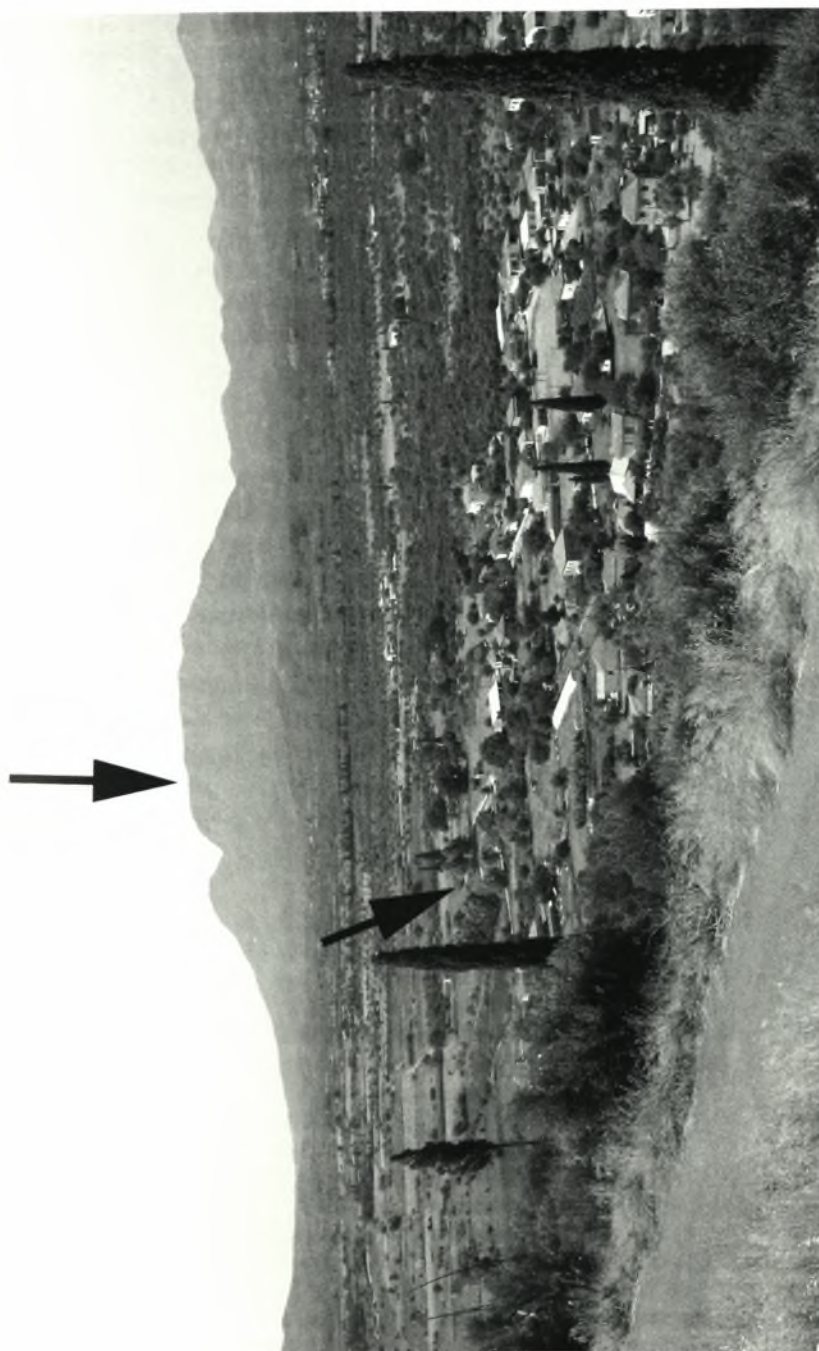

Fig. 1. View of Stenyklaros plain and Ithome from Ag. Taxiarchos hill, Divari Spring in plain in foreground.

Fig. 2a-b. The sacred law of Andania, built into the church in the village of Konstantini.

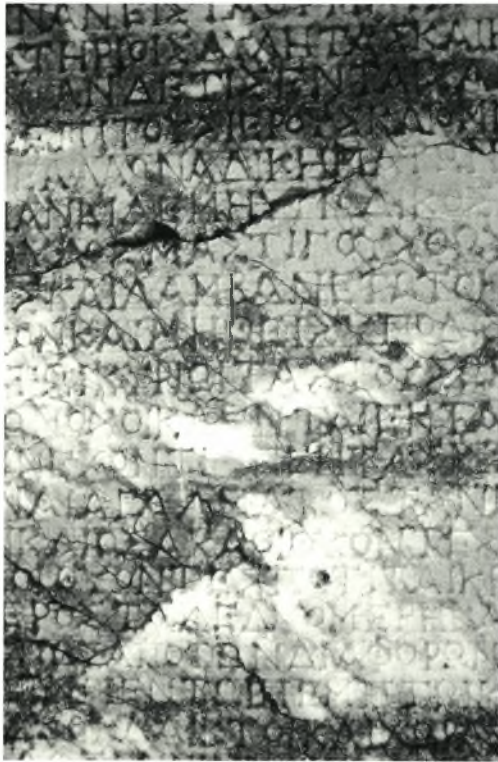

Fig. 3a-b. The sacred law, close-up of text, portion of lines 70-75 and lines 73-92.

Η ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ:

ΤΟ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΟ*

Ιφιγένεια Λεβέντη

Οι εικονογραφικές μαρτυρίες των κλασικών χρόνων για τη διάδοση της μυστηριακής λατρείας της Δήμητρας και της Κόρης που αναπτύχθηκε στην Ελευσίνα σε περιφερειακές περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι φιλολογικές πηγές για το φαινόμενο είναι ανύπαρκτες στην περίοδο αυτή. Αντίθετα, φαίνεται ότι το κενό αυτό συμπληρώνεται σε κάποιο βαθμό στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια, όταν η πολιτική ενοποίηση του μεσογειακού κόσμου και των όμορων περιοχών των θρακικών παραλίων συνέβαλε στην εντατικοποίηση ενός λατρευτικού φαινομένου που, όπως πιστεύουν ερευνητές της ελευσινιακής λατρείας έχει τις ρίζες της στην κλασική περίοδο, ιδίως στον 4ο αι. π.Χ.¹ Άλλωστε βασικό χαρακτηριστικό της ελευσινιακής θρησκείας παρά την εσωστρέφεια και το μυστικιστικό δόγμα εντός του κύκλου των μυστών, είναι η πρακτική της διάδοσης της λατρείας που διαπερνούσε τα κοινωνικά στεγανά, τις ηλικίες, τις κοινωνικές τάξεις και σε ορισμένες περιπτώσεις και τις εθνικές ομάδες. Αν και τα Ελευσίνια Μυστήρια είχαν αποκλειστικό τόπο διεξαγωγής το ιερό της Ελευσίνας, κοινότητες ελευσινιακών μυστών υπήρχαν ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες² και πιθανότατα στους εξελληνισμένους γηγενείς πλη-

* Ευχαριστίες για πληροφορίες και γόνιμες συζητήσεις οφείλω στους Κ. Clinton, Θ. Ηλιόπουλο, Μ. Muratova, Ο. Βιζυηνού, Χ. Μητσοπούλου. Επίσης στην Κ. Παπαγγελή για τη διευκόλυνση της μελέτης και φωτογράφισης στο Μουσείο Ελευσίνας.

1. Burkert 1987, 36-38, ιδίως 37 και σημ. 40 (Αίγυπτος, Ιταλία, Ν. Ρωσία). Hinz 1998, 181-182. Clinton 2003, 59-60.

2. Ο πρώτος μη Αθηναίος μύστης είναι κατά τη φιλολογική παράδοση ο Ηρακλής, για

θυσμούς των ελληνικών αποικιών επίσης, οπότε και η λατρεία προσλαμβάνει σταδιακά οικουμενικό χαρακτήρα.³ Η πολιτική αυτή κατά βάση πρακτική εκφράζεται στον κεντρικό μύθο της αποστολής του Τριπτολέμου, που εντάλθηκε από τις ίδιες της θεές της Ελευσίνας να διαδώσει την καλλιέργεια του σίτου αλλά και τα Μυστήρια στα πέρατα της γης.⁴ Το μύθο της μετάδοσης εκμεταλλεύεται συνειδητά στη δημόσια εικόνα της η κλασική Αθήνα, για να καταδείξει την πολιτική και πολιτιστική ανωτερότητά της στην περίοδο της ηγεμονίας της στον ελληνικό κόσμο τον 5ο αι. π.Χ., αλλά και αργότερα μέσα στην κρίση του θεσμού της πόλης-κράτους του 4ου αι. π.Χ., όταν επιδιώκει την προβολή της με ιδεολογικά μέσα.⁵

Αλλά ας περάσουμε στη μαρτυρία των ίδιων των μνημείων. Το αναθηματικό ανάγλυφο που ανασκάφηκε το 1851 στο Παντικάπαιο (Κερτζ) και φυλάσσεται από το 1854 στο Κρατικό Μουσείο Ερμιτάζ στην Αγία Πετρούπολη στη Ρωσία με αρ. ευρ. Ραп 160 (εικ. 1) δεν έχει μέχρι σήμερα συστηματικά μελετηθεί ως προς την εικονογραφία του, αν και έχει επισημανθεί σε αυτό η πα-

τον καθαρό και τη μύση του οποίου ιδρύθηκαν τα Μικρά Μυστήρια εν Άγραϊς: *LIMC IV* (1988) 805-806, λ. Herakles (J. Boardman). Scarpì 2003, 68-70, αρ. Α 15-18. Γύρω στο 540 π.Χ. συναντάμε την πρώτη απεικόνισή του στον ελευσινιακό κύκλο: αττικός ερυθρόμορφος αμφορέας με τον τρόπο του Εξήκια στο Reggio Calabria, Museo Nazionale 4001: *ABV* 147.6. *LIMC IV*, 806, αρ. 1405, και 807. Για τις προσφορές των κληρουχιών των Αθηναίων καθώς και των συμμάχων τους στις θεότητες της Ελευσίνας, βλ. Parker 1994, 341-342. Μητσοπούλου 2005, 332-335. Επίσης πρβλ. Clinton σε αυτό τον τόμο, σ. 1-4.

3. Για τις οικουμενικές διαστάσεις της ελευσινιακής μυστηριακής λατρείας από τα κλασικά χρόνια και εξής: Alföldi 1979, και ιδίως 554-557. Clinton 1989, 1500-1501. Scarpì 2003, 9-10. La Rocca 2005. Parker 2005, 88. Sfameni-Gasparro 2005, 45-46. Ωστόσο οι μνημένοι έπρεπε πάντα να μιλούν ελληνικά και να μην είναι μισασμένοι: Sourvinou-Inwood 2005, 61 και 63, αρ. 281 (Ισοκ. *Πανηγ.* 157).

4. Χαρακτηριστική από τη άποψη αυτή είναι η παράσταση του Τριπτολέμου στο Νείλο, που ταυτίζεται με επιγραφή στον απουλικό ερυθρόμορφο κρατήρα στην Αγία Πετρούπολη, Ερμιτάζ 586 (St 350) (περ. 370 π.Χ.): *RVAr* 193, αρ. 6. *LIMC II* (1984) 130, αρ. 1368, πίν. 135, λ. Aphrodite (A. Delivorgias κ.ά.). *LIMC VIII* (1997) 59, αρ. 31, λ. Triptolemos (G. Schwarz). Πρβλ. Burkert 1987, 37 σημ. 40. Για τις ενδείξεις σχετικά με τα μυστήρια της Δήμητρας στην Αίγυπτο που ιδρύθηκαν είτε από τον Πτολεμαίο Α΄ Σωτήρα είτε από τον Πτολεμαίο Β΄ τον Φιλάδελο και συνδέθηκαν με τη βασιλική λατρεία εκεί και την αυτοκρατορική λατρεία αργότερα στη Ρώμη, βλ. Alföldi 1979. Πρβλ. Clinton 1974, 8-9. Scarpì 2003, 10. Οι φιλολογικές πηγές ανάγονται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ. το νωρίτερο: Scarpì 2003, 10, και 112, αρ. Eleusis D9- D10 (Καλλιμ. Ύμνος 6.1-2, σχολ. Καλλιμ. Ύμνος 6.1). Την έλλειψη όμως αρχαιολογικών δεδομένων που να τεκμηριώνουν την ελευσινιακή λατρεία στην Αίγυπτο επισημαίνουν οι Skowronek και Tkaczow 1981.

5. Για τον 4ο αι. π.Χ., Ξεν. *Ελλ.* VI 3, 6. Ισοκ. *Πανηγ.* 28-29. 31. Βλ. συνολικά Tiverios 1997, 170-172.

ρουσία ελευσινιακών θεοτήτων και μυστών.⁶ Η έρευνα αναγνώρισε σε αυτό αριστερά τη Δήμητρα και την Κόρη, ενώ ο J. Boardman ερμήνευσε τη μορφή στο δεξιό πέρας της παράστασης ως Ηρακλή.⁷ Η καλή ποιότητα της εργασίας, η τεχνοτροπία, το μάρμαρο που δεν είναι τοπικό της περιοχής όπου βρέθηκε, και η τυπολογία των μορφών δείχνουν ότι πρόκειται για αττικό έργο, εισηγμένο στην αρχαιότητα στην περιοχή του Παντικάπαιου, πρωτεύουσας του Κιμμερίου Βοσπόρου από το 438/7 π.Χ. Το αρχιτεκτονικό πλαίσιο του αναγλύφου που διατηρεί στο κάτω μέρος και έμβολο ένθεσης έχει αφαιρεθεί στην ανώτερη επιφάνεια και στους δύο κροτάφους. Διακρίνεται η αριστερή παραστάδα εν μέρει πίσω από τη μορφή της καθιστής Δήμητρας που παρουσιάζει και μείωση προς τα πάνω αλλά είναι αποκρουσμένη. Το ανάγλυφο στην έρευνα κατά κανόνα χρονολογείται στον ύστερο 5ο αι. π.Χ. (420-400), τα τεχνοτροπικά παράλληλα ωστόσο υποδεικνύουν μία χαμηλότερη χρονολόγηση, προς το τέλος του α' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ, δηλαδή στην περίοδο που το βασίλειο του Βοσπόρου κυβερνούσε ο Λεύκων Α' (389/8-349/8).⁸ Ο άρχοντας αυτός διατηρούσε, όπως είναι γνωστό, στενές διπλωματικές και πολιτιστικές επαφές με την Αθήνα.⁹ Ενδεικτικές για τη

6. Reinach 1892, 38, αρ. 3 και εικόνα εσωφύλλου, έγχρωμη στην πρώτη έκδοση του τόμου το 1854 (Fornasier και Böttger 2002, 11, εικ. 6). Pringsheim 1905, 17, αρ. 11. Peschlow-Bindokat 1972, 151, αρ. R 12, 116, εικ. 39 (τέλος 5ου αι.). Saverkina 1986, 154-155, αρ. 69 με εικ. (περ. 420). *LIMC IV* (1988) 867, αρ. 270, πίν. 579, λ. Demeter (L. Beschi) (τέλος 5ου αι., τέσσερις μύστες με δάδες στα χέρια). Meyer 1989, 232 και σημ. 1640 (5ος αι.), 243, σημ. 1729 (4ος αι.). Boardman 1995, εικ. 143 (περ. 400). Geominy 1989, 255 και σημ. 46. Davydova 2002, 154, εικ. 8 (περ. 420). Νταβίντοβα 2004, 176 με εικ., 178 (τελευταίο τρίτο του 5ου αι.). Costantini 2005, 185, αρ. 19, πίν. 36 (410-400).

7. Boardman 1995, κείμενο στην εικ. 143, αλλά όχι στο *LIMC V* (1990) 154-155, λ. Herakles, (J. Boardman), όπου το ανάγλυφο αυτό δεν αναφέρεται ανάμεσα στα μνημεία με τη Δήμητρα και τον Ηρακλή, ούτε στο *LIMC IV* (1988) λ. Herakles, 805-808 (J. Boardman), όπου συζητώνται οι παραστάσεις του Ηρακλή μύστη. Το ανάγλυφο θεωρήθηκε αρχικά από τον Reinach 1892 (ό.π., σημ. 6) ως ανάθημα ναυτικών στις Αφροδίτη και Πειθώ ή Δήμητρα και Κόρη. Πρβλ. Davydova 2002 και Νταβίντοβα 2004 (ό.π. σημ. 6), που θεωρεί ότι ο γενειοφόρος άνδρας κρατεί δέσμη κλαδιών που θυμίζουν κουπί.

8. Βλ. σημ. 6. Ωστόσο, ήδη η Meyer 1989, 242-243 και σημ. 1729, τοποθετεί το ανάγλυφο από το Παντικάπαιο στην ίδια τεχνοτροπική ομάδα με άλλα αναθηματικά ανάγλυφα του προχωρημένου 4ου αι. π.Χ. και ειδικότερα κοντά στο ψηφισματικό ανάγλυφο Αθήνα, ΕΑΜ του 376/5 π.Χ.: Meyer 1989, 280, αρ. A 51, πίν. 16, 2. Επιπλέον η απόδοση των μοτίβων των ενδυμάτων στο ελευσινιακό ανάγλυφο διατηρεί αρκετή από την καλλιγραφική και πλουσιότερη πτύχωση που χαρακτηρίζουν τον καθιστό Κέκροπα στο ψηφισματικό ανάγλυφο Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο 7859 του 377/6 π.Χ.: Meyer 1989, 279, αρ. A 49, πίν. 16.1.

9. Για τον Λεύκωνα Α', γιό του Σατύρου, Διόδ. Σικ. XIV 93. XVI 31,6. Για τους Σπαρτοκίδες ηγεμόνες και την εισαγωγή σίτου στην Αθήνα από το βασίλειο του Βοσπόρου στην περίοδο βασιλείας τους Hind 1994, 499-500. Πρβλ. Fless 2003, 241-242.

χρονολόγηση του αναθηματικού αναγλύφου στην παραπάνω περίοδο είναι οι συγκρίσεις της απόδοσης των ενδυμάτων στις γυναικείες μορφές αλλά και στα κεφάλια των μορφών του με τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (εικ. 2), καθώς και με το αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο της Μνησαρέτης στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου 491, περ. 380 π.Χ.¹⁰ Το κεφάλι του άνδρα με τις δύο δάδες έχει ως πλησιέστερο τυπολογικά παράλληλο το κεφάλι του γενειοφόρου δεξιά στο αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο της συλλογής Tyszkiewicz στη Μόσχα, Μουσείο Καλών Τεχνών, από τη δεκαετία 380-370 π.Χ., ενώ και η μορφή της Κόρης του ελευσινιακού αναγλύφου πλησιάζει στη μορφή της Αμεινοδώρας στο επιτύμβιο ανάγλυφο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 3283 από την ίδια δεκαετία, ως προς την κεφαλή και τη μεταλλική σχεδόν σκληρότητα των δεσμίδων πτυχών του ιματίου που πέφτουν από το αριστερό πλευρό (εικ. 3-4).¹¹ Επιπλέον ο Ηρακλής απεικονίζεται σε έναν εικονογραφικό τύπο ο οποίος μαρτυρείται αργότερα, στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ και από την ανάγλυφη αττική υδρία από την Κύμη της Κ. Ιταλίας, τη λεγόμενη Regina Vasorum, στην Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ Β 1659 (περ. 330 π.Χ.),¹² ενώ τα σύμβολα που κρατεί, ρόπαλο και βάκχος εμφανίζονται ήδη με παρόμοιο τρόπο και στον κρατήρα Pourtalès, Λονδίνο Βρετ. Μουσείο F 68 (περ. 350 π.Χ.).¹³

Χαρακτηριστική στο ανάγλυφο είναι η διαφορά της κλίμακας ανάμεσα στις απεικονιζόμενες μορφές, καθώς και το γεγονός ότι οι μορφές των θεωρούμενων θνητών διατάσσονται ανάμεσα στις ελευσινιακές θεότητες και τον Ηρακλή, που καταλαμβάνουν τα δύο άκρα της σύνθεσης, κατά ασυνήθιστο τρόπο. Από τις ιστάμενες μορφές μεγαλύτερη σε κλίμακα είναι η Κόρη και ακολουθεί ο Ηρακλής ως ήρωας, που στηρίζεται στο χαμηλωμένο ρό-

10. Λ.χ. Yalouris 1992, αρ. 7, πίν. 9 (γυναικεία μορφή από Α. αέτωμα), αρ. 26-27, πίν. 27, 30-31 (οι Νηρηίδες), αρ. 34, πίν. 40 (η έφιππη Αμαζόνα), αρ. 44Α-45, πίν. 52-53 (ανδρικό και γυναικείο κεφάλι: εικ. 2). Για τη χρονολόγηση του ναού του Ασκληπιού ειδικότερα στα χρόνια 375-370 π.Χ, βλ. Yalouris 1992, 82-83. Ανάγλυφο της Μνησαρέτης: Vierendeel-Schlörb 1988, 19-25, αρ. 4, πίν. 6-10, ιδίως πίν. 8 (κεφάλι θεραπεινίδας).

11. Diepolder 1931, 36-39, πίν. 32 (στήλη στη Μόσχα) και πίν. 33,1 (στήλη της Αμεινοδώρας). Για τη στήλη της Αμεινοδώρας, βλ. και Clairmont 1993, 298-299, αρ. 1291 με εικ.

12. Clinton 1992, 134, αρ. 5, 78-81, εικ. 18-19. Για την αττική καταγωγή του αγγείου, βλ. ιδιαίτερα Clinton 1992, 80 σημ. 98. Την αττική ιδεολογία της ελευσινιακής αυτής παράστασης τόνισε και ο Tiverios 1997, 169-170. Η ομοιότητα του τύπου του Ηρακλή στα δύο μνημεία που απέχουν μία γενιά μεταξύ τους υποβάλλει την υπόθεση ενός κοινού μνημειώδους ίσως ζωγραφικού προτύπου.

13. Για τον κρατήρα στο Βρετ. Μ., Clinton 1992, 58-59, 68, 83, 134 (Eubouleus, Vase Painting) αρ. 4, εικ. 24 (μέσα 4ου αι. π.Χ.).

παλό του με το δεξί του χέρι, ενώ στηρίζει βάκχο μύστη στον αριστερό ώμο, παραφράζοντας τα σύμβολα που κρατεί με τον ίδιο τρόπο και στη μεταγενέστερη του αναγλύφου μας Regina Vasorum, χοιρίδιο και βάκχο. Ακολουθεί σε κλίμακα η ανδρική μορφή που προσέρχεται προς την Κόρη, και είναι γενειοφόρος με χειριρίδωτο χιτωνίσκο και εμβάδες. Στο κεφάλι διακρίνεται περιμετρική βάθυνση για την απόδοση ταινίας, διαδήματος ή στεφανιού. Κρατεί δάδες ανάλογου μεγέθους με τη δάδα της Κόρης. Αυτόν ακολουθούν δύο σαφώς μικρότερες αγένειες μορφές, που βαδίζουν στην ίδια κατεύθυνση με αυτόν τυλιγμένες στα ιμάτιά τους και στηρίζουν από ένα βάκχο μυστών στον αριστερό ώμο. Το δεξί τους χέρι είναι υψωμένο στο στήθος μέσα από το ιμάτιο, σε μία παραλλαγή της χειρονομίας δέησης που γνωρίζουμε από την απεικόνιση κυρίως γυναικών αλλά και παιδιών σε οικογένειες λατρευτών στα κλασικά αναθηματικά ανάγλυφα.

Η διαφορά κλίμακας μεταξύ μορφών στα αναθηματικά ανάγλυφα δηλώνει διαφορά τάξης (θεότητες - θνητοί) ή ηλικίας (ενήλικες - παιδιά). Οι δύο μικρότερες μορφές που ακολουθούν τον άνδρα με τις δάδες είναι νεαρές με πλούσια κόμη και παχουλά πρόσωπα. Για αυτό το λόγο αυτό είναι προφανές ότι αποδίδουν παιδικές μορφές.¹⁴ Τον ίδιο τύπο προσώπου παρουσιάζει και το γνωστό αγαλμάτιο ενός παιδιού μύστη από τον ύστερο 4ο ή 3ο αι. π.Χ. στο Μουσείο Ελευσίνας 5162 (εικ. 5).¹⁵ Η διαφορά κλίμακας μεταξύ του γενειοφόρου με το χιτωνίσκο και τις δάδες και των ιματιοφόρων με τους βάκχους είναι ανάλογη προς τη σχέση ενηλίκων θνητών και παιδιών στις ομάδες λατρευτών που απεικονίζονται σε κλασικά αναθηματικά ανάγλυφα. Για παράδειγμα τα μεγαλύτερα σε ηλικία θνητά παιδιά σε αναθηματικά ανάγλυφα, φθάνουν ως το ύψος του αγκώνα των ενηλίκων στο ανάγλυφο με τη δηλιακή τριάδα από το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος στην Αττική, Μουσείο Βραυρώνας 1152 (350-325 π.Χ.), καθώς και σε ένα θραύσμα αναγλύφου στο Μουσείο Ελευσίνας 5056 (εικ. 6).¹⁶ Επίσης η διαφορά κλίμακας του γενειοφόρου άνδρα στο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο σε σχέση με την ιστάμενη Κόρη μπορεί να παραβληθεί με εκείνη που παρατηρείται ανάμεσα στη μορφή της Υγείας και τους ενήλικες λατρευτές σε ένα ανάγλυφο από το Ασκληπιείο της Αθήνας στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1356 (εικ. 7), καθώς και ανάμεσα στον ενήλικα λατρευτή Σώσιππο και στο Θησέα στο

14. Παιδικές μορφές αναγνωρίζει και ο Geominy 1989, 255, αλλά δεν προχωρεί στην ερμηνεία τους.

15. Κουρουνηϊώτης 1923, 165, εικ. 8. Κάντα 1979, σ. 107 με εικ. Παπαγγελή 2002, 33 με εικ. Clinton και Palagia 2003, 266 και σημ. 20.

16. Για το ανάγλυφο στο Μουσείο Βραυρώνας: LIMC II (1984), 708, αρ. 1127, πίν. 536 (I. Kahil). Θραύσμα ελευσινιακού αναγλύφου: Παπαγγελή 2002, 237 με εικ.

ανάγλυφο με την *παράσταση* του γιού του πρώτου, στο Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου Ma 743, και τα δύο από τον πρώιμο 4ο αι.¹⁷

Ένα στοιχείο, που νομίζω, όμως ότι αποφασιστικά συμβάλλει στην ερμηνεία των δύο μικρότερων σε κλίμακα τυλιγμένων στα ιμάτιά τους μορφών με το βάκχο που ακολουθούν το δαδοφόρο άνδρα στο αττικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο ως παιδικών μορφών, είναι ο γενικός εικονογραφικός τύπος τους. Στα κλασικά αναθηματικά ανάγλυφα όπου απεικονίζονται λατρευτές οι ενήλικες άνδρες, γενειοφόροι πάντα, αποδίδονται κατά κανόνα με γυμνό το δεξιό ώμο και μέρος του στήθους, ενώ οι γυναίκες παρουσιάζονται συνήθως με καλυμμένο το κεφάλι τους και εν μέρει το δεξί χέρι με το οποίο σεβίζονται τη θεότητα ή δέονται σε αυτήν. Τα παιδιά όμως που συνοδεύουν τις ενήλικους λατρευτές είναι κατά κανόνα τυλιγμένα στο ιμάτια τους μαζί με το υψωμένο στο στήθος δεξί χέρι και έχουν ακάλυπτο μόνον το κεφάλι, όπως ακριβώς οι δύο υπό συζήτηση μορφές του ελευσινιακού αναγλύφου.¹⁸ Εξαιρεση συνιστούν παιδιά και έφηβοι στις τελετουργικές έπιτελειώσεις παιδων που παρουσιάζονται γυμνά ή ημίγυμνα στους θεούς.¹⁹ Στο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο η υψηλότερη παιδική μορφή που προηγείται είναι πιθανότατα αγόρι. Η δεύτερη όμως μορφή είναι μάλλον κορίτσι, όπως επιτρέπει να διαγνώσουμε η διαμόρφωση της κόμμωσης. Ανάλογη κόμμωση παρουσιάζει ένα κορίτσι στο αποσπασματικό αττικό αναθηματικό ανάγλυφο Αθήνα, Εθνικό Μουσείο 1356 (εικ. 7).²⁰

Ο γενειοφόρος άνδρας με τις δάδες που προηγείται των παιδιών βρίσκεται ακριβώς μπροστά από τον πεσό που σχηματίζεται στο μέσο του

17. EAM 1356: *LIMC* V (1990) αρ. 56, λ. Hygieia (F. Croissant). Leventi 2003, 136-137, αρ. R 17, πίν. 17 (400-390 π.Χ.). Ανάγλυφο του Σωσίππου: *LIMC* VII (1994) 949, αρ. 322, πίν. 667, λ. Theseus (J. Neils). Για τις έπιτελειώσεις παιδων, δηλαδή για την τελετουργική παρουσίαση (*παράσταση*) παιδιών και ιδίως εφήβων στην υπεύθυνη για την ανάπτυξη τους κουροτρόφο θεότητα, βλ. Λεβέντη 1999-2000. Πρβλ. Κάουφμαν-Σαμαρά 1999.

18. Πρβλ. Edelmann 1999, 37-39, που δεν σχολιάζει το μοτίβο που υποδηλώνει δέηση στις τυλιγμένες στο ιμάτιό τους μορφές. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, περίπου σύγχρονο με το ανάγλυφό μας, είναι το αττικό ασκληπιακό αναθηματικό ανάγλυφο στην Αθήνα, EAM 1402: *LIMC* II (1984) 883, αρ. 248, πίν. 654, λ. Asklepios (B. Holtzmann). Leventi 2003, 138, αρ. R 24, πίν. 21. Επίσης βλ. την οικογένεια των λατρευτών σε ανάγλυφο αφιερωμένο στον Ασκληπιό και τους θεούς του κύκλου του στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., EAM 1333: *LIMC* II, 873, αρ. 66, πίν. 639. *LIMC* V (1990) αρ. 33, πίν. 558, λ. Hygieia (F. Croissant). Leventi 2003, 153, αρ. R 70, πίν. 46 (320-310). Το τελευταίο δεξιά αγόρι στο ασκληπιακό ανάγλυφο στο Βατικανό 732 έχει γυμνωμένο το στήθος, ασφαλώς για κάποιον ειδικό λόγο: *LIMC* II, 873-874, αρ. 72, πίν. 640. Leventi 2003, 146-147, αρ. R 47, πίν. 32 (340-330).

19. Βλ. Λεβέντη 1999-2000, 91-95.

20. Βλ. παραπάνω σημ. 17. Η Costantini (ό.π. σημ. 6) αναγνωρίζει στο ανάγλυφο από Παντικάπαιο δύο κορίτσια.

αναγλύφου και πιθανότατα οριοθετεί το εσωτερικό ενός ιερού χώρου προς τα αριστερά μέσα στον οποίο απεικονίζονται οι ελευσινιακές θεότητες. Ανάλογο αρχιτεκτονικό στοιχείο διαχωριστικό της ομάδας των θεών από αυτήν των θνητών γνωρίζουμε και από άλλο αναθηματικό ανάγλυφο του 4ου αι. π.Χ. από τον κύκλο του Ασκληπιού στο Βατικανό 732 (340-330 π.Χ.).²¹ Η ανδρική μορφή στο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο προσέρχεται στις θεότητες, δεν ανήκει συνεπώς στην ομάδα τους. Η ενδυμασία του δεν είναι αυτή του κανονικού πολίτη ή λατρευτή,²² αλλά του αξιωματούχου της λατρείας, της ελευσινιακής εδώ σύμφωνα και με τα εικονογραφικά συμφραζόμενα της παράστασης.²³ Οι αξιωματούχοι της ελευσινιακής λατρείας απεικονίζονται σπάνια στην τέχνη και φαίνεται ότι ο εικονογραφικός τύπος τους ακολουθούσε αυτό των ελασσόνων θεοτήτων του ελευσινιακού κύκλου, του Ευβουλέως και του Ιάκχου. Ο άνδρας στο ανάγλυφο θυμίζει ακριβώς τον Ίακχο και τον Ευβουλέα που φορούν όπως και αυτός αχειρίδωτους χιτωνίσκους και εμβάδες, και φέρουν ο καθένας μία δάδα στον κρατήρα Rourtalès στο Λονδίνο, Βρετ. Μουσείο F 68 από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.²⁴ Αυτοί φέρουν επίσης στεφάνια μυρτιάς, ενώ και ο άνδρας στο ανάγλυφο θα έφερε ίσως άλλοτε γραπτά αποδοσμένο το ανάλογο στεφάνι του μνημένου στην κοντή του κόμη του.²⁵ Στον προχωρημένο 4ο αι. όμως όπου τοποθετείται και το ανάγλυφο από το Παντικάπαιο ο Ευβουλέως και ο Ίακχος απεικονίζονται

21. Βλ. παραπάνω σημ. 18. Για την ερμηνεία πρβλ. και Geominy 1989, 255.

22. Πρβλ. σπλίτες με χιτωνίσκο που φέρει όμως και κοντή χειρίδα, στο επιτύμβιο ανάγλυφο του Σωσία και του Κηφισοδώρου, στο Βερολίνο, Antikensammlung Sk 1708 (περ. 410 π.Χ.): Μάντης 1990, 85, αρ. 4, πίν. 36β. Στο ανάγλυφο αυτό ο ένας από τους δύο σπλίτες φορά χιτωνίσκο με αψιδωτό κόλλο, ανάλογο με αυτόν στην ανδρική μορφή του αναγλύφου από το Παντικάπαιο. Χιτωνίσκο αχειρίδωτο ζωμένο φέρουν και ιππείς στην παρθενώνεια ζωφόρο (W XII): Neils 2001, εικ. 90 (από εκμαγείο).

23. Για την τυπική εικονογραφία των ιερών στην κλασική περίοδο, που είναι πάντα γενοφόροι με μακρύ χιτώνα που φέρει κοντή χειρίδα, όπως χαρακτηριστικά η μορφή 34 στη σκηνή του πέπλου στην Α. ζωφόρο του Παρθενώνα: Μάντης 1990, 84-85, εικ. 34, 36-41.

24. Για τον κρατήρα, βλ. σημ. 13. Για τη στενή εικονογραφική σχέση ιδίως του Ίακχου με το ελευσινιακό ιερατείο, Geominy 1989, 256-257.

25. Το στεφάνι μυρτιάς είναι χαρακτηριστικό των μυστών, αλλά και όλου του ελευσινιακού ιερατείου και των αξιωματούχων των Μυστηρίων, συμπεριλαμβανομένου και του παιδός άφ' έστιας μνηθέντος: Clinton 1974, 116. Πρβλ. και στον τόμο αυτό Gawlinski, σ. 101. Στεφανωμένοι γενικά απεικονίζονται οι θνητοί σε παραστάσεις της θυσίας, λ.χ. στον κωδωνόσχημο κρατήρα του Ζ. του Ηφαίστου στη Φραγκφούρτη, Museum für Vor- und Frühgeschichte B 413, γύρω στο 440 π.Χ.: Neils 2001, εικ. 130, στα αναθηματικά ανάγλυφα όμως φέρουν απλώς ταινία αν και το στεφάνι ίσως αποδιδόταν γραπτά. Γενικά για το στεφάνι ως χαρακτηριστικό ιερατικού αξιώματος, βλ. Pirenne-Delforge 2005, 29.

αγένειοι και νεανικοί, ενώ ο άνδρας στο ανάγλυφο είναι γενειοφόρος, δηλαδή μεγαλύτερης ηλικίας.²⁶

Η περίπτωση να απεικονίζεται στο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο ο Ίακχος, προσωποποίηση της πομπής των μυστών που ακολουθούν, δεν φαίνεται πιθανή και για άλλους λόγους. Ο Ίακχος είναι πλουσιότερα ενδεδυμένος, καθώς φορά και ένα μιάτιο,²⁷ τόσο στον κρατήρα Rourtalès και στη Regina Vasorum, όσο και στον περίπου σύγχρονο με το αναθηματικό ανάγλυφο γραπτό πίνακα της Νιννίου (περ. 370 π.Χ.), από την Ελευσίνα στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 11036 (εικ. 8).²⁸ Στον ελευσινιακό πίνακα μάλιστα ο Ίακχος συνοδεύει έναν ενήλικα γενειοφόρο μύστη και όχι μόνον παιδιά, όπως στην ανάγλυφη σύνθεση.

Συνεπώς, πιθανότερη φαίνεται η ταύτιση του ενήλικα δαδοφόρου στο αττικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο, με έναν αξιωματούχο της ελευσινιακής λατρείας.²⁹ Είναι δυνατόν μάλιστα να απεικονίζεται ο δαδούχος, ο ελευσινιακός αξιωματούχος από το γένος των Κηρύκων που συμμετείχε σε τελετές προμύησης, τις μόνες που επιτρεπόταν να απεικονιστούν.³⁰ Ειδικότερα στα χρόνια που δημιουργήθηκε το αττικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο, ο δαδούχος, πάντοτε ένας στην ελευσινιακή λατρεία και επώνυμος Αθηναίος πολίτης ήταν ο Καλλίας ΙΙΙ γιός του Ιππονίκου (περ. 400-371 π.Χ.).³¹ Μία ανάλογη με το ανάγλυφό μας σκηνή δαδουχίας απεικονίζεται στη γνωστή ερυθρόμορφη στάμνο της ομάδας του Πολυγνώτου στο Αρχαιολογικό

26. Πρβλ. και το νεανικό τύπο του Τριπολέμου στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία και τα ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ. σε σχέση με την παλιότερη εικονογραφία που τον παριστάνει γενειοφόρο: Clinton και Palagia 2003, 264.

27. LIMC IV (1988) 43-46, λ. Eubouleus (G. Schwarz). V (1990) 612-614, λ. Iakchos (E. Simon). Clinton 1992, 67-71, για τη χαρακτηριστική εικονογραφία του Ίακχου με το μιάτιο, που τον διακρίνει στην τέχνη από τον Ευβουλέα.

28. LIMC IV (1988) 876-877, αρ. 392, πίν. 591 λ. Demeter (L. Beschi). Clinton 1992, 73-75, 136 (Iakchos, Vase Painting) αρ. 1, εικ. εσωφύλλου. Παπαγγελή 2002, 257 με εικ.

29. Την ερμηνεία αυτή δέχεται και ο Geominy 1989, 255, που επισημαίνει την απουσία της ιερᾶς στολής (επενδύτης και στρόφιου) από αυτό το ιδιωτικό μνημείο, ανάθημα του αξιωματούχου. Για την εικονογραφία των κατά κανόνα γενειοφόρων αξιωματούχων της ελευσινιακής λατρείας σε αντιδιαστολή με αυτή του Ίακχου που είναι νέος με μακριά μαλλιά και χορευτικές κινήσεις σύμφωνα και με την εμφάνισή του στους Βατράχους του Αριστοφάνη, Geominy 1989, 253-256. Ο Geominy 1989, 254, 256-260 πίν. 43,4 (άγαλμα νέου ΕΑΜ 255) θεωρεί ότι κατ'εξαίρεση και ο ελευσινιακός δαδούχος μπορεί να είναι νέος.

30. Για τη δυνατότητα να απεικονίζονται στην τέχνη μόνον οι τελετουργίες προμύησης, βλ. Κουρουγιώτης 1937, 247.

31. Clinton 1974, 49-50, αρ. ΙΙ 2. Είναι ο δαδούχος που απευθύνθηκε στους Σπαρτιάτες τονίζοντας τους δεσμούς τους με την ελευσινιακή λατρεία, σύμφωνα με τον Ξεν. Ελλ. VI 3, 2-6.

Μουσείο Ελευσίνας 636 (περ. 440 π.Χ.).³² Ο άνδρας που κρατεί τις δάδες στην ελευσινιακή στάμνο του 5ου αι. π.Χ. είναι πλουσιότερα ντυμένος από τον άνδρα του αναγλύφου από το Παντικάπαιο, με επενδύτη αλλά και ιματίδιο πάνω από τον αχειρίδωτο χιτωνίσκο του, ενώ φέρει και το ιερατικό στρόφιο μαζί με το στεφάνι μυρτιάς στο κεφάλι του με τη μακριά κόμη. Έχει ενίοτε ταυτιστεί με το δαδούχο ή με άλλον ελευσινιακό αξιωματούχο.³³ Ανάλογες παραστάσεις στις δύο πλευρές του λαιμού μελανόμορφου λουτροφόρου-αμφορέα στο Μουσείο Ελευσίνας 467 δείχνουν και πάλι μία ανδρική μορφή, με αχειρίδωτο, ποδήρη ερυθρό χιτώνα, που κρατεί δάδες και προηγείται μιας ομάδας μυστών κάθε φορά, ανδρών και γυναικών, στις οποίες περιλαμβάνεται και ένα αγόρι (εικ. 9-10).³⁴ Ο Κουρουνιώτης θεώρησε ότι η μορφή αυτή αποδίδει και πάλι το δαδούχο της ελευσινιακής λατρείας, και ότι οι μύστες που τον ακολουθούν κρατούσαν όλες βάκχους, συμπεριλαμβομένων και των παιδικών μορφών.³⁵ Η ταύτιση ενός ελευσινιακού αξιωματούχου είναι δύσκολη, καθώς δεν είναι γνωστή η εικονογραφία του συνόλου των αξιωματούχων της ελευσινιακής λατρείας, παρά μόνον του ιεροφάντη σε ένα ανάγλυφο των αυτοκρατορικών χρόνων, και πιθανότατα του δαδούχου στην πολυγνώτεια ελευσινιακή στάμνο.³⁶ Και οπωσδήποτε οι δάδες δεν επαρκούν για την ταύτιση με έναν συγκεκριμένο αξιωματούχο της

32. ARV² 1052, αρ. 23 και 1680. *Add*², 321. LIMC IV (1988) 58, αρ. 23, λ. Eumolpos (L. Weidauer).

33. Κουρουνιώτης 1937, 229-236, εικ. 4 (δαδούχος). Ο Clinton 1974, 48 περιγράφει την ιερατική ενδυμασία (ιερά στολή) του δαδούχου, με βάση τη συγκεκριμένη μορφή της ελευσινιακής στάμνου. Ο Τιβέριος 2004, 408-412 και σημ. 12, εικ. 2, είναι επιφυλακτικός, όπως και προηγούμενοί του ερευνητές για την ταύτιση με τον δαδούχο, και προτείνει έναν ελευσινιακό ιερέα χωρίς διευκρίνιση. Παπαγγελή 2002, 42-43 με εικ.

34. Κουρουνιώτης 1923, 163-164, εικ. 7. Κουρουνιώτης 1937, 239-247, εικ. 12-14, 16-18. Shapiro 1989, 83, εικ. 38b-c. Παπαγγελή 2002, σ. 192 με εικ. Ειδικά για τα παιδιά σε αυτές τις παραστάσεις, Κουρουνιώτης 1937, 243, 245-246, εικ. 18. Τα αντικείμενα του άνδρα που προηγείται διαφέρουν πάντως από τη δάδα του πιθανού δαδούχου στην ελευσινιακή στάμνο, ίσως όμως αυτό οφείλεται στις διαφορετικές αποδόσεις της μελανόμορφης και της ερυθρόμορφης τεχνικής στα δύο αγγεία αντίστοιχα. Και ο Clinton 1974, 48-49 σημ. 15, αμφισβητεί την ερμηνεία του άνδρα στο λουτροφόρο-αμφορέα ως δαδούχου κυρίως λόγω της διαφοράς στον ενδυματολογικό τύπο του σε σχέση με το θεωρούμενο δαδούχο της στάμνου.

35. Κουρουνιώτης 1937, 245-246, εικ. 12-13, 17-18.

36. Για τους αξιωματούχους της ελευσινιακής λατρείας, βλ. Clinton 1974, και ειδικά για τον ιεροφάντη, Clinton 1974, 32-33, και για την απεικόνισή του στο αναθηματικό ανάγλυφο του 2ου αι. μ.Χ. από το Ολυμπίο (Θεοσοφόροισι Θεαῖσι Ἄγνούσιος Ἱεροφάντης), όπου χαρακτηριστικά έχει τη σχέση του άνδρα στο κλασικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο με την ιστάμενη Κόρη ως προς την κλίμακα: Clinton 1974, 32-35, αρ. 23, εικ. 3. Clinton 1992, 139 (Eumolpos, Sculpture), αρ. 1, εικ. 55. Για τον δαδούχο, Clinton 1974, 32-33, 48. Βασικό στοιχείο στην εικονογραφία των ελευσινιακών αξιωματούχων και ιερέων που όμως απουσιάζει

ελευσινιακής λατρείας,³⁷ όπως ακριβώς και στα μυθολογικά και λατρευτικά πρότυπά τους, τον Ίακχο και του Ευβουλέα, η παρουσία της δάδας δεν διευκρινίζει την ταύτιση του προσώπου.³⁸

Τέλος, το ελευσινιακό ιερατικό ένδυμα του δαδοφόρου άνδρα στο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο, απάδει για την ταύτισή του με απλό μυσταγωγό, που δεν ήταν μέλος του ελευσινιακού ιερατείου και ίσως απεικονίζεται στο σκύφο *Somzée* στις Βρυξέλλες, Musée du Cinquantenaire A 10 (περ. 460 π.Χ.), μαζί με έναν μύστη και τον Ηρακλή.³⁹ Η σκηνή αυτή είχε ερμηνευτεί παλαιότερα ως σκηνή μύησης του Ηρακλή,⁴⁰ αλλά πιστεύω ότι εδώ η εικονογραφική αναλογία υποδηλώνει ότι ο πρωτομύστης Ηρακλής παραστέκεται απλώς στην προμυητική τελετή ενός θνητού, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τα παιδιά-μύστες στο ανάγλυφο μας, με αναφορά βεβαίως και στη δική του πρότυπη μύηση.

Αν η υπόθεσή μας ότι στο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο απεικονίζονται παιδιά μύστες που κρατούν βάκχους ευσταθεί, αυτά δεν μπορεί παρά να ήταν οι επιγραφικά μαρτυρημένοι παῖδες ἄφ' ἑστίας μνηθέντες,⁴¹ που συμμετέχουν στην ανάγλυφη σκηνή σε μία προμυητική τελετή της ελευσινιακής μυστηριακής λατρείας, με έναν αξιωματούχο της λατρείας αυτής. Σε αυτό το σημείο είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε την εικονογραφία των ανδρών ελευσινιακών μυστών. Με γυμνωμένο ολόκληρο το επάνω μέρος του σώματος καθώς και από τα γόνατα και κάτω απεικονίζονται οι ενήλικοι άνδρες μύστες σε πομπές, στον πίνακα της Νιννίου και στις τρεις πλευρές της ανάγλυφης βάσης αγάλματος αυτοκρατορικών χρόνων του ιεροκήρυκα Νουμμίου Νιγρείνου στην Ελευσίνα Ε 1143 (εικ. 11).⁴² Τον ίδιο τύπο ακο-

από τον άνδρα του αναγλύφου μας είναι το ιερατικό στρόφιο: Clinton 1974, 116. Geominy 1989, 254.

37. Πρβλ. Τιβέριος 2004, 408 και σημ. 12, ότι τη δάδα θα μπορούσε να φέρει οποιοσδήποτε ιερέας των Ελευσινίων Μυστηρίων.

38. Για τη διάκριση της εικονογραφίας Ιάκχου και Ευβουλέως, με βάση την παρουσία του ματιού για τον πρώτο, αλλά και το εικονογραφικό περιβάλλον τους, Clinton (ό.π. σημ. 27).

39. ARV² 661, 86. Add² 277. Ο Clinton, 1974, 49 και σημ. 15, ταυτίζει τον άνδρα αυτό με τον μυσταγωγό εξαιτίας του ότι δεν φέρει το ιερατικό στρόφιο, όπως λ.χ. ο ιεροφάντης στο ρωμαϊκό ανάγλυφο από το Ολυμπείο (σημ. 36). Πρβλ. αντίθετα, Clinton 1992, 69-70, 136-137 (Iakchos, Vase Painting) αρ. 7, εικ. 35, που ταυτίζει τη μορφή με Ίακχο.

40. Clinton 1974, 49 σημ. 15. Για τον Ηρακλή μύστη στις φιλολογικές πηγές και την εικονογραφία, βλ. LIMC IV (1988) 805-808, λ. Herakles (J. Boardman).

41. Οι παῖδες ἄφ' ἑστίας ήταν τα μόνα παιδιά-μύστες που γνωρίζουμε: Clinton 1974, 107. Gawlinski στον τόμο αυτό, σ. 100.

42. Πρβλ. ήδη τον μύστη στην ελευσινιακή στάμνο, Κουρουγιώτης 1937, 236, εικ. 9. Για

λουθεί και το ακέφαλο αγαλμάτιο νεαρού μύστη στο Μουσείο Ελευσίνας 5051, που κρατεί βάκχο με το αριστερό χέρι ενώ πάνω στη βάση του αποδίδεται και χοιρίδιο που κρατούσε με το δεξί (εικ. 12).⁴³ Στον κανονικό τύπο του ενήλικα λατρευτή, με γυμνό μόνον το στήθος ή μέρος αυτού απεικονίζονται ο μύστης με το βάκχο πίσω από το θεωρούμενο δαδούχο στην πολυγνώτειο στάμνο, και τα υστεροκλασικά και πρώιμα ελληνιστικά αγαλμάτια νεαρών μυστών στο Μουσείο Ελευσίνας 5162 (πίν. 5) και 5052.⁴⁴ Κανονικά, πλήρως ενδεδυμένοι απεικονίζονται οι μύστες στη μελανόμορφη λουτροφόρο αμφορέα με την ελευσινιακή πομπή, (εικ. 9-10). Συνεπώς παρατηρούμε διαφοροποιήσεις στην εικονογραφία των μυστών που ίσως να απηχούν τα διαφορετικά στάδια της μητικής διαδικασίας,⁴⁵ χωρίς να είμαστε σε θέση να προχωρήσουμε σε μία ασφαλή αντιστοίχιση εικονογραφικού τύπου και μνητικού σταδίου. Φαίνεται ωστόσο ότι η ολοκληρωμένη μήση συνεπάγεται ένα μεγαλύτερο βαθμό γυμνότητας, όπως προκύπτει από την απεικόνιση των ανδρών μυστών στις πομπές (κλασικός πίνακας Νιννίου, ρωμαϊκή ανάγλυφη βάση, Ηρακλής στο ανάγλυφό μας) ή στο αγαλμάτιο του Μουσείου Ελευσίνας 5051 όπου ο μύστης συνοδεύεται από χοιρίδιο, στοιχείο που δείχνει ότι έχει περάσει το στάδιο της προμύησης.⁴⁶ Το στοιχείο της μερικής έστω γυμνότητας φέρνει περισσότερο κοντά το μνημένο με τη θεότητα.⁴⁷

Αντίθετα, πιθανότατα μύστες που βρίσκονται σε προμνητικό στάδιο χαρακτηρίζονται γενικά από περιορισμένο βαθμό γυμνότητας. Στην κατηγορία αυτή πιθανόν ανήκουν και οι παῖδες ἀφ' ἑστίας στα αγαλμάτια του Μουσείου Ελευσίνας 5162 και 5052, που ακολουθούν τον κανονικό εικονογραφικό τύπο του ενήλικα λατρευτή. Το γεγονός ότι στο ελευσινιακό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο τα παιδιά είναι τυλιγμένα στα ιμάτιά τους, όπως κατά κανόνα τα παιδιά στις οικογένειες λατρευτών στα τυπικά αναθηματικά ανάγλυφα, είναι επομένως δυνατόν να υποδηλώνει ένα πρώιμο και εισα-

την ανάγλυφη βάση Κάντα 1979, 32. Παπαγγελή 2002, 38-39 με εικ. Clinton 2005, 374, αρ. 462, πίν. 202-203 (α' μισό 2ου αι. μ.Χ.). Clinton 2008, 354, αρ. 462. IG II² 3574.

43. Κουρουνηιώτης 1923, 166-167, εικ. 9-10. Παπαγγελή 2002, σ. 32 με εικ. Το ίδιο ένδυμα φορούν και δύο ανδρικές μορφές στην ομάδα των θνητών σε ένα αποσπασματικό αναθηματικό ανάγλυφο στο Μ. Ελευσίνας, μία από τις οποίες κρατεί χοιρίδιο: Κουρουνηιώτης 1923, 167-170, εικ. 11.

44. Για το αγαλμάτιο 5162, βλ. σημ. 15. Για το αγαλμάτιο Μ. Ελευσίνας 5052: Κουρουνηιώτης 1923, 163, εικ. 6. Κάντα 1979, 70 με εικ.

45. Για τα τρία στάδια, της προκαταρκτικής μήσης, της πρώτης συμμετοχής του μούμου στα Μεγάλα Μυστήρια και την εποπτεία, βλ. Clinton 2003, 51-60.

46. Ο Clinton 2003, 52, επισημαίνει ότι το χοιρίδιο δεν συνδέεται με την προμύηση αλλά με τη συμμετοχή στα Μεγάλα Μυστήρια, που ακολουθούσε.

47. Λεβέντη 1999-2000, 95.

γωγικό στάδιο στη μνητική διαδικασία, σαν αυτό που απεικονίζεται στον αττικό μελανόμορφο αμφορέα, καθώς και στην ελευσινιακή στάμνο που προαναφέραμε. Άλλωστε σε κοινό εικονογραφικό τύπο με τα παιδιά του αναγλύφου από το Παντικάπαιο εμφανίζονται αγόρια σε πήλινα αναθηματικά αγαλμάτια 4ου αι. π.Χ. από το πιθανότατα θεσμοφοριακό ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο, όπου είναι στεφανωμένα με φυτικά στεφάνια.⁴⁸

Επιπλέον η εμφάνιση των παιδιών μυστών χωρίς τη συνοδεία των γονιών τους όπως στα κοινά αναθηματικά ανάγλυφα ενισχύει την υπόθεση η παράσταση του αναγλύφου να αναφέρεται στις τελετές της συγκεκριμένης μνητικής διαδικασίας του παιδός άφ' έστίας. Τέλος, ο Ηρακλής στο ανάγλυφο του Παντικάπαιου παρουσιάζεται στον τύπο του ενήλικου, τελειωμένου μύστη, ημίγυμνος, όπως ακριβώς και στην ανάγλυφη αττική υδρία στο Ερμιτάζ τη Regina Vasorum. Είναι ένας από τους μυθικούς μη Αθηναίους πρωτομύστες, όπως ο Διόνυσος και οι Διόσκουροι που απεικονίζονται στην αττική αγγειογραφία του ελευσινιακού κύκλου ιδιαίτερα στον 4ο αι. π.Χ.,⁴⁹ γ' αυτό και στο ανάγλυφό μας εμφανίζεται αποκομμένος από την ομάδα των ελευσινιακών θεοτήτων, μαζί με τους μνόμενους παίδες στα δεξιά.⁵⁰

Αν τελικά αποδεχτούμε την παρουσία ενός ελευσινιακού αξιωματούχου και των παιδιών μυστών στο αττικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο, αναγνωρίζουμε με επιφύλαξη πάντα, την απόδοση του ελευσινιακού θρησκευτικού θεσμού του παιδός άφ' έστίας για πρώτη φορά σε ένα αττικό αναθηματικό ανάγλυφο.

Σύμφωνα με την πρόσφατα δημοσιευμένη άποψη του Κ. Clinton, η οποία φαίνεται να επιλύει την πολυσυζητημένη στην έρευνα ερμηνεία του όρου άφ' έστίας μνημένος, το συγκεκριμένο μνητικό και τιμητικό αξίωμα αφορούσε ένα παιδί από αθηναϊκή οικογένεια κάθε χρόνο, αγόρι ή κο-

48. Βλ. Μαζαράκης Αινιάν 1995, 174, πίν. 81γ, 1η σειρά επάνω, το δεύτερο (αποσπασματικό). Μητσοπούλου 2005, 311, εικ. 23, αρ. 11-14. Πρβλ. στον τόμο αυτό Μητσοπούλου, εικ. 3στ'.

49. Πρβλ. Clinton 1994, 169. Tiverios 1997, 171-172.

50. Για την τυπική εικονογραφία των παιδων άφ' έστίας, με χιτωνίσκο και στεφάνια στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια, βλ. Clinton 1974, 101-108, 113, εικ. 5-14. Clinton και Palagia 2003, 266. Για τις κεφαλές των αγοριών από την Ελευσίνα στα αυτοκρατορικά χρόνια, βλ. και Κουρουγιώτης 1923, 158-165, εικ. 1-4. Παπαγγελή 2002, 294 με εικ. (Μ. Ελευσίνας 5149 και 5150). Πρβλ. ιδιαίτερα τις κεφαλές από την Αγορά της Αθήνας 3ου αι. μ.Χ. (Agora I, 54-55, αρ. 41, πίν. 28, 55-56, αρ. 42, πίν. 27 και 60-61, αρ. 46, πίν. 29) που η Harrison (Agora I, 55 και σημ. 8) συσχέτισε με παίδες άφ' έστίας μνηθέντες αλλά και με την ισαϊκή λατρεία και την πιθανή διείσδυσή της στην ελευσινιακή στους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα κεφάλια αυτά αγοριών ο Clinton 1974, 105-106, αρ. Ε,Ε,Γ, απέδωσε στο Ελευσίνιο έν άστει.

ρίτσι, που είχε ως μυσταγωγό ένα συγγενή του ή τον ίδιο τον πατέρα του.⁵¹ Ο ελευσινιακός θεσμός του παιδός ἄφ' ἑστίας ανάγεται σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες τουλάχιστον στον 5ο αι. π.Χ. (*IG I³ 6*, πλευρά Γ, στίχ. 25-26, περ. 460 π.Χ.), ενώ μαρτυρείται και για τον 4ο αι. π.Χ. (*SEG XXX*, 61, πλευρά Β, θραύσμα d, στίχ. 5, 367-348 [;] π.Χ.).⁵²

Οι παῖδες ἄφ' ἑστίας μνηθέντες, ήταν κανονικά ένας για κάθε έτος, παῖδες όμως διαδοχικών ετών λάμβαναν μέρος ομαδικά σε τελετουργίες στο ελευσινιακό ιερό όπου ενεργούσαν ως χορός, όπως μαρτυρείται από ενεπίγραφο μνημείο του 2ου αι. μ.Χ. (*IG II² 4077*).⁵³ Στο ανάγλυφο από το Παντικάπαιο δεν αποδίδεται αυτός ο επίσημος χορός παιδών, αλλά ίσως δύο παῖδες ἄφ' ἑστίας, ένας κατά φύλο που αντιπροσωπεύουν το θεσμό.⁵⁴ Άλλωστε συμβολική και αποσπασματική παράσταση της πομπής των ελευσινιακών μυστών έχουμε και στον πίνακα της Νιννίου (εικ. 8). Στα ιδιωτικά αυτά μνημεία η έμφαση δεν είναι στη δημόσια πλευρά, και οι πομπές των μυστών και των παιδών ἄφ' ἑστίας είναι εύλογο να απεικονίζονταν αντιπροσωπευτικά. Μεμονωμένα άλλωστε αποδίδονταν οι παῖδες ἄφ' ἑστίας

51. Clinton 1974, 98-114. Clinton και Palagia 2003, 266-268, για τους παῖδες ἄφ' ἑστίας μνηθέντες και τη νέα προταθείσα ερμηνεία του όρου.

52. Τις επιγραφές μου υπέδειξε ο καθηγητής Κ. Clinton. Για την *IG I³ 6*, Clinton 1974, 10-11, 99, 107. Clinton 2005, 21-30, αρ. 19. Clinton 2008, 42, αρ. 19. (με συμπλήρωση αποδίδεται στους στίχους 25-26 το αξίωμα του παιδός ἄφ' ἑστίας μυσόμενου). Για την *SEG XXX* 61, τον ιερό νόμο του 4ου αι. π.Χ. από το Ελευσίνιο ἐν ἄστει, Clinton 1980, και ειδ. 287: [περί] τῷ ἄφ' ἰστ[ί]ας μ[υσόμε]νο.

53. Clinton 1974, 111, αρ. 40. Clinton 2005, 409-410, αρ. 511. Clinton 2008, 378-379, αρ. 511: βάση του αναθηματικού αγάλματος τῆς παιδός ἄφ' ἑστίας μνηθείσας Κλαυδίας Πραξαγόρας. Για τον κατ' έτος παῖδα ἄφ' ἑστίας μνηθέντα ως ηγητήρα μυστών, που βάδιζε πιθανόν επικεφαλής της πομπής των άλλων παιδών μυστών στην πομπή των Μεγάλων Μυστηρίων, και εκπροσωπούσε όλους τους μύστες, Clinton 1974, 98-99, 112-113 και ιδίως 112 αρ. 49.

54. Σε αντίθεση με άλλα αναθηματικά ανάγλυφα όπου οι λατρευτές που ανήκουν σε μία φυλετική ομάδα λαμπαδηδρόμων ή λατρευτικό χορό, ή σύλλογο επαγγελματικό ή θρησκευτικό εμφανίζονται όλοι μαζί προκειμένου να γίνει σαφής ο αγωνιστικός χαρακτήρας της ανάθεσης ή ο συλλογικός της λατρειας. Βλ. λ.χ. για την πρώτη περίπτωση το ανάγλυφο με το χορό των Θαρρηγίων στο Λούβρο, Ma 756, σύμφωνα με την πειστική ερμηνεία του Βουτυρά 1991-1992, εικ. 1, καθώς και το ανάγλυφο με τους λαμπαδηδρόμους του 333/32 π.Χ. Λονδίνο, Βρετ. Μουσείο 1953. 5. 30.1 + Ραμνούς, αποθήκες 530: Palagia και Lewis 1989, πίν. 48c-49a-b. Για ένα ανάγλυφο με το σύλλογο των λατρευτών της Βενδίδος και πάλι στο Βρετ. Μουσείο, Palagia και Lewis 1989, 340 σημ. 30. Γενικά πρβλ. τις διάφορες περιπτώσεις Edelmann 1999, 122-143. Για μικρό αριθμό θεών που αντιπροσωπεύουν έναν ολόκληρο οικογενειακό λατρευτικό κύκλο, βλ. ορισμένα αναθηματικά ανάγλυφα στον Ασκληπιό: Leventi 2003, 52-53.

ας στα αγάλματά τους που ανέθεταν οι γονείς τους ή η πόλη στο ιερό της Ελευσίνας, από τον 2ο αι. π.Χ. ως τον 3ο αι. μ.Χ.⁵⁵

Η υποθετική απόδοση ενός καθαρά ελευσινιακού αττικού θεσμού που προτείνω εδώ, αλλά και η βέβαιη εικόνα μυστών της ελευσινιακής λατρείας στο αττικό αναθηματικό ανάγλυφο που βρέθηκε στο Παντικάπαιο, μας επιτρέπουν τελικά να το συνδέσουμε με την παρουσία ακριβώς μιας ομάδας τέτοιων μυστών ανάμεσα στους κατοίκους της πόλεως αυτής. Η δεκαετία στην οποία χρονολογείται το ανάγλυφό μας, δηλαδή το τέλος του α' και οι αρχές του β' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. εντάσσεται στην γενικότερη περίοδο εντατικοποίησης και προβολής της ελευσινιακής λατρείας στη δημόσια εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας και στην προσπάθεια διάχυσής της στον ελληνικό κόσμο.⁵⁶ Οι σχέσεις στο πολιτικό και θρησκευτικό πεδίο μεταξύ του βασιλείου του Βοσπόρου και του αθηναϊκού κράτους εντάθηκαν ιδιαίτερα μετά την εκστρατεία του Περικλέους στον Εύξεινο Πόντο και διαρκούν στον 4ο αι. π.Χ. και αργότερα.⁵⁷ Πιθανότατα μύστες της ελευσινιακής λατρείας ανάμεσα σε Αθηναίους εγκατεστημένους στο Παντικάπαιο ανέθεσαν το συγκεκριμένο ανάγλυφο στο τοπικό ιερό της Δήμητρας, προκειμένου να προπαγανδίσουν τη μυστηριακή ελευσινιακή λατρεία στους εξελληνισμένους κατοίκους της πόλης. Σε μία περιοχή γνωστή για την παραγωγή σιτηρών με τα οποία εφοδίαζε και την Αθήνα, η λατρεία της Δήμητρας, ειδικότερα μάλιστα ως Θεσμοφόρου μαρτυρείται επιγραφικά στον 4ο και πρώιμο 3ο αι. π.Χ.

55. Clinton 1974, 100-101, 108-113. Πρβλ. και τα υστεροκλασικά – πρώιμα ελληνιστικά αγάλματα νεαρών μυστών στο Μ. Ελευσίνας: σημ. 15 και 43-44.

56. Βλ. παραπάνω σημ. 5, καθώς και τον απουλικό κρατήρα με την αποστολή του Τριπτολέμου στο Νείλο (σημ. 4). Clinton 1980, 274-275 και σημ. 26 για την οικοδομική δραστηριότητα στην Ελευσίνα στην ίδια περίοδο. Clinton 1994, 169-170. Για την προπαγάνδα εξάπλωσης της μυστηριακής λατρείας της Δήμητρας από το ελευσινιακό ιερατείο, βλ. Burkert 1987, 10-11 και σημ. 53

57. Ήδη στο τέλος του 6ου – αρχές 5ου αι. μία θόλος στην ακρόπολη του Παντικάπαιου ίσως ήταν διοικητικό κτίριο, και το συγκρότημα στο οποίο ανήκε παραβάλλεται με το αυτό του Βουλευτηρίου-Πρυτανείου της αθηναϊκής Αγοράς, ενώ πιθανολογείται ότι αθλητές από την αριστοκρατική τάξη του βασιλείου του Βοσπόρου έπαιρναν μέρος στους παναθηναϊκούς αγώνες στα ίδια χρόνια, με βάση την εύρεση οστράκου παναθηναϊκού αμφορέα: Tolstikov 2002, 47, 50-51, εικ. 10. Tolstikov 2003, 718-719, 720-721, πίν. 2, εικ. 1, πίν. 4. Βλ. και το γνωστό αττικό ψηφισματικό ανάγλυφο για τους γιούς του Λεύκωνος Α' του 347/46 π.Χ., Αθήνα, ΕΑΜ 1471. *IG II² 212* και ιδίως στίχ. 49-51 στην αναφορά για Αθηναίους πολίτες στο βασίλειο του Βοσπόρου: Meyer 1989, 290, αρ. Α 88, πίν. 28,1. Η επιγραφή του αναφέρεται σε τιμές που αποδίδει ο αθηναϊκός δήμος σε άρχοντες του Βοσπόρου για δωρεά σίτου. Πρβλ. στο Fornasier και Böttger 2002, 28, 98-99. Βλ. και τη διάδοση των αττικών αγγείων του ρυθμού Κερτς στους τάφους της ντόπιας αριστοκρατίας του Παντικάπαιου: Fless 2003. Πρβλ. Braund 1998, 293-294.

(*IPE* 7, 13, 20: *CIRB-album* 8, 18, 14). Ιδίως μία από αυτές, η επιγραφή *IPE* 7 (*CIRB-album* 8), αναφέρεται στην Κρέουσα, ιέρεια της Δήμητρας στη διάρκεια της βασιλείας του Λεύκωνος Α', οπότε χρονολογείται και το ανάγλυφο από το Παντικάπαιο. Τέλος, μία αποσπασματική επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων από τη Φαναγόρεια (*IPE* 342: *CIRB-album* 1005) περιέχει κανονισμούς μιας μυστηριακής λατρείας, πιθανόν δε των Ελευσινίων Μυστηρίων.⁵⁸ Μετά τα μέσα του 4ου αι. η εύρεση της γνωστής αττικής ελευσινιακής πελίκης του Μουσείου Ερμιτάζ St 1792 του Ζωγράφου των Ελευσινίων σε ένα πλούσιο γυναικείο τάφο της περιοχής του Παντικάπαιου, όπως και των χρυσών πλακιδίων με παράσταση ελευσινιακών θεοτήτων και του πρωτοτύπου στη Ηρακλή από το λεγόμενο τύμβο της Μεγάλης Bliznitsa καθώς και χρυσό διάδημα με την αρπαγή της Κόρης από το Kouli Olba, όλα στο Μουσείο Ερμιτάζ, μαρτυρούν με ανάλογο τρόπο την παρουσία ελευσινιακών μυστών εκεί.⁵⁹ Με πιθανούς ελευσινιακούς μύστες σχετίζονται εξάλλου υπόγειοι τάφοι της ίδιας περιοχής με ζωγραφικές παραστάσεις της αρπαγής της Κόρης και των κεφαλιών των ελευσινιακών θεοτήτων.⁶⁰

Ένα παράλληλο φαινόμενο ύπαρξης ελευσινιακών μυστών στην περιοχή της Καμπανίας στην Ιταλία, φωτίζεται και πάλι από την παρουσία εκεί ενός αττικού ελευσινιακού αναθηματικού αναγλύφου του 4ου αι. π.Χ. Το ανάγλυφο που ανασκάφηκε στην περιοχή του σημερινού χωριού Mondragone της Καμπανίας, όπου τοποθετείται η αρχαία πόλη Sinuessa, και φυλάσσεται στη Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale χωρίς αριθμό ευρετηρίου, εί-

58. Minns 1913, 619 και σημ. 17-21. Για τη λατρεία της Δήμητρας σε άλλες πόλεις του Κιμμερίου Βοσπόρου (Νυμφαίον, Φαναγόρεια, Μυρμήκιον, Γοργίππεια), Gajdukevič 1971, 182, 187-188, 213, 231, εικ. 48. Πρβλ. και Chiekova 2008, 115-124, για τη λατρεία της θεάς σε αποικίες της Μιλήτου και των Μεγάρων στο Δ. Εύξεινο Πόντο (που οφείλεται σε εξωαττικές λατρευτικές παραδόσεις), αλλά και με αναφορά και στις πόλεις της Β. πλευράς με βιβλ.: Chiekova 2008, 125.

59. Clinton 1992, 134, (Eubouleus, Painting) αρ. 1, εικ. 20-21. Για τα ελευσινιακά χρυσά πλακίδια, Ερμιτάζ ύβ44: *LIMC* V (1990) 154, αρ. 3203, λ. Herakles (J. Boardman) (350-300 π.Χ.). Ο Minns 1913, 423-429, 617 αποδίδει τις ταφές στο τύμβο σε μία οικογένεια ιερειών της Δήμητρας. Για το χρυσό διάδημα Μουσείο Ερμιτάζ 18.3451: Lindner 1984, 38-39, αρ. 27, πίν. 16., που αρνείται τη σχέση με την ελευσινιακή λατρεία και θεωρεί ότι η εικονογραφική επιλογή οφείλεται στο μυθολογικό επεισόδιο. *LIMC* IV (1988) 383, αρ. 106, πίν. 216, λ. Hades (R. Lindner) (350-330).

60. Cadjukevič 1971, 296, 435-436, εικ. 128-129. Lindner 1984, 56-57, 103-107, αρ. 44-46, πίν. 17 (1ος αι. μ.Χ.). Πρβλ. την κοινότητα ελευσινιακών μυστών στην ύστερη ελληνιστική και αυτοκρατορική Ρώμη, που μαρτυρείται από έμμεσες ενδείξεις, κυρίως αντίγραφα του μεγάλου ελευσινιακού αναγλύφου: Clinton 2003, 59-60.

ναι πολύ πιθανό να εισήχθηκε εκεί στην αρχαιότητα για να εξυπηρετήσει τοπικές λατρευτικές ανάγκες.⁶¹

Κλείνοντας θα ήθελα να επισημάνω ότι η παρουσία αναθηματικών αναγλύφων είναι σπάνια εκτός κυρίως Ελλάδος και ιδιαίτερα εκτός Αττικής στην κλασική περίοδο. Για αυτό ακριβώς υποθέτω ότι το ανάγλυφο από το Παντικάπαιο όσο και εκείνο από το Mondragone μπορούν να αξιολογηθούν ως ιδιαίτερα προγραμματικά αναθηματικά μνημεία, που εισήχθησαν κατά την αρχαιότητα σε περιφερειακές περιοχές του ελληνικού κόσμου για τη διάδοση της ελευσινιακής μυστηριακής λατρείας από το αττικό κέντρο της. Αντίστοιχα στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. η λατρεία του Ασκληπιού εξαπλώνεται από την Επίδαυρο σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου (Αθήνα, Γόρτυνα, Πέργαμος, Αχαΐα, Κέρκυρα), με την παρουσία χαρακτηριστικών αναθηματικών αναγλύφων του συγκεκριμένου λατρευτικού κύκλου που στήνονταν στα θυγατρικά Ασκληπιεία.⁶²

61. *LIMC* IV (1988) 878, αρ. 412, πίν. 594, λ. Demeter (L. Beschi). Leventi 2007. Για το ανάγλυφο Mondragone βλ. και Bonanome 1995 με διαφορετική ερμηνεία.

62. Αθήνα-Πειραιάς, Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek 1430: *LIMC* II (1981) 876, αρ. 103, πίν. 643, λ. Asklepios (B. Holtzmann). Leventi 2003, 129, αρ. R 1, πίν. 7 (περ. 425-420). Κέρκυρα, Αρχ. Μ. 169: *LIMC* II, 872, αρ. 103, πίν. 643. Leventi 2003, 130, αρ. R 4 πίν. 10 (περ. 410). Πέργαμος, Bergama Museum M 1: *LIMC* II, 872, αρ. 58. Leventi 2003, 132, αρ. R 9, πίν. 12 (410-400). Γόρτυνα στην Κρήτη, Παρίσι, Λούβρο Ma 753: *LIMC* II, 872, αρ. 57, πίν. 638. Leventi 2003, 135, αρ. R 15, πίν. 16 (400-390). Πάτρα, Αρχ. Μ. 208: Leventi 2003, 133, αρ. R 12, πίν. 14 (περ. 400). Για τη συγκεκριμένη ερμηνεία, βλ. Leventi 2003, 75-76, σε σχέση και με τη σκηνή σπονδής που εικονίζεται σε ορισμένα από αυτά τα ανάγλυφα η οποία και υποδηλώνει πιθανά την καθιέρωση-εισαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού στην περιοχή ανάθεσης του αναγλύφου. Πρβλ. τέλος και το λαξευμένο ανάγλυφο στη μία πλευρά της Ν. γέφυρας στη νήσο του Τίβερη στη Ρώμη, όπου εικονίζεται η μεταφορά της λατρείας του Ασκληπιού με πλοίο στη Ρώμη (3ος αι.): *LIMC* II, 892, αρ. 396 με εικ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora I = E.B. Harrison, *Portrait Sculpture*, Princeton 1953.
- Alföldi A., 1979. Redeunt Saturnia regna VII. Frugifer Triptolemos im ptolemäisch-römischen Herrscherkult, *Chiron* 9, 552-606.
- Boardman J., 1995. *Greek Sculpture. The Late Classical Period and Sculpture in Colonies and Overseas*, London.
- Bonanome D., 1995. *Il rilievo da Mondragone nel Museo Nazionale di Napoli*. (Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli, Monumenti 10), Naples.
- Bottini A., επιμ., 2005. *Il rito segreto. Misteri in Grecia e a Roma, Roma Colosseo 22 giugno 2005- 8 gennaio 2006*, Milano.
- Βουτυράς Ε., 1991-1992. Παιδων χορός, *Εγνατία* 3, 29-55.
- Braud D., 1998. Writing and Re-Inventing Colonial Origins. Problems from Colchis and Bosphorus, στο Tsetschladze G.R., επιμ., *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology (Historia Einzelschriften 121)*, Stuttgart, 287-296.
- Burkert W., 1987. *Ancient Mystery Cults*, Cambridge.
- Chiekova D., 2008. *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, (Peter Lang. Publications Universitaires Européennes, Série XXXVIII, Archéologie 76), Bern.
- Clairmont Chr. W., 1993. *Classical Attic Tombstones I*, Kilchberg.
- Clinton K., 1974. *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries (TAPS, 64.3)*, Philadelphia.
- Clinton K., 1980. A Law in the City Eleusinion Concerning the Mysteries, *Hesperia* 49, 258-288.
- Clinton K., 1989. The Eleusinian Mysteries. Roman Initiates and Benefactors. Second Century B.C. to A.D. 267, *ANRW II*, 18.2, 1499-1539.
- Clinton K., 1992. *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion Delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, XI)*, Stockholm.
- Clinton K., 1994. The Eleusinian Mysteries and Panhellenism in Democratic Athens, στο Palagia O. - Shear T.L. Jr. - Shapiro H.A. - Frost F.J., επιμ., *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference Celebrating 2500 Years Since the Birth of Democracy in Greece, Held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, Oxford, 161-172.
- Clinton K., 2003. Stages of Initiation in the Eleusinian and Samothracian Mysteries, στο Cosmopoulos M.B., επιμ., *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, New York, 50-78.
- Clinton K., 2005. *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme I*, Athens.
- Clinton K., 2008. *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme II: Commentary*, Athens.
- Clinton K. και Palagia O., 2003. The Boy in the Great Eleusinian Relief, *AM* 118, 263-280.
- Costantini A., 2005. *ThesCRA III*, 6.c. Gesti e atti di venerazione, Los Angeles, 181-192.
- Davydova I.L., 2002. La sculpture archaïque et classique trouvée en région nord-pontique et conservée à l'Ermitage, considérée dans le contexte des relations commerciales de la mer noire aux VIe - IVe siècles avant notre ère, στο Faudot M. - Frayssé A. - Geny E.,

- επιμ.-μτφρ., *Pont-Euxin et Commerce. La genèse de la «route de la Soie»*. Actes du IXe Symposium de Vani (Colchide) 1999, Paris, 149-159.
- Diepolder H., 1931. *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Berlin.
- Edelmann M., 1999. *Menschen auf griechischen Weihreliefs*, München.
- Fless F., 2003. Akzeptanz und Integration attischer Keramik des 4. Jhs. v. Chr in die materielle Kultur griechischer Poleis und außergriechischer Gesellschaften-Pantikapaion als Fallbeispiel, στο Schmaltz B. και Söldner M., επιμ., *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposiums in Kiel vom 24-28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*, Münster, 241-243.
- Fornasier J. και Böttger B., επιμ., 2002. *Das Bosporianische Reich. Der Nordosten des Schwarzen Meeres in der Antike*, Mainz.
- Fornasier J. και Böttger B., 2002. Das Bosporianische Reich. Zur Forschungsgeschichte eines antiken Staates am Pontus Euxenus, στο Fornasier και Böttger 2002, 7-20.
- Gajdukevič V.F., 1971. *Das Bosporianische Reich*, Berlin.
- Geominy W., 1989. Eleusinische Priester, στο *Festschrift für N. Himmelmann. Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik (Bjb-BH 47)*, Mainz am Rhein, 253-264.
- Hind J., 1994. The Bosporan Kingdom, *CAH*² VI: *Fourth Century B.C.*, 476-511.
- Hinz V., 1998. *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia (Palilia 4)*, Wiesbaden.
- Κάντα Κ.Γ., 1979. *Ελευσίνα. Μουσείο, Μύθος, Μυστήρια, Ιστορία*, Αθήνα.
- Κάουφμαν-Σαμαρά Α., 1999. Εικονογραφική μελέτη ενός αττικού ερυθρόμορφου θραύσματος από την Πάρο, στο *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα, 284-295.
- Κουρουγιώτης Κ., 1923. Ελευσινιακά, *ΑρχΔελτ* 8, 155-174.
- Κουρουγιώτης Κ., 1937. Ελευσινιακή δαδουχία, *ΑρχΕφ*, 223-253.
- La Rocca E., 2005. Copia del rilievo eleusinio, στο Bottini 2005, 152-155.
- Λεβένθη Ι., 1999-2000. Οι θεότητες του κύκλου του Ασκληπιού ως κουροτρόφοι. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες, *Αρχαιογνωσία* 10, 87-103.
- Leventi I., 2003. *Hygieia in Classical Greek Art (Archaiognosia Suppl. 2)*, Athens.
- Leventi I., 2007. The Mondragone Relief Revisited. Eleusinian Cult Iconography in Campania, *Hesperia* 76, 107-141.
- Lindner R., 1984. *Der Raub der Persephone in der antiken Kunst*, Würzburg.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 1995. Επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες στην Κύθνο (1990-1995), *Πρακτ* 137-209.
- Μάντης Γ. Α., 1990. *Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερών και των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη*, Αθήνα.
- Μητροπούλου Χ., 2005. Βρυόκαστρο Κύθνου. Κεραμική, λύχνοι και ειδώλια από την αρχαία πόλη και το ιερό της ακρόπολης. Πρώτα στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα, *Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 31 Αυγ - 3 Σεπτ. 1995, ΕΕΚΜ ΙΗ' 2002-2003*, Αθήνα, 293-358.
- Meyer M., 1989. *Die griechischen Urkundenreliefs (AM-BH 13)*, Berlin.
- Minns E.H., 1913. *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge (New York 1971).
- Neils J., 2001. *The Parthenon Frieze*, Cambridge-New York.
- Νταβίντοβα Α., 2004. Γλυπτά της Βόρειας Παρευξείνιας περιοχής, στο *Μουσείο Hermitage της*

- Αγίας Πετρούπολης. *Οι Ελληνικοί Θησαυροί (The Hermitage Museum of St Petersburg. The Greek Treasures)*, Αθήνα 2004.
- Palagia O. και Lewis D., 1989. The Ephebes of Erechtheis, 333/2 B.C. and their Dedication, *BSA* 84, 333-344.
- Παπαγγελή Κ., 2002. *Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα.
- Parker R., 1994. Athenian Religion Abroad, στο *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis*, Oxford - New York, 339-346.
- Parker R., 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford-New York.
- Peschlow-Bindokat A., 1972. Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhunderts, *JdI* 87, 60-157.
- Pirenne-Delforge P., 2005. *ThesCRA* V, 2a. Personnel de culte. Monde grec, II. Prêtres et prêtresses, Los Angeles, 3-31.
- Pringsheim H.G., 1905. *Archäologische Beiträge zur Geschichte des eleusinischen Kults*, München.
- Reinach S., 1892. *Antiquités du Bosphore Cimmérien (1854) rééditées avec un commentaire nouveau et un index général des comptes rendus*, Paris.
- Saverkina I.I., 1986. *Ελληνική γλυπτική του 5ου αι. π.Χ. στις συλλογές του Hermitage. Τα πρωτότυπα και τα ρωμαϊκά αντίγραφα*, Λένινγκραντ (ρωσικά).
- Scarpi P., 2003. *Le religioni dei misteri I. Eleusi, Dionisismo, Orfismo*³, Milano.
- Sfameni-Gasparro G., 2005. I Misteri di Eleusi, στο Bottini 2005, 40-47.
- Shapiro H.A., 1989. *Art and Cult Under the Tyrants in Athens*, Mainz.
- Skowronek S. και Tkaczow B., 1981. Le culte de la déesse Déméter à Alexandrie, στο Kahil L. και Augé C., επιμ., *Mythologie Gréco-romaine. Mythologies périphériques. Études d'icongraphie*, Paris 17 mai 1979, Paris, 131-144.
- Sourvinou-Inwood C., 2005. *ThesCRA* V, 2a. Personnel of Cult IV. The Priesthoods of the Eleusinian Cult of Demeter and Kore, Los Angeles, 60-65.
- Tiverios M., 1997. Eleusinian Iconography, στο *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of J. Boardman*, Oxford, 167-175.
- Τιβέριος Μ., 2004. Αισχύλος και Ελευσίνα Μυστήρια, στο *Θυμέλη. Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο, 405-426.
- Tolstikov V.P., 2002. Pantikapaion. Ein archäologisches Porträt der Hauptstadt des Kimmerischen Bosphorus, στο Fornasier και Böttger 2002, 39-58.
- Tolstikov V.P., 2003. Panticapaeum. The Capital City of the Kingdom of the Cimmerian Bosphorus in the Light of New Archaeological Studies, στο Grammenos D.V. και Petropoulos E.K., επιμ., *Ancient Greek Colonies in the Black Sea, (Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 4)*, Thessaloniki, 707-758.
- Vierneisel-Schlörb B., 1988. *Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs. Glyptothek München. Katalog der Skulpturen* III, München.
- Yalouris N., 1992. *Die Skulpturen des Asklepiostempels in Epidauros (AntP 21)*, München.

Εικ. 1. Αναθηματικό ανάγλυφο στις ελευσινιακές θεότητες. Αγ. Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ Ραν-160. Φωτ. © The State Hermitage Museum, St. Petersburg. Vladimir Terbenin, Leonard Kheifets, Yuri Molodkovets.

Εικ. 3. Επιτύμβια στήλη της Αμεινοδόρας. Αθήνα, ΕΑΜ 3283.
Φωτ. D-DAI-ATH-1969/229. Gisela Fittschen-Badura.

Εικ. 2. Γυναικεία κεφαλή από το Α. αέτωμα του Ασκληπιείου στην Επίδαυρο. Αθήνα, ΕΑΜ 2857.
Φωτ. D-DAI-ATH-1974/1218. Gösta Hellner.

Εικ. 4. Επιτύμβια στήλη της Αμεινοδώρας. Αθήνα, ΕΑΜ 3283.
Φωτ. D-DAI-ATH-1969/299. Gösta Hellner.

Εικ. 5. Αγαλμάτιο νεαρού μύσση.
Μ. Ελευσίνιας 5162. Φωτ. Χ. Μητροπούλου.

Εικ. 6. Θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου με λατρευτές.
Μ. Ελευσίνιας 5056. Φωτ. Χ. Μητροπούλου.

Εικ. 8. Αναθηματικός πίνακας της Νίννιου.
Αθήνα ΕΑΜ 11036. Φωτ. Μουσείο.

Εικ. 7. Αναθηματικό ανάγλυφο με την Ύγεια και λατρευτές.
Αθήνα, ΕΑΜ 1356. Φωτογραφία: Φωτ. D-DAI-AIH-16332.
Eleutherios Feiler.

Εικ. 9-10. Λαϊμός μελανόμορφου Λουτροφόρου αμφορέα με ελευσινιακή σκηνή.
Μ. Ελευσίνας 467. Φωτ. D-DAI-ATH-Eleusis 553 και 554. Eleftheris.

Εικ. 11. Ανάγλυφη πλευρά βάσης αγάλματος του Λεύκιου Νουμμίου Νιγρέινου με μύστες.
Μ. Ελευσίνας 1143. Φωτ. D-DAI-ATH-Eleusis 575. Eva-Maria Czako.

Εικ. 12. Αγαλμάτιο μύστη. Μ. Ελευσίνας 5051. Φωτ. Χ. Μητσοπούλου.

THE SANCTUARY OF DEMETER AND KORE AT CORINTH: A REVIEW AND AN UPDATE

Nancy Bookidis

Although the architectural remains of the sanctuary in Corinth have been published,¹ the present conference provides a useful opportunity to emphasize the most important aspects of the site, to comment on discoveries that were made after publication, and to raise some of the more important questions that have come out of our work and that still must be addressed. I will concentrate on the pre-Roman aspects of the Sanctuary.

The Sanctuary in Corinth is true to the pattern clarified by Béquignon in 1958.² It is situated on a hillside, here the northern slope of Acrocorinth (fig. 1). While still within the city walls, it was withdrawn from the civic and residential centers of the city. In addition, it was surrounded by other cult places, if Pausanias is to be believed.³ Approached by a simple dirt road that was probably not the main route to the top of Acrocorinth,⁴ the Sanctuary extended southward up the hillside in a series of terraces that maintained their distinct characters throughout the Greek period. Immediately above or south of the road on the so-called Lower Terrace were dining rooms, which, by the late 5th century B.C., extended across the hillside in four rows. Above these a broad level area, the Middle Terrace, retained by a sequence of ter-

* I would like to begin by thanking the organizers of the conference on the worship of Demeter and Kore for bringing together those of us who work on some aspect of that cult and for encouraging us to share our material.

1. *Corinth* XVIII.3.

2. Béquignon 1958. For a more recent discussion, see Cole 1994, 205.

3. Pausanias (2.4.6-7) describes perhaps as many as four sanctuaries to Isis and Sarapis, altars to Helios, a sanctuary to Ananke and Bia, a temple to the Mother of the Gods, another to the Moirai, and a sanctuary of Hera Bounaia. See also n. 60 below.

4. *Corinth* XVIII.3, 19-20.

race walls, formed the center of the cult in all periods of the site's long history. Higher yet on the Upper Terrace, where the rock becomes more abrupt, provisions were made for viewing rituals enacted on the terrace below and for setting up larger dedications. In the Hellenistic period a small temple may also have stood in the southwest corner of the area.

The exact beginnings of the cult are confused by the fact that the earliest votive miniature pottery and figurines date no earlier than the second half of the 7th century B.C.⁵ Yet a group of twenty-six bronze pins, rings and fibulae suggests that the cult was functioning by the early 8th century.⁶ In addition, a continuous sequence of sherds testifies to activity on the site going back to the 12th century. At that time, a sizable but short-lived house of the LHIII Ca period was built on the Lower Terrace.⁷ Showing no characteristics of a Mycenaean cult place, the building was identified as a farmhouse by J. Rutter, an identification that was reinforced by the presence of two graves.

Once established in the 8th century, if not earlier, the worship of Demeter and Kore gradually expanded. A combination pan-cover tile, much like those used on the early Temple of Apollo in Corinth, points to the existence of a sizable building in the 7th century.⁸ The earliest walls, however, are not attested until the end of the 7th century.⁹ Thereafter, worship was actively practiced throughout the history of the Greek city until Mummius' destruction in 146 B.C. In the early 1st century A.D., the Roman colonists of Laus Julia Corinthiensis founded the cult anew,¹⁰ using the Middle and Upper Terraces of the Greek period and abandoning the dining rooms of the Lower Terrace. The sanctuary they established functioned until late in the 4th century A.D. Thereafter, the site was eventually given over to a cemetery in the 5th or 6th century.¹¹

5. For this reason E.G. Pemberton (*Corinth* XVIII.1,2) placed the beginning of worship in the 7th century B.C. Subsequent excavations, however, produced a great deal more earlier material, and study of the bronzes in the context material suddenly pointed to earlier dedications.

6. These are briefly presented in *Corinth* XVIII.3, 16-17, and in Pfaff 1999, 112-115, fig. 54, which covers the Geometric and Early Archaic pottery from the site. The bronzes will be published fully in a future fascicle of *Corinth* XVIII.

7. Rutter 1979.

8. *Corinth* XVIII.3, 465-466, no. 68 (FC-105).

9. *Corinth* XVIII.3, 54-55, in O:23.

10. Some scholars question this statement of 'founding the cult anew', arguing that the Roman cult was different from the Greek, a view which Stroud and I do not share. A forthcoming study by B. Spaeth will address this issue.

11. A review of the site's history appears in *Corinth* XVIII.3, 423-440. For the Roman

Although the dining rooms dominate the lower slopes of the site and were the first structures seen by visitors, it is best to begin with the buildings on the Middle Terrace, since they formed the focus of the cult. Until massive rebuilding changed the appearance of the Sanctuary in the late 4th century B.C., that part of the site was organized as follows.

Access to the Middle Terrace in the Archaic period seems to have lacked any formal structure. Worshipers simply skirted the southernmost dining rooms to enter the terrace through an opening in P:25 (fig. 2).¹² This was modified in the late 5th century when a monumental staircase was built from J:20 to P:20 to link the road with the upper parts of the Sanctuary (fig. 3)¹³ Laid out in alternating steps and landings, the stairway was designed to open onto the flanking dining halls. At that time, too, a leveled area was created along the north side of the Middle Terrace in N-P:20-27, to serve as a walkway from the stairway to the entrance to the Middle Terrace in P:25.¹⁴ Once through the doorway, the visitor entered into a large open courtyard in P-Q:23-25.¹⁵ Just south of the entrance a flight of steps in Q:24-25 led to a terrace that was cut into the hillside, its floor lying ca. 1.00 m. above the court. In the western half of this area (Area D) two rubble foundations of differing dates may have formed the cores of two altars, for the earth surrounding these was full of ash, pig bones, over 9,000 fragments of pottery, figurines, and miscellaneous votives.¹⁶ It should be noted, however, that no scarring from fire was observed either on the foundations or on the earth floor surrounding them.

Just to the east of the steps to Area D lay a small room E, the purpose of which is unclear, but which incorporated a great amount of votive pottery.¹⁷

pottery and lamps, see *Corinth* XVIII.2. The latest material has been reexamined by K. Slane and will appear in a future article in *Hesperia*.

12. The limestone threshold, which marks the door in a later phase, is covered by conglomerate blocks of the late 4th century. As a result, it is unclear whether the doorway was closed with a door leaf or simply open. See *Corinth* XVIII.3, 60-61.

13. *Corinth* XVIII.3, 94-98.

14. For the walkway in N-P:20-27, see *Corinth* XVIII.3, 163-170.

15. *Corinth* XVIII.3, 60.

16. *Corinth* XVIII.3, 74-80, 233-234. After initial sorting and discarding, lot 1985, representing the black stratum that overlay the lowest surface in Area D, included at least 7,713 fragments of kalathiskoi, 1,519 other sherds, 22 lamps, 116 figurines, and 26 miscellaneous objects.

17. *Corinth* XVIII.3, 79-80, 159-161. In this area pottery was generally more abundant than earth.

This was used both as filling for the room's successive clay floors and was collected in a pit against the east wall, a detail to which I shall return below.

At the west end of the court lay the chief cult building for the Archaic and Classical sanctuary, the *Oikos* (fig. 4). Its rather non-descript name was chosen because of its unconventional plan. Of its first phase, dated to the first half of the 6th century B.C., there remain parts of the north and east exterior walls, both built of fieldstones.¹⁸ In addition, a bench, 0.60 m. wide of earth and fieldstones, stood against the interior face of the east wall. This provided a resting surface for votive offerings or perhaps seats for those participating in ritual activities. Around 550 B.C. or shortly thereafter the *Oikos* was rebuilt further to the east along sturdier lines, as shown by its single surviving north wall constructed of ashlar limestone blocks.¹⁹ Cuttings for the remaining sides allow us to reconstruct a building 6.50 m. square, consisting of a single large room that was probably entered from the east. Although no internal bench is documented in this phase, one can probably be restored based on the earlier example. A pair of rock cuttings roughly centered in the room may belong to some feature of it or may date to a much a later phase of the Middle Terrace. As in many sanctuaries of Demeter and Kore that were founded in the Archaic period, the main cult building, then, was not a canonical temple but a large enclosure, presumably roofed, although the interior span is rather large.²⁰ In the 6th and 5th centuries B.C. the *Oikos* effectively blocked the west end of the court so that access to the court was confined to the eastern entrance in P:25 mentioned above. In all periods of the Sanctuary's use, however, the western end of the Middle Terrace from at least O-P:19 to O-P:12 was left unbuilt. Both this area and the higher Upper Terrace, would have been approached by a separate walkway to the west of the *Oikos* or by a continuation of the processional stairway.

In this area, directly south of the processional stairway at the base of the Upper Terrace, a deep well is cut into the bedrock in Q:19.²¹ Filled in Late Roman times, the well was cut sometime before then, but when is unknown.

18. *Corinth* XVIII.3, 56-57 and 65, fig. 9.

19. *Corinth* XVIII.3, 64-73.

20. Several decorated roof tiles could belong to both phases of this building. See *Corinth* XVIII.3, 466-467, nos. 69-71 (FA-547, FA-546, FA-542). If N. Winter is correct in her assumption that in the Archaic period, at least, only temples had decoration, then the *Oikos* must have had a roof.

21. For the well 1961-11, see *Corinth* XVIII.3, 332-336; *Corinth* XVIII.2, 132-133, lots 1945-1946. In addition, a few sherds of the 6th century A.D. may be evidence of later additions to the fill.

It points up one of the peculiarities of this site, however, the lack of a natural source of water. In addition to the well, a cistern was cut just to the northeast in P:20-21 either in Roman times or earlier,²² and three of the Greek dining rooms had their own cisterns.²³

Despite the large amount of material that was recovered from this site, virtually all of it was found in secondary contexts, that is, in fillings for subsequent building phases. This means that find-places for individual objects carry little meaning. Three features, however, give an idea of the way in which some kinds of votive offerings were deposited in the Sanctuary. These are shallow pits that were sunk into the ground and lined with stone. The earliest of these, Pit E, from the second quarter of the 5th century, is located in O-P:22 on the walkway that led to the entrance to the Middle Terrace.²⁴ It is built of field stones and limestone slabs against the north wall of the Oikos and measures 1.95 m. long, 0.90 m. wide, and 0.54 m. deep. When found, the pit had been filled with earth, discarded sherds, a stone amulet²⁵ and a fragmentary figurine, and had been covered with terracotta pan tiles. On its earth floor R. Stroud found six kalathiskoi, a black-glazed lekythos, one Attic black-figured oinochoe, two krateriskoi, and a small bowl.²⁶ All were intact except for the rims and handles of the lekythos and oinochoe. The slightly larger Pit A, which dates to the last quarter of the 5th century, lies on the Middle Terrace at Q:25, just south of the entrance to the Terrace and against the west side of Room E. Built in much the same way as Pit E, this one contained only seven intact kalathiskoi.²⁷ The third pit, Pit F, in O:21,²⁸ from the end of the 4th century B.C., had been emptied in the Roman period. All three pits lay along main routes of access to or on the Middle Terrace. For that reason it seems likely that worshipers to the site placed offerings in these pits before proceeding to the areas of sacrifice and worship.

Regrettably, we have lost whatever these pots once held, for it is unlikely that miniature vases were offerings in themselves. It is possible, for example,

22. Cistern 1964-1: *Corinth* XVIII.3, 327-332; *Corinth* XVIII.2, 135-137, lots 2099, 2100, 2109.

23. *Corinth* XVIII.3, 139, 180-181, 191.

24. *Corinth* XVIII.3, 163-167.

25. For the amulet (MF-12156), see Stroud 1968, 312, pl. 88:C; Bookidis and Stroud 1987, 17, fig. 16.

26. *Corinth* XVIII.1, 87-88, Group 4.

27. *Corinth* XVIII.3, 161-162; *Corinth* XVIII.1, 89-90, Group 5.

28. *Corinth* XVIII.3, 216-219, fig. 33.

that the kalathiskoi were filled with wheat, barley,²⁹ or even wool, since they regularly appear in vase-painting as wool baskets.³⁰ The lekythos or small oinochoe could have held perfume or drink. It is also unclear whether these were the only kinds of objects deposited in the pits. That other kinds of offerings may have been deposited is suggested by two more pits, the contents of which were more varied. One of these was found in Room E against its east wall in Q:26,³¹ the second in N:17-18.³² These represent collections of offerings that were buried beneath floors of rooms. Fragmentary roof tiles defined their perimeters, but they were generally less carefully constructed than the stone-lined pits and were not sealed with tiles. Largely fragmentary, the material here included larger vessels, figurines and other types of offerings. They suggest that the contents of the lined Pits A, E and F were periodically removed and reburied. This would, perhaps, explain why so little was found in the latter.

So far, then, we can reconstruct the route that worshipers took from the end of the 7th to the end of the 4th centuries B.C. Before the construction of the central processional stairway, they ascended the hillside, skirting the dining rooms to enter the Middle Terrace in P:25. With the construction of the stairway, a walkway was created just north of the Middle Terrace. As the worshipers walked along this path, they could place their small offerings in the ground in Pit E or, once within the limits of the Terrace, in Pit A. Presumably, larger votive offerings would have been handed over to the priestesses within the confines of the Middle Terrace. From there they could ascend the steps to attend the sacrifice of small pigs, or process toward the Oikos at the western end of the terrace. How the Oikos functioned, however, is unknown. It may have been open to the general public or simply reserved for the priestly staff.

A major earthquake wreaked much damage throughout the city of Corinth in the latter part of the 4th century B.C.³³ As a result, some areas like the Potters' Quarter on the western side of the city were abandoned; other parts of the city, like the Asklepieion, were rebuilt more substantial-

29. Grains of wheat and barley were found in 1994 in several dining rooms, and a large quantity of carbonized wheat formed part of the packing behind the central Roman temple. See Bookidis and Fisher 1974, 283-284, *Corinth* XVIII.3, 347-348, and Bookidis - Hansen - Snyder - Goldberg 1999.

30. See, for example, Oakley 2004, 24, fig. 5 and 45, fig. 15. Pausanias (8.42.11) speaks of wool being placed on the altar to Demeter at Phigaleia.

31. *Corinth* XVIII.3, 159; *Corinth* XVIII.1, 84-87, Group 3.

32. *Corinth* XVIII.3, 211-212; *Corinth* XVIII.1, 101-103, Group 8.

33. *Corinth* XVIII.3, 430-431; Williams and Fisher 1976, 115-117.

ly. In the Sanctuary a number of modifications were carried out, although the basic organization of the site remained the same (fig. 5). First, access to the Middle Terrace was changed. Near the top of the processional stairway a Doric propylon was built in N-P:19-20, thereby cutting off the earlier steps in that area.³⁴ At least two *horos* stones were then set up to define the west side of the stairway to the north of the Propylon, one in L:19, the second in N:19.³⁵ In this way access to the Middle Terrace was more closely controlled, and the terrace was given a more monumental appearance. To the east of the Propylon a long building, built of ashlar masonry, formed a screen wall for the Middle Terrace. At the west end of this building lay a small court, which was accessible only from the central stairway. Before passing through the propylon, worshipers could enter the court in order to deposit an offering in Pit F, much as they had in Pits E and A.³⁶ Thereafter, they could pass on to both Middle and Upper Terraces.

On the Middle Terrace all of the basic cult features of the Archaic and Classical Terrace were dismantled and covered over. The long building, the so-called Trapezoidal Building, was constructed in N-P:20-25 on top of the lines of the earlier terrace walls, Oikos north wall, and walkway.³⁷ Divided into three rooms, the building faced south toward the central court, which was now enlarged to extend continuously from P-Q:24 to at least O-P:12. At the building's east end a deep pit B was created for burnt sacrifices.³⁸ This measured 1.00 m. by 0.85 m. by 1.00 m. deep when excavated and was lined with ashlar blocks. In this pit were found quantities of ash, bones of pig, sheep and goat, and pottery, some of it whole.³⁹ Although frequent fires had scarred the walls of the pit, not all of the animal bones had been burned. With the construction of the Trapezoidal Building, the Oikos was dismantled; on the Middle Terrace no other structure seems to have replaced it. For that reason, a small building near the top of the Upper Terrace in S-T:16-17 is suggested

34. *Corinth* XVIII.3, 219-229, fig. 33.

35. *Corinth* XVIII.3, 200.

36. *Corinth* XVIII.3, 216-219.

37. *Corinth* XVIII.3, 235-243.

38. Pit B, *Corinth* XVIII.3, 240-245; for the filling of Pit B, *Corinth* XVIII.1, 96-100, Group 7.

39. As Pemberton's description in *Corinth* XVIII.1, 96 shows, the pottery comprised not only votives but drinking, pouring and cooking vessels. Somewhat problematic is the fact that the pottery found in this pit dates no later than the first half of the 3rd century and yet the building functioned until 146 B.C. Possibly, therefore, the pottery does not reflect the actual period of the pit's use but was gathered up from earlier deposits. This sort of stratigraphy is not uncommon in the Sanctuary.

to have been its successor.⁴⁰ Thoroughly destroyed, that building is represented only by a series of bedrock cuttings. While its outlines can be restored, its interior disposition and use cannot be determined with any certainty. On the Middle Terrace the eastern limits of the central court were set by a new room in P-Q:25, Room A, just west of Room E. This effectively blocked the original entrance to the Middle Terrace as well as the earlier stairway to the sacrificial terrace.⁴¹ As with Room E, however, the function of this room is unknown.

There are two other aspects of worship that are attested in the Sanctuary. The first of these involved spectators. On the steep Upper Terrace at some point in the site's Greek history, eleven steps were cut into the exposed bedrock in the center of that terrace in R:19-20.⁴² Too shallow for sitting, these could have given standing room for participants in some sort of ritual, while also giving access to a small theater to the southeast in S-T:21 and the proposed Hellenistic temple mentioned above in S-T:16-17 to the southwest. The theater consisted of a small cavea with six high, rock-cut steps that provided seating for roughly 85 people.⁴³ Facing onto the central court of the Middle Terrace below, the theater argues for the execution of dances or 'dromena' connected with initiation or mysteries of some sort.⁴⁴ The discovery on the Upper Terrace of several miniature and one large mask with Dionysiac themes may reflect the god's participation in these rites.⁴⁵ Regrettably, all of these steps are simply cut from the rock and cannot therefore be dated. In *Corinth* XVIII.3, R.S. Stroud and I picked the most conservative solution and placed the central steps in the late 5th century B.C., the theater in the Hellenistic period. Nevertheless, all could have been cut at an earlier date.

The second aspect of worship consists of ritual dining, the facilities for which dominate the site. The Lower Terrace of the Sanctuary was covered

40. *Corinth* XVIII.3, 267-271.

41. *Corinth* XVIII.3, 248-251.

42. *Corinth* XVIII.3, 256-260.

43. *Corinth* XVIII.3, 260-266. The estimate is based on our experiments with seating workmen in the theater.

44. A small level area at the base of the cavea would also have provided limited space for presentations. A long wall originally ran across the width of the Upper Terrace from R:15 to S:23. Quite possibly, a walkway retained by this wall connected the small temple in S-T:16-17 to the theater, so that ritual objects stored in the building could be displayed to the viewers. See *Corinth* XVIII.3, 258.

45. *Corinth* XVIII.4, 113, C273 (MF-73-3), pl. 22, and p. 332. For the mask, see also Bookidis and Stroud 1987, 27, fig. 27.

with rows of small dining halls.⁴⁶ Beginning in the second half of the 6th century B.C. as simple one-room structures with built couches, these soon expanded both in number and form. By the late 5th century, the dining room was augmented with bathing rooms, kitchens and sitting rooms. Small in scale, the dining halls differ from large complexes that accommodated many diners, as at Troizen⁴⁷ and Epidaurus.⁴⁸ In Corinth each building was a self-contained unit that served no more than eight to nine banqueters, if only one diner reclined on a couch. The kitchens were furnished with hearths for cooking and, in a few cases, with reservoirs for the provision of water. Initially, these dining rooms were confined to the area south of the road. In the late 5th century, however, they began to extend below the road, a point to which I will return below. By the end of the 4th century B.C. the earlier buildings, built with fieldstones, had been replaced with larger ones of ashlar masonry, which regularly had a kitchen and sitting room in addition to the dining room. Again, however, the number of diners was the same.⁴⁹

Before turning to more recent work, I would like to review quickly the kinds of dedications that were brought to the Sanctuary. Pottery exceeds all other categories by far, among which votive miniatures abound from the second half of the 7th century B.C. and on.⁵⁰ In the Archaic and Classical periods the kalathiskos is the most common shape, followed by the kotyliskos and the krateriskos. Although the kalathiskos continues to be dedicated in the Hellenistic period, it is less popular than the miniature hydria.⁵¹ But larger drinking vessels, bowls, plates, coarse and cooking wares are abundant. Lamps with both single and multiple nozzles generally preserve evidence of burning, thereby suggesting that nocturnal rituals formed a part of the festival.⁵² Over 24,000 fragments of terracotta figurines were found. Of these roughly 1800 are of Archaic or Lingering Archaic styles, the remainder

46. In addition to the descriptions of individual buildings in *Corinth* XVIII.3, the dining rooms are discussed more generally in Chapter 14, 393-413.

47. Frickenhaus 1917, 114-118.

48. Tomlinson 1969, 106-117.

49. For the way in which these dining rooms may have been used for at least some of the festivals, see Bookidis 1990 and 1993.

50. The pottery is published in *Corinth* XVIII.1.

51. See *Corinth* XVIII.1, 103-105, Group 9, for a Hellenistic dump of hydrias on the terrace of the theater.

52. To date I have counted 2000 fragments of lamps in roughly half of the context material saved from the excavations. A final count and publication of the lamps is being prepared by the author for a future fascicle of *Corinth* XVIII.

Classical and Hellenistic.⁵³ Between 132 and 147 large-scale statues in terracotta chiefly depict draped and nude youths.⁵⁴ Apart from a few marble statuettes, there is little in the way of stone sculpture before the Roman period, but this is typical of Corinth as a whole. Bronze and terracotta jewelry, toys such as knucklebones (*astragaloi*) and spinning tops are common. A variety of handles attest to the dedication of large bronze vessels. Perhaps as many as six bronze strigils may reflect some association with the terracotta statues of nude males. Well over 100 loomweights, both very small and large, give support to Demeter's epithet as *Epoikidia*, or having to do with the household. Although *kernoi* of Eleusinian type have not been found, many small trays with small cups may have served a similar purpose,⁵⁵ together with ring-vases with multiple miniature vessels placed on them. Generally, speaking, apart from the large-scale terracotta sculptures, the finds fit the pattern of dedications found in other sanctuaries to the two goddesses.⁵⁶

This summary description presents the Sanctuary as it was known at the time of its publication in 1997. Two events have altered or added to that picture. In 1994 I carried out a small excavation together with J. Hansen and L. Snyder of the Wiener Laboratory of the American School in Athens. Our purpose was to determine what had been eaten in the dining rooms.⁵⁷ The excavations extended the number of dining halls from ca. 43 to 48 by adding more rooms to the east of the existing boundaries. Through water-sieving we were able to identify at least some of the foods consumed in those rooms, namely: young pigs, small fish, sea urchins, barley, wheat, lentils, vetch, peas, chickpeas, olives, figs, grapes and pomegranates. Most recently, E. Margariti of the Wiener Laboratory has reexamined the one well-preserved grape and has concluded that it must have been fresh when dropped. Together with the figs and pomegranate, the fresh grape suggests that at least one of the festi-

53. No more than 29 figurines could be assigned to the Roman period. *Corinth* XVIII.4, 311-319.

54. *Corinth* XVIII.5, forthcoming. For the best preserved of these, see Bookidis 1988. The statues are, for the most part, between half and three-fourths life-size and date from 6th through the 4th centuries B.C.

55. Ath. XI 476, e-f, quoting Polemon on *kernoi*, lists the following substances that were placed in the cups: white poppy-heads, wheat, barley, peas, vetches, olives and lentils.

56. The Archaic figurines and the miscellaneous finds are at present under study for publication. Some idea of the kinds of dedications, however, can be found in Bookidis and Stroud 1987, and in Stroud 1965, 1968.

57. The results of those excavations are presented in Bookidis - Hansen - Snyder - Goldberg 1999.

vals celebrated in the Sanctuary took place in the late summer or early fall, quite likely the Thesmophoria.

More critical to our understanding of the Sanctuary has been a series of discoveries made more recently. Torrential rains in 2000 cut deep gullies in the northern slope of Acrocorinth to the east and northeast of the Sanctuary. In those gullies could be seen remnants of stone walls. The full implications of these walls became clear when, in 2001, the 25th Ephoreia of Byzantine Antiquities, later followed by P. Kasimis of the Fourth Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities was asked to test a plot of land some 75 meters to the northeast of the Sanctuary, near the base of the mountain.⁵⁸ Here the Services uncovered a row of four dining rooms that are identical to those found in the Sanctuary. Furthermore, by looking across these buildings one can see a suspicious hump in the ground that points to a continuation of similar structures to the west. When combined with the stumps of walls exposed by the rains, these new buildings suggest that dining rooms, in fact, extended from the Sanctuary down the mountainside to nearly its base.⁵⁹ This means that we could be speaking of 100 or more such buildings that filled at least this stretch of the north slope.

A number of questions remain unanswered from our work over the years. Most prominent of these, perhaps, relates to the sheer number of dining halls that have been excavated. These are without parallel. Are they all a part of the Sanctuary to Demeter and Kore or do they belong in part to neighboring cults? To date, no evidence has come to light of the other sanctuaries mentioned by Pausanias except for one dedication to Sarapis and Isis.⁶⁰ That was found in the flat land at the base of Acrocorinth northwest of the fountain of Hadji Mustapha. B. Bergquist once suggested that the dining rooms did not, in fact, form a part of the Sanctuary but were independent structures like permanent tents, built by wealthy Corinthians for ritual feasting.⁶¹ While this suggestion must be explored, I must express some hesita-

58. My thanks to Mrs. Kasimis for permission to include this material here.

59. It should be kept in mind that no boundary walls were found that might have contained the dining rooms of the Lower Terrace to either east or west. Furthermore, at the base of the mountain, perhaps 100 meters to the east of the Turkish fountain of Hadji Mustapha, just south of the modern car road, I saw stubs of outer walls and couch retaining walls projecting from the gullies caused by the rains. Regrettably, before these could be drawn or photographed, they were bulldozed by the local mayor to provide building stone for a project.

60. With regard to Pausanias' citation of nine other sanctuaries, evidence is confined to a small marble tripod base of Hellenistic date, inscribed to Sarapis and Isis, that was found in a cistern. See *Corinth* XVIII.3, 6, and *SEG* XXVII, 34 with earlier bibliography.

61. The suggestion was made at the *Sympotica* conference held in Oxford in 1985.

tion in accepting it. I would question whether individual families could have owned land on Acrocorinth when all of the existing information argues for more public use of the area. The monumental staircase in J:20-N:20 respects the dining halls, for the landings correspond to entrances to those structures. I would also point to the number of dining rooms that share party walls and that therefore suggest broader building projects than just that of one family.⁶² Other possibilities must be explored, such as the leasing of land owned by the Sanctuary, or the leasing of buildings erected by the Sanctuary. Nevertheless, the issue is of considerable importance for our understanding of what exactly comprised the Sanctuary.

Worship was imposed on a site already in use for some 400 years. What brought about the change in function from farming or animal husbandry to cult? Why was this spot chosen when sources of water are nowhere near at hand? This lack of water must have been as critical to the Mycenaeans as to the Archaic Corinthians. Furthermore, the exposed mountainside is buffeted by strong winds in winter months, which make it an inhospitable place to live. Is it possible that some sort of local myth grew up around the Mycenaean house, the walls of which must still have been visible in the 8th century? Or should we expect no such etiology?

How can we explain the separation of the Hellenistic temple in S-T:16-17 from sacrificial pit B in P:24-25? Is our identification of either of these structures incorrect? The floor of Pit B must have lain a good 2.00 m. below the floor of the Trapezoidal Building. Despite the fire-scarred walls, abundant ash and partially burnt bones of different animals, is it possible that Pit B was not the primary place of sacrifice? One thinks of the *megara* into which pigs were thrown prior to the celebration of the Thesmophoria. But we have no reason to expect fires and ash from the few sources that discuss them.⁶³ Furthermore, if we are correct in our interpretation of the two field-stone foundations in Area D as cores of altars, then should we expect raised altars in the Hellenistic period in addition to Pit B? Why is there no Archaic or Classical predecessor to Pit B?

To what extent was food for the communal meals prepared in the individual dining rooms? Many terracotta offering trays or *likna* preserve like-

62. Most striking in this respect are the two rows of buildings that extend from K-L:21-22 to L:26-27 and M-N:20-26. For these, see *Corinth* XVIII.3, 25-32, 102-121.

63. Schachter (1992, 15) has suggested that the small pits A and E functioned as *megara*. They are, however, too small and too shallow. Clinton 1988, 72-77, has identified as *megara* three, 7.00 meter - deep shafts abutting the porch of the Telesterion at Eleusis.

nesses of cakes and other foods that were offered to the goddesses.⁶⁴ These could have been brought ready-made to the Sanctuary. A number of the dining rooms, however, contained hearths. There were also large quantities of cooking ware, both stew pots for boiling and casseroles for frying. These come in different sizes but none is very large.⁶⁵ Several grinding stones could have been used for grinding wheat. Among the residues of food recovered from the rooms clearly more was consumed than just the sacrificial pig. Did those attending the festival bring their own provisions? Here it is useful to recall the Chologos inscription with its list of foods to be provided for the Thesmophoria by two *archousai*.⁶⁶ Who prepared the foods and at what stage in the ceremonies? Do we envisage a body of slaves who worked while their mistresses followed the rituals, or do we assume that the participants retired to the dining rooms at some stage to make the preparations? If the dining rooms did not belong to individual families but to the Sanctuary, how did the participants choose where to eat? Was organization based on family or tribe or was it entirely random?

To what extent did deities other than Demeter and Kore participate in the cult? We have spoken of masks of Dionysos, found in the Upper Terrace. In addition, his name appears on a terracotta plaque.⁶⁷ Because the existing evidence for him dates primarily to the 4th century B.C., it is unclear whether he participated in the cult from its beginning or was a later addition. Among the Classical and Hellenistic figurines are images of Aphrodite, Artemis, the Nymphs, Eros, and less securely, perhaps Athena and Cybele.⁶⁸ The presence of some of these deities is not surprising, given their association with the myth of Persephone's rape. But numerous figurines of horse-and-riders may also offer possible references to a hero cult.⁶⁹

A further question is raised by the different kinds of dedications. The small-scale figurines are overwhelmingly female. Female attendance is also attested in the large quantities of jewelry and loomweights that have been found. If our interpretation of the food remains is correct, with its implications of a late summer celebration of the Thesmophoria,⁷⁰ the dominant role

64. Brumfield 1997.

65. See *Corinth* XVIII.3, pl. 66:b, c for representative examples, and Bookidis 1993, 61, where their capacities are recorded.

66. *IG* II² 1184; *LSS* 208-209, no. 124.

67. See Stroud 1968, 328-330, pl. 98:h-k; Bookidis and Stroud 1987, 27, fig. 28.

68. *Corinth* XVIII.4, 327-333, especially 328.

69. For a discussion of these, see *Corinth* XVIII.4, 332-333.

70. It should be kept in mind, however, that there are no *testimonia* that refer to the cel-

of women is even more marked. Yet, men's names appear on five dedicatory graffiti on pottery. Among the votive offerings are a few bronze strigils, a model terracotta helmet and several model shields. Most striking of all, the large-scale terracotta statues are predominantly those of youths, both nude and semi-draped. How do we explain these differences, and how do the male statues relate to Demeter and Kore? Obviously, more than one festival could have been celebrated in the Sanctuary, calling for different levels of participation, but the statuary is still perplexing.

Finally, over the centuries changes can be seen in the dedication of votives. Pottery is most abundant in the Archaic and Classical periods, declining in Hellenistic times. The kalathiskos, which is the principal votive offering in the late 7th to 4th century B.C., drops drastically in frequency in the Hellenistic period, as it is replaced in popularity by the miniature hydria. In contrast to the pottery, numbers of terracotta figurines are relatively slight in the Archaic period but most abundant in the 4th century B.C.⁷¹ Loomweights too seem most frequent in the Classical period with very few from Hellenistic times. Until the chronology of the miscellaneous finds is worked out, we cannot say whether similar patterns are reflected in jewelry, toys and other such categories. Nevertheless, it is important to understand why these changes came about and whether they reflect similar trends in other sanctuaries dedicated to these two goddesses.

These are some of the more important questions that remain for us to consider as we continue to work on what was, after Eleusis, one of the largest sanctuaries to these deities as yet excavated in Mainland Greece. It is hoped that with the publication of the small finds, preparation of which is now underway, the Archaic figurines, Greek lamps, animal bones, inscriptions and graffiti, and stone sculpture, some further light will be shed on these issues. It is more likely, however, that these studies will raise even more queries.

eboration of the Thesmophoria at Corinth. It is also possible that the festival was a local one for both women and men.

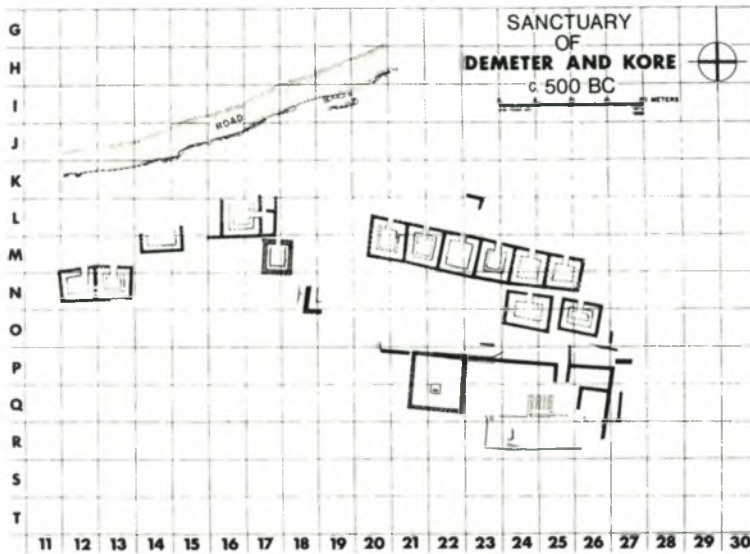
71. *Corinth* XVIII.4, 2-3.

BIBLIOGRAPHY

- Béguignon Y., 1958. Déméter, déesse acropolitaine, *RA*, 149-177.
- Bookidis N., 1969. The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report III: 1968, *Hesperia* 38, 297-310.
- Bookidis N., 1988. Classicism in Clay, *Πρακτικά του XII Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, Athens, 18-21.
- Bookidis N., 1990. Ritual Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth. Some Questions, in Murray O., ed., *Sympotica: A Symposium on the 'Symposion'*, Oxford, 86-94.
- Bookidis N., 1993. Ritual Dining at Corinth, in Marinatos N. and Hägg R., eds., *Greek Sanctuaries: New Approaches*, London, 45-61.
- Bookidis N. and Stroud R.S., 1987. *Demeter and Persephone in Ancient Corinth*, *Corinth Notes* 2, Princeton.
- Bookidis N. - Hansen J. - Snyder L. - Goldberg P., 1999. Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth, *Hesperia* 68, 1-54.
- Brumfield A., 1997. Cakes in the Liknon: Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, *Hesperia* 66, 147-172.
- Clinton K., 1988. Sacrifice in the Eleusinian Mysteries, in Hägg R. - Marinatos N. - Nordquist G.C., eds., *Early Greek Cult Practices. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, Stockholm, 69-80.
- Cole S.G., 1994. Demeter in the Ancient Greek City and its Countryside, in Alcock S.E. and Osborne R., eds., *Placing the Gods*, Oxford, 199-216.
- Corinth XVIII.1 = E.G. Pemberton, *The Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth: The Greek Pottery*, Princeton 1989.
- Corinth XVIII.2 = K.S. Slane, *The Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth: The Roman Pottery and Lamps*, Princeton 1990.
- Corinth XVIII.3 = N. Bookidis and R.S. Stroud, *The Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth: Topography and Architecture*, Princeton 1997.
- Corinth XVIII.4 = G.S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*, Princeton 2000.
- Corinth XVIII.5 = N. Bookidis, *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Sculpture*, forthcoming.
- Frickenhau A., 1917. Griechische Bankethäuser, *Jdl* 32, 114-133.
- Oakley J.H., 2004. *Picturing Death in Classical Athens*, Cambridge.
- Pfaff C., 1999. The Early Iron Age Pottery from the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth, *Hesperia* 68, 55-134.
- Rutter J., 1979. The Last Mycenaeans at Corinth, *Hesperia* 48, 348-392.
- Schachter A., 1992. Policy, Cult, and the Placing of Greek Sanctuaries, in Schachter A., ed., *Le sanctuaire grec: Entretiens sur l'antiquité classique* 37 (Aug. 20-25, 1990), Geneva, 1-57.
- Stroud R.S., 1965. The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report I: 1961-1962, *Hesperia* 34, 1-24.
- Stroud R.S., 1968. The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report II: 1964-1965, *Hesperia* 37, 299-330.
- Tomlinson R.A., 1969. Two Buildings in Sanctuaries of Asklepios, *JHS* 89, 106-117.
- Williams C.K., II and Fisher J.E., 1976. Corinth, 1975: Forum Southwest, *Hesperia* 45, 99-162.

Fig. 1. General view from north.

Period Plan: ca. 500 B.C.

Fig. 2. Plan ca. 500 B.C.

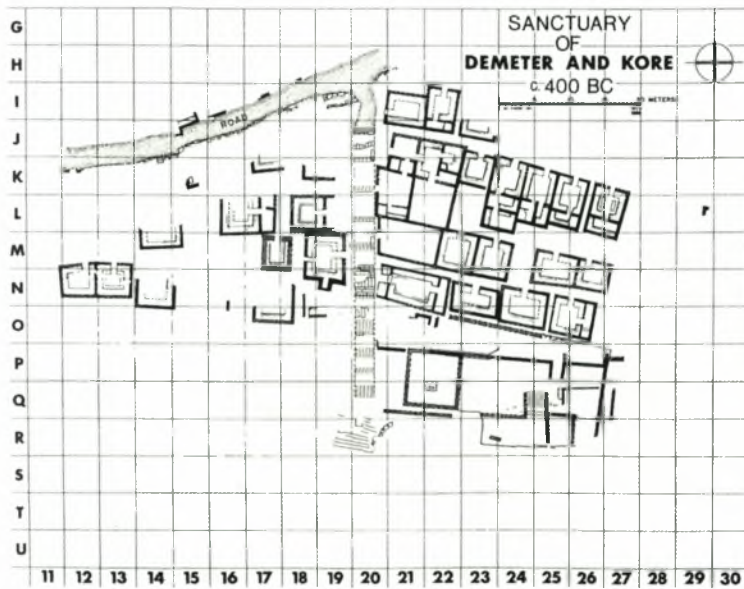

Fig. 3. Plan ca. 400 B.C.

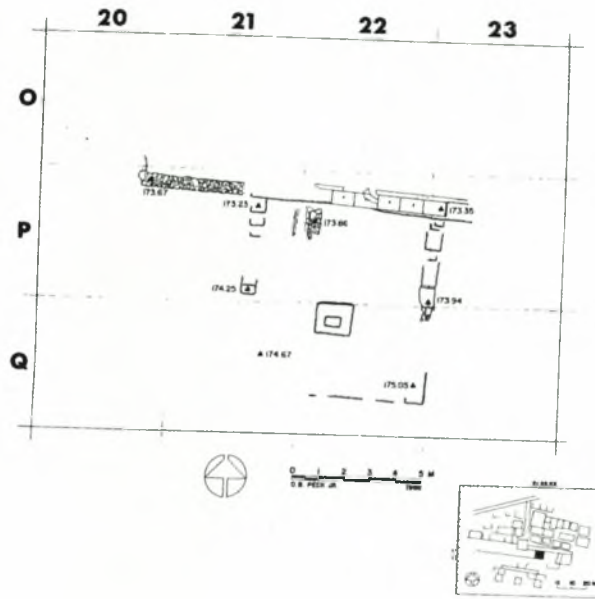

Fig. 4. Oikos.

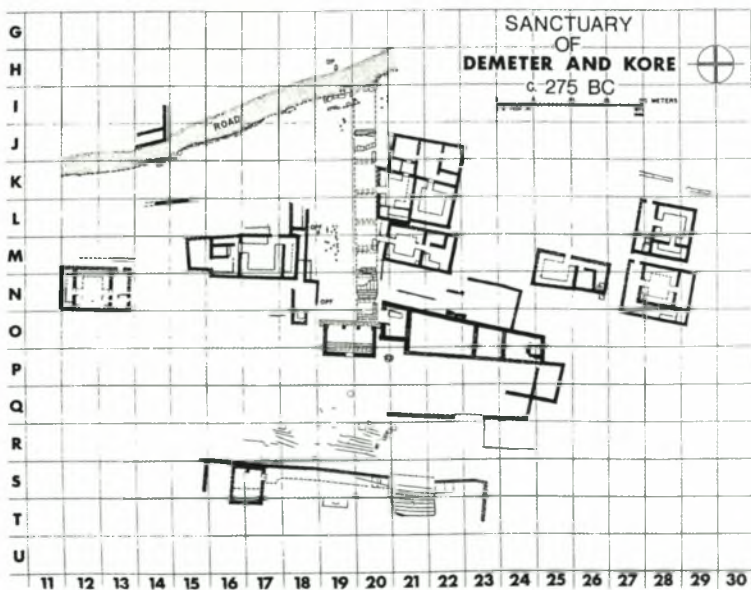

Fig. 5. Plan ca. 275 B.C.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΣΤΗΝ ΑΧΑΪΑ

Μιχάλης Πετρόπουλος

Μία από τις κυρίαρχες λατρείες στην Αχαΐα ήταν αυτή της Δήμητρας, όπως φαίνεται από το επίθετο *Παναχαΐα*, το οποίο της είχε αποδοθεί. Παρά το γεγονός αυτό, όμως, από τις δώδεκα πόλεις που απάρτιζαν την Αχαϊκή Δωδεκάπολη, η Δήμητρα λατρευόταν, σύμφωνα με τις πηγές, σε τέσσερις, στην Πάτρα, το Αίγιο, τη Βούρα και την Πελλήνη, ενώ από αρχαιολογικά ευρήματα φαίνεται ότι λατρευόταν και στη Δύμη (εικ. 1).

Στην **Πάτρα** και παρά το παραλιακό άλσος, με το οποίο κατά τον Πausανία βρισκόταν σε επαφή,¹ υπήρχε ιερό της με τρία αγάλματα. Τα δύο παρίσταναν τη Δήμητρα και την Κόρη όρθιες, ενώ το τρίτο τη Γαΐα καθιστή. Τα τρία αυτά αγάλματα αποτελούσαν μία Ιερή Τριάδα και βεβαίως ο συσχετισμός με αυτό που προστάτευε η Δήμητρα, δηλαδή τη γεωργική παραγωγή, είναι εμφανής. Η ίδρυση άλλωστε τριών προϊστορικών πολιχνών, της Αρόης, της Άνθειας και της Μεσάτιδος, στο χώρο που κατέλαβε μεταγενέστερα η Πάτρα, και οι μύθοι που ετυμολογούν τα ονόματά τους, δείχνουν καθαρά ότι η Δήμητρα λατρευόταν ήδη στην Αχαΐα πριν από τα ιστορικά χρόνια, λατρεία η οποία κατά το μύθο ήλθε από την Ελευσίνα.² Συγκεκριμένα ο Εύμηλος,³ ο πρώτος αυτόχθων βασιλιάς της Πάτρας, δέχθηκε την επίσκεψη του εποχούμενου σε άρμα, που έσυραν δράκοντες, Τριπτόλεμου,⁴ γιου του Κελεού, ο οποίος του δώρισε τον ήμερο καρπό, δηλαδή το σιτάρι, και τον διδάξε πώς να συνοικίσει μία πόλη, την οποία ο Εύμηλος ονόμασε Αρόη από

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τις συναδέλφους Λουΐζα Περάτη, Στέλλα Νεστορίδου και Ευγενία Πουλημένου, που επέβλεψαν την ανασκαφή της Θέας και μαζί τους θα γίνει η τελική δημοσίευση.

1. Πaus. VII 21, 11-12. Herbillon 1929, 27-37. Lafond 1998, 198.

2. Herbillon 1929, 32.

3. Πaus. VII 18, 2-5.

4. Mylonas 1961, 20-22.

την άροση (προφανώς για την καλλιέργεια του σίτου) της γης. Αλλά ενώ η άροση είχε ολοκληρωθεί και ο Τριπτόλεμος κοιμόταν, ο Ανθείας, ο γιος του Ευμήλου, έξεψε στο άρμα του Τριπτόλεμου τους δράκοντες και προσπάθησε να σπείρει ο ίδιος. Έπεσε, όμως, από το άρμα και σκοτώθηκε. Τότε ο Ευμήλος, μαζί με τον Τριπτόλεμο, συνοίκισαν μία δεύτερη πολίχνη, την οποία προς τιμήν του θανόντος ονόμασαν Άνθεια. Τέλος ίδρυσαν και μία τρίτη πόλη, τη Μεσάτι, η οποία έλαβε αυτό το όνομα γιατί βρισκόταν ανάμεσα στις δύο άλλες. Όμως, στις τρεις αυτές πολίχνες, κατά τον Πausανία, η κυρίαρχη θεότητα δεν ήταν η Δήμητρα, όπως θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε, αλλά ο Διόνυσος, ο οποίος λατρευόταν ως Αροεύς, Ανθεύς και Μεσατεύς αντίστοιχα.⁵ Μάλιστα, κατά τον τοπικό μύθο, ο Διόνυσος ανατράφηκε στη Μεσάτι και εκεί τον βρήκαν και τον επιβουλεύτηκαν οι Τίτανες, οι οποίοι τον διαμέλισαν και έφαγαν ολόκληρο το σώμα του εκτός από την καρδιά του.⁶ Αυτές οι τρεις προϊστορικές πολίχνες είχαν ιδρυθεί από τους Ίωνες, οι δε Αχαιοί της Σπάρτης, όταν έφθασαν στην περιοχή διωγμένοι από τους Δωριείς, έδωξαν με τη σειρά τους τους Ίωνες, οι οποίοι κατέφυγαν στα παράλια της Μ. Ασίας, όπου ίδρυσαν την Ιωνική Δωδεκάπολη, σε ανάμνηση των δώδεκα πόλεων που άφησαν πίσω τους στην έως τότε ονομαζόμενη Ιωνία και αργότερα από τους Αχαιούς Αχαΐα. Οι Αχαιοί της Σπάρτης είχαν επικεφαλής τον Πρευγένη και τον Πατρέα, οι οποίοι κατά το μύθο ίδρυσαν την Πάτρα με τη συνένωση των τριών ιωνικών πολιχνών, με κέντρο την Αρόη, που είχαν ήδη ως κοινή λατρεία αυτήν της Αρτέμιδος Τρικλαρίας.⁷

Στο παραλιακό ιερό της Δήμητρας στην Πάτρα, αν και η συμπαρουσία της Γαίας θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι εδώ τελούνταν και *Θεσμοφορία*, υπόθεση που ενισχύεται και από την ύπαρξη κοντά στο ιερό, της υπόγειας σπηλαιώδους μαντικής πηγής της, αφού υπόγεια σπήλαια χρησιμοποιούνται στις τελετές των Θεσμοφοριών,⁸ εντούτοις από καμία αρχαία πηγή δεν αναφέρεται κάτι σχετικό.⁹ Σε λατινική επιγραφή της Πάτρας, που δεν βρέθηκε όμως στο χώρο του ιερού της, αλλά μακριά και συσχετίστηκε με το παραλιακό ιερό της Δήμητρας, η λατρεία της τελευταίας εξισώνεται με εκείνην της ρωμαϊκής *Mater Ceres-Μητέρας Δήμητρας*, που αντιστοιχεί στη Δήμητρα Κουροτρόφο και θεωρείται ως διάδοχος της αρχαιότερης λατρεί-

5. Πaus. VII 21, 6.

6. Και σε αυτόν το μύθο αναγνωρίζεται ελευσινιακή επιρροή: Herbillon 1929, 32.

7. Πaus. VII 18, 5-6. VII 19,1.

8. Burkert 1993, 496-504, και ιδιαιτέρως 408. Clinton 1993, 114.

9. Και οι σύγχρονοι μελετητές των λατρειών αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην υδρομαντεία και δεν συσχετίζουν καθόλου το περιβάλλον ως χώρο Θεσμοφοριών. Βλ. σχετικά και Osanna 1996, 118-120, με όλες τις σχετικές αναφορές.

ας της Γαίας.¹⁰ Η λατρεία της Γαίας, κατά τον Herbillon, έναν από τους πρώτους και ιδιαίτερα σημαντικούς μελετητές των λατρειών της Πάτρας, καθιερώθηκε λόγω των συχνών σεισμών από τους οποίους υποφέρει η παραλιακή Αχαΐα¹¹ και στο γεγονός αυτό αποδίδει και την παρουσία του αγάλματος της μαζί με εκείνα της Δήμητρας και της Κόρης¹². Κουροτρόφος, όμως, θεά, σχετιζόμενη με τα δρώμενα της τελευταίας ημέρας των Θεοδοφοριών, που ήταν αφιερωμένη στα παιδιά, αναφέρεται στις *Θεοδοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη.¹³ Η μαντεία στο υπόγειο σπήλαιο αφορούσε μόνον αρρώστους και γινόταν με τη βοήθεια κατόπτρου. Συγκεκριμένα ο ασθενής έδενε με νήμα το κάτοπτρο και το κατέβαζε έως την επιφάνεια του νερού. Κατόπιν προσευχόταν στη θεά, έκαιγε θυμίαμα και κοιταζόταν στο κάτοπτρο. Ανάλογα με την εικόνα του ειδώλου του, ζωντανού ή νεκρού, ο ασθενής πληροφορούνταν για την πορεία της ασθένειάς του.¹⁴ Η πρακτική αυτή, δηλαδή της ρίψης και άντλησης, όπως εδώ του κατόπτρου, θυμίζει τις ανάλογες τελετές των Θεοδοφοριών με τη ρίψη και άντληση σε χάσματα της γης των χοίρων της θυσίας. Η πηγή αυτή ταυτίζεται με το αγίασμα του σημερινού παραλιακού ναού του Αγίου Ανδρέου (εικ. 2), στην περιοχή που πρέπει να εκτεινόταν το αρχαίο παραλιακό άλσος, και η οποία έχει ήδη περιγραφεί από τον Κυριακό τον Αγκωνίτη.¹⁵ Η κάθοδος προς το αγίασμα καλύπτεται από καμαροσκεπή οροφή, πιθανώς των ρωμαϊκών χρόνων, και έως πρόσφατα ήταν το μόνο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο από τη λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα, ενώ από άλλη ρωμαϊκή πατρινή επιγραφή, γνωρίζουμε και το όνομα μιας ιέρειας της,¹⁶ η οποία, όμως, αναθέτει κάτι στην Άρτεμι, πιθανώς μία εικόνα της, πράγμα που εμμέσως δείχνει ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο οι λατρείες της Δήμητρας και της Αρτέμιδος συνενώνονται.¹⁷ Κινητά ευρήματα εξάλλου της ρωμαϊκής περιόδου, όπως σείστρα π.χ., σε τάφο, προφανώς ιέρειας της Ίσιδος,¹⁸ υποδηλώνουν λατρεία της τελευταίας στην Πάτρα, παρά το γεγο-

10. Herbillon 1929, 35.

11. Herbillon 1929, 31.

12. Herbillon 1929, 29. Rizakis 1995, 183, αρ. 272. Rizakis 1998, 89, αρ. 9.

13. Αρ. *Θεσμ.*, 260. Clinton 1993, 114-115. Ειδώλια Κουροτρόφων έχουν βρεθεί και στο ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, Κόκκου-Βυρίδη 1999, 110.

14. Πaus. VII 21, 12.

15. Bodnar 1960, 33.

16. *Cornufic[ia]/Gn(aei) f(ilia) Modesta/polos Cerer(is) Dianam/s(ua) p(ecunia) consecra-/vit*: Rizakis 1998, 86, αρ. 6. Πρόπολος αποκαλείται και η ιέρεια της Δήμητρας στην Ελευσίνα, Μάντης 1990, 47, σημ. 170. Για το ρόλο των ιερειών, αλλά και του ιερατείου και των υπεύθυνων για τις τελετές της Δήμητρας, βλ. Clinton 1974. Pakkanen 1996, 36-39.

17. Herbillon 1929, 35.

18. Πετρόπουλος 1999, 41.

νός ότι δεν αναφέρει κάτι σχετικό ο Πausanias. Η Ίσις ταυτίζεται τη ρωμαϊκή περίοδο με τη Δήμητρα¹⁹ και είναι πιθανόν ότι λατρευόταν είτε στον κοιντό προς τη μαντική πηγή ναό του Σέραπη,²⁰ αφού ενσωματώνεται η λατρεία της με τη δική του ήδη από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. στην Αθήνα²¹, είτε στο ναό της Δήμητρας, είτε σε κάποιο δικό της ιερό.

Στο **Αίγιο**, τη σημαντικότερη πόλη της Αχαΐας καθόλη τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου και έως τα ρωμαϊκά χρόνια, όταν η Πάτρα αναδείχθηκε σε κυρίαρχη πόλη λόγω της σημασίας του λιμανιού της για την επικοινωνία με τη Δύση, υπήρχαν δύο ιερά. Το ένα ήταν αφιερωμένο στην Κόρη²² και το άλλο στη Δήμητρα *Παναχαΐα*.²³ Για το ιερό της Κόρης ο Πausanias δεν δίδει καμία λεπτομέρεια πέραν της απλής αναφοράς ότι βρισκόταν κοντά σε εκείνο του Ποσειδώνος.²⁴ Η Δήμητρα, ως προστάτις ολόκληρης της Αχαΐας, ήταν φυσικό να έχει το ιερό με το επίθετο *Παναχαΐα* στο Αίγιο, αφού η πόλη αυτή ήταν η πρωτεύουσα και του Α΄ Αχαϊκού Κοινού, μετά από την καταστροφή της Ελίκης από το σεισμό του 373 π.Χ., και του Β΄, που ιδρύθηκε το 280 π.Χ., και σε αυτήν λάβαιναν χώρα όλες οι συνελεύσεις του. Δυστυχώς ο Πausanias δεν μας παραδίδει καμία λεπτομέρεια ούτε για το ιερό της Παναχαΐας. Το γεγονός, όμως, ότι βρισκόταν δίπλα στο ιερό του Δία, του προστάτη του Κοινού που έφερε το επίθετο *Ομαγύριος* ή *Αμάριος* ή *Ομάριος*, διότι εκεί συγκεντρώνονταν οι αντιπρόσωποι των πόλεων, δίδει και στο επίθετο *Παναχαΐα* πολιτική μάλλον σημασία και η Δήμητρα φαίνεται ότι προστάτευε την ενότητα του Κοινού.²⁵ Προξενεί εντύπωση, πάντως, το γεγονός ότι Δήμητρα και Κόρη δεν λατρεύονταν στο ίδιο ιερό, αλλά ξεχωριστά. Οι μόνες, ενδεχομένως, ερμηνείες είναι είτε ότι τα δύο ιερά δεν ιδρύθηκαν ταυτόχρονα, είτε ότι ακριβώς λόγω της ειδικής πολιτικής σημασίας της Δήμητρας η λατρεία της έπρεπε να είναι ανόθευτη.

Ναός της Δήμητρας υπήρχε και στη **Βούρα**, πόλη όμορη της Ελίκης, που καταστράφηκε επίσης από το σεισμό του 373 π.Χ., αλλά που ανέκαμψε και δεν εξαφανίστηκε όπως η Ελίκη.²⁶ Ο Πausanias δεν δίνει μεν πληροφορίες για το τυπικό της λατρείας, αλλά αναφέρει ότι ο γλύπτης του αγάλ-

19. Mylonas 1961, 15, 276. Lafond 1998, 198. Pakkanen 1996, 79, 94.

20. Πετρόπουλος 2007α, 178.

21. Pakkanen 1996, 50.

22. Πaus. VII 24, 2.

23. Πaus. VII 24, 2.

24. Για την πιθανή θέση του ιερού στην πόλη, βλ. Osanna 1996, 203.

25. Ο Osanna 1996, 209-210 τη θεωρεί ομόλογη με την Ομαρία Δήμητρα της Χαλκίδος. Βλ. σχετικά και Rizakis 1995, 201, αρ. 305.

26. Πaus. VII 25, 9.

ματός της ήταν ο αθηναίος Ευκλείδης.²⁷ Δίδει επιπλέον λεπτομέρειες για το άγαλμά της, λέγοντας ότι και τῇ Δήμητρὶ ἐστὶν ἐσθῆς, το οποίο ενδεχομένως υπονοεί τη συνήθεια να προσφέρεται κατά τη γιορτή της θεότητας πραγματικό φόρεμα, ή ότι καλυπτόταν μόνιμα το άγαλμα με την εσθήτα, που θα θεωρούνταν ιερή, όπως συνέβαινε και με το άγαλμα της Ειλείθυιας στο Αίγιο.²⁸

Περισσότερες είναι οι λεπτομέρειες για τη λατρεία της Δήμητρας στην **Πελλήνη**, την ανατολικότερη πόλη της αρχαίας Αχαΐας, που σήμερα βρίσκεται στο Νομό Κορινθίας. Κατά τον Πausανία,²⁹ το ιερό της Δήμητρας βρισκόταν σε απόσταση 60 περίπου σταδίων από την Πελλήνη³⁰ και αποκαλούνταν Μύσαιον, γιατί το είχε ιδρύσει κάποιος Μύσαιος από το Άργος, και η ίδια η Δήμητρα έφερε για το λόγο αυτόν το επίθετο *Μυσία*. Μέσα στο Μύσαιον υπήρχε άλος με κάθε είδους δέντρα και πολλές πηγές νερού. Η γιορτή για τη Δήμητρα διαρκούσε επτά ημέρες. Την τρίτη ημέρα αποχωρούσαν από το ιερό όχι μόνον οι άνδρες, αλλά και τα αρσενικά σκυλιά, και οι γυναίκες που απέμεναν εκτελούσαν τη νύκτα τις καθιερωμένες για αυτές ιεροπραξίες. Την επόμενη, τέταρτη ημέρα, επέστρεφαν στο ιερό οι άνδρες και οι γυναίκες τους ενέπαιζαν και γελούσαν σε βάρος τους. Το ίδιο ακολούθως έκαναν και οι άνδρες σε βάρος των γυναικών. Ο Pausanias δεν αναφέρει τι γινόταν τις επόμενες τρεις ημέρες της γιορτής, όπως δεν λέει τι γινόταν και κατά τις δύο πρώτες ημέρες, αλλά συγκριτικά και με άλλα πολυήμερα Θεσμοφόρια, φαίνεται ότι η πρώτη ημέρα ήταν αφιερωμένη στην άνοδο στο ιερό και η δεύτερη στη νηστεία και την προετοιμασία.³¹ Το παιχνίδι ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες, η διακωμώδηση των τελευταίων, αλλά και ο αποκλεισμός τους από τη γιορτή, σχετίζονται με την *αισχρολογία*,

27. Για τη χρονολόγηση του αγάλματος στους μετά το τέλος του 3ου αι. π.Χ. χρόνους και τη σύνδεση του Ευκλείδη με τον Μεσσήνιο Δαμοφώντα, που δούλεψε επίσης στην Αχαΐα την περίοδο αυτή, βλ. Osanna 1996, 238. Για τη χρονολόγηση, βλ. Θέμελης 1993, 102-104 (η χρονολόγηση του συντάγματος της Λυκόσουρας προκύπτει από το ψήφισμα των Λυκόσουραίων για τον Δαμοφώντα).

28. Osanna 1996, 237-238. Rizakis 1995, 210, αρ. 319, όπου και η πλήρης βιβλιογραφία. Osanna 1996, 237-238.

29. Πaus. VII 27, 9. Bookidis 1993, 50. Osanna 1996, 289-291. Rizakis 1995, 228, αρ. 349.

30. Δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί ίχνη του ιερού. Γενικά, με βάση την αναγραφή της απόστασης από τον Pausanias και της τοπογραφίας, τοποθετείται κοντά στα σημερινά Τρίκαλα Κορινθίας, στους πρόποδες της Κυλλήνης και στην κοιλάδα του Τρικαλινού ποταμού (αρχαίος Σύθας, σύνορο Αχαΐας και Κορινθίας), Osanna 1996, 291.

31. Burkert 1993, 497-498. Clinton 1993, 113-115.

που αποτελούσε, μαζί με το άφθονο φαγητό και το πολύ ποτό, μέρος του τελετουργικού πολλών Θεσμοφορίων.³²

Ο ίδιος Μύσαιο είχε ιδρύσει και στην ιδιαίτερη πατρίδα του, το Άργος, ιερό της Δήμητρας Μυσίας. Ως προς την ερμηνεία του επιθέτου Μυσία υπάρχουν διάφορες υποθέσεις, αλλά αναφέρουμε τις δύο πιο πιθανές. Κατά τον Casadio³³ το επίθετο Μυσία στο Άργος πρέπει να κατάγεται από τοπωνύμιο, που έχει κοινή ρίζα με το ρήμα *μυῶ* και να σχετίζεται με τον τόπο της αργαγής της Κόρης. Κατά τον Eitrem³⁴ το επίθετο πρέπει να έχει άμεση σχέση με τα *Μυστήρια*. Ο αποκλεισμός των ανδρών δίδει στις γιορτές της Πελλήνης, όπως και στα άλλα Θεσμοφόρια, χαρακτήρα απόκρυφο, που για το λόγο αυτόν συχνά χαρακτηρίζονται ως *Μυστήρια*.³⁵ Επομένως είναι εύλογο να αποδώσουμε το επίθετο *Μυσία* στις μυστηριακές τελετές που θα τελούνταν.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, φαίνεται ότι υπάρχει αμεσότερη σχέση ανάμεσα στα δύο ιερά της Δήμητρας Μυσίας, δηλαδή της Πελλήνης και του Άργους, όχι μόνον εξαιτίας της ταυτότητας του επιθέτου, αλλά και από το γεγονός ότι η Ανατολική Αχαΐα, στην οποία ανήκε η Πελλήνη, τουλάχιστον έως τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια είχε στενότερες σχέσεις με τη Βορειοανατολική Πελοπόννησο και λιγότερες με τη Δυτική Αχαΐα. Υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός της Δυτικής Αχαΐας από την Ανατολική ήδη από τη μυκηναϊκή περίοδο, κατά την οποία η Ανατολική αποτελούσε μέρος της επικράτειας του Αγαμέμνονος. Αυτή η άμεση σχέση των δύο περιοχών εξακολούθησε και κατά τη Γεωμετρική εποχή³⁶ και τουλάχιστον έως τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.³⁷ Επομένως η λατρεία της Δήμητρας Μυσίας, πρέπει να είχε κοινά χαρακτηριστικά και στις δύο περιοχές και φαίνεται πιθανότερο ότι η συγκεκριμένη λατρεία ήλθε στην Πελλήνη από το Άργος και όχι το αντίστροφο, άλλωστε αυτό λέγει και ο Πausanias με την αναφορά στον Αργείο Μύσαιο. Η υπόθεση αυτή συμφωνεί και με την παράδοση που αναφέρει ο ίδιος, ότι κατά την κάθοδο των Δωριέων στην Πελοπόννησο οι Μυκηναίοι Αχαιοί του Άργους εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Πελοπόννησο, ύστερα

32. Το όνομα που δίδεται στα περιπαιχτικά αυτά ποιήματα είναι ο *ιάμβος*, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τον Αρχιλοχο. Η *ιάμβη* θεωρήθηκε μυθική μορφή, μία υπηρέτρια που διασκέδαζε τη θλιμμένη και νηστεύουσα Δήμητρα: Burkert 1993, 232, 496-502.

33. Casadio 1994, 314, σημ. 138.

34. RE XVI,1 (1933) 1188.

35. Burkert 1993, 497.

36. Petropoulos 2002, 157-158.

37. Ανακοινώσεις Ι. Δεκουλάκου, Α. Παπακώστα, Α. Βόρδου στην πρόσφατη Ζ' Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9/4/2005 (Πρακτικά υπό έκδοση).

από πολιορκία της Ελίκης.³⁸ Κατά τον ίδιο³⁹ στο ναό του Άργους υπήρχαν τα ξύλινα ξόανα της Δήμητρας, της Κόρης και του Πλούτωνος, αναφορά που εμμέσως υποδηλώνει την παλαιότητα της συγκεκριμένης λατρείας. Στο ιερό της Πελλήνης, ενδεχομένως, ελλείπει σχετικής πληροφόρησης, φαίνεται ότι λατρευόταν μόνον η Δήμητρα. Αλλά και στο Αίγιο διαπιστώνεται η σχέση Αιγιάλειας-Άργους, αφού εκεί λατρεύονται οι *Θεοί του Άργους*,⁴⁰ δηλαδή τα χάλκινα αγάλματα του Ποσειδώνος, του Ηρακλή, του Διός και της Αθηνάς, τα οποία κατά την παράδοση είχαν έλθει από το Άργος.

Η Δήμητρα στην Αχαΐα μόνον σε δύο περιπτώσεις, κατά τον Πausανία, φέρει επίθετα, ως *Μυσία*, και ως *Παναχαΐα*. Το δεύτερο επίθετο αποδίδει ακριβώς την κυρίαρχη θέση που κατείχε η Δήμητρα στη λατρεία της Αχαΐας.⁴¹

Μία ακόμη Δήμητρα με επίθετο, την *Ποτηριοφόρο*, αναφέρει ο Αθηναίος στους Δειπνοσοφιστές.⁴² Τη σχετική πληροφορία μεταφέρει από τον Αυτοκράτη, ο οποίος είχε γράψει τοπική ιστορία, που δεν διασώθηκε. Ο Αθηναίος, λοιπόν, όταν εκθέτει τα σχετικά για τα ποτήρια, για τα οποία λέγει ότι η ονομασία τους προέρχεται από τη λέξη *πόσις* και τα εξομοιώνει ως προς τη χρήση με τις κύλικες, προσθέτει και τα εξής: τιμᾶται δὲ καὶ ἐν Ἀχαΐᾳ Δημήτηρ ποτηριοφόρος κατὰ τὴν Ἀνθέων χώραν, ὡς Αὐτοκράτης ἱστορεῖ ἐν β' ἀχαϊκῶ. Στην προσπάθειά του ο Αθηναίος να προσδιορίσει το μέγεθος των ποτηρίων συμπεραίνει ότι ο Έλληνας χρησιμοποιούσαν μικρά ποτήρια, ενώ βαρβαρική είναι η εισαχθείσα συνήθεια να χρησιμοποιούνται μεγάλα ποτήρια από τους κατέχοντες την εξουσία και τους πλούσιους.⁴³ Πάντως με τη λέξη *ποτήριον* δεν προσδιορίζει ένα συγκεκριμένο τύπο αγγείου, αλλά κάθε αγγείο που χρησίμευε στην πόση και ιδίως του ανάμεικτου με νερό κρασιού, γι' αυτό και αναφέρεται γενικά στα ποτήρια πριν περιγράψει στη συνέχεια τα είδη τους.

Σύμφωνα, συνεπώς, με την παραπάνω πληροφορία υπήρχε και ένα ακόμη ιερό της Δήμητρας στη χώρα των Ανθέων, δηλαδή στην κώμη Άνθεια της Πάτρας, που έφερε το επίθετο *Ποτηριοφόρος*. Από τη μικρή αναφορά δεν προκύπτουν στοιχεία για τη χρονολογία ίδρυσης της συγκεκριμένης λατρείας, αλλά η σύνδεσή της με την Άνθεια, μία από τις τρεις μυκηναϊκές πολίχνες που εγκατέλειψαν οι Ίωνες όταν εκδιώχθηκαν από τους Αχαιούς, ίσως υπο-

38. Πaus. VII 1, 5-9.

39. Πaus. II 18, 3.

40. Πaus. VII 23, 10-11. Osanna 1996, 189-191. Burkert 1998, 55.

41. Αλλά το επίθετο *Παναχαΐς* αποδίδεται και στην Αθήνα, σε ναό της στην ακρόπολη της Πάτρας, Πaus. VII 20, 2. Rizakis 1995, 174, αρ. 255. Rizakis 1998, 83, αρ. 3.

42. Αθ. XI 460d. Osanna 1996, 126-128. Rizakis 1995, 83, αρ. 62. Lafond 1998, 204.

43. Αθ. XI 461a-e.

δηλώνει ότι η λατρεία υπήρξε αρχαιότατη και πιθανώς πριν από την ίδρυση της Πάτρας. Βεβαίως η χρονολογία ίδρυσης της Πάτρας αμφισβητείται. Αρκετοί, οι οποίοι ακολουθούν κατά γράμμα τον Πausανία, πιστεύουν ότι η Πάτρα ιδρύθηκε πράγματι στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής, στη θέση που κατείχε η Αρόη, με συνένωση και των δύο άλλων πολιχνών. Όμως ο Ηρόδοτος, όταν περιγράφει τις πόλεις της Αχαΐας, αφενός μεν δεν τις ονομάζει ακόμη πόλεις, αλλά *μέρεα*, και για την Πάτρα συγκεκριμένα αναφέρει *Πατρείς* αντί *Πάτραι*, δηλαδή το εθνικό των κατοίκων και όχι το όνομα της πόλης, ενώ και το αρχαιότερο επίσημο νεκροταφείο της Πάτρας, το Βόρειο, ιδρύθηκε λίγο μετά από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴ Άρα η ίδρυση της Πάτρας δεν μπορεί να είναι παλαιότερη του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. Εξάλλου οι τρεις πολιχνες φαίνεται ότι δεν εξαφανίσθηκαν εξαιτίας της ίδρυσης της Πάτρας, αφού ο Πausανίας αναφέρει ότι, μετά από τον πόλεμο κατά των Γαλατών στην Αιτωλία το 279 π.Χ.,⁴⁵ οι Πατρείς εγκατέλειψαν την πόλη και εγκαταστάθηκαν στην Άνθεια και τη Μεσάτι, πράγμα που εκτός από την επιβεβαίωση ότι εξακολούθησαν να κατοικούνται έως τότε, δείχνει ακόμη ότι αυτές απείχαν αρκετά από το χώρο της Πάτρας, ενώ η ίδια η Αρόη, για την οποία δεν κάνει ιδιαίτερη αναφορά κατά την εξιστόρηση των γεγονότων αυτών ο Πausανίας, σύμφωνα με τον ίδιο, βρισκόταν στον ίδιο χώρο, όπου αργότερα ιδρύθηκε η Πάτρα.

Αλλά σε καμία από τις αρχαϊκές πόλεις δεν είχαν έλθει στο φως έως πρόσφατα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της λατρείας της Δήμητρας, εκτός από το ιερό Αγίασμα του Αγίου Ανδρέα, που ταυτίζεται γενικά με τη μαντική πηγή της, ενώ ήταν γνωστή και από μία επιγραφή σε ορθογώνια στήλη, που είχε βρεθεί κοντά στο Πετροχώρι της Δυτικής Αχαΐας,⁴⁶ δηλαδή μέσα στη χώρα της αρχαίας Δύμης, σημερινής Κάτω Αχαγιάς, και χρονολογείται στον 3ο αιώνα π.Χ.

Η επιγραφή αυτή, σε αιολική διάλεκτο, αναφέρει τα εξής:

.....[Δα]
 ματρίοις τὰς γ[υ]ν[αῖ]-
 κες μήτε χρυσίον ἔ-
 χεν πλέον ὀδελοῦ ὀλ-
 κὰν, μηδὲ λωπίον ποικί-
 λον, μήτε πορφυρέαν, μήτε ψημυθιοῦσθαι,

44. Πετρόπουλος 1999, 37.

45. Πaus. VII 18, 6.

46. Osanna 1996, 38-41, όπου συγκεντρωμένη και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Λακάκη 1991, 241-246. Dalongeville - Lakakis - Rizakis 1992, 70, 214, αρ. 67.

μήτε αὐλήν. Εἰ δὲ καὶ
παρβάλληται, τὸ ἰ-
ερὸν καθαράσθω
ὡς παρσεβέουσα.

Μαζί με αυτήν βρέθηκε και μία δεύτερη επιγραφή από την οποία δυστυχώς σώθηκε μόνον η πρώτη λέξη:

Δαματρί[οις]

Πρόκειται για μια κανονιστική επιγραφή, έναν *Ιερό Νόμο* της Δήμητρας, που ρυθμίζει πώς πρέπει να είναι ντυμένες οι γυναίκες κατά τη διάρκεια των εορτών της θεάς, οι οποίες αποκαλούνται *Δημήτρια*. Οι γυναίκες δεν επιτρέπεται να φέρουν χρυσά κοσμήματα βάρους περισσότερο από έναν οβολό, να είναι σεμνά ντυμένες, χωρίς λοφίο πολύχρωμο, χωρίς πορφυρά ρούχα, να μη στολίζονται με *ψημύθια* και να μην παίζουν αυλό. Σε αντίθετη περίπτωση δε, δηλαδή είσοδο ασεβούς, το ιερό να καθαίρεται. Πρόκειται προφανώς για κανονισμό *Θεσμοφορίων*, χωρίς, όμως αυτά να ονομάζονται μέσα στο κείμενο, αντιθέτως οι γιορτές αποκαλούνται *Δημήτρια*, αλλά χωρίς να υπάρχει σχετική μνεία τους στις αρχαίες πηγές. Το πλέον χαρακτηριστικό του κειμένου είναι ότι απαιτεί από τις γυναίκες σεμνότητα και όχι πολυτέλεια και προβλέπει κάθαρση του ιερού σε περίπτωση εισόδου κάποιας ασεβούς. Είναι πιθανόν ότι στη δεύτερη επιγραφή θα αναπτυσσόταν το τυπικό της γιορτής, δηλαδή η διάρκειά της και τα δρώμενα κατά ημέρα.

Παρόμοιο τελετουργικό είναι γνωστό και από τη λατρεία της Δέσποινας, κόρης της Μέλαινας Δήμητρας και του Ποσειδώνα, στη Λυκόσουρα της Μεγαλοπολίτιδος στην Αρκαδία. Την περιγραφή του ιερού και των δρώμενων σε αυτό γνωρίζουμε από τον Πausανία,⁴⁷ ο οποίος μνηθήκε στις ιεροπραξίες, αφού ρητά αναφέρει ότι γνωρίζει το κύριο όνομα της Δέσποινας, αλλά φοβάται να το γράψει για να μη κοινοποιηθεί στους αμύητους. Για τις μυστικές τελετές της λατρείας της υπήρχε επίσης Νόμος, όπως και στη Δήμητρα του Πετροχωρίου, χαραγμένος, όμως, όχι σε στήλη λίθινη, αλλά σε πήλινο πινάκιο του 3ου αι. π.Χ., του οποίου μικρό τμήμα βρέθηκε κατά τις ανασκαφές.⁴⁸ Από αυτό γνωρίζουμε ότι υπήρχαν παρόμοιες διατάξεις με τον Νόμο του Πετροχωρίου, αφού επίσης επιβάλλει τη σεμνή εμφάνιση των γυναικών, ενώ δεν θα έπρεπε να συμμετέχουν γυναίκες έγκυες ή θηλάζουσες.

47. Πaus. VIII 37.

48. IG V.2, 514. Syll³. 999. LSCG 68.

Οι πιστοί πρόσφεραν μόνον λευκά ζώα στο βωμό της Δέσποινας, ο οποίος αποκαλείται *μέγαρον*, χωρίς να αποκόπτουν το λαιμό του ζώου. Ο κάθε πιστός πρόσφερε ένα μέλος του ζώου, αλλά όχι και τα σπλάχνα του. Από το μαρμάρινο σύνταγμα του Δαμοφώντος, Δέσποινα-Κόρη, Δήμητρα, Άρτεμις, Άνυτος, που στήθηκε στο ιερό λίγο πριν από το 175 π.Χ. και σώθηκαν αρκετά τμήματά του, που βρίσκονται στο τοπικό Μουσείο της Λυκόσουρας, αλλά και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, πληροφορούμαστε για μια σημαντική τελετουργία. Αυτή είναι άγνωστη από τις πηγές, αλλά απεικονίζεται στο ιμάτιο του αγάλματος της Δέσποινας. Πρόκειται για ένα *δρώμενο*, κατά το οποίο οι πιστοί παρακολουθούσαν από μια θεατροειδή κατασκευή δίπλα στον ναό τους *μύστες*, που εμφανίζονταν μεταμφιεσμένοι σε ζώα, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τα πολλά πήλινα ανδρικά ειδώλια με κεφάλια κριών και άλλων ζώων, που ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές του ιερού. Είναι πιθανόν ότι στην ίδια ιεροτελεστία οι ιερείς επεδείκνυαν και τα *δεικνύμενα*, τα ιερά αντικείμενα δηλαδή που φυλάσσονταν στη *μυστική κίσση*,⁴⁹ την οποία η θεά κρατεί στα γόνατά της στο άγαλμα, εξερχόμενοι από την πλαϊνή θύρα του ναού.

Στην περιοχή που βρέθηκε η επιγραφή του Πετροχωρίου, εκτός από επιφανειακή έρευνα, δεν έχει γίνει καμία ανασκαφή. Φαίνεται ότι εδώ υπήρχε ένας αγροτικός οικισμός, που κατοικήθηκε, όπως δείχνει η συλλεγείσα κεραμική, από την αρχαϊκή περίοδο έως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια τουλάχιστον. Από το ιερό της Δήμητρας, που τοποθετείται από τους μελετητές σε μια θέση που αποκαλείται «Κουπούλια», δηλαδή μικρά κουπάκια, από το πλήθος των μικκύλων αγγείων που βρίσκουν οι χωρικοί κατά την άροση των αγρών τους, δεν έχει έλθει στο φως μέχρι στιγμής κανένα τμήμα του. Κατά τη Μαρία Λακάκη, που έχει πραγματοποιήσει συστηματική επιφανειακή έρευνα στην περιοχή και έχει ανασκάψει λίγους ελληνοιστικούς κιβωτιόσχημους τάφους, πρόκειται για ένα αγροτικό ιερό, όπου τελούνταν τα Θεοδοφία.⁵⁰ Ότι αναφέρεται σε Θεοδοφία η επιγραφή πιστεύει και ο Μ. Osanna,⁵¹ ο οποίος έχει μελετήσει συστηματικά τις λατρείες της Αχαΐας. Τα συσχετίζει δε με μία από τις φυλές της αρχαίας Δύμης, που αποκαλείται *Θεσμαία*.⁵² Η κατάθεση εξάλλου των Ιερών Νόμων, όπως στο συγκεκριμένο

49. Ένα σκεπασμένο καλάθι, Burkert 1993, 223, 582.

50. Λακάκη 1991, 244-245.

51. Osanna 1996, 39-40.

52. Αν είναι σωστή η άποψη αυτή, τότε στο Πετροχώρι πρέπει να αναζητηθεί κάποιος αρχαίος οικισμός της μεταγενέστερης Δύμης.

ιερό, κατά ορισμένους μελετητές είναι η αιτία για την ονομασία της γιορτής Θεσμοφόρια, αφού οι Νόμοι αποτελούν τους θεσμούς.⁵³

Πρόσφατα, όμως, το χειμώνα του 2006, και μετά από την πραγματοποίηση του παρόντος Επιστημονικού Συμποσίου, συνελήφθη Αλβανός αρχαιολόγος, ο οποίος είχε διεξαγάγει λαθρανασκαφές στην περιοχή αυτή. Στα χέρια του βρέθηκαν υπέρ τα 100 πήλινα αγγεία και ειδώλια (εικ. 3), όμοια με εκείνα του ιερού της Δήμητρας της Θέας, τα οποία θα αναφερθούν παρακάτω. Μαζί με την Ασφάλεια Πατρών επισκεφθήκαμε το χώρο και ο Αλβανός υπέδειξε την ακριβή θέση της λαθρανασκαφής. Πρόκειται για μια μικρή κοιλάδα στη θέση *Κουπούλια*, διάσπαρτη από κεραμίδια ελληνιστικών χρόνων. Ο δράστης είχε διανοίξει μικρές τομές και προφανώς είχε εντοπίσει τον αποθέτη του ιερού. Η αρχαιοκαπηλεία αυτή, πάντως, βοήθησε στον ακριβή πλέον προσδιορισμό της θέσης του ιερού, όπως δείχνουν τα κεραμίδια που προέρχονται από κτήριο ή κτήρια. Δυστυχώς η ξαφνική μετάθεσή μου από την Πάτρα στην Τρίπολη, τον Απρίλιο του 2006, δεν μου επέτρεψε την διεξαγωγή της σωστικής ανασκαφής, ώστε να εντοπιστούν και τα οικοδομικά κατάλοιπα, αλλά και περισσότερα στοιχεία για τη λατρεία, ίσως και το υπόλοιπο τμήμα της δεύτερης επιγραφής.

Ακριβώς εξαιτίας των δύο επιγραφών, του μικροτοπωνυμίου και του πλήθους των μικύλων αγγείων ο Θανάσης Ριζάκης έκανε τη σκέψη ότι το ιερό αυτό μπορεί να ταυτίζεται με το ιερό της *Δήμητρας Ποτηριοφόρου*.⁵⁴ Αλλά η αναφορά του Αυτοκράτη για το συγκεκριμένο ιερό είναι σαφής. Αυτό βρισκόταν στην Άνθεια της Πάτρας και όχι στη Δύμη. Η σημαντικότερη, όμως, ανατροπή της άποψης αυτής προέρχεται από μία πρόσφατη σωστική ανασκαφή στην Κοινότητα Θέα της Πάτρας (εικ. 4). Στο οικόπεδο εντοπίστηκε ένας κτιστός ορθογώνιος βωμός⁵⁵ (εικ. 5), τμήμα δίχωρου κτηρίου⁵⁶ και πέντε λάκκοι που περιείχαν υπολείμματα θυσιών και αγγεία ή ήταν απλοί αποθέτες (εικ. 6). Αυτό που χαρακτηρίζει τα ευρήματα είναι ο μεγάλος αριθμός τους, που μέχρι στιγμής τα ακέραια, ειδώλια και μικκύλα αγγεία, υπερβαίνουν τις 40.000, ενώ ο αριθμός τους μπορεί να μεγαλώσει ακόμη περισσότερο μετά από την ολοκλήρωση της συντήρησης, γιατί πολλά από αυτά βρέθηκαν σε συμπαγείς μάζες. Λείψανα ναού στο συγκεκριμένο οικόπεδο δεν εντοπίστηκαν. Από την πρώτη στιγμή τα πολυάριθμα ειδώλια υδριαφόρων γυναικών μας έκαναν να ταυτίσουμε τη θεότη-

53. Harrison 1961, 120. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1966, 103, σημ. 191.

54. Ριζάκης 2000, 129.

55. Διαστ. : 6,48 × 1,83 × 0,96 μ.

56. Διαστ. : 3,63 × 2,45 × 0,77 μ.

τα του ιερού με τη Δήμητρα⁵⁷ (εικ. 7, α-θ), πράγμα που επιβεβαιώθηκε στην πορεία της ανασκαφής, όταν στο χείλος ενός περιρραντηρίου βρέθηκε μία εγχάρακτη επιγραφή: Αίσχρέας Δ[άματρι] (εικ. 8). Το πλήθος των μικρών αγγείων, που μιμούνται αγγεία πόσεως, κύπελλα, κανθάρους, σκύφους, φιάλες, άωτα μικρά κυλινδρικά αγγεία, κοτύλες, είναι δηλαδή *ποτήρια*, όπως και των υδριών, των κρατηρίσκων, των ληκυθίων, των κέρνων και των αρυβάλλων, μας ωθούν στην ταύτιση του ιερού με εκείνο της *Δήμητρας Ποτηριοφόρου*. Η υπόθεση ενισχύεται και από το γεγονός ότι στα χρόνια του Πανσανία, αφού ο ίδιος καμιά μνεία δεν κάνει για αυτό, φαίνεται ότι το ιερό δεν υπάρχει πλέον. Αυτό ταιριάζει και με τη μελέτη των κινητών ευρημάτων που χρονολογούνται, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, από τα υστερογεωμετρικά έως και τα υστεροελληνιστικά χρόνια. Εφόσον η ταύτιση είναι σωστή, είναι εύλογο να ταυτιστεί ακολούθως και η Θέα με την αρχαία Άνθεια,⁵⁸ τη μόνη από τις τρεις πολίχνες που δεν είχε ταυτιστεί με συγκεκριμένο τόπο, αφού για την Αρόη δεν υπάρχει αμφιβολία ότι βρισκόταν στην περιοχή της σημερινής Πάτρας και η Μεσάτις τοποθετείται πλέον στη σημερινή Βούντενη, όπως απέδειξε πρόσφατο επιγραφικό εύρημα.⁵⁹ Η ταύτιση του ιερού αυτού με εκείνο της Δήμητρας Ποτηριοφόρου καταρρίπτει από την άλλη την άποψη του Herbillon ότι το τελευταίο πρέπει να ταυτιστεί με το ιερό Δήμητρας του παραλιακού άλσους της Πάτρας και ότι επομένως το ιερό της δεν βρισκόταν στην Άνθεια, όπως υποστηρίζει ο Αυτοκράτης, αλλά στην Αρόη.⁶⁰ Αλλά και το ίδιο το όνομα της *Άνθειας* πρέπει να σχετίζεται με τη λατρεία της Δήμητρας και όχι με τον Ανθεία, το γιο του Ευμήλου, όπως θέλει ο μύθος, αφού η ρίζα Ανθ- συναντάται τόσο σε τοπωνύμια με ιερά της Δήμητρας, όπως π.χ. στην *Ανθήλη* της Βοιωτίας, όπου και ένας από τους πρωιμότερους ναούς της,⁶¹ όσο και στο μήνα *Ανθεστηριώνα* της άνοιξης, κατά τον οποίο διεξάγονται τα Μικρά Μυστήρια στην Ελευσίνα και σε σχετικές παραστάσεις υπάρχουν παπαρούνες, σύμβολο της ανοιξιάτικης αναγέννησης της γης. Αλλά τα Μικρά Μυστήρια συνήθως αποδίδονται στην Περσεφόνη και όχι στη Δήμητρα.⁶² Πιθανώς, επομένως, και το όνομα *Άνθεια* να προέρχεται από το ρήμα *ανθώ* και από τη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης στη συγκεκριμένη περιοχή.

57. Μάντης 1990, 98-99 και σημ. 425 με τη σχετική βιβλιογραφία.

58. Πετρόπουλος 2007β, 52-54.

59. Πετρόπουλος 2001-2002, 402-407.

60. Herbillon 1929, 36.

61. Mylonas 1961, 19. Βεΐquignon 1937, 199. Αλλά το επίθετο Ανθεία αποδίδεται και στην Ήρα του Άργους: Μπαρακάρη-Γλένη 2005, 46.

62. Mylonas 1961, 217, 239, 240. Βλ. προσφάτως Simms 2003.

Δυστυχώς, η συντήρηση των ευρημάτων παρουσιάζει τις γνωστές δυσκολίες και προχωρεί με βραδύ ρυθμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι έπειτα από τη συντήρηση μιας νέας ομάδας εμφανίζονται και νέοι τύποι μικκύλων αγγείων πόσεως, δηλαδή *ποτηρίων*. Για το λόγο αυτόν είναι πρόωρο να ειπωθούν κάποια περισσότερα ασφαλή συμπεράσματα στην παρούσα ανακοίνωση, όπως και για το τυπικό και το είδος της λατρείας. Η μελέτη των αγγείων και των ευρημάτων, ιδίως των ειδωλίων, ασφαλώς θα προσφέρει πολλά. Υπάρχουν, π.χ. δακτυλιόσχημοι κέρνοι, που συνδέονται γενικά με τη λατρεία της Δήμητρας,⁶³ ενώ όρθια σχηματοποιημένα ειδώλια, του τύπου των «πτηνόμορφων», πιθανώς σε κύκλιο χορό,⁶⁴ μπορεί να αποτυπώνουν μέλος του τυπικού της τοπικής γιορτής, αφού και στην Ελευσίνα είναι γνωστοί οι χοροί των γυναικών προς τιμήν της Δήμητρας.⁶⁵ Σε αυτούς πρέπει να προσθέσουμε και κάποιους άλλους τύπους ειδωλίων, όπως καθιστά γυναικεία ειδώλια, Δήμητρα με πόλο που κρατεί δυσδιάκριτα αντικείμενα στο ένα χέρι, μάλλον πτηνό και φρούτο, ίσως ρόδι,⁶⁶ κεφάλια Δήμητρας με πόλο,⁶⁷ γυναικεία ειδώλια πεπλοφόρων, που ταυτίζονται γενικά με Δήμητρα,⁶⁸ πτηνόμορφα ειδώλια καθιστά,⁶⁹ πραγματικά πτηνά, όπως περιστέρια, ειδώλια κριαριών,⁷⁰ ιπέων ή μεμονωμένων αλόγων,⁷¹ όρθιο γυμνό ανδρικό ειδώλιο, Αφροδίτη, Αθηνά, τα οποία δεν είναι σπάνια σε Θεσμοφορία,⁷² σφίγγες, σανιδόσχημα ανδρικά και γυναικεία, θραύσματα πλακιδίων, στα οποία σώζονται χέρια που κρατούν επίμηκες αντικείμενο, πιθανώς πυρσό,⁷³ κλπ. Δύο χαρακτηριστικά χάλκινα γυναικεία ειδώλια, του α' τέταρτου του 5ου αι.

63. Για τα σκεύη της Ελευσίνας, βλ. Mylonas 1961, 17. Bakalakis 1991 και Μητσοπούλου, στον τόμο αυτό, σ. 47-49. Για τα δακτυλιόσχημα κερνοειδή σκεύη εν γένει, βλ. Bignasca 2000. Τα παραδείγματα από τη Θέα Πατρών ανήκουν στον δακτυλιόσχημο, και όχι στον ελευσινικό τύπο.

64. Παρόμοια και στο ιερό της Ελευσίνας και μάλιστα σε κύκλιο πάλι χορό, Κόκκου-Βυριδή 1999, 43, 58, 106-109, 116.

65. Mylonas 1961, 73. Πιστεύει ότι ο χορός καθιερώθηκε πριν από τα αρχαϊκά χρόνια. Τα δικά μας ευρήματα ανήκουν στα υστερογεωμετρικά-πρώιμα αρχαϊκά χρόνια.

66. Σε παραστάσεις ιερειών της Δήμητρας, αυτές κρατούν το κλειδί του ναού και το παλλάδιο της Αθηνάς: Μάντης 1990, 68.

67. Η Δήμητρα παρουσιάζεται σε παραστάσεις Θεσμοφορίων με πόλο: Clinton 1993, 115, 116, εικ. 63. Με πόλο εμφανίζονται και ιερείες της: Μάντης 1990, 68.

68. Μάντης 1990, 68.

69. Κόκκου-Βυριδή 1999, 112 -113.

70. Κόκκου-Βυριδή 1999, 113.

71. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 55, 68-70, 71-73.

72. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 54. Bitrakova Grozdanova 1999, 207.

73. Δάδες κρατούν συνήθως ιερείες της Δήμητρας: Μάντης 1990, 50, σημ. 217, 100, ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις κρατούν το *μόροττον*, πλεξίδα από φλούδες δένδρων με την

π.Χ., πιθανώς παριστάνουν τη Δήμητρα. Δεν λείπουν και τα χρηστικά αγγεία, αν και ο αριθμός τους είναι σαφώς μικρότερος από τα μικκύλα, όπως λυχνάρια, μυροδοχεία, ηλειακές λήκυθοι, σκύφοι, θραύσματα περιρραντηρίων, ακόμη και αγνύθες, ενώ τα νομίσματα είναι ελάχιστα.

Η χρήση αγγείων πόσεως στα Θεσμοφόρια, όπως παραδίδει ο Αθήναιος, η αποδεδειγμένη επιγραφικά λατρεία της Δήμητρας, οι μικροί λάκκοι, τα *μέγαλα*,⁷⁴ με τα αγγεία και τα υπόλοιπα των οστών ζώων, τα οποία δεν έχουν εξεταστεί ακόμη από ζωολόγο, όπως και η μορφολογία του εδάφους, είναι στοιχεία για να θεωρήσουμε ως πιθανή εορτή της Δήμητρας τα Θεσμοφόρια. Παρά τα διάφορα, όμως, ειδώλια ζώων, ειδώλια χοίρων, που αποτελούν ουσιώδες συστατικό της τελετής και συναντώνται στα άλλα Θεσμοφόρια, δεν έχουν βρεθεί ή δεν έχουν ταυτοποιηθεί ακόμη.⁷⁵ Η υπόθεση να πρόκειται για Θεσμοφόριο, προσκρούει στο γεγονός ότι τα Θεσμοφόρια γιορτάζονταν συνήθως το Φθινόπωρο,⁷⁶ ενώ αν είναι σωστή η απόδοση του ονόματος *Άνθεια* στις γιορτές για την Περσεφόνη, τότε οι γιορτές του συγκεκριμένου ιερού πρέπει να γίνονταν την Άνοιξη.⁷⁷ Εκτός αν υπήρχαν γιορτές και το Φθινόπωρο και την Άνοιξη.⁷⁸ Η παρουσία εξάλλου ειδωλίων ίππων συνδέεται συνήθως με τη λατρεία της Κόρης, αφού αυτά έσυραν το άρμα της αρπαγής της.⁷⁹ Ίσως ενισχυτικό της υπόθεσης να πρόκειται για Θεσμοφόριο

οποία αυτομαστιγώνονται ή *ανθοπλοχμό*: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 105. Δάδες κρατεί και η Άρτεμη στο σύνταγμα Δέσποινας και Δήμητρας στη Λυκόσουρα της Αρκαδίας.

74. Τα *μέγαλα* ήταν μικροί λάκκοι σκαμμένοι στο έδαφος, κάποτε με τοιχώματα επενδεδυμένα, που χρησιμοποιούνταν κυρίως κατά τη λατρεία χθονίων θεοτήτων, προπάντων της Δήμητρας, της Γαίας και της Εκάτης. Για τη σχέση τους με τον *λαβύρινθο*, τους *βόθρους*, τα *βάραθρα*, τα *χάσματα* και το *άδυτο*, Pugliese Carratelli 1990, 77-83.

75. Και στο Θεσμοφόριο της Πέλλας ελάχιστα είναι τα χοιρίδια: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 104.

76. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 103. Για άλλες εποχές εορτασμού, βλ. π.χ. τα Θεσμοφόρια της Δήλου κατά την ελληνιστική περίοδο της Ανεξαρτησίας (314-166 π.Χ.), που εορτάζονταν κατά το μήνα Μεταγειτιώνα (Αύγουστο-Σεπτέμβριο): Bruneau 1970, 285 και σημ. 8. Στη Βοιωτία εορτάζονταν το καλοκαίρι: Nilsson 1906, 371. Bruneau 1970, 285, σημ. 5 και μαρτυρία του Ξενοφώντα, *Ελλ.* V 2, 29.

77. Σε άλλες ελληνικές πόλεις η άνοδος στη γη της Περσεφόνης γίνεται το Φθινόπωρο: Κακριδής 1986, 137-138. Όμως, το Άνθεια πρέπει να προέρχεται από το *ανθή* και η ανθοφορία γίνεται προπάντων την άνοιξη.

78. Γνωστότερο παράδειγμα ιερού Δήμητρας, Θεσμοφορίου, για το οποίο τεκμηριώνεται επιγραφικά σειρά διαφορετικών εορτών κατά την διάρκεια του έτους προκύπτει από ψήφισμα 4ου αιώνα π.Χ. από τον Πειραιά: LSCG 36. Εκτός από την εορτή των Θεσμοφορίων, αναφέρονται τα Πληρόσια, τα Καλαμαία και τα Σκίρα.

79. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 73. Αν, όντως, λατρεύονταν Δήμητρα και Κόρη, τότε ενδεχομένως συλλατρεύονταν υπό την κοινή επωνυμία *Δημήτερες*: Pugliese Carratelli 1990, 295-300.

είναι το όνομα του αναθέτη του περιρραντηρίου, *Αισχρέας*, το οποίο παραπέμπει άμεσα στην *αισχρολογία*, κύριο χαρακτηριστικό της εορτής των Θεσμοφορίων, όπως είδαμε. Ίσως δεν πρόκειται για το πραγματικό όνομα του αναθέτη, αλλά για παρωνύμιο που έλαβε αυτός λόγω των συχνών συμμετοχών του στις εορτές και του ρόλου που αναλάμβανε στα σχετικά δρώμενα.

Δεν προκύπτει ακόμη με σαφήνεια, πάντως, αν στο χώρο υπήρχε ναός. Η διαμόρφωση του εδάφους, πλαγιά λόφου με έντονη κλίση,⁸⁰ δεν επιτρέπει την ανέγερση ναού. Ενδέχεται η λατρεία να περιοριζόταν μόνο στο βωμό και στο ύπαιθρο, όπου οι γυναίκες θα έστηναν τις πρόχειρες καλύβες τους. Το τμήμα της δίχωρης κατασκευής, που βρίσκεται στο οικόπεδο, συνεχίζεται υπό την όμορη οικοδομή και για το λόγο αυτόν δεν υπάρχει σαφής εικόνα για το πλήρες αρχιτεκτονικό της σχέδιο και τη λειτουργία της. Οι τοίχοι της είναι κτισμένοι από αργούς λίθους και λάσπη και είναι θεμελιωμένοι σε διαφορετικό βάθος, ακολουθώντας την κλίση της επιφάνειας του εδάφους. Δεν φαίνεται να αποτελούσαν τα θεμέλια κάποιας καλύβας, μπορεί ενδεχομένως να ανήκαν σε κάποιο βοηθητικό κτήριο του ιερού. Η έλλειψη μνημειακών κατασκευών, πάντως, είναι χαρακτηριστική στα Θεσμοφόρια, όπως π.χ. στις Πέλλας,⁸¹ με το οποίο παρουσιάζει ομοιότητες το δικό μας και σε αρκετά άλλα στοιχεία, όπως π.χ. το είδος των αναθημάτων ή την απουσία άλλων χαρακτηριστικών των Θεσμοφορίων.

Ελπίζουμε στην πορεία της συντήρησης να βρεθούν περισσότερα στοιχεία, και ίσως και κάποια πληρέστερη αναθηματική επιγραφή, που θα επιβεβαιώσει την ταύτιση της Δήμητρας με την Ποτηριοφόρο.

Όπως είδαμε, η λατρεία της Δήμητρας, αν και στο Αίγιο φέρει το επίθετο Παναχαΐα, πράγμα που δείχνει την κυρίαρχη θέση της, αλλά και υπονοεί την ευρύτατη διάδοσή της στην Αχαΐα, εντούτοις, όπως φαίνεται από τον Πausανία, δεν λατρεύεται σε όλες τις πόλεις της. Από την άλλη, όμως, υπάρχουν ιερά της Δήμητρας, όπως του Πετροχωρίου της Δύμης π.χ., που δεν αναφέρονται στις πηγές.⁸² Ως προς τη Δήμητρα Θεσμοφόρο φαίνεται ότι ιε-

80. Είναι η συνήθης θέση των Θεσμοφορίων: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 104.

81. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 24-25, 104.

82. Ίσως ταυτίζεται με Θεσμοφόριο μικρό κτήριο που βρέθηκε στη θέση Πλακόπετρα της Αιγείρας, στη δεξιά όχθη του ποταμού Κριού, κατά την επιφανειακή έρευνα που γίνεται στην Αιγιάλεια σε συνεργασία της ΣΤ' ΕΠΚΑ, της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, του ΚΙΕΡΑ και του Πανεπιστημίου του Salerno. Το σχήμα του κτηρίου, από την επιφανειακή μόνο μορφή του παραπέμπει σε παρόμοια κτήρια Θεσμοφορίων. Εάν καταστεί δυνατή η πραγματοποίηση δοκιμαστικής ανασκαφής, τότε θα είναι δυνατόν να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα: Petropoulos – Pontrandolfo - Rizakis 2008, 702-706.

ρά της υπάρχουν και στη Δυτική Αχαΐα, στο Πετροχώρι της Δύμης, και στην Κεντρική, στην Άνθεια της Πάτρας και στην Ανατολική, στην Πελλήνη. Η λατρεία της, όπως δείχνουν οι τοπικοί μύθοι, ξεκινά την Προϊστορική εποχή. Στο βαθύτερο στρώμα του ιερού της Δήμητρας Ποτηριοφόρου στην Άνθεια βρέθηκαν όστρακα της ΠΕ περιόδου, όπως και ένα μυκηναϊκό όστρακο. Στην περιοχή υπήρχε μυκηναϊκός οικισμός, από τον οποίο έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί το νεκροταφείο του, που ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΠΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο,⁸³ γεγονός που δείχνει να επιβεβαιώνει τον Πausανία για τη μυκηναϊκή καταγωγή της Άνθειας. Παρόλα αυτά η παρουσία ενός μόνον μυκηναϊκού οστράκου στο ιερό, δεν είναι ασφαλής ένδειξη και για την έναρξη της λατρείας την περίοδο αυτή,⁸⁴ αν και γενικά η λατρεία της Δήμητρας φαίνεται ότι αρχίζει στην Ελλάδα τουλάχιστον στα μυκηναϊκά χρόνια.⁸⁵ Αν η λατρεία της ξεκινά εκείνη την περίοδο, τότε, και με δεδομένη τη σχέση με την Ελευσίνα, όπως φαίνεται από τη μέχρι στιγμής εξέταση των ευρημάτων, ίσως επιβεβαιώνει την θεωρία για την προέλευση των Ιώνων της Αχαΐας από την Αττική,⁸⁶ οι οποίοι προφανώς θα έφεραν μαζί τους τη λατρεία. Προκαλεί, όμως, εντύπωση το γεγονός ότι στις αχαϊκές αποικίες της Κάτω Ιταλίας (Σύβαρις, Κρότων, Μεταπόντιο, Καυλωνία, Ποσειδωνία, κλπ.), η ίδρυση των οποίων ανάγεται στο τέλος του 8ου και στον 7ο αι. π.Χ., δεν μεταφέρεται από τους αποίκους αμέσως η λατρεία της Δήμητρας, σε αντίθεση με τις αποικίες των άλλων ελληνικών πόλεων στην Κ. Ιταλία και τη Σικελία.⁸⁷ Κυρίαρχες λατρείες των πρώτων χρόνων των αχαϊκών αποικιών είναι εκείνες της Ήρας, του Ποσειδώνα, της Αθηνάς και της Αρτέμιδος,⁸⁸ ενώ η λατρεία της Δήμητρας εμφανίζεται για πρώτη φορά στο τέλος του 6ου αι. π.Χ.⁸⁹ Αν αυτό ισχύει οριστικά και δεν βρεθούν πρωιμότερα ιερά της θεάς στις μελλοντικές ανασκαφές των αχαϊκών αποικιών, τότε μπορεί να ερμηνευθεί και ο λόγος για τον οποίο τα αρχαιότερα ασφαλώς χρονολογημένα ευρήματα στα ιερά της Δήμητρας της Αχαΐας ανήκουν στην Υστερογεωμετρική Περίοδο. Φαίνεται ότι η καθιέρωση της λατρείας της στην Αχαΐα, η ίδρυση δημόσιων ιερών δηλαδή, είναι σύγχρονη με

83. Papadopoulos 1979, 27, αρ. 13. Πετρόπουλος, 1991, 251.

84. Το ίδιο συμβαίνει και με το Τελεστήριο της Ελευσίνας: Clinton 1993, 114.

85. Mylonas 1961, 19. Pakkanen 1996, 30. Βλ. προσφάτως Trümper 2004 και Godart-Sacconi 2000.

86. Πaus. VII 1, 3-4.

87. Για την λατρεία της Δήμητρας στη Μεγάλη Ελλάδα και Σικελία: Hinz 1998.

88. Osanna 2002, 275-279.

89. Όπως με ενημέρωσε η Διευθύντρια του Μουσείου της Ποσειδωνίας, Dr. Marina Cipriani, που μελετά συστηματικά τις λατρείες των αχαϊκών αποικιών.

την ίδρυση των αποικιών και ως νέα επίσημη λατρεία δεν έχει ακόμη διαδοθεί και υιοθετηθεί ευρέως και δεν την παραλαμβάνουν μαζί τους οι άποικοι. Αν αυτό ισχύει, τότε η παλαιότερη, πριν από την ίδρυση των ιερών, λατρεία της Δήμητρας, θα ασκούσαν ιδιωτικά από τα διάφορα αχαϊκά γένη. Επομένως και το επίθετο *Παναχαΐα* πρέπει να της αποδόθηκε αργότερα, είτε κατά τη δημιουργία του Α' Αχαϊκού Κοινού, το οποίο ήταν αποτέλεσμα μάλλον της συνεννόησης των αχαϊκών πόλεων για την ίδρυση των αποικιών της Κ. Ιταλίας,⁹⁰ είτε πιθανώς στον 5ο αι. π.Χ., όταν δημιουργούνται οι αχαϊκές πόλεις. Αντιθέτως, η προστάτις Θεά των Αχαιών την περίοδο του αποικισμού φαίνεται ότι είναι η Ήρα, για την οποία ιδρύεται και το σημαντικότερο ιερό της στο ακρωτήριο Λακίνιο κοντά στον Κρότωνα, από το οποίο παίρνει και την επωνυμία *Ήρα Λακινία*,⁹¹ ενώ λατρεύεται και σε όλες τις αποικίες.⁹²

Από τα στοιχεία που έχουμε δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί αν η λατρεία της Δήμητρας στη Θέα, αλλά και στο Πετροχώρι και στην Πελλήνη, ήταν επίσημες λατρείες των πόλεων της Πάτρας, της Δύμης και της Πελλήνης, όπως συμβαίνει με την Αθήνα, στην οποία υπεύθυνος για το τελετουργικό και για την τήρηση των κανόνων ήταν ο άρχων βασιλεύς,⁹³ ή αποτελούσε την γιορτή μιας από τις φυλές, η οποία και θα όριζε τον υπεύθυνο. Κρατική γιορτή πρέπει να ήταν αυτή της Δήμητρας Παναχαΐας του Αιγίου, εφόσον, όπως είπαμε, εδώ η λατρεία της Δήμητρας πρέπει να είχε πολιτική σημασία.

90. Πετρόπουλος 2002, 158.

91. Osanna 2002, 277. Giangiulio 2002, 284.

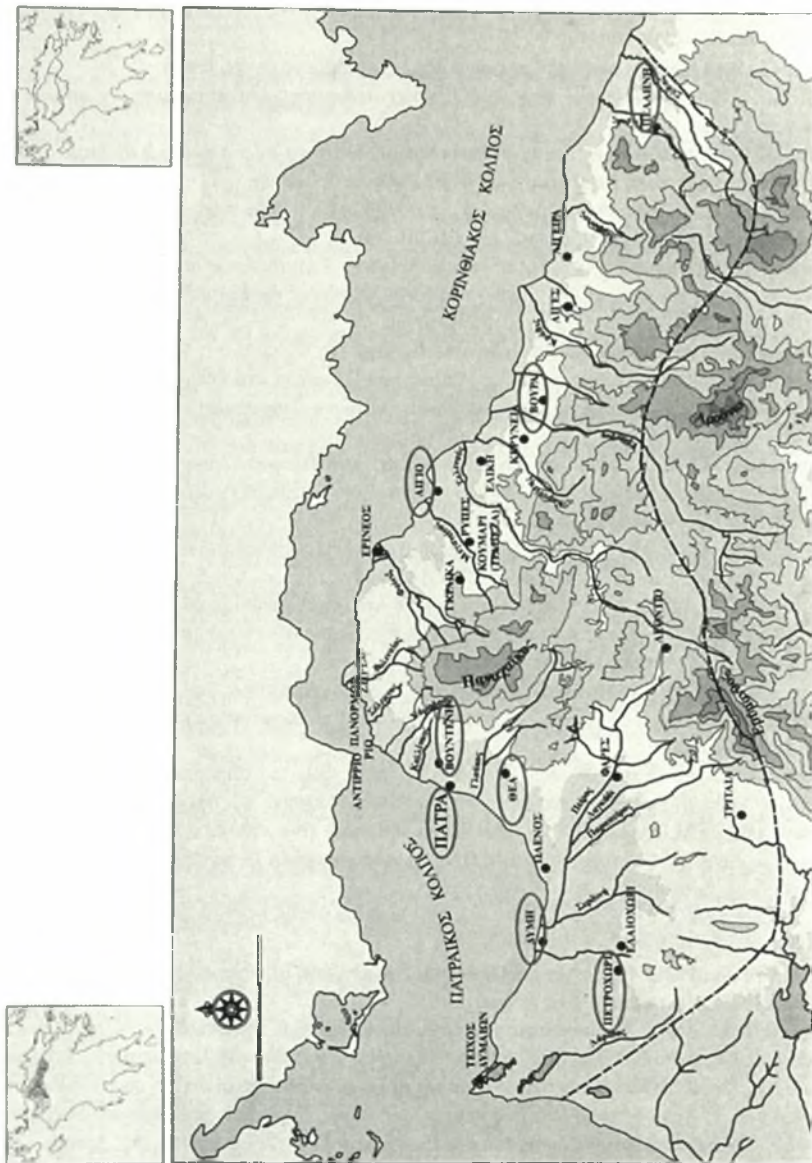
92. Giangiulio 2002, 283.

93. Pakkanen 1996, 35.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakalakis G., 1991. Les kernoi éleusiens, *Kernos* 4, 105-117.
- Béquignon Y., 1937. *La vallée du Spercheios*, Paris.
- Bignasca A.M., 2002. *I kernoi circoli in Oriente e in Occidente: strumenti di culto e immagini cosmiche*, Freiburg - Göttingen.
- Bitakova-Grozdanova V., 1999. *Religija i umetnost vo antikaat vo Makedonija. Studi (Monumenta Macedoniæ 4)*, Scopje.
- Bodnar E.W., 1960. *Cyriacus of Ancona and Athens*, Bruxelles.
- Bookidis N., 1993. Ritual Dining at Corinth, στο *Marinatos και Hägg 1993*, 45-61.
- Bruneau Ph., 1970. *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*.
- Burkert W., 1993. *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασσική εποχή*, Αθήνα.
- Burkert W., 1998. *La cité d'Argos entre la tradition mycénienne, dorienne et homérique*, στο *Pirenne-Delforge 1998*, 47-59.
- Casadio G., 1994. *Storia del culto di Dioniso in Argolide*, Roma.
- Clinton K., 1974. *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries (TAPS 64.3)*, Philadelphia.
- Clinton K., 1993. The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis, στο *Marinatos και Hägg 1993*, 110-124.
- Dalongeville R. - Lakakis M. - Rizakis A., 1992. *Paysages d'Achaïe I. Le bassin de Peiros et la plaine occidentale*, Athènes.
- Giangiulio M., 2002. I culti delle colonie achee d'Occidente. Strutture religiose e matrici metropolitane, στο *Greco 2002*, 283-313.
- Godart L. και Sacconi A., 2000. Tebe, Demetra ed Eleusi, στο *Bernardini, P.A., επιμ., Presenza e funzione della città di Tebe nella cultura Grecia Atti del convegno internazionale, Urbino 7-9 luglio 1997*, Pisa - Roma, 17-26.
- Greco E., επιμ., 2002. *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente. Atti del convegno internazionale di studi, Paestum 23-25 febbraio 2001*, Paestum - Atene.
- Harrison J.E., 1961. *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, London.
- Herbillon J., 1929. *Les cultes de Patras*, Baltimore - London - Oxford.
- Hinz V., 1998. *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia (Palilia 4)*, Wiesbaden.
- Θέμελης Π., 1993. Ο Δαμοφών και η δραστηριότητά του στην Αρκαδία, στο *Palagia O. και Coulson W.H., επιμ., Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, April, 10-14, 1992*, Athens, Oxford, 99-109.
- Κακριδής Ι.Θ., 1986. *Ελληνική Μυθολογία Β', Οι Θεοί*, Αθήνα.
- Κόκκου-Βυριδή Κ., 1999. *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα.
- Lafond Y., 1998. Pausanias et le panthéon de Patras. L'identité d'une cité grecque devenue colonie romaine, στο *Pirenne-Delforge 1998*, 195-208.
- Λακάκη Μ., 1991. Αγροτικοί οικισμοί στη Δυμαία Χώρα. Η περίπτωση του Πετροχωρίου, στο *Ριζάκης 1991*, 241-246.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1996. *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα.
- Μάντης Α., 1990. *Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερών και των ιερών στην αρχαία ελληνική τέχνη*, Αθήνα 1990.

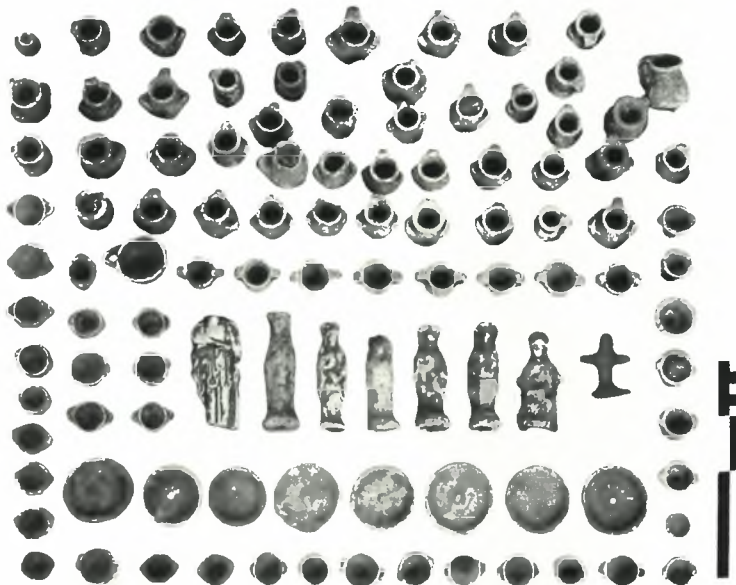
- Marinatos N. και Hägg R., επιμ., 1993. *Greek Sanctuaries. New Approaches*, London - New York.
- Μπαράκη-Γλένη Κ., 2005. Χώροι λατρείας στην αρχαία Αγορά του Άργους, στο *Αργειακή 1η. Επιστημονική και Λογοτεχνική έκδοση του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Άργους* 3, 27-46.
- Mylonas G., 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton - N. Jersey.
- Nilsson M.P., 1906. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung. Mit Ausschluss der attischen*, Leipzig, 1906.
- Osanna M., 1996. Santuari e culti dell' Acaia antica, *Aucnus-Collana di Studi di Antichistica dell' Istituto de Studi comparati sulle società antiche V*, Napoli.
- Osanna M., 2002. Da Aigialos ad Achaia. Sui culti più antichi della madre patria delle colonie aeree di occidente, στο *Greco* 2002, 271-281.
- Pakkkanen P., 1996. *Interpreting Early Hellenistic Religion. A Study Based on the Mystery Cult of Demeter and the Cult of Isis* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens III), Helsinki.
- Papadopoulos A., 1979. *Mycenaean Achaia*, Göteborg.
- Πετρόπουλος Μ., 1991. Τοπογραφικά της χώρας των Πατρών, στο Ριζάκης 1991, 249-258.
- Πετρόπουλος Μ., 1999. Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναρίων της Πάτρας και το Λυχνομαντείο, Αθήνα.
- Πετρόπουλος Μ., 2001-2002. Η αρχαία Μεσάτις της Πάτρας, *Πρακτικά 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29.9.2000, Πελοποννησιακά* (Παράρτημα 24), Αθήνα, 399-422.
- Petropoulos M., 2002. The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia During the Period of Colonisation, στο *Greco* 2002, 143-164.
- Πετρόπουλος Μ., 2007α. Νικόπολις - Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας, στο Ζάχος Κ.Α., επιμ., *ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Β΄, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη, Πρέβεζα 11-15.9.2002*, Αθήνα, 175-211.
- Πετρόπουλος Μ., 2007β. Η αρχαία Άνθεια της Πάτρας, *Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος 11-17.9.2005, Πελοποννησιακά* (Παράρτημα 27), Αθήνα, 49-62.
- Petropoulos M. - Pontrandolfo A. - Rizakis A.D., 2008. Quarta campagna di ricognizioni archeologiche in Egialea (Settembre-Ottobre 2005), *ASAtene* 83, 697-716.
- Pirenne-Delforge V., επιμ., 1998. *Les Panthéons des cités. Des origines à la Périégèse de Pausanias. Actes du Colloque organisé à l'Université de Liège du 15 au 17 mai 1997*, 2, (Kernos Suppl. 8), Liège.
- Pugliese Carratelli G., 1990. *Tra Cadmo e Orfeo-Contributi alla storia civile e religiosa dei Greci d'Occidente*, Bologna.
- Ριζάκης Α., επιμ., 1991. *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα 19-21.5.1989 (Μελετήματα 13), Αθήνα.
- Rizakis A., 1995. *Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale* (Μελετήματα 20), Athènes.
- Rizakis A., 1998. *Achaïe II. La cité de Patras. Épigraphie et histoire* (Μελετήματα 25), Athènes.
- Ριζάκης Α.Δ., 2000. Το λατρευτικόν πάνθεον της αρχαίας Δύμης. Θεοί και Ήρωες, στο Ριζάκης Α.Δ., επιμ., *Αχαϊκό τοπίο II. Δύμη και Δυμαία χώρα. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία-Βουπρασία», Κάτω Αχαΐα, 6-8 Οκτωβρίου 1995* (Μελετήματα 29), Αθήνα, 123-138.
- Simms R., 2003. Agra and Agrai, *GRBS* 43, 219-229.
- Trümper C., 2004. Die Thesmophoria, Brimo, Deo und das Anaktoron. Beobachtungen zur Vorgeschichte des Demeterkults, *Kernos* 17, 13-42.

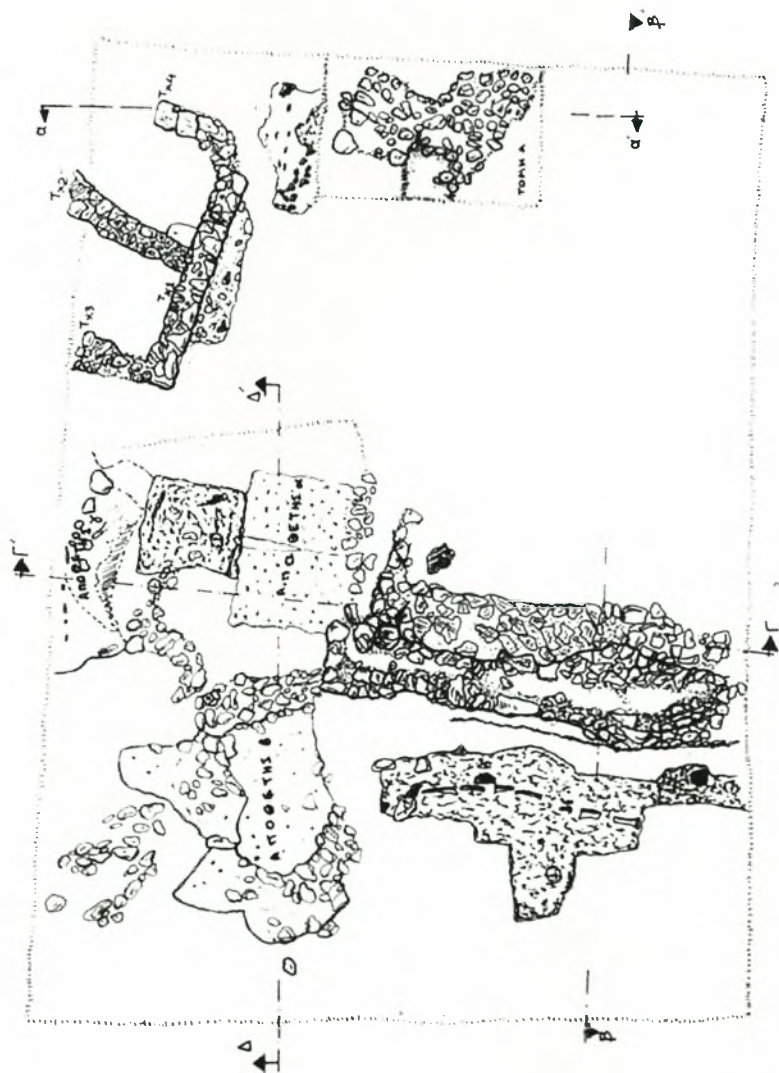
Εικ. 1. Χάρτης αρχαίας Αχαΐας με τα ιερά της Δημήτρας.

Εικ. 2. Μαντική Πηγή Δήμητρας στην Πάτρα.

Εικ. 3. Τα ευρήματα της λαθρανασκαφής στο Πετροχώρι της Δύμης.

Εικ. 4. Κάτοψη ανασκαφής Θέας Παρθένου.

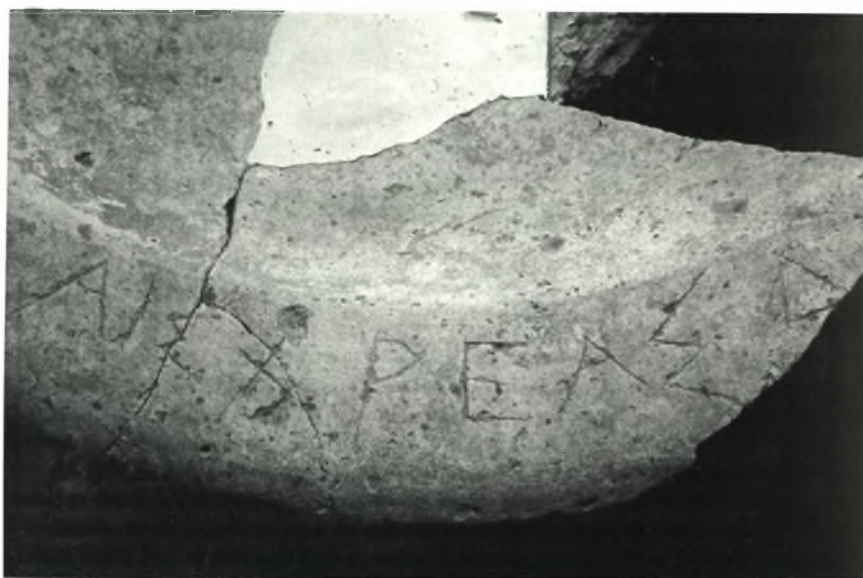
Εικ. 5. Γενική άποψη της ανασκαφής στη Θέα.

Εικ. 6. Ένας από τους αποθέτες του ιερού της Θέας.

Εικ. 7. Ειδώλια υδριαφόρων γυναικών.

Εικ. 8. Τμήμα του περιρραντηρίου με την επιγραφή του Αισχρέα και την αρχή του ονόματος της Δήμητρας (Δ).

ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ

Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου

ΤΟ ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟ

Η ύπαρξη Θεσμοφορίου στη Δημητριάδα και η οργάνωσή του με ναό και περίβολο τεμένους, θεωρούνται ως δεδομένα από ορισμένους μελετητές, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Αρβανιτόπουλου χωρίς μέχρι στιγμής να έχουν εντοπιστεί με βεβαιότητα τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αυτός ανέσκαψε. Η ανασκαφή του Αρβανιτόπουλου το 1915¹ στην ανατολική πλευρά της πόλης, λίγο μέσα από τα τείχη, πάνω σε κάποιο χαμηλό «έπαρμα», έφερε στο φως ένα τμήμα κτιρίου του οποίου η νότια πλευρά διατηρείτο σε ύψος δύο ή τριών πώρινων δόμων, ενώ από τις υπόλοιπες πλευρές σώζονταν μόνον ίχνη. Η Δάφφα-Νικονάνου,² γράφει ότι από τη δυτική πλευρά σώζονταν δύο σειρές δόμων και από την ανατολική μία σειρά. Προς τη βόρεια πλευρά του κτιρίου ο ανασκαφέας επεσήμανε τοίχο μικρού περιβόλου που υπέθεσε ότι θα όριζε το τέμενος στη βόρεια πλευρά.

Γύρω από αυτά τα αρχιτεκτονικά λείψανα, περισυνέλεξε δέκα βάθρα αγαλμάτων με επιγραφές που αναφέρουν τα ονόματα των θεοτήτων Δήμητρας, Κόρης και Πλούτωνα. Το ψήφισμα των αστυνόμων που αναφέρει τη λέξη *Θεσμοφόριο* βρέθηκε εκεί. Ο Αρβανιτόπουλος υποθέτει ότι ίσως πρόκειται για το κτίριο που έσκαψε ή για κάποιο άλλο μικρότερο ιερό, εκεί κοντά, που δεν έχει ακόμη ανακαλυφθεί. Βρέθηκαν ακόμα ενεπίγραφες κεραμίδες, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, ειδώλια, τμήματα μεγαρικών σκύφων, μικρές τρίγλυφοι, ομοιώματα ριπιδίων και πλακίδια με εγχάρακτους κύκλους, γυάλινα αντικείμενα και ένας μικρός χρυσός θύσανος καθώς και τμήματα μαρμάρινων αγαλμάτων, όπως το κεφάλι της Κόρης, κομμάτια από το λατρευτικό άγαλμα της Δήμητρας που εικονιζόταν καθιστή (διατηρήθηκαν το πόδι του θρόνου, τμήματα από το ένδυμα της θεάς, το χέρι και το με-

1. Αρβανιτόπουλος 1915, 191-194. Αρβανιτόπουλος 1928, 120 και σημ. 1, 2.

2. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 21.

γάλο δάχτυλο του ποδιού) καθώς και το μαρμάρινο κεφάλι πωγωνοφόρου θεού το οποίο αρχικά απέδωσε στον Ποσειδώνα³ αλλά μετά την εύρεση του ψηφίσματος και των ενεπίγραφων βάθρων απέδωσε στον Πλούτωνα.⁴

Από όλα τα παραπάνω ευρήματα έχουμε στη διάθεσή μας δυο επιγραφές. Η πρώτη, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 126, είναι το ψήφισμα των αστυνόμων.⁵ Ύψ. 0,13, πλ. 0,44, πάχ. 0,105 μ.

οι αστυνόμοι είπαν· ἐπειδὴ ἡ στήλη ἐλ(ἢ δ) ----- τὰς ---
 ας τῶ Πλούτωνι καὶ τῆι Δήμητρι συντέτρ[ιπται ὄπου ἐ]-
 ν ἀρχῆ ἦν τὸ Θεσμοφόριον, Εὐκράτης δὲ ἐξηγ[ητῆς] ---- λαβόν(·)-
 τες ἀνεγράψαμεν εἰς λεύκωμα καὶ ἐξεθήκαμ[εν] -- σκοπεῖν -- τῆ β]-
 ουλῆ ἀποπωλῆσαι τοὺς πωλητὰς στήλην λι[θίνην] ----- καὶ στ]-
 ῆσαι ἐν τῶ τεμένει τῆς [Δήμητ]ρος ὅπως εἰ[δῶσιν] ἅπαντες -----|
 κατὰ τὰ πάτρια καὶ κ[αλῶς(·)] ----- καὶ|
 [ὄσι]ως τῆ[ροῦντες(·)] -----]

Οι αστυνόμοι είπαν (στην εκκλησία του δήμου) ότι είχε σπάσει η στήλη που ήταν στημένη στο ιερό του Πλούτωνα και της Δήμητρας, στη θέση που ήταν παλιά το Θεσμοφόριο, με τη συμβολή του «εξηγητή» Ευκράτη, δηλαδή του υπεύθυνου για την τήρηση των ιεροπραξιών στο ιερό, ανέγραψαν σε λεύκωμα (δηλ. σε πίνακα αλειμμένο με γύψο) το κείμενο και εξέθεσαν αυτό το κείμενο με σκοπό να βρουν οι πωληταί (άρχοντες που εκμίσθωναν σε πλειοδότες) ποιός θα κατασκεύαζε τη λίθινη στήλη στην οποία θα αναγράφονταν οι κανόνες της λατρείας στο ιερό του Πλούτωνα και της Δήμητρας και να στήσουν αυτή τη λίθινη στήλη στο τέμενος της Δήμητρας. Η στήλη στήθηκε προκειμένου να υποδεικνύει την «κατά τα πάτρια» τέλεση των θυσιών και πιθανώς την τήρηση των όσων επιτάσσονταν από το τυπικό της λατρείας.

Η δεύτερη επιγραφή, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ε 909, αναγράφεται στη δεξιά γωνία βάσης λευκόφαιου λίθου, συγκολλημένου από δύο κομμάτια, σπασμένου από όλες τις πλευρές.

.....ι καὶ Κόρε[ι]

....σανίου

[Δήμητρ]ι καὶ Κόρε[ι]

[Πα]σανίου

3. Αρβανιτόπουλος 1928, 91.

4. Αρβανιτόπουλος 1928, 120.

5. Αρβανιτόπουλος 1929, 32 και εικ. 10. Ύστερος 3ος αι. π.Χ. Βλ. και PHI, Central Greece, Polemon 1, (1929), 32, 420.

Από την έρευνά μας στις αποθήκες του Μουσείου Βόλου εντοπίσαμε και μια ακόμη επιγραφή, αρ. ευρ. Ε 1194, στην οποία δεν αναγράφεται η προέλευση στο βιβλίο καταγραφής. Πρόκειται για μικρή τετράπλευρη βάση αγαλαματίου. Στην αριστερή στενή πλευρά υπάρχει η επιγραφή:

....κα Κρατίνου
δαος : γενομένη
 Κόρη

Η Δάφφα-Νικονάνου⁶ αναφέρει ότι δεν βρήκε στο Εθνικό Μουσείο τα ευρήματα που αναφέρει ο Αρβανιτόπουλος, ούτε μπόρεσε να επισημάνει τη θέση της ανασκαφής.

Στην προσπάθειά μας για τον εντοπισμό του χώρου της ανασκαφής σύμφωνα με την περιγραφή του Αρβανιτόπουλου, οδηγηθήκαμε σε ένα σημείο που βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης, εσωτερικά του τείχους (εικ. 1, αρ. 1). Ο χώρος αυτός έχει έντονα διαταραχθεί από νεότερες κατασκευές. Ωστόσο επισημάναμε δυο ορθογώνια βάθρα με κυκλικούς τόρμους, εντοιχισμένα σε νεότερη κατασκευή⁷ (εικ. 2α-β). Στο ίδιο σημείο, σε λάκκο ίσως παλιάς λαθρανασκαφής, διακρίνεται τοίχος χτισμένος με αργούς λίθους, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ που σώζεται σε ύψος 1,50 μ. (εικ. 2γ).

Περίπου 50 μ. νοτιοδυτικά από το σημείο όπου εντοπίσαμε τα δύο βάθρα και τον τοίχο που υποθέτουμε ότι ταυτίζονται με την ανασκαφή του Αρβανιτόπουλου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα από την γράφουσα⁸ (εικ. 1, αρ. 2). Πρόθεσή μας στην παρούσα φάση είναι να παρουσιάσουμε υλικό από αυτή την ανασκαφή επειδή πιστεύουμε ότι είναι χρήσιμο να συζητηθούν οι τύποι των ειδωλίων που έχουν εντοπιστεί σε περιοχή που γειτνιάζει με την ανασκαφή του Αρβανιτόπουλου. Η ανακοίνωσή μας έχει σκοπό να συγκεντρώσει και να παρουσιάσει τα ανασκαφικά δεδομένα και το διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό που μπορεί να σχετιστεί με τη λατρεία Δήμητρας και Κόρης στη Δημητριάδα, εφόσον μέχρι στιγμής δεν έχει ανασκαφεί κανένας χώρος που αδιαμφισβήτητα να ταυτίζεται με ένα τέτοιο ιερό.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ελληνιστικής εποχής ανήκουν σε δυο οικοδομικές φάσεις. Η παλαιότερη χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ., όπως

6. Βλ. σημ. 2.

7. Οι διαστάσεις των βάθρων είναι α) 0,40 × 0,38 μ., ύψ. 0,26 μ., διάμ. τόρμου 0,28 μ., β) 0,57 × 0,57 μ., ύψ. 0,22 μ., διάμ. τόρμου 0,30 μ.

8. Για τα πρώτα αποτελέσματα της ανασκαφής βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1992, 279. Γεγονός είναι ότι τότε ασχοληθήκαμε κατά κύριο λόγο με το υλικό της μυκηναϊκής εποχής που αποκαλύπτεται κάτω από την ελληνιστική κατοίκηση.

μαρτυρούν τα όστρακα του τύπου «δυτικής κλιτύος» και τα νομίσματα των Φερών Τεισιφόνου (μέσα του 4ου αι. π.Χ.), Κασσάνδρου (περ. 305 – 297 π.Χ.), Αντιγόνου Γονατά (περ. 277/6 – 239 π.Χ.), Αντιόχου Α' Σωτήρος (281/0-261 π.Χ.).

Ένας τοίχος με κατεύθυνση Β-Ν που βρίσκεται στο ανατολικό όριο του ανασκαμμένου χώρου, έχει μήκος 9 μ. μέσα στα όρια της τομής και συνεχίζεται και προς τις δυο κατευθύνσεις έξω από τα όριά της (εικ. 3). Σώζεται σε ύψος 0,90 μ. και είναι χτισμένος με ακανόνιστους αδρά κατεργασμένους λίθους μετρίου έως μικρού μεγέθους. Στη δυτική παρειά του, από την παραστάδα και προς τα νότια, είναι επιχρισμένος με λευκά κονιάματα που βρέθηκαν στη θέση τους. Ερυθρά και πολύ σκληρά λευκά επιχρίσματα βρέθηκαν στα δυτικά της παραστάδας. Υπολείμματα τοιχοποιίας ίσως ανήκουν στο δυτικό τοίχο του κτηρίου, σε απόσταση περίπου 5 μ. δυτικά του μεγάλου τοίχου. Στα δυτικά του μεγάλου τοίχου και νότια της παραστάδας υπάρχει δάπεδο από πατημένο χώμα πάνω στο οποίο βρέθηκαν τμήματα τριών ειδωλίων και ένα ολόγλυφο γυναικείο κεφάλι πήλινου αγάλματος (εικ. 4α-β).⁹ Δίπλα στο κεφάλι βρέθηκε ένα τμήμα ακροκεράμου με ανάγλυφο ανθέμιο και ένα χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου (α' όψη: κεφαλή Ηρακλή με λεοντή, β' όψη: ιππείας σε άλογο που τριποδίζει και επιγραφή ΙΑΣΙ ΚΑΣΣΑ-ΝΔΡΟΥ κάτω από το άλογο. Βότρυς υπάρχει ανάμεσα στα πόδια του αλόγου).¹⁰

Το δάπεδο καταστράφηκε σε ένα τμήμα για να κατασκευαστεί αποχετευτικός αγωγός με κατεύθυνση από Δ προς Α. Ο αγωγός αυτός διέρχεται από τον τοίχο που προαναφέραμε. Όλος ο χώρος δυτικά του τοίχου και σε πλάτος περίπου 5 μ. καλυπτόταν από πυκνό στρώμα κεραμίδων στέγης. Στα βόρεια της αντηρίδας, τα ευρήματα διαφοροποιούνται. Οι αγνύθες πληθαίνουν, υπάρχουν δύο τριπτήρες και δύο μυλόλιθοι, δύο μολύβδινα σταθμια, νομίσματα και μια πήλινη μήτρα για κατασκευή πλακιδίου με διονυσιακή παράσταση.

Νεότερες κατασκευές είναι αυτές που υπάρχουν στα δυτικά του προηγούμενου κτηρίου. Ένας τοίχος πιο πρόχειρης κατασκευής με κατεύθυνση Α-Δ. ίσως ανήκε σε ημιυπαίθριο χώρο: σε τρία σημεία του υπάρχουν επίπεδες και κάπως μεγαλύτερες από τις άλλες πέτρες, που πιθανότατα αποτελούσαν τις βάσεις ξύλινων κίωνων, όπως φαίνεται από το στρώμα των πεσμένων κεραμίδων στα βόρεια του τοίχου (εικ. 3). Στην ίδια οικοδομική φάση ανήκει ένας αποχετευτικός αγωγός που συνδέεται με μια κυκλική κτιστή κατασκευή με αυλάκι, για την απορροή υγρών. Γύρω από αυτή βρέθηκαν

9. Βόλος, Αρχ. Μ., χωρίς αρ. ευρ.: βλ. παρακάτω σ. 183, αρ. Α.

10. Πρβλ. Sear 1978, 627, αρ. 6754.

αντικείμενα όπως ένας αρυτήρας και ένα μαρμάρينو γουδί. Η κεραμική και τα νομίσματα του κοινού των Μαγνήτων χρονολογούν αυτή τη φάση στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. (σκυφίδια με έσω και έξω νεύον χείλος, σώμα πυξίδιας με γεωμετρική γραπτή διακόσμηση λευκού χρώματος, κ.ά.).

Ειδώλια

Για περισσότερα σώζονται αποσπασματικά, περίπου 56 θραύσματα. Ανήκουν κατά κύριο λόγο σε γυναικείες μορφές και λίγα σε παιδικές. Γενικά τα γυναικεία ειδώλια δεν αποδίδονται σε συγκεκριμένους λατρευτικούς τύπους θεοτήτων και ιδιαίτερα της Δήμητρας. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι ασυνήθιστο. Παρατηρείται και στο Θεσμοφόριο της Πέλλας.¹¹ Ίσως τα ειδώλια απεικονίζουν αναθέτριες και όχι θεότητες.

Γυναικείες μορφές

- A) Κεφάλι με τμήμα του κορμού μεγάλου πήλινου αγάλματος. Το σωζόμενο ύψος είναι 0,24 μ. Διακοσμείται με κόκκινο, λευκό, γαλάζιο και καστανό χρώμα. Πρόκειται για νεανική μορφή. Τα μαλλιά της είναι χωρισμένα στη μέση, στερεώνονται με στεφάνη και πλόκαμοι απλώνονται μέχρι κάτω από τους ώμους. Φορά ενώτια (εικ. 4α-β).
- B) Όρθιες ντυμένες μορφές με χιτώνα και ιμάτιο (αρ. ευρ. ID 25724, 25780, 25755)
- Γ) Τμήμα ακέφαλου γυναικείου ειδωλίου. Φοράει διαφανή χιτώνα που αφήνει ακάλυπτο τον αριστερό μαστό. Τα χέρια ήταν πρόσθετα, όπως φαίνεται από τις οπές και τη διαμόρφωση γύρω από αυτές. Το πίσω τμήμα λείπει (αρ. ευρ. ID 25777). Μορφές με κίνηση που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως Νίκες-ηνίοχοι έχουν βρεθεί και στο Θεσμοφόριο της Πέλλας¹² και εκτός από σύμβολα θεογαμίας όταν βρίσκονται σε ιερά, ίσως σχετίζονται ειδικότερα με αναθήματα που συνδέονται με το μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης. Όπως αναφέρει και η Μαρία Ακαμάτη, αυτή είναι ίσως η μόνη σαφής ένδειξη λατρείας της Κόρης και στο Θεσμοφόριο της Πέλλας.
- Δ) Τα πόδια ειδωλίου που ανήκει στο λεγόμενο τύπο της «ιεροδούλου» δη-

11. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 53.

12. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 49, 55.

- λαδή το καθιστό γυμνό ειδώλιο με βραχιόλι στο δεξί πόδι (αρ. ευρ. ID 25787). Σε τάφο του ανατολικού νεκροταφείου της Δημητριάδος, σε μικρή απόσταση από την ανασκαφή, βρέθηκε ειδώλιο του ίδιου τύπου. Ειδώλια «ιεροδούλων» έχουν βρεθεί και στο Θεσμοφόριο της Πέλλας και ίσως σχετίζονται με τη χθόνια θεότητα της γονιμότητας της γης.¹³
- Ε) Τμήμα κεφαλής ειδωλίου μεγάλου μεγέθους (αρ. ευρ. ID 25779) και άλλα κεφάλια ειδωλίων (αρ. ευρ. ID 25772, ID 25736)

Παιδικές μορφές:

- α) Γυμνό με ιμάτιο (αρ. ευρ. ID 25716, 25754, 25769).
- β) Ντυμένο με χιτώνα και κρατάει στο χέρι μια προσφορά (αρ. ευρ. ID 25759).

Μήτρα πλακιδίου αρ. ευρ. BE 41579 (εικ. 5) με παράσταση καθιστής γυμνής γυναικείας μορφής, ίσως Μαινάδας. Η γυναίκα κάθεται σε βράχο. Ιμάτιο καλύπτει μόνο το κάτω τμήμα του σώματος. Πίσω της διακρίνεται καθαρά ο θύρσος. Από την ίδια ανασκαφή προέρχεται ένας βότρυς (εικ. 6) που αποτελούσε τμήμα ειδωλίου ή πλακιδίου (αρ. ευρ. ID 25768).

Αγνύθες

Έχουν βρεθεί πάρα πολλές, 115 συνολικά, κωνικές, πυραμιδοειδείς και στρογγυλές. Είναι εύρημα συνηθισμένο σε Θεσμοφόρια, αλλά και σε ιερά Κυβέλης όπως στη Βεργίνα¹⁴ και στη Δημητριάδα. Η παρουσία τους σχετίζεται με γυναικείες δραστηριότητες στο χώρο του ιερού.¹⁵

13. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 55.

14. Δρούγου 1991, 2.

15. Η πυκνότητα των αγνυθών στο ιερό της Μητέρας των Θεών στην αρχαία Δημητριάδα ανά ανασκαφικό τετράγωνο είναι η εξής: Τετρ.1: 4, Τετρ.2: 3, Τετρ.3: 23, Τετρ.4: 18, Τετρ.5: 15, Τετρ.6: 10, Τετρ.7: 2, Τετρ.8: 6, Τετρ.9: 2, Τετρ.11:7, Τετρ.22:12, Τετρ.23:2, Τετρ.25:7, Τετρ.26:4. Η ανασκαφή είναι αδημοσίευτη. Σύντομη αναφορά στο ιερό, Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 31-32 και η ίδια *ΑρχΔελτ* 44, 1989, Β', Χρονικά, 227-228.

Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων

Ο Αρβανιτόπουλος¹⁶ αναφέρει την εύρεση έξι ενσφράγιστων λαβών από την ανασκαφή του 1915 από τις οποίες περιγράφει και σχολιάζει τις τέσσερις: α) Έπί[Π]αυσανία Δαλίου, β) [έπί]τάρχο[υ] Διονυ[σ]ο[κλέ]ου[ς], Κνιδί[...], γ) [έπί]δάμα Ζάνθου Κνιδί[ω]ν με παράσταση «ακροστολίου», δ) η τέταρτη φέρει το γράμμα Β και γύρω από αυτό [Κλ...] | Α|ριστοφάνης. Από αυτές οι δυο αναφέρουν ως τόπο προέλευσης την Κνίδα. Το κρασί της Κνίδου που είχε εξαιρετικές ιδιότητες διότι ήταν αίματος γεννητικός, τρόφιμος, κοιλίαν εύλυτον κατασκευάζων¹⁷ προοριζόταν για χρήση από τις γυναίκες που γιόρταζαν στο Θεσμοφόριο. Η πόση κρασιού κατά τα Θεσμοφόρια σατιρίζεται από τον Αριστοφάνη, όπου οι γυναίκες φαίνεται ότι επί μία ή δύο ημέρες έπιναν από το ειδικά για την τελετή προορισμένο κρασί και ήταν σε κατάσταση ευθυμίας.¹⁸

Από την ανασκαφή μας προέρχονται τέσσερις ενσφράγιστες λαβές, από τις οποίες η μια ανήκει σε αμφορέα της Θάσου, όπως άλλωστε η πλειονότητα των αμφορέων στη Δημητριάδα. Οι υπόλοιπες τρεις ανήκουν σε αμφορείς της Ρόδου.

Η πρώτη ροδιακή φέρει τρίστιχη επιγραφή σε ορθογώνιο πλαίσιο: έπί Τεισαγόρα Δαλίου. Επί του επωνύμου άρχοντος Τεισαγόρα κατά το μήνα Δάλιο έγινε η παραγωγή του αμφορέα. Οι άλλες δυο λαβές ανήκουν στον ίδιο ροδιακό αμφορέα. Φέρουν κυκλική σφραγίδα με ρόδο στο κέντρο και επιγραφή σε κύκλο γύρω από το ρόδο: έπί Σωδάμου Διοσθύου. Επί του επωνύμου άρχοντος Σωδάμου κατά το μήνα Διόσθυο. Η άλλη λαβή του αμφορέα φέρει το όνομα Δαμοκρατεύς, γνωστού κατασκευαστή της Ρόδου, επίσης σε κυκλική σφραγίδα με το ρόδο στο κέντρο. Η Grace¹⁹ χρονολογεί αυτούς τους αμφορείς στη β' δεκαετία του 2ου αι. π.Χ. σύμφωνα με τα δεδομένα της Μέσης Στοάς της Αγοράς της Αθήνας.

16. Αρβανιτόπουλος 1928, 120 σημ. 2.

17. Αθ. Ι 28c, 32e-f.

18. Salviat 1986, 171.

19. Grace 1985, 9-12, 45 και πίν. 1, αρ. 1, 2c.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η θεσμοφόρος Δήμητρα, η θεά που προστάτευε την καλλιέργεια των δημητριακών καρπών, ήταν φυσικό να λατρεύεται στη Δημητριάδα που ήταν χώρος μεγάλης παραγωγής σιτηρών και ιδιαίτερα της κριθής, όπως αναφέρει ο Ησύχιος (λ. δημητριάς : κριθή έξάστιχος).

Είναι γενικά παραδεκτό ότι τα Θεσμοφόρια βρίσκονταν σε απομονωμένες και περίοπτες θέσεις, σε υψώματα και στις άκρες των πόλεων κοντά στα τείχη.²⁰ Το Θεσμοφόριο της Δημητριάδος, αν η θέση που έχουμε επισημάνει είναι η σωστή, πληροί αυτές τις παραμέτρους, δηλαδή βρίσκεται εντός των τειχών και γειτνιάζει με το ανατολικό τείχος και με το ανατολικό νεκροταφείο. Η πληροφορία του Αρβανιτόπουλου για το κτίριο που σχετιζόταν ίσως με το ναό έχει γίνει αποδεκτή από μελετητές Θεσμοφορίων²¹ που εντάσσουν τη Δημητριάδα στις αρχαίες πόλεις που διαθέτουν μνημειακά διαμορφωμένα ιερά, με ναό και περίβολο.²² Ωστόσο, δεδομένης της έλλειψης των ανασκαφικών στοιχείων και της τεκμηρίωσής τους -εφ' όσον κανένα στοιχείο αυτής της μνημειακής αρχιτεκτονικής δε σώζεται- διατηρούμε επιφυλάξεις ως προς τα συμπεράσματα του ανασκαφέα για την οργάνωση του ιερού. Δεν είμαστε ακόμη σε θέση να μιλούμε με ασφάλεια για λατρευτικό χώρο. Ναοί βέβαια δεν έχουν βρεθεί σε όλα τα Θεσμοφόρια που έχουν ανασκαφεί και δεν αναφέρονται πάντα από τις πηγές.

Ο συνδυασμός των αναφορών του Αρβανιτόπουλου με τα νέα ανασκαφικά δεδομένα από την περιοχή ίσως θα μπορέσει να τεκμηριώσει μελλοντικά την παρουσία του Θεσμοφορίου. Σημειώνουμε την απουσία ανδρικών ειδωλίων καθώς και υδριαφόρων από την ανασκαφή μας. Η έλλειψη αναφοράς και από τον Αρβανιτόπουλο σε τέτοιου είδους ευρήματα, αποτελούν ίσως ενδεικτικό στοιχείο ότι η γιορτή τελούνταν από γυναίκες που απευθύνονταν μόνο σε γυναικείες θεότητες, αλλά είναι ακόμη πολύ νωρίς για τέτοιου είδους συμπεράσματα. Το γεγονός ότι ο χώρος του ιερού βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα θα μπορούσε να παραπέμπει σε καθαρμούς στη θάλασσα, όπως συνέβαινε στη λατρεία της Ελευσίνας.

Στο συγκεκριμένο ιερό παρατηρούμε τη συνύπαρξη αντικειμένων που σχετίζονται με βιοτεχνικές δραστηριότητες για κατασκευή αντικειμένων

20. Μαζαράκης Αινιάν 1995, 174. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 104.

21. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 25, σημ.24

22. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 25, σημ. 25.

που προορίζονται για τις ανάγκες των λατρευτών και της λατρείας, όπως η κατασκευή αναθημάτων, ειδωλίων και πλακιδίων.

Συνήθως στα Θεσμοφόρια συλλατρεύονται και άλλες θεότητες όπως μαρτυρείται από τις Θεσμοφοριάουσες του Αριστοφάνη (Κουροτρόφος, Δήμητρα, Κόρη, Πλούτων, Καλλιγένεια, Ερμής, Χάριτες, Άρτεμις, Απόλλων, Ήρα, Πάνας, Νύμφες, Διόνυσος, Αθηνά). Στη Δημητριάδα, από την επιγραφή του ψηφίσματος των αστυνόμων βεβαιώνεται η λατρεία της Κόρης και του Πλούτωνα. Ένα ειδώλιο, το ΠΡ 169, από το ιερό της Πρόερνας, ταυτίζεται με τον Πλούτωνα. Ο θεός εκτός από κυρίαρχος του Κάτω Κόσμου, χαρίζει και τον πλούτο, γι' αυτό και εικονίζεται σε παραστάσεις της αγγειογραφίας με κέρασ γεμάτο άνθη και καρπούς.²³

Μια άλλη θεότητα που σχετίζεται με τη λατρεία της Δήμητρας, είναι ο Διόνυσος. Στη Δημητριάδα η εύρεση της μήτρας πλακιδίου με την παράσταση Μαινάδας και ο βότρυς είναι τα πρώτα ενδεικτικά στοιχεία (εικ. 5-6).

Τρεις επιγραφικές μαρτυρίες στη Λάρισα, μαρτυρούν τη σχέση στη λατρεία των δύο αυτών θεοτήτων. Οι δύο από τις επιγραφές αναφέρουν το Διόνυσο Κάρπιο και τη Δήμητρα Φυλάκα, ενώ στην τρίτη αναγράφονται οι ιέρειες της Δήμητρας οι οποίες είχαν τετραετή θητεία και φρόντιζαν ταυτόχρονα για τις γιορτές που τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια προς τιμήν του Διονύσου. Λατρεία Διονύσου ίσως υποδηλώνει και η ύπαρξη μασκών του θεού στο ιερό της Δήμητρας στην Πρόερνα.²⁴ Στην Πέλλα²⁵ υπάρχουν επίσης ειδώλια του θεού, των ακολούθων του και Πανών, που δείχνουν ότι τα διονυσιακά στοιχεία δε λείπουν από τη γιορτή των Θεσμοφορίων. Οι παραδόσεις των Ελλήνων και των Αιγυπτίων οι σχετικές με τον Διόνυσο, είναι πολλές.²⁶ Οι Έλληνες ταύτιζαν τον Διόνυσο με τον Όσιρι. Τη χθόνια φύση του Διονύσου και τη σχέση του με το αμπέλι, το κρασί και γενικότερα με τη βλάστηση υπενθυμίζουν οι σχέσεις του με θεές της γης και της γονιμότητας όπως η Ρέα, η Ήρα, η Δήμητρα, η Σεμέλη, η Αφροδίτη, η Αριάδνη, η Περσεφόνη, τα ονόματα των γιων του Άμπελος, Στάφυλος, Οινέας, Οινοπίων κτλ. καθώς και τα επίθετα που τον συνοδεύουν Άνθιος, Ανθεύς, Δενδρίτις, κ.ά.

Μια άλλη θεότητα που σχετίζεται με τα ιερά Δήμητρας είναι η Κυβέλη. Στο ιερό της Δήμητρας στη Μεσημβρία βρέθηκαν χάλκινα πλακίδια, από τα οποία το ένα επίχρυσο και τα άλλα επάργυρα με σφυρήλατες παραστάσεις που απεικονίζουν κεντρική γυναικεία καθιστή μορφή, την Κυβέλη ή θεά

23. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 52-53.

24. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 51. Βλ. SEG XVII, 288. IG IX 2, 573.

25. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 64-67.

26. Πανσ. X 29, 4.

της Σαμοθράκης όπως την ονομάζει ο ανασκαφέας στα αριστερά της οποίας στέκεται η Κόρη (;) που κρατάει δάδες.²⁷ Στο Δίον, ειδώλιο Κυβέλης εμφανίστηκε ανάμεσα στα ειδώλια υδριαφόρων χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά τη συλλατρεία.²⁸ Στη Δημητριάδα το ιερό της Κυβέλης έχει εντοπιστεί στον ανατολικό τομέα της πόλης (εικ.1, αρ. 3) και το γεγονός αυτό ίσως αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση ότι η θέση του Θεσμοφορίου που προσδιορίσαμε δεν είναι τυχαία. Η Κυβέλη ήταν μια μητρική θεότητα όπως η Δήμητρα, μια μάνα-θεά και αυτό ίσως αποτελούσε αποφασιστικό στοιχείο για τη γειτνίαση των ιερών.

ΤΟ ΝΟΤΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΠΑΣΙΚΡΑΤΑΣ

Εκτός από το Θεσμοφόριο, στη Δημητριάδα ο Αρβανιτόπουλος ανέσκαψε και το ιερό της θεότητας με το προσωνόμιο «Πασικράτα». Τα ευρήματα του ιερού βρέθηκαν σε λάκκους-αποθέτες, μέσα στο νότιο νεκροταφείο της πόλης (εικ. 1, αρ. 4). Στην πραγματικότητα ναός δεν έχει βρεθεί. Τα μόνα στοιχεία που υπάρχουν είναι οι φωτογραφίες που δημοσιεύθηκαν²⁹ και η αναφορά του ανασκαφέα για ένα σπόνδυλο κίονος μεγάλο αλλά φθαρμένο και ένα μικρό τμήμα από στερεοβάτη, κατασκευασμένο από μαρμάρινες πλάκες με ευθυντηρία και σιδερένιους συνδέσμους. Τα ευρήματα από το ιερό της Πασικράτας, όσα έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, είναι αγγεία, λύχνοι, ειδώλια, η μαρμάρινη κεφαλή της Πασικράτας, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου αρ. ευρ. Α 540 (εικ. 7), αναθηματικές στήλες στη θεά:

E 507 Μελίτα Γηροστράτου εύξαμένα Πασικράτα

E 524 Βουβαλίσ Πασικράτα

E 537 Ζώπυρος Ίππολύτη υπέρ τῶν θυγατέρων

E 719.....νευνομοίπο Πασικράτειλοιαρι.....

E 827 Πασικράτα Θεανώ Διοτίμου Ίερητεύσσα

Επίσης βωμοί, όπως ο μαρμάρινος αρ. ευρ. E 527 με επιγραφή: Πρωτὰς

27. Βαβρίτσας 1973, 77-78, εικ. 94α. Η θεά με τις δάδες δίπλα στην Κυβέλη είναι μάλλον η Εκάτη που μαζί με τον Ερμή/Καδμίλο συνοδεύουν την Κυβέλη στα ανάγλυφα: Λεβέντη 1994-1995, 87 και σημ. 23.

28. Πιργιάτογλου 1991, 145.

29. Αρβανιτόπουλος 1928, 44-45.

Πασικράτα εύχην ή πήλινοι μικρού μεγέθους για την καύση θυμιάματος. Ο Αρβανιτόπουλος αναφέρει και την εύρεση ενός ειδωλίου χοίρου.³⁰

Γυναικεία αγάλματα

Η παρουσία γυναικείων αγαλμάτων στο ιερό, γίνεται φανερή από την εύρεση:

- 1) Μαρμάρινης κεφαλής της Πασικράτας, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου αρ. ευρ. Λ 540 (εικ. 7).
Λευκό μάρμαρο. Διαστάσεις: ύψος 0,19, πλάτος 0,10 μ.
Η κεφαλή ήταν ένθετη σε κορμό αγάλματος από διαφορετικό υλικό, που πιθανότατα παρίστανε τη θεά καθιστή. Το πίσω μέρος του κρανίου είναι αμελέστατα δουλεμένο επειδή δεν ήταν ορατό, ίσως επειδή το άγαλμα ήταν τοποθετημένο μπροστά σε τοίχο ή ήταν καθισμένο σε θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο.
- 2) Κορμού πήλινου αγάλματος σε φυσικό μέγεθος, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου αρ. ευρ. Μ 2001 (εικ. 8): ύψος 0,254, πλάτος 0,385 μ., με χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος. Δεν είναι δυνατή η ταύτισή του με κανένα χαρακτηριστικό λατρευτικό τύπο.³¹ Ωστόσο είναι ενδεικτικό για την ύπαρξη μεγάλων αναθημάτων στο ιερό, εκτός από το λατρευτικό άγαλμα στο οποίο ανήκει η μαρμάρινη κεφαλή της Πασικράτας.³²

Ειδώλια

Τα ειδώλια είναι γυναικεία ή παιδιών και ανήκουν στους παρακάτω τύπους:

- Γυναικείες μορφές όρθιες ντυμένες με χιτώνα και ιμάτιο (αρ. ευρ. Μ 2006, 2007)³³ και μία που ακουμπά σε κιονίσκο (Μ 2023),³⁴ αλλά και καθιστή αρ. ευρ. Μ 2009,³⁵ που φέρουν όλες σχεδόν μια προσφορά στη θεά πιθανότατα καρπούς, πόπανα ή κρέας (αρ. ευρ. Κμ 4151, Μ 2008).

30. Αρβανιτόπουλος 1928, 45. Τα ειδώλια από το ιερό της Πασικράτας πρόκειται να δημοσιευτούν από τη Μ. Σταματοπούλου, βλ. Stamatoroulou 2007.

31. Για τον κορμό Πασικράτας Βόλος, Αρχ. Μ. 2001, βλ. πρόσφατα Hornung - Bertemes 2007, 68-69, 164, αρ. 227, πίν. 31 (περ. 400 π.Χ.).

32. Βλ. άνω αρ. 1 και σ. 199, εικ. 7

33. Mollard-Besques 1963, πίν. 125c

34. Mollard-Besques 1963, 102.

35. Mollard-Besques 1971, πίν. 32-33 από τη Βοιωτία.

- Δύο ανάγλυφα πλακίδια ειδώλια με παράσταση αναδυομένης Αφροδίτης αρ. ευρ. Μ 2003, Μ2005,³⁶ ένα τρίτο που εικονίζει κατά πάσα πιθανότητα Αφροδίτη ή Εκάτη που επάνω από τον αριστερό της ώμο κρατάει μια ανδρική δαιμονική μορφή Μ 2002 και ένα τέταρτο Μ 2004 που δε στάθηκε δυνατή η αναγνώριση του τύπου του.

Στο ιερό της Πασικράτας και στο νότιο νεκροταφείο τα ειδώλια παιδιών περιορίζονται στον τύπο των αγοριών που είναι ντυμένα με χλαμύδα και «καυσία» (αρ. ευρ. Μ 2011, 2013, 2014, 2016, 2019, 2020, 2021, 2022). Τα παιδικά ειδώλια με «καυσία» ή στεφάνι στην κεφαλή σχετίζονται με την ιδιότητα της Δήμητρας ως προστάτιδας των παιδιών. Έχουν βρεθεί και σε άλλα ιερά Δήμητρας και Περσεφόνης, όπως στην Κύθνο³⁷ και στο Δίον.³⁸ Ένα μόνο ειδώλιο κοριτσιού με «καυσία» Μ 2017 βρέθηκε στο νότιο νεκροταφείο της Δημητριάδος.

Η θέση του ιερού της Πασικράτας μέσα στο νότιο νεκροταφείο καθορίζει και τη φύση των θεοτήτων που λατρεύονταν. Όσον αφορά την ταύτιση του προσωνυμίου «Πασικράτα» με κάποια θεότητα, ειδικότερα την Περσεφόνη ή την Αφροδίτη, μόνο αν βρεθεί κάποια επιγραφή με το όνομα της θεότητας και το προσωνύμιο Πασικράτα θα λυθεί οριστικά το πρόβλημα, όπως συνέβη με τον Ηρακλή Παγκράτη.

Ο συγγενής με την Πασικράτα χθόνιος και ομώνυμος Παγκράτης, του οποίου το υπαίθριο, χωρίς ναό ιερό ανασκάφηκε στον Ιλισσό από τον Ι. Μηλιάδη, αναγνωρίστηκε ως μορφή Ηρακλή από τα σύμβολα που τον συνόδευαν -ρόπαλο και λεοντή- προτού βρεθεί η επιγραφή που επισφράγισε την ορθότητα της ταύτισης ονομάζοντάς τον Ηρακλή Παγκράτη.³⁹ Ωστόσο η πρόσφατη μελέτη των αναγλύφων του αθηναϊκού ιερού από την Ε. Βικέλα, κατέδειξε ότι η δεύτερη λατρευόμενη στο ιερό θεότητα ήταν ο άρχων του Κάτω Κόσμου Ζεύς Παγκράτης, που η λατρεία του συνδυάστηκε με αυτή του χθόνιου Ηρακλή, ο οποίος και απέκτησε το ίδιο λατρευτικό επίθετο. Στις αναθηματικές επιγραφές από το ιερό αυτό ο χθόνιος Ζεύς ονομάζεται απλώς Παγκράτης, καθώς το προσωνύμιο περιέχει την ουσία της θεότητας στην οποία επιθυμεί να αναφερθεί ο αναθέτης, ενώ από δέος αποφεύγει το κύριο όνομα. Τόσο το όνομα της Πασικράτας όσο και του Παγκράτη υποβάλλουν την ιδέα της θεότητας του Κάτω Κόσμου που πάντων κρατεί.⁴⁰ Ο

36. Πρβλ. Mollard-Besques 1971, 128, πίν. 157d, αρ. D858.

37. Μαζαράκης-Αινιάν 1995, πίν. 81γ. Βλ. και Λεβέντη στον τόμο αυτό, σ. 122 και σημ. 48.

38. Πιγγιάτογλου 1991, 145-150. Γενικά για τις παιδικές αυτές μορφές βλ. Miller 1974, 212-217, 240-241, αρ. 82-102, πίν. 37-40.

39. Μηλιάδης 1953. Μηλιάδης 1954 και για την ταύτιση Μηλιάδης 1954, 48-49.

40. Vikelá 1994, και ιδίως 57-80 με αναφορά και στην πάρεδρο του θεού Πασικράτα.

Αρβανιτόπουλος αν και δέχεται ότι η προσωνομία Πασικράτα και η θέση του ιερού της Δημητριάδος προκαλούν την παραδοχή της Περσεφόνης ως λατρευομένης θεότητας σε αυτόν τον χώρο, ωστόσο επιμένει στην ταύτιση της Πασικράτας με την Αφροδίτη ερμηνεύοντάς την ως προϋπάρχουσα λατρεία στο χώρο, πριν από την ίδρυση της Δημητριάδος. Η σχέση της Αφροδίτης με τις ελευσινιακές θεότητες, ιδίως με την Περσεφώνη μαρτυρείται από αρχαιολογικά ευρήματα και αντικατοπτρίζεται στο μύθο.⁴¹

Ο αείμνηστος Νικ. Παπαχατζής⁴² θεωρεί την «Πασικράτα θεά του κάτω κόσμου, μια τοπική Περσεφώνη ή Αφροδίτη των νεκρών, λατρευόμενη στα νεκροταφεία ανάμεσα στους τάφους, με προσφορές των συγγενών που ζητούσαν την ευμένεια της θεάς για τους νεκρούς».

Η λατρεία της Αφροδίτης των νεκρών ήταν διαδεδομένη και έχει διαπιστωθεί στην Κόρινθο, στη Μαντίνεια, στο Άργος, στη Λακωνία, στην Αίγινα, πάντα με κάποια ιδιαίτερα προσωνόμια. Ευρήματα από την Κάτω Ιταλία παρουσιάζουν συχνά σχέση των δυο θεοτήτων, Αφροδίτης και Περσεφόνης. Για παράδειγμα το άγαλμα της θεάς του Βερολίνου που βρέθηκε στον Τάραντα αποδίδεται από άλλους μελετητές στην Αφροδίτη και από άλλους στην Περσεφώνη. Ένα άλλο λατρευτικό άγαλμα θεάς (εύρημα Orvieto) που έχει τον τύπο της Αφροδίτης βρέθηκε σε ιερό νεκροταφείου. Η σχέση Αφροδίτης και Περσεφόνης στη Θήβα προκύπτει ενδεχομένως από ένα επίγραμμα: Ἡρακλῆς τεμένισσε Κυθήρα Φερσεφάσση.⁴³ Στον Όμηρο η Αφροδίτη περιποιείται το σώμα του Έκτορα ενώ και αρχαιολογικά ευρήματα συνδέουν την Αφροδίτη με τον Κάτω κόσμο.⁴⁴

Στην Πέλλα παρατηρήθηκε η ύπαρξη μιας χθόνιας γυναικείας θεότητας με συγχωνευμένα χαρακτηριστικά της Αφροδίτης και της Περσεφόνης που αποδεικνύεται από μεγάλο αριθμό πήλινων ημίγυμων γυναικείων μορφών που βρίσκονται στους τάφους, σε σπίτια και ιερά.⁴⁵

Ίσως και στην περίπτωση της Πασικράτας της Δημητριάδος να συμβαίνει το ίδιο φαινόμενο που παρατηρήθηκε στην Πέλλα, και έτσι μπορεί να ερμηνευτεί η συνύπαρξη χαρακτηριστικών των δυο θεοτήτων στα ευρήματα του ιερού. Η εύρεση του ειδωλίου χοίρου αλλά και των πήλινων πλακιδίων

41. Πινγιάτογλου 1992, 227-228 και σημ. 28, 29, 30, 31.

42. Παπαχατζής 1956, 54, σημ. 1. Παπαχατζής 1985, 45-46.

43. Farnell 2004, τ. II, 755, σημ. 1101: τη λίθινη επιγραφή από το Ισμήνιο της Θήβας παραδίδει ο (ψευδο)-Αριστ. *Περὶ θανμασίων ἀκουσμάτων* (*Mir. ausc.*) 133. Βλ. πλέον Vanotti 2007, 120-123, 202-203, και *BMCR* 2009.02.22 (L. Gibbs). Ο στίχος κατά Vanotti: Ἡρακλῆς τεμένισσα Κυθήρα Πασιφάσση.

44. Παπαχατζής 1956, 56. Όμ. *Ιλ.* Ψ' 185-187.

45. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 252-253.

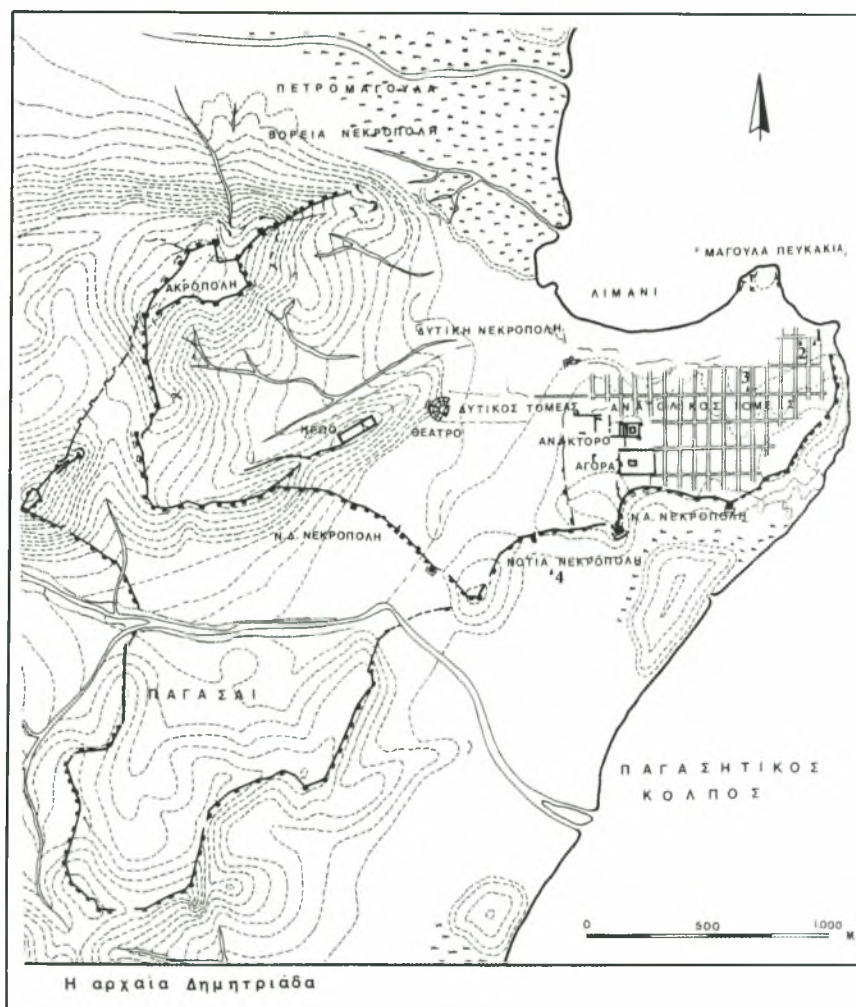
με την παράσταση αναδυομένης Αφροδίτης είναι ενδεικτικά ευρήματα για τη συλλατρεία των θεοτήτων.

Στο ίδιο ιερό λατρεύονταν πιθανότατα κι άλλες χθόνιες θεότητες όπως ο Ερμής (ενσφράγιστη κεραμίδα με επιγραφή Έρμη), και η Άρτεμις Εννοδία, η Φεραία θεά, όπως προκύπτει από τον αναθηματικό βωμό και άλλα αναθήματα.⁴⁶

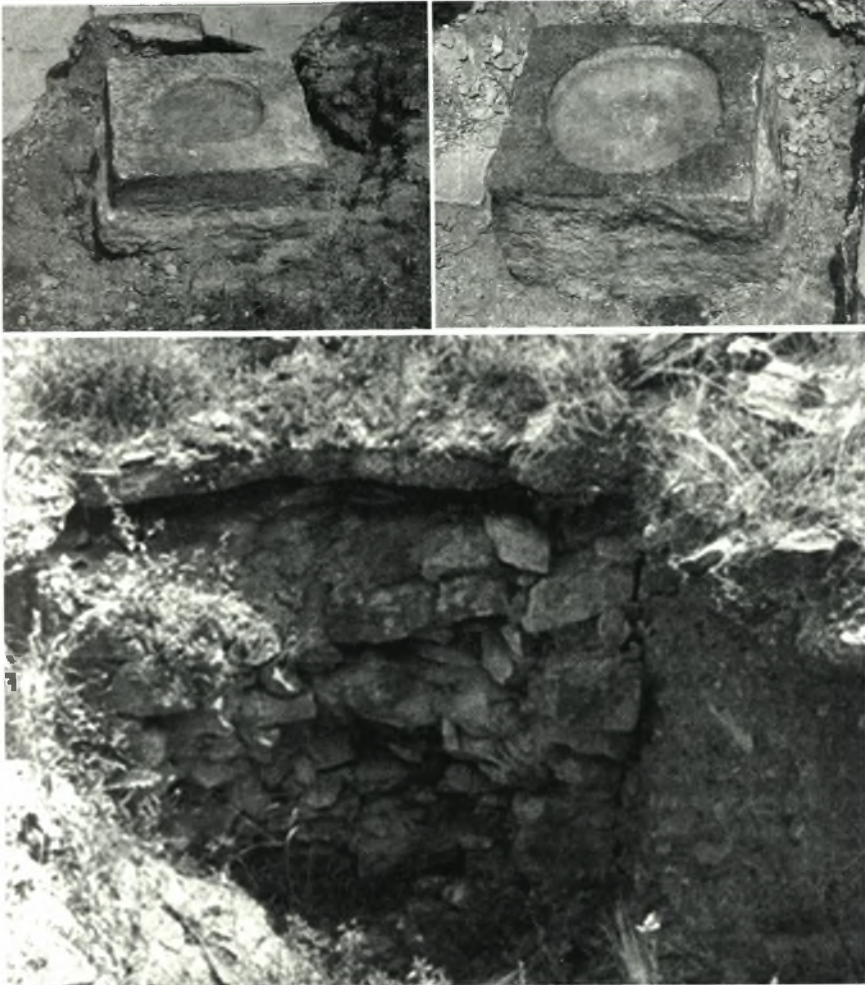
46. Αρβανιτόπουλος 1928, 93.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1915. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία, *Πρακτ*, 130-200.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1928. *Αι γραπταί στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήναι.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1929. Αστυνόμων Δημητριάδος γνώμη, *Πολέμων* I, 32-36.
- Βαβρίτσας Α.Κ., 1973. Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης, *Πρακτ*, 70-82.
- Δάφφα-Νικονάνου Α., 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, Βόλος.
- Δρούγου Σ., 1991. Βεργίνα. Το ιερό της Μητέρας των Θεών, *ΑΕΜΘ* 5, 1-7.
- Farnell L.R., 2004. *The Cults of the Greek States*²⁰, vol. II, Chicago.
- Grace V.R., 1985. The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps, *Hesperia* 54, 1-54.
- Hornung-Bertemes K., 2007. *Terrakotten aus Demetrias* (Demetrias 7), Würzburg.
- Λεβέντη Ι.Κ., 1994-1995. Περσεφόνη και Εκάτη στην Τεγέα, *ΑρχΔελτ* 48-49, *Μελέτες*, 83-96.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1994. *Λαξευτοί Θαλαμωτοί Τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1996. *Το Θεομοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα.
- Μαζαράκης Αιινιάν Α., 1995. Επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες στην Κύθνο (1990-1995), *Πρακτ*, 137-210, πίν. 73-91.
- Μηλιάδης Ι., 1953. Ανασκαφή παρά την κοίτην του Ιλισού, *Πρακτ*, 47-60.
- Μηλιάδης Ι., 1954. Ανασκαφή παρά την κοίτην του Ιλισού, *Πρακτ*, 41-49.
- Miller G.S., 1974. Menon's Cistern, *Hesperia* 43, 194-245.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1992. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Μαγούλας Πευκάκια, *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημ. Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα, 279-284.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2001. *Δημητριάς. Αρχαιολογικός Οδηγός*, Αθήνα.
- Παπαχατζής Ν.Δ., 1956. Η Πασικράτα της Δημητριάδας, *Θεσσαλικά Α'*, 50-56.
- Παπαχατζής Ν.Δ., 1985. Θεσσαλικές προολυμπιακές θεότητες του κάτω κόσμου, *ΑρχΕφ*, 45-56.
- Πινγιάτογλου Σ., 1990. Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον. Ανασκαφή 1990, *ΑΕΜΘ* 4, 205-215.
- Πινγιάτογλου Σ., 1991. Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον. Ανασκαφή 1991, *ΑΕΜΘ* 5, 145-156.
- Πινγιάτογλου Σ., 1992. Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον. Ανασκαφή 1992, *ΑΕΜΘ* 6, 223-233.
- Mollard-Besques S., 1963. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains*, II, Myrina, Paris.
- Mollard-Besques S., 1971. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains* III, Paris.
- Salviat F., 1986. Le vin de Thasos, amphores, vin et sources écrites, στο Empereur J.-Y. και Garlan Y., επιμ., *Recherches sur les Amphores Grecques. Actes du Colloque International organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique, Athènes, 10-12 Septembre 1984 (BCH Suppl. XIII)*, Paris, 145-196.
- Sear D., 1978. *Greek Coins and their Values*, I, Europe, London.
- Stamatopoulou M., 2007. The Terracottas from the Pasikrata Sanctuary at Demetrias, Thessaly, στο Feugère M. - Lafli E. - Müller A., επιμ., *Terracotta Figurines in the Greek and Roman Eastern Mediterranean. Production and Diffusion. Iconography and Function. June 2-4, 2007, Izmir, Turkey, International Conference. Abstracts, Instrumentum* 25, 34.
- Vanotti G., 2007. *Aristotele. Racconti meravigliosi. Introduzione, traduzione, note e apparati. Testo greco a fonte*, Milano.
- Vikela E., 1994. *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie (AM-BH 16)*, Berlin.

Εικ. 1. Χάρτης Δημητριάδος.

Εικ. 2α-γ. Δημητριάς, Θεσμοφόριο (:). Δυο ορθογώνια βάθρα και τοίχος.

Εικ. 3. Κτίριο ελληνιστικών χρόνων όπου βρέθηκε το γυναικείο κεφάλι πλήθινου αγάλματος.

Εικ. 4α-β. Γυναικείο κεφάλι πήλινου αγάλματος.

Εικ. 5-6. Τμήμα πήλινης μίτρας με παράσταση Μαινάδας και πήλινος βότρυς.

7

8

Εικ. 7-8. Μαρμάρινη κεφαλή Πασικράτας και πήλινος κορμός αγάλματος.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΣΤΟ ΔΙΟΝ

Σεμέλη Πινγιάτογλου

Το Δίον, η ιερή πόλη των Μακεδόνων, και αργότερα ρωμαϊκή αποικία, αναπτύχθηκε εκεί που η περική πεδιάδα συναντά τα πρώτα ανατολικά υψώματα του ορεινού όγκου του Ολύμπου, σε μια περιοχή κατάφυτη, με άφθονα νερά.

Το ιερό της Δήμητρος¹ βρίσκεται στην περιοχή των ιερών, έξω από τον νότιο περίβολο της πόλης (εικ. 1). Συγκεκριμένα, εκτείνεται δυτικά των ιερών της Ίσιδος και του Διός Υψίστου, βόρεια του Ασκληπιείου και του ιερού του Ολυμπίου Διός.²

Η ζωή του ιερού είχε διάρκεια από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. ως την όψιμη αρχαιότητα. Μαρτυρίες σώζονται και από όλες τις ενδιαμέσες φάσεις. Στη γεωμορφολογία της περιοχής, δηλαδή στα άφθονα πηγαία ύδατα και τη μικρή επίχωση, αλλά κυρίως στη μακραίωνη και αδιάλειπτη ζωή του ιερού οφείλεται, ωστόσο, το ότι η εικόνα της κάθε φάσης εμφανίζεται κατακερματισμένη.

Στη θέση αυτή το 1930 ο πρώτος ανασκαφέας του Δίου, καθηγητής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ. Σωτηριάδης, είχε εντοπίσει «ώραίους πάλιν τοίχους εκ λίθων μεγάλων λαξευτών και καλώς ήρμοσμένων άνευ έννοεΐται συνδετικής ύλης...» που ανήκαν, όπως γράφει, σε «οι-

1. Η συστηματική έρευνα του ιερού άρχισε το 1973 στο πλαίσιο της πανεπιστημιακής ανασκαφής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, βλ. Παντερμαλής 1977, 335. Πινγιάτογλου 1990, 205-215. Πινγιάτογλου 1991, 145-157. Πινγιάτογλου 1992, 223-233. Πινγιάτογλου 1996, 225-232. Πινγιάτογλου 2001, 355-362. Πινγιάτογλου 2003, 425-434. Επίσης Πινγιάτογλου 1999, 911-919.

2. Για το ιερό του Διός Υψίστου, Παντερμαλής 2003, 417-424. Για το ιερό της Ίσιδος, Παντερμαλής 1999, 88-117. Για το ιερό του Ασκληπιού στο Δίον, Παντερμαλής, 1977, 336-337. Παντερμαλής 1999, 84-87. Πινγιάτογλου 2003, 430-432. Πινγιάτογλου 2006, 577-578. Για το ιερό του Ολυμπίου Διός, Παντερμαλής 1989, 12-14, Παντερμαλής 1999, 44-59.

κήματα προρρωμαϊκών χρόνων».³ Οι τοίχοι του Σωτηριάδη πρέπει να ήταν οι ορθοστάτες των δύο ελληνιστικών ναών. Εν τω μεταξύ έχουν αποκαλυφθεί δύο υστεροαρχαϊκοί ή πρώιμοι κλασικοί ναοί στον τύπο του μεγάρου (1, 2) (εικ. 2, για την κατανόηση της κάτοψης τα κτίρια αριθμούνται) με προθάλαμο και σηκό, οι δύο ελληνιστικοί διάδοχοί τους ναοί (3, 4), δύο μικροί μονόχωροι οίκοι (5, 6), ένα ελληνιστικό κτίσμα με φρέαρ στο εσωτερικό του (7), μια ελληνιστική στοά (16) (εικ. 3), δύο ναοί των ρωμαϊκών χρόνων (8, 9), πέντε ακόμη χώροι (10-14), μάλλον λατρευτικοί, άλλοι βοηθητικοί χώροι και μια στοά ανατολικά. Οι ναοί των διαφόρων εποχών έχουν παρατακτική σχέση εκτός από τους δύο πρωιμότερους που βρίσκονται δυτικά των δύο μεγάλων ελληνιστικών κτιρίων και δύο μονόχωρους οίκους ανατολικά τους. Από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά παρατηρείται μια σταδιακή επέκταση του ιερού προς τον βορρά. Βόρεια του βόρειου ελληνιστικού ναού (3) έχουν αποκαλυφθεί επτά ακόμη χώροι, οι τρεις από τους οποίους είναι σίγουρα λατρευτικοί (8, 9, 13) και οι άλλοι (10-12, 14) κατά πάσα πιθανότητα.

Η αρχική υπόθεση για την ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας, ήδη από την πρώτη χρονιά της ανασκαφής, όταν στο νότιο ελληνιστικό ναό βρέθηκε μια μαρμάρινη κεφαλή στην οποία αναγνωρίστηκε η Δήμητρα (εικ. 4), επιβεβαιώθηκε το 1981. Τότε σε αποσπασματικά σωζόμενο σκύφο του 4ου αι. π. Χ. διαβάστηκε το όνομα της Δήμητρος σε αναθηματική επιγραφή χαραγμένη στην οριζόντια μελανή ταινία επάνω από τη βάση (εικ. 5).⁴

ΝΑΟΙ

Δύο μικροί ναοί στον τύπο του μεγάρου (1, 2) με τα αρχαιότερα λείψανα λατρείας στο εσωτερικό τους και τον περιβάλλοντα χώρο είναι οι πρωιμότεροι ναοί του ιερού. Από την τοιχοδομία και τα ευρήματα χρονολογούνται στους υστεροαρχαϊκούς ή πρώιμους κλασικούς χρόνους.

Από το βόρειο ναό (1) σώζεται το δυτικό του τμήμα, ενώ το ανατολικό καταστράφηκε κατά τη θεμελίωση του ελληνιστικού ναού που τον αντικατέστησε.⁵

Ο νότιος ναός (2) έχει προσανατολισμό ΝΔ - ΒΑ, πλάτος 4 μ. και σω-

3. Σωτηριάδης 1931, 46, και εικ. 3.

4. Αρ. ευρ. ΜΔ 1035. Πρβλ. *Olynthos* XIII, 115 αρ. 55 πίν. 76. Broneer 1947, 246 πίν. LXV-LXVI 31 και 32.

5. Έχει πλ. 4 μ. και σωζ. μήκ. 3 μ. Η ανέγερση και στη συνέχεια οι ανοικοδομήσεις του βόρειου ελληνιστικού ναού επάνω σε μεγάλο τμήμα του είχαν ως αποτέλεσμα τη διατάραξη των στρωμάτων, βλ. σχετικά Πινγιάτογλου 1991, 145 -146.

ζόμενο μήκος 6 μ. Η διατήρησή του είναι πολύ καλύτερη από του προηγούμενου, αφού ο διάδοχός του ελληνιστικός ναός άφησε ανέπαφη την κάτοψη του παλιότερου ναού και αδιατάρακτα τα στρώματα. Κάτω από το στρώμα καταστροφής της στέγης βρέθηκαν όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων (αρ. ευρ. ΜΔ 2916) του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ. και λίγο χαμηλότερα στο εσωτερικό του σηκού δίπλα στο νότιο τοίχο πολλοί μελαμβαφείς λύχνοι σε τύπους του 5ου αι. π.Χ. που επιζούν μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 6),⁶ ειδώλια, αγγεία, θραύσματα δακτυλιόσημου κέρνου (εικ. 7), μικρή ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος, υδρίσκη με λευκό επίχρυσμα. Όπως διαπιστώθηκε, τα ευρήματα του νότιου ναού παρουσιάζουν ενιαία εικόνα και χρονολογούν την τελευταία φάση της ζωής του, γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα, οπότε ο ναός καταστρέφεται.⁷

Τους ναούς αυτούς αντικατέστησαν δύο μεγαλύτεροι, ο βόρειος και ο νότιος ελληνιστικός ναός (3, 4). Πρόκειται για δύο δωρικούς εν παραστάσι ναούς, 11 × 7 μ., διθάλαμους με πρόσοψη στην ανατολή. Σώζονται τα θεμέλιά τους κτισμένα με λιθόπλινθους, ο τοιχοβάτης με διπλή υποτομή και μια σειρά ορθοστατών. Έντονα ίχνη οδηγούν στην υπόθεση ότι τα κτίρια καταστράφηκαν από φωτιά.

Κάτω από το επίπεδο της ευθυνηρίας του προνάου του βόρειου ελληνιστικού ναού (3) αποκαλύφθηκαν τα λείψανα μιας ακόμη εσχάρας με ίχνη καύσης, οστά και αναθήματα. Τα διάφορα αναθήματα και τα νομίσματα χρονολογούν τη χρήση της στους κλασικούς χρόνους. Το εύρημα αυτό είναι σημαντικό για το λόγο ότι προσφέρει ένα χρονολογικό όριο για τη θεμελίωση του υπερκείμενου ναού μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα.

Ανατολικά του νότιου ελληνιστικού ναού αποκαλύφθηκε βωμός με ΒΔ - ΝΑ προσανατολισμό,⁸ ενώ ανατολικά του βόρειου ένα ορθογώνιο θεμέλιο βωμού, του οποίου ο προσανατολισμός ταυτίζεται με του ναού.

ΚΤΙΣΜΑ ΜΕ ΤΑ ΦΡΕΑΤΑ (7)

Ένα κτίριο του ιερού με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την άσκηση της λατρείας είναι το λεγόμενο κτίσμα με τα φρέατα. Πρόκειται για έναν περίβο-

6. Αρ. ευρ. ΜΔ 492, 510Α, 1084, 511, 491, 498, 517, 515, 495. Πινγιάτογλου 2004, 63-80 και ομοίως Πινγιάτογλου 2005α, 19-37.

7. Για τα ευρήματα του ναού αυτού βλ. Πινγιάτογλου 1991, 147-148.

8. Παρουσιάζει δηλαδή μια απόκλιση από τον προσανατολισμό του ναού. Στις τρεις πλευρές, εκτός από τη δυτική, υπάρχει έκκεντρα μια προβολή. Ο όμοιος προσανατολισμός του βωμού και του πρώιμου κλασικού ναού χρονολογεί πιθανότατα τον βωμό πριν από τον ελληνιστικό ναό.

λο με κατώφλι στην ανατολική του πλευρά που βρίσκεται δίπλα στη νότια πλευρά του νότιου ελληνιστικού ναού. Στη ΝΑ εσωτερική γωνία στο επίπεδο του δαπέδου αποκαλύφθηκε το σχεδόν τετράγωνο στόμιο ενός φρέατος (μήκος πλευράς 0,90 μ.).

Κάτω από το επίπεδο του δαπέδου αυτού του χώρου βρέθηκε πλούσιο στρώμα καταστροφής που περιείχε ίχνη φωτιάς, οστά και πλήθος αφιερωμάτων των κλασικών χρόνων, του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.⁹ Τα στόμια δύο κυκλικών ορυγμάτων διαμέτρου 0,72 μ. και 0,80 μ. με πήλινη επένδυση στο εσωτερικό τους δίνουν το επίπεδο της πρώιμης κλασικής φάσης του ιερού 0,55 μ. βαθύτερα από το επίπεδο του δαπέδου της ελληνιστικής φάσης. Η επίχωση και των δύο αποτελούνταν από ιλύ χωρίς καθόλου ευρήματα, όπως και του μεγάλου με το λίθινο προστομαίο.

Το στρώμα καταστροφής με το πλήθος των αναθημάτων υποδηλώνει τον λατρευτικό προορισμό αυτού του χώρου. Η κατασκευή ενός περιβόλου για την οριοθέτησή του και η αντικατάσταση των απλών ορυγμάτων της κλασικής εποχής με ένα μεγαλύτερο με λίθινο προστομαίο συνηγορούν για την ιερότητά του.¹⁰ Τα πηγάδια άντλησης ύδατος, τοπικές επαναλήψεις ίσως του Καλλίχορου φρέατος, της ιερής πηγής της Ελευσίνας, αποτελούσαν σημείο προσκύνησης των πιστών, οι οποίοι ταυτόχρονα εναπέθεταν ολόγυρα τα δώρα τους προς τη θεά.

ΝΑ ΟΙΚΟΣ (5)

Ανατολικά του κτίσματος με τα φρέατα ανασκάφηκε ένα σχεδόν τετράγωνο μονόχωρο κτίσμα, με πλευρά περίπου 4 μ. και με θυραίο άνοιγμα στην ανατολική πλευρά. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν όρθια στην αρχική τους θέση τα δύο κατακόρυφα στηρίγματα της οριζόντιας πλάκας μιας τράπεζας προσφορών, ενώ δίπλα τους βρέθηκε ένας διάτρητος λίθος. Νομίσματα του Κασσάνδρου κάτω από το δάπεδο αποτελούν το *terminus*

9. Όπως πήλινο ομοίωμα δίσκου με καρπούς και πόπανα (αρ. ευρ. ΜΔ 528). Πρβλ. παρόμοια ομοιώματα από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο: Stroud 1965, 23, πίν. 11 d, e, g, Ειδώλιο υδριαφόρου (αρ. ευρ. ΜΔ 453a). Γυναικεία προτομή (αρ. ευρ. ΜΔ 573). Όστρακα σκυφιδίων κορινθιακού τύπου.

10. Τα κυκλικά ή ορθογώνια ορύγματα που βρίσκονται συχνά σε ιερά της Δήμητρος ερμηνεύονται συνήθως ως «μέγαρα», δηλαδή λάκκοι όπου τελούνταν δρώμενα της γιορτής των Θεσμοφορίων (για τα Θεσμοφόρια, Deubner 1932, 50-60. Dahl 1976. Brumfield 1981, 70. Simon 1983, 18-22). Για παρόμοια ερμηνεία των ορυγμάτων του ιερού της Δήμητρος του Δίου δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις, εφόσον η επίχωσή τους δεν απέδωσε ούτε υπολείμματα οστών ούτε αναθήματα.

post quem για την οικοδόμησή του. Αυτά σε συνδυασμό με την κεραμική χρονολογούν τη χρήση του οίκου και του βωμού ανατολικά του μέσα στον 3ο αι. π.Χ.

Ο βωμός αυτός είναι μια κατασκευή με τετράγωνη κάτοψη, πλευράς 1,55 μ. Αποτελείται από μια στρώση μεγάλων γωνιασμένων λίθων. Οι τρεις λίθοι της βόρειας πλευράς και ο ένας της νοτιοδυτικής γωνίας είναι διάτρητοι. Η διάμετρος των οπών ποικίλλει από 0,17 ως 0,21 μ. Οι δύο λίθοι της νοτιοανατολικής γωνίας έχουν διαφορετικό σχήμα, μέγεθος και επεξεργασία από τους υπόλοιπους. Δίνεται η εντύπωση ότι η γωνία αυτή επισκευάστηκε σε κάποια φάση χρήσης του μνημείου.¹¹

Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΣΤΟΑ (εικ. 3: αρ. 16)

Νότια των νοτιότερων λατρευτικών κτιρίων του ιερού αποκαλύφθηκε μια στοά. Ο κατά μήκος άξονάς της έχει κατεύθυνση ΝΔ - ΒΑ. Από την κιονοστοιχία της πρόσοψης σώζονται έξι λίθινες βάσεις των ξύλινων στηριγμάτων της στέγης. Την κάθε βάση αποτελούσε μία λιθόπλινθος¹² με περιτένεια και στις τέσσερις κατακόρυφες πλευρές. Ο λίθος αυτός πατά επάνω σε

11. Το ότι η κατασκευή βρίσκεται σε απόσταση μόλις 2 μ. από το θυραίο άνοιγμα του ΝΑ οίκου αλλά κυρίως η αξονική της σχέση με αυτόν, δεν αφήνει αμφιβολία ότι αποτελεί το βωμό του. Αξιοσημείωτη είναι η μορφή του, η οποία, από όσο γνωρίζω, είναι μοναδική. Ενδιαφέρουσα η σκέψη που διατύπωσε ο Α. Μαζαράκης Αινιάν κατά τη διάρκεια του παρόντος συμποσίου ότι θα μπορούσαν οι οπές να δέχονται πασσάλους για τη στήριξη ενός στεγάστρου του βωμού. Σε μια τέτοια όμως ερμηνεία δεν συνηγορούν το μικρό μέγεθος του βωμού αλλά και η επιπλέον οπή στον μεσαίο λίθο της βόρειας πλευράς εκτός των οπών των γωνιακών λίθων. Οι οπές ίσως εξυπηρετούσαν την προσφορά χών προς τους χθόνιους θεούς. Στο μέσον του βωμού έμενε ένα μεγαλύτερο, σχεδόν τετράγωνο, άνοιγμα. Η επίχωσή του περιείχε λίγα όστρακα, θραύσματα οστών, ελάχιστα κάρβουνα και οκτώ καρπούς, μάλλον αμύγδαλα, η παρουσία των οποίων μαρτυρεί και την παράλληλη προσφορά καρπών. Ακαρπη στάθηκε η αναζήτηση βωμών με παρόμοια μορφή σε άλλα ιερά. Μεμονωμένοι διάτρητοι λίθοι ή ένα είδος μικρότερων ή μεγαλύτερων περιχειλιμάτων ή προστομαίων τοποθετημένων στη γη για την προσφορά χών στους θεούς του Κάτω Κόσμου είναι γνωστά ευρήματα από ιερά χθόνιων θεοτήτων. Στην περίπτωση του βωμού μας οι οπές είναι τέσσερις ή, ενδεχομένως, έξι στην αρχική του μορφή, πράγμα που γεννά κάποια ερωτηματικά σχετικά με το αν είχε κάποια ιδιαίτερη σημασία ο αριθμός των οπών ή όχι. Μήπως προοριζόνταν για διαφορετικά είδη προσφορών ή μήπως αντιστοιχούσαν σε ισάριθμες διαφορετικές θεότητες; Η δεύτερη ερμηνεία υποστηρίζεται από συγγενή ευρήματα, π.χ. από την Κυρήνη, όπου περισσότεροι του ενός διάτρητοι λίθοι συνοδεύονται από αναθηματικές επιγραφές σε περισσότερες της μιας θεότητες, Luni 1991, 158, πίν. 47c, 48a.

12. Διαστ.: μήκ. 0,43 × πλ. 0,32 μ. × ύψ. 0,33 μ. Οι πλίνθοι έχουν διαστ.: μήκ. 0,63 × πλ. 0,50 μ. × ύψ. 0,20 μ.

ορθογώνια πλίνθο. Σώζονται έξι από τις πλίνθους, αλλά μόνο τρεις λιθόπλινθοι με περιτένεια. Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία που υπάρχουν, μπορεί να υποθέσει κανείς την ύπαρξη μιας αρχικής στοάς με ξύλινα στηρίγματα σε απόσταση 1,90 μ. μεταξύ τους (μεταξόνια διαστήματα). Σε μια δεύτερη φάση, η οποία δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά από την πρώτη, έκλεισε η μπροστινή πλευρά και με τους εγκάρσιους τοίχους που υψώθηκαν στο εσωτερικό της δημιουργήθηκαν χώροι μήκους 9 μ. Μέχρι στιγμής οι σίγουρα διαπιστωμένοι χώροι είναι δύο.

Η επέμβαση αυτή στη στοά, αν δεν συνέτρεξαν λόγοι στατικοί, μάλλον οφειλόταν στην αλλαγή της χρήσης του χώρου. Ως προς την λειτουργία της: η στοά βρίσκεται κοντά στις αρχαιότερες και ιερότερες θέσεις του τεμένους. Δεν είναι τυχαίο ότι έχει τον ίδιο περίπου προσανατολισμό με τα κτίρια αυτά που ανήκουν στην αρχαιότερη φάση του ιερού. Από εκεί μπορούσαν προστατευμένοι οι πιστοί να παρακολουθούν τα δρώμενα, πομπές και θυσίες.¹³ Πιθανότατα μάλιστα αποτελούσε και το νότιο όριο του τεμένους. Όταν έκλεισε η στοά, στη δεύτερη φάση, μπορεί να χρησιμοποιήθηκε τόσο για τη φύλαξη αναθημάτων όσο και ως κατάλυμα των επισκεπτών. Στη δεύτερη περίπτωση η προστασία από τους βόρειους ανέμους θα ήταν ένας επιπλέον λόγος για να υψωθούν οι τοίχοι ανάμεσα στα στηρίγματα της στέγης. Τα κινητά ευρήματα, νομίσματα και κεραμική, χρονολογούν τη χρήση της στα τέλη του 4ου και τον 3ο αι. π.Χ.¹⁴

Κάτω από τον πρόναο του ρωμαϊκού ναού (8) αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός μονόχωρου οίκου (6) με μια τράπεζα. Οι βάσεις των κατακόρυφων στηριγμάτων της οριζόντιας πλάκας βρέθηκαν *in situ*. Πίσω από την τράπεζα στεκόταν στην αρχική του θέση ένα βάθρο επάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί μια ακόμη μικρή βάση. Γύρω τους βρέθηκαν ελληνιστικοί λύχνοι. Την ίδια εποχή χρονολογούνται οι βάσεις των αναθηματικών αγαλμάτων που βρέθηκαν στην αρχική τους θέση κάτω από τον πρόναο του ρωμαϊκού ναού (9).

13. Για τις ποικίλες λειτουργίες των στοών μέσα στα ιερά των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων βλ. Kuhn 1985, 169-317.

14. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι η στοά είχε καταστραφεί στους ρωμαϊκούς χρόνους, εφόσον δύο τοίχοι ρωμαϊκών χρόνων πατούν επάνω στα θεμέλιά της. Επίσης στο ανατολικό της τμήμα εγκαταστάθηκε στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους ένα εργαστήριο, του οποίου οι κλίβανοι κατέστρεψαν τμήμα της πρόσοψης, αφήνοντας ανάμεσά τους μόνο ένα τμήμα του θεμελίου, μήκ. 1,30 μ. Για τη στοά, Πινγιάτογλου 2001, 355-358.

ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Βόρεια του βόρειου ελληνιστικού ναού ανασκάφηκαν τα θεμέλια δύο ρωμαϊκών ναών (8, 9) με πρόναο και σηκό, ενώ βορειότερα υπάρχουν και άλλα λατρευτικά κτίρια. Ανατολικά του ναού (9) αποκαλύφθηκε το θεμέλιο ενός βωμού κάτω από ένα στρώμα με έντονα ίχνη καύσης, οστά, θραύσματα διαφόρων αναθημάτων και μερικά τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από γκρίζο ασβεστόλιθο που διακρίνονται για την επιμελημένη τους εργασία και πρέπει να προέρχονται από την ανωδομή του βωμού.¹⁵ Νοτιότερά του μια πλίνθινη εσχάρα προοριζόταν για θυσίες σε χθόνιες θεότητες. Η χρήση της χρονολογείται από νόμισμα κοπής Δίου του Τιβερίου και του Νέρωνα γύρω στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., ενώ νομίσματα του Φιλίππου Ε΄, της Ερέτριας, της Αμφιπόλεως και του Κοινού των Ηπειρωτών ορίζουν ένα χρονολογικό πλαίσιο για το μεγάλο λίθινο βωμό στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.¹⁶

Ανατολικά του βορειότερου κτίσματος (12-14) ήλθε στο φως μια τετράγωνη κατασκευή.¹⁷ Σε απόσταση μόλις 0,50 μ. δυτικά της ανασκάφηκε όρυγμα τετράγωνο, πλευράς 1 μ. Τα τοιχώματά του είναι κτισμένα με αργούς λίθους ως το βάθος των 0,55 μ., όπου η επίχωση είχε αρκετά ίχνη καύσης. Ανάμεσα στην υπέργεια κατασκευή και το όρυγμα, στο επίπεδο έδρασης της πρώτης, βρέθηκε νόμισμα κοπής Δίου του αυτοκράτορα Τιβερίου που χρονολογεί τη χρήση τους στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Είναι προφανές ότι πρόκειται για μια λατρευτική θέση που περιλαμβάνει υπέργειο βωμό και υπόγεια κτιστή εσχάρα, έναν ενδιαφέροντα συνδυασμό που εμπλουτίζει την τυπολογία των βωμών του ιερού.¹⁸

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ

Το ανατολικό όριο του ιερού της Δήμητρος και η σχέση του με το ιερό της Ίσιδος ήταν πάντοτε ένα ζητούμενο. Από τον Ιούνιο του 2003, οπότε αποκαλύφθηκε ανάμεσά τους το ιερό του Διός Υψίστου, η σύνδεση και η

15. Για το βωμό βλ. Πινγιάτογλου 1992, 223-224.

16. Πινγιάτογλου 1992, 224-226.

17. Με πλευρά 1,75 μ. και σωζ. ύψ. περίπου 0,35 μ. Πάνω σε υποτυπώδη διβαθμιδωτή κρηπίδα που σχηματίζουν δύο στρώσεις πλίνθων πατά το κύριο συμπαγές σώμα της, κτισμένο με αργούς λίθους, κομμάτια κεραμιδιών και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Εξωτερικά είναι επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα.

18. Πινγιάτογλου 1996, 229.

σχέση των τριών ιερών μεταξύ τους σε επίπεδο χωροοργάνωσης και λατρείας απέκτησε νέο ενδιαφέρον.

Τα δοκιμαστικά σκάμματα κάτω από τα δένδρα του άλσους, αποκάλυψαν τοίχο με κατεύθυνση Β - Ν σε απόσταση 16,50 μ. από την ανατολική πλευρά των μεγάλων βωμών και 50 μ. περίπου από το ραχιαίο τοίχο της δυτικής στοάς του ιερού του Διός Υψίστου (εικ. 3). Ο τοίχος ανήκε σε στεγασμένο κτίριο και το μήκος του οδηγεί αβίαστα σε ένα στωικό οικοδόμημα που έκλεινε το ιερό από τα ανατολικά. Η στοά αυτή πρέπει να ήταν ανοιχτή προς τους ναούς και τους βωμούς, αποτελώντας ταυτόχρονα και το ανατολικό όριο του ιερού. Συνεκτιμώντας τα λιγοστά δεδομένα θα την χρονολογούσαμε στους αυτοκρατορικούς χρόνους.¹⁹

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΑ ΝΟΤΙΑ

Το καλοκαίρι του 2003 συνεχίστηκε η ανασκαφή και σε ένα κτίριο που αποκαλύπτεται σταδιακά εδώ και αρκετά χρόνια, και βρίσκεται νότια του περιβόλου με τα φρέατα. Έχουν διαπιστωθεί τρεις φάσεις και ως τώρα έχουν αποκαλυφθεί τρεις χώροι. Στα νότια διακόπτεται απότομα από ένα ρυάκι. Οι δύο βορειότεροι χώροι πρέπει να ήταν βοηθητικοί. Τα ευρήματα, πέντε μολόπνες, ένα ιγδίο και αρκετά θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων συνηγορούν στο ότι οι χώροι χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία δημητριακών και ενδεχομένως και την αποθήκευσή τους, ενώ ο νοτιότερος είναι μια βεσπασιανή (15).²⁰

Ο δρόμος που υπήρχε δυτικά του ιερού της Δήμητρος οδηγούσε στο ιερό του Ασκληπιού και νοτιότερα στο ιερό του Διός Ολυμπίου. Τον 3ο αι. μ.Χ., εποχή που ενδυναμώθηκε η λατρεία του Ασκληπιού, το ιερό του πρέπει να δεχόταν πολλούς επισκέπτες, οι οποίοι μάλιστα διανυκτέρευαν σε αυτό. Πιστεύουμε ότι η εγκατάσταση της βεσπασιανής προέκυψε από αυτήν την ανάγκη και ότι αποτελούσε χώρο κτιριακού συγκροτήματος του Ασκληπιείου.²¹ Εξάλλου το μόνο ιερό, από όσο γνωρίζω, που διέθετε βεσπασιανή, και μάλιστα με δύο χώρους, ήταν το Ασκληπιείο του Περγάμου.²²

19. Πιγγιάτογλου 2003, 425-426.

20. Πιγγιάτογλου 2003, 426-430.

21. Βεσπασιανές συνήθως ιδρύονταν σε πολυσύχναστους χώρους όπως είναι τα γυμνάσια και οι παλαίστρες, οι θέρμες, οι αγορές, οι δρόμοι, οι στοές.

22. Neudecker 1994, 162 αρ. 81, 31.

ΔΗΜΗΤΡΑ-ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ²³

Η γειτνίαση των ιερών της Δήμητρος και του Ασκληπιού στο Δίον δεν μπορεί να είναι τυχαία. Η λατρεία του δεύτερου έλκεται από τη λατρεία της Δήμητρος σε μια σειρά περιπτώσεων, μαρτυρημένων από τα αρχαία κείμενα και τα αρχαιολογικά δεδομένα.²⁴ Όσον αφορά τον βορειοελλαδικό χώρο εκτός από το Δίον μαρτυρείται λατρεία τόσο της Δήμητρος όσο και του Ασκληπιού στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τα Καλίνδοια, την Αμφίπολη,²⁵ αλλά το γεγονός ότι οι μαρτυρίες, κυρίως επιγραφές, δεν βρέθηκαν σε συστηματικές ανασκαφές ή στην αρχική τους θέση μας στερεί τη δυνατότητα να εξακριβώσουμε τη σχέση των ιερών των δύο θεών στις παραπάνω θέσεις. Επειδή όμως στο Δίον η γειτνίαση είναι δεδομένη, προχωρήσαμε τις δύο τελευταίες χρονιές σε δοκιμαστικές τομές ανάμεσα στα δύο ιερά και γύρω από τον ναό του Ασκληπιού προκειμένου να διερευνήσουμε την ενδεχόμενη σύνδεση των δύο ιερών (εικ. 3). Στο σημείο αυτό είχαν σταματήσει οι έρευνές μας το καλοκαίρι του 2004.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ

Η αρχαία ελληνική γραμματεία περιέχει πλήθος πληροφοριών για τη λατρεία της Δήμητρος γενικά και τη θέση που κατείχε η θεά αυτή μέσα στο ελληνικό πάνθεο.²⁶ Η ανασύνθεση της λατρείας της στο Δίον ελλείψει γραπτών πηγών στηρίζεται αποκλειστικά στα αρχαιολογικά δεδομένα, στις συγκρίσεις με τα ευρήματα άλλων ιερών και τις πληροφορίες των πηγών για άλλα ιερά.

Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο της λατρείας στο Δίον πιστεύω ότι είναι

23. Για τη σχέση των δύο θεοτήτων βλ. Benedum 1986, 140.

24. Βλ. σχετικά Πινγιάτογλου 2003, 430-431.

25. Για τη λατρεία της Δήμητρος στη Μακεδονία, Πινγιάτογλου 1999, 911-919. Για τη λατρεία του Ασκληπιού, Βουτυράς 1993, 251-265.

26. Τα στοιχεία των γραπτών πηγών συμπληρώνονται από τα πλουσιότατα ανασκαφικά ευρήματα τόσο στη μητροπολιτική Ελλάδα, όσο και στις αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας και τις ακτές της Μ. Ασίας. Επιγραμματικά, η θεά αρχικά ήταν μια θεά της γης, ίσως μια άλλη μορφή της αρχαιότερης Γαίας, που προστάτευε την παραγωγή και εξασφάλιζε την καρποφορία για να γίνει στη συνέχεια η θεά που υποσχόταν τη μεταθανάτια ευδαιμονία των μημένων στις μυστικές τελετές της. Το περιεχόμενό της έχει αποτελέσει θέμα διεξοδικής πραγματεύσης σε πολυάριθμες θρησκευολογικές μελέτες, βλ. π.χ. Nilsson 1967. Burkert 1993. Simon 1996. Πλούσια βιβλιογραφία στο Di Donato 2001.

ο δυαδισμός. Σε όλες τις φάσεις της ζωής του ιερού υπήρχαν δύο εντελώς ή περίπου όμοιοι ναοί.²⁷ Αξιοσημείωτο είναι ότι και τα φρέατα της πρωιμότερης φάσης ήταν δύο. Αυτός ο κτιριακός δυαδισμός αντικατοπτρίζει τη λατρεία μιας δυάδας θεοτήτων,²⁸ οι δύο ναοί δηλαδή πιθανόν αντιστοιχούσαν σε δύο θεότητες, τη Δήμητρα και την Κόρη. Στο Δίον δεν υπάρχει επιγραφική μαρτυρία της λατρείας της Κόρης. Ένδειξη της παρουσίας της αποτελεί πλήλιο ειδώλιο τρέχουσας γυναικείας μορφής στο οποίο αναφέρομαι διεξοδικότερα αλλού.²⁹ Τα ανασκαφικά ευρήματα υποστηρίζουν ότι στο συγκεκριμένο ιερό υπήρχε συμφυρμός της Κόρης με την Αφροδίτη. Η Αφροδίτη αυτή είχε χθόνιο χαρακτήρα. Η σχέση της με τις ελευσινιακές θεότητες και ιδίως με την Περσεφόνη αντικατοπτρίζεται στο μύθο,³⁰ αλλά μαρτυρείται με πολλούς τρόπους και στη λατρεία.³¹

Αναθηματική επιγραφή στη Βαυβώ³² συνδέει τις θεότητες με την Ελευσίνα, στη μυθολογία της οποίας έπαιζε η δαιμονική αυτή μορφή έναν αποφασιστικό ρόλο. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι είναι η μοναδική φορά που αναφέρεται ιέρεια της Βαυβούς σε αναθηματική επιγραφή.³³

Από τα ευρήματα δεν προκύπτει η λατρεία και ανδρικής θεότητας. Έχουν βρεθεί ένα μόνο κεφάλι ειδωλίου ανδρικής γενειοφόρου μορφής που θα μπορούσε ενδεχομένως να εικονίζει τον Πλούτωνα, αλλά και ένα μαρμάρινο ειδώλιο ανδρικής ιματιοφόρου μορφής που εικονίζει τον Ασκληπιό. Το πρώτο δεν συνιστά από μόνο του στοιχείο για τη λατρεία του θεού αυτού,³⁴

27. Ακριβή παράλληλα για διπλασιασμό των κτιρίων δεν γνωρίζουμε. Ωστόσο, στο αθηναϊκό Ελευσίνιο αναφέρει ο Πausanias (I 14, 1) δύο ναούς, ένα της Δήμητρος και Κόρης και άλλον του Τριπτόλεμου.

28. Για τη λατρεία και την εικονογραφία δύο στενά συνδεδεμένων θεοτήτων, και ειδικότερα της Δήμητρος και Κόρης βλ. Simon 1995, 69-87.

29. Βλ. Πινγιάτογλου 2005β, στο κεφάλαιο της λατρείας.

30. Π.χ. το μύθο του Άδωνη, LIMC I (1981) 223, λ. Adonis (B. Servais-Soyez), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

31. Η σύνδεση των Ελευσινιακών θεοτήτων και της Αφροδίτης που οφείλεται στη γονιμική και χθόνια φύση μαρτυρείται με ποικίλους τρόπους, βλ. σχετικά Πινγιάτογλου 2005β στο κεφάλαιο της λατρείας. Αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαίωσαν αυτή τη σύνδεση ήδη από παλιά στη Μεγάλη Ελλάδα, π.χ. στους Επιζεφύριους Λοκρούς, βλ. σχετικά Sourvinou-Inwood 1978, 101-121, αλλά και πιο πρόσφατα στο μακεδονικό χώρο, π.χ. στην Πέλλα, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1987, 23.

32. Παντερμαλής 1977, 335-336, εικ. 4. Γενικά για τη Βαυβώ βλ. Olender 1990, 83-113.

33. Σε αναθηματική επιγραφή από την Πάρο αναφέρονται μαζί η Ήρα, η Δήμητρα Θεσμοφόρος, η Κόρη, ο Ζεύς Ευβουλεύς και η Βαυβώ, IG XII 5, 227 και Rubensohn 1901, 210-211. Από την Αμφίπολη αναθηματική επιγραφή στη Βαυβώ, Λαζαρίδης 1983, 38 πίν. 47β.

34. Ειδώλια που ερμηνεύονται ως απεικονίσεις του Πλούτωνα και του Ερμή έχουν βρεθεί και στο Θεσμοφόριο της Πέλλας, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 60-63.

ενώ η εύρεση του αγαλματίου του Ασκληπιού θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τη γειτνίαση των δύο ιερών, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Συχνό φαινόμενο στα αρχαία ελληνικά ιερά είναι η συνύπαρξη θεοτήτων με συγγενικά χαρακτηριστικά. Η λέξη Κουροτρόφ[σε βάση αναθηματος αναφέρεται είτε σε μια ανεξάρτητη θεά είτε αποτελεί επωνυμία της Δήμητρος.³⁵ Από τα ευρήματα, π.χ. ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο όρθιου αγοριού και δύο πήλινα ειδώλια επίσης αγοριών, συνάγεται η λατρεία μιας Κουροτρόφου θεάς.³⁶

Ένα υστεροαρχαϊκό ειδώλιο της Άρτεμης³⁷ από μόνο του δεν είναι ίσως αρκετό να υποστηρίξει τη συλλατρεία και της Άρτεμης στο ιερό. Μια επιγραφή, επίσης, αναφέρεται στην Άρτεμη Ειλείθια. Ο γονιμικός χαρακτήρας της θεάς δεν θα απέκλειε τη συλλατρεία της με τις χθόνιες θεές, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί και η μεταφορά της επιγραφής από το γειτονικό ιερό της Ίσιδος, όπου οι μαρτυρίες για τη λατρεία μιας θεάς Λοχίας, είτε της Άρτεμης είτε της Ίσιδος, είναι περισσότερες. Έχει όμως βρεθεί και μια επιγραφή αναθηματική στον Απόλλωνα και την Άρτεμη (Από]λλωνι Άρτέμιδι), οπότε καθώς οι ενδείξεις πληθαίνουν η συλλατρεία της Άρτεμης είναι ένα πιθανό ενδεχόμενο. Εξάλλου υπάρχουν πολλά παράλληλα για τη σχέση Δήμητρος και Άρτεμης.³⁸

35. Συμπλήρωση σε γενική ή δοτική πτώση. Στον προηγούμενο στίχο της επιγραφής σώζονται μόνο τα γράμματα T και P(:) (μήπως το όνομα της Δήμητρος ήταν χαραγμένο σε δύο στίχους; Δήμη/τρος ή Δήμη/τρι ;).

36. Αρ. ευρ. ΜΔ 7492, ΜΔ 617 και ΜΔ 618 αντίστοιχα. Σε παραδείγματα από άλλα ιερά έχουν διασωθεί και αναθηματικές επιγραφές που καθιστούν αναμφίβολη την ανάθεση παιδιών στην ίδια τη Δήμητρα, π.χ. σε βάση καθιστού αγαλματίου κοριτσιού με χήνα από την Ισθμία διαβάζουμε Κλεώς Θάσιδος Δάματρι, βλ. *Isthmia* IV, 115-116, αρ. 25, πίν. 54α.

37. Για την εύρεση ειδωλίου Άρτεμης πρβλ. Alroth 1989, 109, η οποία έπειτα από στατιστικές έρευνες καταλήγει ότι η Άρτεμις μαζί με την Αφροδίτη είναι οι πιο δημοφιλείς «επισκέπτες θεοί» (visiting Gods). Ειδώλια Άρτεμης βρέθηκαν και στο ιερό της Δήμητρος στην Κνωσό και στο ιερό της Δήμητρος στην Πρόερνα, Alroth 1989, 109.

38. Στο ιερό της αρχαίας Λητής φαίνεται ότι συλλατρεύονταν, αφού τα αγάλματα από το ιερό παραδίδουν αγαλματικούς τύπους της Δήμητρος και Κόρης αλλά και της Άρτεμης, βλ. Beschi 1988, 245 και Δεσπίνης - Στεφανίδου - Τιβερίου - Βουτυράς 1997, 51-53, αρ. 34-35, εικ. 75-85. Ο Παισαίνιος (VIII 35, 7) αναφέρει στη Ζοιτία ναό της Δήμητρος και της Άρτεμης, βλ. Πετρονάκης 1973, 154 παράγραφος 522, και για τα ιερά γενικά 232-236. Επίσης, Jost 1985, 189-190 και Brulotte 1994, 105. Στο σύνταγμα του ιερού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα εικονιζόταν κοντά στη Δήμητρα η Άρτεμη, η οποία σύμφωνα με τον Αισχύλο είναι κόρη της (Ηλυσ. VIII 37, 4-6). Δήμητρα και Άρτεμη συνυπάρχουν, ανάμεσα και σε άλλους θεούς βέβαια, στο αναθηματικό ανάγλυφο του Νεοπτόλεμου, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς I 7154, Baumer 1997, 113-114, R1, πίν. 25, 1. Η Άρτεμη είναι παρούσα μεταξύ των δύο θεαινών ως μια ακόμη κόρη της Δήμητρος σε παραστάσεις αγγείων που βρέθηκαν στο ελευσινιακό ιερό, όπως έδειξε ο Μ. Τιβέριος στην ανακοίνωσή του στον παρόντα τόμο. Βλ. και Tiverios 2004.

Η εύρεση επίσης ενός ειδωλίου Κυβέλης, αν και είναι μόνο ένα μεμονωμένο παράδειγμα, μπορεί να μην είναι τυχαία. Η Δήμητρα είναι θεά συγγενική με την Κυβέλη, μια μητροπρεπή θεότητα που ταυτίστηκε με τη Μητέρα των Θεών. Για τη συνύπαρξή τους υπάρχουν μαρτυρίες και αλλού (Αλικαρνασός, Μεσημβρία).³⁹

Η πολλαπλότητα της λατρείας πιστεύουμε ότι προκύπτει και από το πλήθος των βωμών⁴⁰ που δηλώνουν μια έντονη λατρευτική δραστηριότητα στο ιερό. Η ύπαρξη πολλών βωμών από διαφορετικές εποχές μέσα σε ένα ιερό μπορεί να οφείλεται στη μακραίωνη ζωή μιας και της ίδιας λατρείας, αλλά είναι δυνατό, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία όπως π. χ. επιγραφές ή γλυπτά, να αποτελεί μια επιπλέον μαρτυρία για παράλληλη λατρεία δύο ή περισσότερων θεοτήτων. Ακόμη και πολύ στενά συνδεδεμένες θεότητες όπως η Δήμητρα και η Κόρη, είναι δυνατό να λατρεύονταν σε ξεχωριστούς βωμούς στο ίδιο ιερό.⁴¹ Κάτι ανάλογο πρέπει να συμβαίνει και στην περίπτωση των βωμών του ιερού της Δήμητρος στο Δίον, αφού ορισμένοι από αυτούς είναι σύγχρονοι μεταξύ τους και αντιστοιχούν και σε σύγχρονους μεταξύ τους ναούς.

Το ιερατικό αξίωμα στο ιερό σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές ήταν έργο γυναικών. Η Μενεκρίτη, η Βερενίκη, η Μεστρία Νέμεσις αναθέτουν μετά την περάτωση της θητείας τους αφιερώματα στο ιερό.

Απαραίτητη προϋπόθεση της λατρείας ήταν ο τελετουργικός εξαγνισμός με νερό, πράγμα που συμπεραίνεται από το πλήθος των μικρών υδριών και των ειδωλίων υδριαφόρων γυναικών (εικ. 8). Αυτές οι τελετουργίες ήταν κοινός τόπος σε όλα σχεδόν τα ιερά της Δήμητρος και οι υδρίες και οι υδριαφόροι είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα των ιερών της θεάς.⁴²

39. Για την Αλικαρνασό βλ. Higgins 1954, 123 αρ. 422 πίν. 60. Για τη Μεσημβρία βλ. Βαβρίτσας, 1973, 77-79.

40. Υπάρχουν έξι κτιστοί βωμοί διαφορετικών τύπων και εποχών και ακόμη βόθροι σπονδών και τράπεζες προσφορών.

41. Αυτό μαρτυρείται, για παράδειγμα, για το ιερό της Ελευσίνας τόσο από επιγραφές και γραπτές πηγές, όσο και από ανασκαφικά ευρήματα Βλ. σχετικά Κουρουγιώτης και Τραυλός 1934-35, 101-102 και κατόπιν Clinton 1988, 71-72, σημ. 29, 30. Πρβλ. την παράσταση στάμνου του Ζωγράφου του Τριπτόλεμου (Μουσείο Λούβρου), όπου στην πίσω όψη του αγγείου εικονίζονται οι δύο θεές αριστερά και δεξιά του Πλούτωνα ή του Κελεού η καθεμιά πίσω από το βωμό της: Scheffold 1981, 59, εικ. 72-73. Ενώ η παράσταση ενός βωμού είναι πολύ συνηθισμένο θέμα στην αρχαία ελληνική εικονογραφία, η παράσταση περισσότερων του ενός στην ίδια σκηνή δεν είναι τόσο συχνή.

42. Καθήκον των ιερειών της Δήμητρος ήταν να φέρνουν αγνό νερό από την ιερή πηγή, όπως παραδίδει και ο Καλλιμ., *Ύμνος* 2.110-112, στον Απόλλωνα, 110-112. Πρβλ. IG XII 5, 569 (Κέως, Ποιήεσσα): ... άλλα καθαρόν τὸ ὕδωρ εἴσεισιν ἐς τὸ ἱερόν τῆς Δήμητρος. Βλ. και Arnaoutoglou 1998, 103-104, αρ. 4.

Το συνηθέστερο ανάθημα στο ιερό της Δήμητρος ήταν τα πήλινα ειδώλια,⁴³ κυρίως όρθιες γυναικείες μορφές, προτομές, υδριαφόροι.⁴⁴ Επίσης μαρμάρινα αγαλμάτια θεών, πιθανόν ιερειών, παιδιών, αγγεία, κοσμήματα, λύχνοι. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους οι πήλινοι λύχνοι αποτελούσαν τα πιο συχνά αναθήματα αντικαθιστώντας άλλες κατηγορίες μικρών αφιερωμάτων, όπως τα πήλινα ειδώλια ή τα μικρογραφικά αγγεία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.⁴⁵ Η φωτιά των λύχνων έπαιζε σημαντικό ρόλο σε τελετουργίες καθαρμών, όπως και το νερό των υδριών.⁴⁶

Εκτός όμως από τα συνήθη, επαναλαμβανόμενα, ευτελή αναθήματα υπάρχουν μερικά που ξεχωρίζουν για το υλικό και την ποιότητά τους ως μάρτυρες του χαμένου πλουσιότερου εξοπλισμού και των πολυτελέστερων αναθημάτων του ιερού. Το πιο εντυπωσιακό—για τα δεδομένα του ιερού—εύρημα είναι ο μυκηναϊκός σφραγιδόλιθος του 15ου αι. π.Χ. (αρ. ευρ. ΜΔ 608) με το σχηματικά δοσμένο περήφανο λιοντάρι μπροστά σε δένδρο (εικ. 9).⁴⁷ Ένα σπάνιο εύρημα επίσης, μια γυάλινη φιάλη του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 10)⁴⁸ βρέθηκε μαζί του. Ως πολύτιμα αναθήματα πρέπει να φυλάσσονταν μαζί μέσα στο νότιο μέγαρο. Ένα άλλο εύρημα που ξεχωρίζει είναι ο χάλκινος λύχνος με τη μορφή κεφαλής νέγρου, ο μοναδικός χάλκινος λύχνος του ιερού (εικ. 11) που πιθανώς χρονολογείται στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.⁴⁹ Σε νομίσματα κοπής Δίου χωρίς αυτοκρατορικό πορτρέτο (επο-

43. Για τη χρήση των πήλινων ειδωλίων στα ιερά βλ. Ammerman 1990, 37-46, 42-43, εικ. 31, 32, 33.

44. Σε αναθηματικό ανάγλυφο από την Τεγέα του τελευταίου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. (Αθήνα, ΕΑΜ 1422) οι λατρεύτριες προσέρχονται στις δύο θεές και τον Πλούτωνα κρατώντας στο κεφάλι τους υδρίες, *LIMC IV* (1988) 870, αρ. 307, λ. Demeter (L. Beschi). Εκτενώς για το ανάγλυφο αυτό βλ. Λεβέντη 1994-1995, 83-96, και ειδ. 93-94, πίν. 15β.

45. Βλ. σχετικά Πινγιάτογλου 2004, 113 -122, ιδίως 118-122, και ομοίως Πινγιάτογλου 2005α, 75-84.

46. Για τις καθαρτικές ιδιότητες του νερού και της φωτιάς: Eitrem 1915, 76-132 και 133-197 αντίστοιχα.

47. Ήταν ο σφραγιδόλιθος οικογενειακό κειμήλιο που μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά ή περιήλθε στα χέρια του αναθέτη τυχαία, μετά τη σύληση κάποιου μυκηναϊκού τάφου; Αν και η πρώτη πιθανότητα είναι πιο γοητευτική, δεν αποδεικνύεται, όπως παραδέχεται και ο Σακελλαράκης που την προτείνει μελετώντας παρόμοια ευρήματα σε ιερά των ιστορικών χρόνων, βλ. Sakellarakis 1976, 305.

48. Ανήκει σε μια ομάδα σπάνιων γυάλινων αγγείων που έχουν περσικά μετάλλια πρότυπα και χρονολογούνται από τις αρχές του 5ου ως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Βλ. για την κατηγορία Triantafyllidis 2001, 13-17 και 15, σημ. 64. Τα συνευρήματα της φιάλης δεν βοηθούν σε στενότερη χρονολόγηση εκτός από ένα χάλκινο νόμισμα του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., που αποτελεί μια χρονολογική ένδειξη για το ανασκαφικό στρώμα.

49. Αρ. ευρ. ΜΔ 552. Πινγιάτογλου 2004, 122-129, πίν. 31α-β και ομοίως Πινγιάτογλου 2005α, 85-92, πίν. 31α-β, IVβ.

χής Νέρωνα) εικονίζεται προτομή αλόγου στον εμπροσθότυπο, αγγείο που κρέμεται και δρεπάνι στον οπισθότυπο. Ο συνδυασμός των εικονογραφικών αυτών στοιχείων ίσως προέκυψε από γιορτές αγροτικού χαρακτήρα προς τιμή της Δήμητρος που περιελάμβαναν ιππικούς αγώνες και στους οποίους το δρεπάνι αποτελούσε ανάθημα ή έπαθλο.⁵⁰

Η ύπαρξη θεατρόσχημων κατασκευών μέσα σε ιερά Δήμητρος, όπως της Κορίνθου και του Περγάμου αλλά και των Συρακουσών και της Λυκόσουρας (ιερό Δέσποινας) είναι μια ένδειξη για την τέλεση δρωμένων.⁵¹ Ο Ησύχιος κάνει λόγο για αγώνα: λ. Έλευσινία: ἀγών θυμελικὸς ἀγόμενος Δήμητρι.

Συνοψίζοντας, τα αναθήματα, οι επιγραφές, τα είδη των κτισμάτων, η νομισματική μαρτυρία, η οργάνωση του χώρου, όπως σκιαγραφήθηκαν παραπάνω, αποτελούν τις πηγές μας για την υπόσταση της θεάς και το είδος της λατρείας. Η ταυτότητα της θεότητας αναγνωρίζεται ήδη από τα πρωϊότερα κιώλας αναθήματα που είναι χαρακτηριστικά για τη Δήμητρα παντού στον ελληνικό χώρο.

Οι προσφορές σχετίζονται άμεσα με την υπόσταση της θεότητας. Η Δήμητρα είναι η καρποδότειρα μητέρα γη, της οποίας η σχέση με την παραγωγή φαίνεται και από τη σύνδεσή της αλλού με τις Ώρες.⁵² Η ιδιότητά της να προστατεύει και τη γονιμότητα των ανθρώπων και τα παιδιά προκύπτει, όπως είδαμε, και από τα ευρήματα του ιερού μας. Από τη λατρεία της Βαυβούς απορρέει ότι μάλλον στο ιερό η Δήμητρα λατρευόταν ως Έλευσινία. Άλλωστε η ίδρυση ιερών των ελευσινιακών θεοτήτων είναι γνωστή από τις γραπτές πηγές για πολλές θέσεις.⁵³

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Το ιερό τέμενος της Δήμητρος, καθώς είναι το αρχαιότερο του Δίου πρέπει να έπαιξε, μαζί με του Ολυμπίου Διός, καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη

50. Επειδή 1) το δρεπάνι είναι γεωργικό εργαλείο, 2) ήταν έπαθλο αγώνων σε θεές της γονιμότητας (Αρτεμις Ορθία της Σπάρτης, Πaus. III 16, 7), 3) στην Ερμιόνη ήταν όργανο θυσίας προς τιμή της Δήμητρος Χθονίας (Πaus. II 35, 5) και 4) η Δήμητρα αναφέρεται ως Δρεπανηφόρος (Νόννος, Διον. VI 104. XLI 23), βλ. σχετικά Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996, 79 (χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο, σειρά IV), 96-97.

51. Becker 2003, 258 όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

52. Σε επιγραφή του 1ου αι. μ.Χ., από τη Μυτιλήνη, Καλλιοντζής 2000-2003, 255. Πρβλ. και την επωνυμία της Δήμητρος Ωρηφόρος, LIMC V (1990) 503, λ. Horai (V. Machaira).

53. Π.χ. για τη Μυκάλη, Ηρόδ. IX 101: ... Δήμητρος τεμένηα Έλευσινίης. Για την Έφεσο: Στράβων XIV 633: και τὰ ιερά τῆς Έλευσινίας Δήμητρος.

των ιερών σε αυτήν την περιοχή. Η επιλογή του χώρου για την εγκατάσταση μιας θεότητας της γης δεν ήταν τυχαία. Τα πηγαία νερά που εξακολουθούν να είναι άφθονα στην περιοχή του Δίου και κατακλύζουν κυριολεκτικά τον χώρο του ιερού και η κατά συνέπεια καρποφόρα γη πρέπει να υπήρξαν τα φυσικά σημεία που έδωσαν το έναυσμα της ίδρυσης της λατρείας.

Η λατρεία της Δήμητρος ως θεάς της γεωργίας με τελετουργικό τυπικό ανάλογο με εκείνο της νότιας Ελλάδας φαίνεται ότι άρχισε να ασκείται στο Δίον στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. υπό την επίδρασή της, σε μια θέση όπου ίσως ήταν εγκατεστημένη παλιότερα μια τοπική θεά προστάτιδα της καρποφορίας. Οι επιρροές ήταν αποτέλεσμα των εμπορικών και πολιτιστικών σχέσεων με τη νότια Ελλάδα και με τις αποικίες της παραλιακής ζώνης. Η λατρεία στην αρχή ήταν σχετικά περιορισμένη με χαρακτήρα αγροτικό. Τα αναθήματα ήταν ταπεινά, πήλινα ειδώλια, μικρά αγγεία και λύχνοι.

Η υπογράμμιση του χαρακτήρα του Δίου ως ιερής πόλης των Μακεδόνων από το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. με τα αναθήματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁵⁴ και η αναγνώριση της στρατηγικής του θέσης που εκφράστηκε με την τείχισή του από τον Κάσσανδρο στο τέλος του ίδιου αιώνα⁵⁵ είχαν ως αποτέλεσμα γενικότερες αλλαγές για ολόκληρη την πόλη. Την αύξηση της σημασίας της παρακολούθησε και το ιερό της Δήμητρος όπου μνημειώτικότερα κτίρια κτίστηκαν στη θέση των παλαιών, τα αναθήματα ήταν πλουσιότερα, οι ιέρειες περήφανα άφηναν το όνομά τους χαραγμένο επάνω στις βάσεις των αναθημάτων τους, που ήταν αγάλματα των θεών ή των ίδιων των αναθετητών.

Η λατρεία παρέμεινε ζωντανή και όταν το Δίον έγινε ρωμαϊκή αποικία.⁵⁶ Κτίστηκαν νέοι ναοί, ιέρειες (Μεστρία Νέμεσις) εξακολούθησαν να αναθέτουν τα αφιερώματά τους. Οι ευπορότεροι αφιέρωναν μαρμάρινα αγάλματα και ο απλός κόσμος απέθετε ευλαβικά τους λύχνους που χρησιμοποίησε.

Καθώς στην πόλη σιγά σιγά υποστηρίχθηκαν λατρείες άλλων θεών, όπως του Ασκληπιού, της Ίσιδος⁵⁷ και του Διός Υψίστου, πρέπει να περιορίστηκε η λατρεία της Δήμητρος και να συρρικνώθηκε το ιερό. Ωστόσο επιβίωσε ως το τέλος του 4ου αι. μ.Χ. Μάρτυρες οι λύχνοι του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. και τα όσιμα ρωμαϊκά νομίσματα (ως και Βαλεντινιανού Β'). Όταν όμως η χριστιανική θρησκεία κέρδισε ολοκληρωτικά το έδαφος,⁵⁸ στην πρόσφο-

54. App. *Ανάβ.* I 16, 4, πρβλ. Ameling – Bringmann – Schmidt-Dounas 1995, 179-182.

55. Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 134.

56. Μετά το 30 π.Χ., ίσως μετά το 22 π.Χ., Κρεμύδη-Σισιλιάνου 1996, 79.

57. Για τη διάδοση της λατρείας της Ίσιδος βλ. Pakkanen 1996.

58. Για τη χριστιανική κοινότητα του Δίου βλ. Παντερμαλής 1999, 252-263, για την πα-

ρη περιοχή του ιερού αναπτύχθηκαν εργαστηριακοί χώροι παραγωγής υλικών δομής για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του χριστιανικού πλέον πληθυσμού της πόλης.

Σήμερα το ιερό της Δήμητρος είναι το πρώτο που συναντά ο επισκέπτης μπαίνοντας στο αρχαιολογικό πάρκο του Δίου.

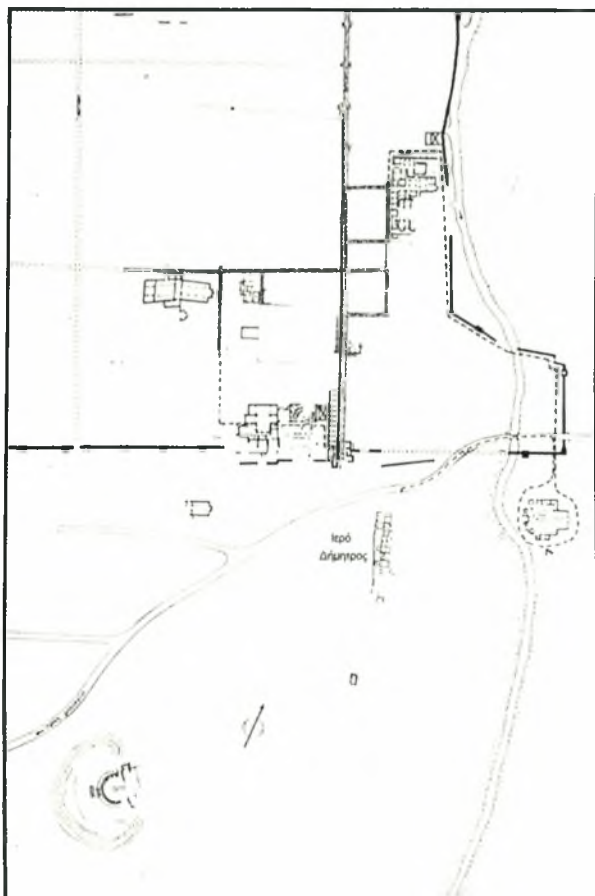
λαιοχριστιανική οχύρωση βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 198-215, για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές βλ. Μέντζος 1997, 153-159.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

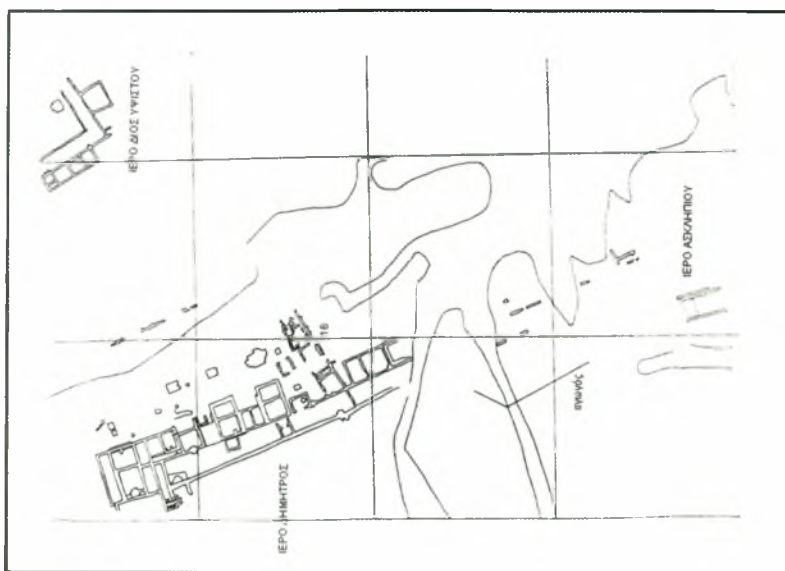
- Alroth B., 1989. *Greek Gods and Figurines. Aspects of the Anthropomorphic Dedication*, Uppsala.
- Ameling W. - Bringmann K. - Schmidt-Dounas B., 1995. *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer I. Zeugnisse und Kommentare*, Berlin.
- Ammerman R.M., 1990. The Religious Context of Hellenistic Terracotta Figurines, στο Uhlenbrock J.P., επιμ., *The Coroplast's Art. Greek Terracottas of the Hellenistic World*, New York, 37-46.
- Arnautoglou I., 1998. *Ancient Greek Laws. A Sourcebook*, London - New York.
- Βαβρίτσας Α., 1973. Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης, *Πρακτ.*, 70-82.
- Baumer L.E., 1997. *Vorbilder und Vorlagen. Studien zu klassischen Frauenstatuen und ihrer Verwendung für Reliefs und Statuetten des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, Bern.
- Becker Th., 2003. *Griechische Stufenanlagen. Untersuchungen zur Architektur, Entwicklungsgeschichte, Funktion und Repräsentation*, Münster.
- Benedum Chr., 1986. Asklepios und Demeter. Zur Bedeutung weiblicher Gottheiten für den frühen Asklepioskult, *Jdl* 101, 137-157.
- Beschi L., 1988. Statue di culto e statuette votive classiche, *Πρακτικά του XII Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας Δ' 1983*, 241-250.
- Βουτυράς Ε., 1993. Η λατρεία του Ασκληπιού στην αρχαία Μακεδονία, *Αρχαία Μακεδονία V*, 1989, 251-265.
- Broneer O., 1947. Investigations at Corinth, 1946-1947, *Hesperia* 16, 233-247.
- Brulotte E.L., 1994. *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis*, Ann Arbor, Michigan.
- Brumfield A.Ch., 1981. *The Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year*, New York.
- Burkert W., 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, Αθήνα.
- Clinton K., 1988. Sacrifice at the Eleusinian Mysteries, στο Hägg R. - Marinatos N. - Nordquist G., eds., *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986 (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4o, XXXVIII)*, Stockholm, 69-80.
- Dahl K., 1976. *Thesmophoria. En græsk kvindefe*, København.
- Δεσπίνης Γ.Ι. - Στεφανίδου-Τιβεριού Θ. - Βουτυράς Ε., 1997. *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- Deubner L., 1932. *Attische Feste*, Berlin.
- Di Donato R., 2001. *Hiera. Prolegomena ad uno studio storico antropologico della religione greca. Periodo arcaico e classico*, Pisa.
- Eitrem S., 1915. *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*, Kristiania.
- Higgins R.A., 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum I, London.
- Isthmia IV* = M.C. Sturgeon, *Sculpture I: 1952-1967*, Princeton 1987.
- Jost M., 1985. *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie*, Paris.
- Καλλιοντζής Γ.Ν., 2000-2003. Δύο επιγραφές από τη Μυτιλήνη, *Horos* 14 - 16, 255-258.
- Κουρουνιώτης Κ. και Τραυλός Ι. 1934-1935. Τελεστήριον και ναός Δήμητρας, *ΑρχΔελτ* 15, 1938, 54-114.
- Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., 1996. *Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα.

- Kuhn G., 1985. Untersuchungen zur Funktion der Säulenhalle in archaischer und klassischer Zeit, *JdI* 100, 169-317.
- Λαζαρίδης Δ., 1983. Ανασκαφές και έρευνες στην Αμφίπολη, *Πρακτ.*, 35-41.
- Λεβέντη Ι.Κ., 1994-1995. Περσεφόνη και Εκάτη στην Τεγέα, *ΑρχΔελτ* 49-50, *Μελέτες*, 83-96.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1987. *Πέλλα. Πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων*. Θεσσαλονίκη.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1996. *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα.
- Luni M., 1991. Gli altari del santuario rupestre di Slonta (Cirene), στο Etienne R. και Le Dinahet M.Th., επιμ., *L' espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l' antiquité*, Lyon, 155-158.
- Μέντζος Α., 1997. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στο Δίον και την Πιερία στο τέλος της παλαιохριστιανικής περιόδου, στο *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια*, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, Κατερίνη 25-28 Νοεμβρίου 1993, 161-165.
- Neudecker R., 1994. *Die Pracht der Latrine. Zum Wandel öffentlicher Bedürfnisanstalten in der kaiserzeitlichen Stadt*, München.
- Nilsson M., 1967. *Geschichte der griechischen Religion*³, München.
- Olender M., 1990. Aspects of Baubo. Ancient Texts and Contexts, στο Halperin D.M. - Winkler J.J. - Zeitlin F., επιμ., *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient World*, Princeton, 83-113.
- Olynthos XIII* = D. Robinson, *Vases Found in 1934 and 1938*, Baltimore 1950.
- Pakkanen P., 1996. *Interpreting Early Hellenistic Religion. A Study Based on the Mystery Cult of Demeter and the Cult of Isis*, Helsinki.
- Παντερμαλής Δ., 1977. Λατρείες και ιερά του Δίου Πιερίας, *Αρχαία Μακεδονία* II, 1973, 331-342.
- Παντερμαλής Δ., 1989. Δίον, *Αρχαιολογία* 33, 6-53.
- Παντερμαλής Δ., 1999. *Δίον. Η ανακάλυψη*, Αθήνα.
- Παντερμαλής Δ., 2003. Ζευς Ύψιστος και άλλα, *ΑΕΜΘ* 17, 417-424.
- Πετρονώτης Α., 1973. *Η μεγάλη πόλις της Αρκαδίας*, Αθήνα.
- Πινγιάτογλου Σ., 1990. Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1990, *ΑΕΜΘ* 4, 205-215.
- Πινγιάτογλου Σ., 1991. Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1991, *ΑΕΜΘ* 5, 145-156.
- Πινγιάτογλου Σ., 1992. Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1992, *ΑΕΜΘ* 6, 223-233.
- Πινγιάτογλου Σ., 1996. Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. *ΑΕΜΘ* 10Α, 225-232.
- Πινγιάτογλου Σ., 1999. Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αρχαία Μακεδονία, *Αρχαία Μακεδονία* VI 2, 1996, 911-919.
- Πινγιάτογλου Σ., 2001. Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1998-2001, *ΑΕΜΘ* 15, 355-362.
- Πινγιάτογλου Σ., 2003. Το ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 2002-2003, *ΑΕΜΘ* 17, 425-434.
- Πινγιάτογλου Σ., 2004. Το ιερό της Δήμητρος. Οι λύχνοι, *Εγνατία* 8, 57-170.
- Πινγιάτογλου Σ., 2005α. *Το ιερό της Δήμητρος. Οι λύχνοι*, Θεσσαλονίκη.
- Πινγιάτογλου Σ., 2005β. *Δίον. Το ιερό της Δήμητρος*, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).
- Πινγιάτογλου Σ., 2006. Δίον 2004-2006. Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Ασκληπιού και στην πόλη των ελληνιστικών χρόνων, *ΑΕΜΘ* 20, 577-586.
- Rubenson O., 1901. Paros II, *AM* 26, 1901, 157-222.
- Sakellarakis A., 1976. Kretisch-mykenische Siegel in griechischen Heiligtümern, στο Jantzen U., επιμ., *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Tübingen, 283-308.
- Schefold K., 1981. *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*, München.
- Simon E., 1983. *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, Madison, Wisc.

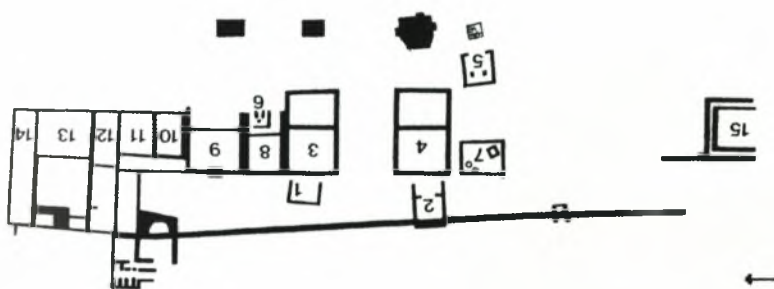
- Simon E., 1995. Doppelgöttinnen in Anatolien, Griechenland und Rom, *Eirene* 31, 69-87.
- Simon E., 1996. *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη.
- Sourvinou-Inwood C., 1978. Persephone and Aphrodite at Locri. A Model for Personality Definitions in Greek Religion, *JHS* 98, 101-121.
- Στεφανίδου-Τιβερίου Θ., 1998. *Ανασκαφή Δίου 1. Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη.
- Stroud R.S., 1965. The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report 1. 1961-1962, *Hesperia* 34, 1-24.
- Σωτηριάδης Γ., 1931. Ανασκαφή Δίου Μακεδονίας, *Πρακτ.*, 43-55.
- Tiverios M., 2004. Artemis, Dionysos und eleusinische Gottheiten, *AM* 119, 147-162.
- Triantafyllidis P., 2001. Achaemenian Glass Production, στο Price J., επιμ., *Annales du 15e Congrès de l' Association Internationale pour l' Histoire du Verre*, New York and Corning.

Εικ. 1. Δίον. Η περιοχή των ιερών έξω από το νότιο τείχος της πόλης.

Εικ. 3. Δίον. Η περιοχή μεταξύ των ιερών της Δήμητρος και του Ασκληπιού.

Εικ. 2. Δίον. Το ιερό της Δήμητρος. Σχηματική κάτοψη των κτισμάτων.

Εικ. 4. Μαρμάρινη κεφαλή της Δήμητρος.

Εικ. 5. Σκύφος με εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή στη Δήμητρα.

Εικ. 6. Μελαμβαφείς λύχνοι.

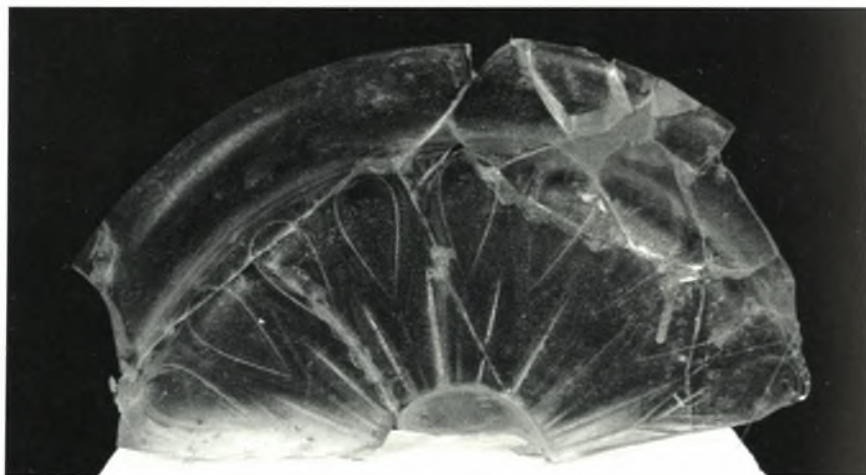
Εικ. 7. Δακτυλίος κέρνος.

Εικ. 8. Κεφαλές υδριαφόρων.

Εικ. 9. Μυκηναϊκός σφραγιδολίθος.

Εικ. 10. Γυάλινη φιάλη.

Εικ. 11. Χάλκινος λύχνος με μορφή κεφαλής νέγρου.

ΚΥΛΙΝΔΡΙΚΟΙ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ ΒΩΜΟΙ ΜΕ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΣΤΑΧΥΩΝ ΚΑΙ ΚΩΔΙΩΝ ΜΗΚΩΝΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Πάυλος Τριανταφυλλίδης

Κατεξοχήν χαρακτηριστικό ταφικό σήμα κατά την ελληνιστική εποχή στη Ρόδο και στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα αποτελούν οι μαρμάρινοι κυλινδρικοί βωμοί με ανάγλυφη και γραπτή διακόσμηση.¹ Από τους πολυάριθμους και ποικίλους ελληνιστικούς επιτύμβιους βωμούς, μια ασυνήθιστη ομάδα ως προς το είδος της διακόσμησης αποτελούν τέσσερις βωμοί που έχουν βρεθεί, οι τρεις στη Ρόδο και ο ένας στην Τήλο. Το ξεχωριστό διακοσμητικό τους θέμα είναι ο συνδυασμός δεσμίδων σταχυών² και κωδιών μηκώνων³ ή κωδιών μηκώνων σε μορφή στεφανιών που παισιώνουν περιμετρικά και σχεδόν στο μέσον ή στο άνω μέρος τον κορμό των βωμών.

Από τους βωμούς αυτούς, ένας, σχεδόν ακέραιος από χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο, προέρχεται από την Τήλο (εικ. 1, 5, 6, 7), και συγκεκριμένα από το μεσαιωνικό ναΐδριο της Παναγιάς στα Φράχτια, τοποθετημένος σήμερα στο Ιερό Βήμα ως μικρή βάση τράπεζας που στέφεται με παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο. Ο κυλινδρικός βωμός έχει σύνθετο κυμάτιο στη βάση και απλό στην επίστεψή του, αποδοσμένα με λαμάκι, ενώ για τις κυλινδρικές επιφάνειες έχει χρησιμοποιηθεί χαρακτή ξοΐδα. Έντονες αποκρού-

1. Fraser 1977, 25-33. Ricketti 1982, 49-70. Berges 1986, 1-4, 6, 12-16. Berges 1995, 1-2. Berges 1996 και Patsiada 1996.

2. Για το στάχυ (λατινικά *Hordeum hexastichon* L. *Hordeum vulgare*), βλ. Murr 1969, 151-160, με συγκεντρωμένες τις φιλολογικές πηγές. Baumann 1993, 128-130, εικ. 243-244, 143, εικ. 271. Baumann 2000, 28.

3. Για την κωδία μήκωνος (λατινικά *Papaver somniferum* L.), βλ. *RE* XV (1932), 2433-2446, κυρίως 2445-2446, λ. Μοην. Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 80-81, 133-134 με συγκεντρωμένες τις φιλολογικές πηγές. Murr 1969, 183-186. Baumann 1993, 69-70, εικ. 115, 116. Baumann 2000, 40.

σεις παρατηρούνται στην ανώτερη και κατώτερη επιφάνεια και ρηγματώσεις στον κορμό. Το επιμελημένο ανάγλυφο του φυτικού διακόσμου βρίσκεται σχεδόν στο μέσον του κορμού, όπου και απεικονίζεται με ένα μοναδικό, ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο ο εικονογραφικός κύκλος της βιολογικής εξέλιξης της παπαρούνας. Το κέντρο της παράστασης οριοθετείται από διπλό φυλλοφόρο, οριζόντιο στέλεχος κυλινδρικής διατομής που αντιστοιχεί στον ποδίσκο της παπαρούνας, σφικτά δεμένο με διπλή ταινία. Γύρω από το στέλεχος δηλώνεται αντωπά και παρατακτικά η βλάστηση, η άνθηση, η ωριμότητα-παρακμή, και εκ νέου η βλάστηση, η ανάπτυξη, η άνθηση, η ωριμότητα και τέλος η καρποφορία της υπνοφόρου μήκωνος. Οι πρώτοι μικροί, στενόμακροι βλαστοί με κεντρική νεύρωση ανθίζουν και εν συνεχεία ωριμάζουν, αφήνοντας εκτεθειμένες τις σπερματοφόρες θήκες, τα λεγόμενα κεφάλια, τους κλειστούς απιόσχημους ύπερους ή τις κωδίες, δηλαδή τις κάψες με τους εγκλωβισμένους καρπούς. Οι καρποί αυτοί εκφύονται και πάλι από το στέλεχος, για να τους διαδεχθούν τα πλατύτερα, αλλά ανεπτυγμένα, κλειστά άνθη με πέταλα που ανοίγουν εν συνεχεία για να παρακαμάσουν στο τέλος, με την πτώση των πετάλων και την αποκάλυψη της κωδίας. Ο κύκλος της βλάστησης-ανθοφορίας-παρακμής-καρποφορίας της παπαρούνας που τόσο αρμονικά απέδωσε ο λιθοξόος, επαναλαμβάνεται δύο φορές περιμετρικά του βωμού με συνδυαστικά σημεία της κάθε παράστασης την ανάπτυξη του ωοειδούς καρπού που αρχίζει να αναπτύσσεται στους πρώτους βλαστούς.

Οι υπόλοιποι τρεις βωμοί, λαξευμένοι σε ροδιακό γκρίζο λάρτιο λίθο, βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στην αρχαία νεκρόπολη της Ρόδου. Οι δύο από αυτούς προέρχονται από αστρωματογράφητα σύνολα. Και οι τρεις έχουν ανάγλυφη φυτική διακόσμηση με το ασυνήθιστο θέμα εναλλαγής σταχυών και κωδιών μηκώνων σε στεφάνι που περιτρέχει τον κορμό.

Ο ένας από τους βωμούς αυτούς σώζεται πολύ αποσπασματικά (εικ. 2, 2β, 5, 6, 7), κυρίως τμήμα της βάσης και του κορμού, ενώ είναι αποκρουσμένος κατά το μεγαλύτερο του μέρος με ελλiptή την επίστεψή του. Έχει ως χαρακτηριστικό του γνώρισμα διπλό, λειασμένο κυμάτιο στη βάση και διακόσμηση στο άνω μέρος του κατεργασμένου κορμού, μονού φυλλοφόρου στέλεχους ταινιωτής διατομής από το οποίο εκφύονται σε παρατακτική διάταξη και σε ζεύγη κωδίες μηκώνων, με εγχάρακτα αποδοσμένες τις σπερματοφόρες κεφαλές, στενόμακροι βλαστοί με κεντρική αυλάκωση, ελαφρά λυγισμένοι προς τα έξω, και ζεύγη καλάμων με τους ώριμους πυρούς, δηλαδή τους καρπούς των σταχυών. Οι κόκκοι των πυρών έχουν αποδοθεί με γωνιώδεις, ενάλληλες αυλακώσεις, από τις κορυφές των οποίων εκφύονται αντίστοιχα

με ανάβαθες εγχαράξεις λεπτά τριχίδια. Η απουσία των αθέρων, δηλαδή των αγάνων που σχηματίζουν θύσανο τριχών γύρω από τους πυρούς, πιθανώτατα αποδιδόταν γραπτά. Το διακοσμητικό, επαναλαμβανόμενο τρεις φορές θέμα των σταχυών και των κωδιών μηκώνων οριοθετείται περιμετρικά του κορμού σε δύο παραστάσεις με συνδετικά σημεία του φυλλοφόρου στέλεχους τη μονή κωδία μήκωνος που εκφύεται από αυτό. Κάτω και κάθετα προς την κάψα της μονής παπαρούνας εκφύεται από την οριοθετημένη κατώτερη ζώνη του βωμού, κάλαμος σταχυού με τον κλειστό καυλό, που αναμφίβολα υποδεικνύει τη γένεση-ανάπτυξη του σπόρου του σταχυού σε βλαστό. Η συμβολική παρουσία του κάθετου σταχοφόρου καυλού σε συνδυασμό με το οριζόντιο στεφανοφόρο στέλεχος ώριμων κωδιών μηκώνων και σταχυών υποδηλώνει σχηματικά τον βιολογικό κύκλο της γένεσης και ωριμότητας των σιτηρών, που απέδωσε τόσο λιτά ο μαρμαρογλύπτης.

Ο τρίτος επιτύμβιος, κυλινδρικός βωμός (εικ. 3, 5, 6, 7) προέρχεται από τη ροδιακή νεκρόπολη⁴ και σώζεται ακέραιος. Η κατώτερη επιφάνειά του εδράζεται σε τριγωνικού σχεδόν σχήματος με ελαφρά κοίλες πλευρές υπερυψωμένη βάση, που φέρει κυκλική εντορμία στο κέντρο για την προσάρτησή της στην πλίνθο. Οι αντίστοιχες τριμερείς όψεις που σχηματίζονται ως υποπόδια στην εξωτερική κατώτερη περιφέρεια του βωμού διακοσμούνται με ανάγλυφες οπλές ποδιών αιλουροειδούς ζώου, διακοσμητικό θέμα που θυμίζει τραπεζοφόρα ή επιτύμβιους βωμούς-τράπεζες. Πάνω στην τριμερή διαμορφωμένη βάση, υψώνεται ο συμφυής κυλινδρικός βωμός με κοιλόκυρτο λειασμένο κυμάτιο στην κατώτερη πλευρά, και κορμό που έχει τρεις οριζόντιες, πιθανώς γραπτές ταινίες κάτω και μία πάνω από τη διακοσμητική στεφάνη. Τρεις ανάγλυφες φιάλες, συμμετρικά τοποθετημένες γύρω από τον κορμό και πάνω από τη διακοσμητική στεφάνη επιστέφονται με οριζόντια λειασμένη με ξοίδα ταινία και ανάγλυφο σύνθετο κυμάτιο, διακοσμημένο με διπλή σειρά σχοινίου, που πιθανώς υποδηλώνει πλοχμό σταχυών. Η υπερυψωμένη ταινία της επίστεψης που ακολουθεί διακοσμείται με λειασμένη, πιθανώς γραπτή ταινία, ενώ το κυρτό κυμάτιο της ανώτερης επιφάνειας του βωμού έχει παρόμοιο ανάγλυφο μονό σχοινίο. Η διακοσμητική στεφάνη συνίσταται από μονό φυλλοφόρο στέλεχος το κέντρο του οποίου οριοθετείται από αντωπούς πυρούς σταχυών με αθέρες γύρω και κάτω από τους οποίους εκφύονται ζεύγη ομοίων καρπών, που εναλλάσσονται με βλαστούς, κωδίες μηκώνων και πυρούς σταχυών, επαναλαμβανόμενα θέματα ανά τρεις φορές σε δύο παραστάσεις. Η απόδοση των λεπτομερειών των αθέρων και των σπόρων σε πολλούς πυρούς είναι σχηματική, με ρηχές και γρήγορες

4. ΑρχΔελτ 46, Β2, Χρονικά, 474 (Ρόδος, Δυτική Νεκρόπολη, οικ. Κύρη-Βαγιανάκη).

γλυφές ή αν δεν υπάρχει, θα πρέπει να υποδηλώνονταν με γραπτή διακόσμηση.⁵ Ο συνδυασμός των ανεπτυγμένων σταχυών και των ώριμων κωδιών μηκώνων που εμπλέκονται σε στεφάνι κάτω από τις φιάλες, αλλά και οι σταχυοφόροι πλοχομοί που διακοσμούν το ροδιακό βωμό-τράπεζα, υποδηλώνουν χθόνιο χαρακτήρα, που αρμόζει σε επιτύμβιο ταφικό σήμα.

Ο τέταρτος βωμός (εικ. 4, 5, 6, 7) προέρχεται απ την κεντρική νεκρόπολη της Ρόδου. Βρέθηκε σε ταφική επίχωση του ύστερου 2ου αι. π.Χ., μαζί άλλους επιτύμβιους κυλινδρικούς βωμούς και άγαλμα εφηβικής μορφής. Ο εξεταζόμενος, φέρει επιμελημένη και εκλεπτυσμένη, χαμηλού αναγλύφου φυτική διακόσμηση, εξαιρετο δείγμα της ροδιακής μαρμαρογλυπτικής. Παρουσιάζει μάλιστα τη γνωστή μορφολογία των ροδιακών βωμών, με περιφερή κορμό που επιστέφεται επάνω με ισχυρά προεξέχον σύνθετο κυμάτιο και τη χαρακτηριστική ευρεία κυλινδρική προεξοχή, ενώ κάτω απολήγει σε διπλό κοιλόκυρτο, λειασμένο κυμάτιο. Η επιφάνεια έδρασης είναι πολύ αδρά δουλεμένη, με χοντρό βελόνι, ενώ η άνω πλευρά με λεπτό. Η περίτεχνη, αλλά αρκετά επιμελημένη ανάγλυφη διακόσμηση συνίσταται στο άνω μέρος του κορμού από οριζόντιο στεφανοφόρο διπλό στέλεχος κυλινδρικής διατομής το κέντρο του οποίου οριοθετείται από δύο αντωπά ζεύγη μικρών βλαστών που δένονται σε ταινία. Από το στέλεχος εκφύονται αντωπά ζεύγη κεκαμένων προς τα έξω βλαστών, με τονισμένους εγχάρακτα τους καυλούς, καθώς και ζεύγη κωδιών μηκώνων που εναλλάσσονται με ζεύγη βλαστών, σφιχτά δεμένων με διπλή ταινία. Από αυτούς εκφύονται κάλαμοι με πυρούς και αθέρες ανεπτυγμένων σταχυών. Η απόδοση των κόκκων των καρπών έχει αποδοθεί εγχάρακτα και ανάγλυφα. Από το διπλό στέλεχος και σε παρατακτική διάταξη ακολουθεί ζεύγος βλαστών, δεμένων με ταινία, ζεύγος κωδιών μηκώνων με ποδίσκο και ζεύγος βλαστών που απολήγει σε δράγμα από καρπούς σταχυών δεμένων στο κέντρο με ταινία και στα άκρα με κόμπους. Το διακοσμητικό θέμα βλαστών-κωδιών, βλαστών-σταχυών και βλαστών-κωδιών επαναλαμβάνεται σε δύο παραστάσεις με αφετηρία τα δράγματα των σταχυών και των βλαστών. Η έντονη φυσιοκρατική απόδοση που χαρακτηρίζει τη φυτική διακόσμηση του ροδιακού βωμού διαφαίνεται στις κάθετες εγχαράξεις των σπερματοφόρων κεφαλών των μηκώνων που δηλώνουν το χρονικό στάδιο της ωριμότητας, καθώς και στη διαμόρφωση ανεπτυγμένων πυρών με κλειστούς αθέρες που αποδίδουν το στάδιο της ανάπτυξης και καρποφορίας.

Συγκρίνοντας τους τέσσερις βωμούς από τη Ρόδο και την Τήλο διαφαι-

5. Γραπτός διάκοσμος σε επιτύμβιους βωμούς δεν είναι ασυνήθιστος κατά την ελληνιστική εποχή στη Ρόδο: Δρελιώση-Ηρακλείδου 2004, 107-123.

νεται η κοινή προσπάθεια των μαρμαρογλυπτών να αποδώσουν ένα κοινό διακοσμητικό φυτικό θέμα, στεφάνια δεμένα με ταινίες, που αποτελούνται από εμπλεκόμενες κωδίες μηκώνων, βλαστούς και στάχυα, εκφυόμενα από το ίδιο στέλεχος και τα οποία μάλιστα απεικονίζονται σε διάφορα ή επαναλαμβανόμενα στάδια της βιολογικής τους εξέλιξης. Ο συνδυασμός αυτός των φυτικών θεμάτων που εκφύονται από τον ίδιο βλαστό είναι αρκετά σπάνιος στην ελληνική τέχνη, και αρχίζει να παρουσιάζεται στην περγαμηνή εικονογραφία των όψιμων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, όπως σε μαρμάρινα ανάγλυφα πλακών από ζωφόρους που διακοσμούσαν βάθρα βωμών του Πέργαμου⁶, στον μαρμάρινο βωμό του Ευμένη Β',⁷ όπου στάχυα με αθέρες, περίτεχνα αποδοσμένα διακοσμούν μαζί με κλαδιά ελιάς, καρπούς κουκουναριών, τους μεστούς ανθοπλοκάμους του βωμού, αλλά και στην υστεροελληνιστική μικροτεχνία, όπως σε δακτυλιολίθους.⁸ Δέσμες σταχυών και μηκώνων σε συνδυασμό ή με ανθοπλοκάμους και φύλλα ακάνθων ή μεμονωμένες κωδίες και στάχυα με άλλα φυτικά και έμβια στοιχεία βρίσκονται σε μεταπλάσεις νεοαττικών έργων⁹ και σε αντικείμενα των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, κυρίως σε μετάλλινα σκεύη πολυτελείας, όπως στο αργυρά περίτεχνα κύπελλα από το Βρετανικό Μουσείο,¹⁰ την οικία του Μαινάνδρου στην Πομπηία¹¹ και τη συλλογή Morgan.¹² Ανάμεσα σε μνημειώδη γλυπτά και ταφικά αρχιτεκτονικά σύνολα ιδιαίτερο ενδιαφέ-

6. Μαρμάρινες πλάκες του 2ου και 1ου αι. π.Χ., πιθανώς από βωμούς με περίτεχνα φυτικά διακοσμητικά θέματα, ανάμεσα στα οποία κωδίες μηκώνων και στάχυα από τον ίδιο εκφύομενο βλαστό, έχουν εντοπισθεί στο Πέργαμο: Castriota 1995, 14-15, εικ. 47-48. Kraus 1953, 66. Winter 1908, 317-323, αρ. 406, πίν. XI, παρένθ. πίν. 41, 42, 327-328, αρ. 411, το Ασκληπιείο: Castriota 1995, 15, εικ. 50. Kraus 1953, 67, 69, πίν. 21,2 και τη στωική οδό: Castriota 1995, 15, εικ. 51. De Luca 1984, 133-135, πίν. 61, για τα οποία πρόσφατα ο Castriota αναγνώρισε στην εικονογράφησή τους επιδράσεις από τον ελευσινιακό κύκλο.

7. Winter 1908, 322-323, 337, αρ. 418, πίν. XLI. Wolters 1930, 116, εικ. 5. Kraus 1953, 60, πίν. 22. Berges 1995, 94. Αναπαράσταση θερισμού σταχυών σώζεται και στον κίονα του Τραϊανού, Wolters 1930, 116-117, εικ. 8.

8. *Isthmia* VII, 64, αρ. 247, πίν. 39 (Ισθμία, 1ος αι. π.Χ.). Brandt - Krug - Gercke - Schmidt 1972, 28, αρ. 2266, πίν. 199 (1ος αι. π.Χ.). Brandt 1970, 63, αρ. 923, πίν. 106 (1ος αι. π.Χ., με αναθεώρηση της χρονολόγησης στο *Isthmia* VII).

9. Castriota 1995, 46, σημ. 152.

10. Castriota 1995, 22, εικ. 90α,β.

11. Oliver 1977, 144-145, αρ. 96-97 (στάχυα και κωδίες μηκώνων).

12. Richter 1918, 171-176. Oliver 1977, 144-145, αρ. 96, 97 (στάχυα και κωδίες μηκώνων, Ιταλία 1ος αι. μ.Χ.). Βλ. και τα αργυρά κύπελλα από τον θησαυρό του Boscoreale με την περίτεχνη φυτική διακόσμηση κωδιών μηκώνων ανάμεσα σε πελαργούς, Baratte 1986, 55-61, κυρίως 56.

ρον έχει το μαρμάρινο ανάγλυφο εποχής Αυγούστου από την Falerii Novi¹³ με διακόσμηση σταχυών και κωδιών μηκώνων, καθώς και η περίτεχνη φυτική διακόσμηση στο εξωτερικό του μαρμαρίνου άρματος, πιθανώς του Τριπολέμου ή του Απόλλωνος, που χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ. και βρίσκεται στο Μουσείο Βατικανού.¹⁴ Στο ίδιο πνεύμα της πλούσιας φυτικής, κυρίως καρποφορικής διακόσμησης των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων εντάσσεται και ο γνωστός βωμός Ara Pacis Augustae με τις περγαμηνές επιδράσεις¹⁵, του οποίου οι περίτεχνοι ανθοπλόκαμοι στο εσωτερικό του, η ανατολική όψη και κυρίως η βόρεια ζωφόρος διακοσμούνται από μία σειρά φυτικών εμπλεκόμενων σχεδίων, όπως φύλλα ακάνθων, βλαστούς από μυρτιές και δάφνες, μήλα, ρόδα, σταφύλια, κωδίες μηκώνων, στάχυα και ανθοφόρες αμυγδαλιές και βελανιδιές.

Ο συνδυασμός σταχυών και κωδιών μηκώνων που εκφύονται ωστόσο από ξεχωριστά στελέχη ή απαρτίζουν μεμονωμένες εικονογραφικές παραστάσεις ή σε συνδυασμό με άλλα φυτά και καρπούς είναι ομοίως όχι ιδιαίτερα συχνός. Μεμονωμένοι βλαστοί σταχυών και κωδιών μηκώνων ή συνδυασμός κωδιών μηκώνων με βλαστόσπειρες ή με κέρας Αμαλθείας απαντούν σε μαρμάρινα, πιθανώς υστεροελληνιστικά ανάγλυφα ζωφόρων από βωμούς, οι πλάκες των οποίων χρησιμοποιήθηκαν για την ανακατασκευή της νότιας στοάς του ιερού της Δήμητρος στο Πέργαμο τον 2ο αι. μ.Χ.,¹⁶ εποχή όπου η λατρεία της Δήμητρος στο ομώνυμο ιερό βρίσκεται σε νέα ακμή.¹⁷ Η εκλεπτυσμένη και λεπτομερής, αλλά περίτεχνη φυσιοκρατική απόδοση των φυτικών παραστάσεων των ελληνιστικών αναγλύφων από το Πέργαμο, θυμίζει αρκετά τα λιτά και συμμετρικά αποδοσμητικά, φυτικά σχέδια των βωμών από τη Ρόδο και την Τήλο με το χαρακτηριστικό μαλακό και λιτό πλάσιμο των περιγραμμάτων. Μεμονωμένες κωδίες μηκώνων απεικονίζονται σε αναθηματικό πίνακα, καθώς και στην μαρμάρινη τεφροδόχο κάλ-

13. Zanker 1988, 177-180, εικ. 139α,β.

14. Lippold 1956, 101-103, αρ. 623, πίν. 29, 49. Helbig 1963, 401-403, αρ. 507. Schwarz 1987, 71. Castriota 1995, 23, εικ. 60α,β.

15. Castriota 1995, 13-14, 22-25, 55, 57, 73, 78, 83, 86, 121, 143, εικ. 4, 17, 22 (φυτικά θέματα των ζωφόρων), 70, 142, 168, εικ. 43. Zanker 1988, 172-173, εικ. 135-136 (ανάγλυφο με την Tellus, όπου το βάθος διακοσμείται με στάχυα και κωδίες μηκώνων): Kraus 1953, 68-69, 71-76. Castriota 1995, 31, εικ. 41.

16. Bohtz 1981, 26-28, 59, πίν. 15.3-15.6, πίν. 16.3-4, πίν. 57, 59-62, που χρονολογεί τα ανάγλυφα στην ελληνιστική περίοδο. O Ohlemutz 1968, 216-218, θεωρεί ότι τα φυτικά διακοσμητικά θέματα των βωμών είναι σύμβολα της μυστηριακής λατρείας της Δήμητρος. Βλ. και Winter 1908, 325-326, αρ. 408, εικ. 408a-c. Doerpfeld και Hepding 1910, 506-508, εικ. 2-3. Mendel 1912, 573-580, αρ. 251-252.

17. Kerényi 1962, πίν. 8. Ohlemutz 1968, 217. Bohtz 1981, 59.

πη Lovatelli¹⁸ του 1ου αι. μ.Χ., ενώ κωδίες που εκφύονται από βλαστούς και φύλλα άκανθας, διακοσμούν τον μαρμάρινο κατωιταλιωτικό κρατήρα από την Μοτύη¹⁹ του 1ου αι. π.Χ.

Στάχια και μήκωνες απαντούν σε νομίσματα, σε χάλκινα έργα μικροτεχνίας²⁰ και σε ρωμαϊκές σαρκοφάγους,²¹ ενώ μεμονωμένες παραστάσεις τους παρατηρούνται και σε μοναδικά, ταφικά σύνολα υστεροελληνιστικής κεραμικής.²² Μεμονωμένες κωδίες μηκώνων διακοσμούν επίσης ανθεμωτές ή αετωματικές επιστρώσεις ορισμένων επιτύμβιων στηλών των κλασικών²³ και ρωμαϊκών²⁴ χρόνων, ενώ δεν απουσιάζουν πήλινα και μέταλλινα αναθήματα σε μορφή κωδιών σε ιερά²⁵ ή ως χαρακτηριστικά σύμβολα θεοτήτων στην ειδωλοπλαστική.²⁶ Σπανιότερα απεικονίζονται καρποί σταχυών και κωδιών

18. Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 122-123, εικ. 42. Kérenyi 1967, 54-57, εικ. 12α-δ. Boban 1994, 137-139, πίν. LXIX και Bottini 2005, 158-163, αρ. 21.

19. Kraus 1953, 56-57, πίν. 16.

20. Lamb 1925-1926, 144-145, πίν. 25, εικ. 35 (Άρτεμις, Λουσοί). Mitsopoulos-Leon 1993, 33-39, εικ. 1-3. Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 113, εικ. 27 (Φενεός).

21. Βλ. ενδεικτικά τις μαρμαρίνες σαρκοφάγους από τις Τράλλεις (εποχή Τραϊανού), τη Σίδη (πριν την εποχή Τραϊανού) και την Έφεσο (εποχή Φλαβίων) που διακοσμούνται με στάχια, κωδίες μηκώνων και άλλα φυτικά θέματα, Strocka 1978, 887, 894-895, εικ. 3, 904-905, εικ. 23-33.

22. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ταφικές κάλπες με γραπτή διακόσμηση από την ανατολική Λοκρίδα με εκφυλισμένα διακοσμητικά θέματα κωδιών μηκώνων που δηλώνουν νεκρικό χαρακτήρα. Ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων ε.τ., Φανουρία Δακορώνια για την πληροφορία.

23. Conze 1906, 333, αρ. 1570α. Καλτσάς 2001, 207, αρ. 421 και (επιτύμβια στήλη με επίστεψη από φύλλα άκανθας ανάμεσα στα οποία εκφύεται κωδία μήκωνος, ενώ δύο άλλες κωδίες αντίστοιχα κοσμούν τις γωνίες της επίστεψης, Κεραμικός, β' μισό 4ου αι. π.Χ.).

24. von Moock 1998, 78, 128, αρ. 235, πίν. 33 c,d (β' μισό 2ου αι. μ.Χ.). Conze 1923, 47, αρ. 1923, πίν. CCCCXII. Καραπαναγιώτου 2001, 316-317, αρ. 210, πίν. 77 (ύστερος 1ος αι. μ.Χ.). (επιτύμβια μαρμαρίνη στήλη της Τυχικής με επίστεψη από φύλλα άκανθας ανάμεσα στα οποία εκφύεται κωδία μήκωνος, πιθανώς από τον Πειραιά). Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 118-119, εικ. 35. von Moock 1998, 53-54, (επιτύμβια μαρμαρίνη πρισματική στήλη του Σωσιβίου με επίστεψη κωδίας μήκωνος, από την Αθήνα, ύστερος 1ος αι. π.Χ.).

25. Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 30, 107-109, εικ. 18. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 95-96, πίν. 14.39-41. Majno 1975, 144, εικ. 4.4 (Σολύγεια, αρχαϊκή εποχή). Kyrieleis 1993, 138, εικ. 7.7. Σταμπολίδης 2003, 481, αρ. 875 (Σάμος, 7ος αι. π.Χ.).

26. Sguaitamatti 1984, 30, 65-68, εικ. 1-3 (Γέλα, τύπος T1, ύστερος 6ος αι. π.Χ., πιθανώς και οι τύποι T2, T5-T9), 77-78, εικ. 15. Mitsopoulos-Leon 2001, 53, σημ. 12. Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, 117. Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 108-109, 111-112, εικ. 25-26 (Σολύγεια).

μηκώνων σε πήλινα λίκνα²⁷ ή σε πήλινους αναθηματικούς πίνακες,²⁸ καθώς και μεμονωμένοι κάλαμοι σταχτών, όπως στο ανάγλυφο του Ιου αι. μ.Χ. από την βασιλική Sotterranea στη Ρώμη,²⁹ καθώς και στην παράσταση του απουλικού αμφορέα από το Μουσείο Hermitage.³⁰

Εξετάζοντας προσεκτικά την εικονογραφία των παραπάνω φυτών, παρατηρούμε ότι η κωδία και το στάχυ σε συνδυασμό, αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά σύμβολα της ελληνικής θεάς που συνδέθηκε με την ευκαρπία, την πολυκαρπία και την καρποφορία της γης, τη φθορά και τη γένεση, αλλά και ταυτόχρονα τη θεά που απέκτησε ένα χθόνιο και μυστικιστικό χαρακτήρα λατρείας, τη Δήμητρα³¹ και την συνοδό της, την Κόρη ή Περσεφόνη.³² Για την εικονογραφία της καρποφόρου και αμαλλοτόκου θεάς ο Θεόκριτος

27. Brumfield 1997, 155, 159-167, αρ. 3-4, 7, 29-30, 33, 37, 53, 58, 72, 77-78, 87 (σπόροι), 92 (σπόροι μήκωνος), πίν. 46-48, 50-52, με βιβλιογραφικά παράλληλα 167, αρ. 1, 3 (αθηναϊκή Αγορά), 168, αρ. 8 (Περαχώρα). Bookidis και Stroud 1987, 24, εικ. 23 (Ακροκόρινθος).

28. Ögün και İşik 2001, 161, εικ. 115 (αναθηματικός πίνακας από το Ιερό της Δήμητρος στην Καύνο).

29. Schwarz 1987, 69, αρ. R 21.

30. Wolters 1930, 123-125, εικ. 13-14. Grossmann 1959, 310-312, ομάδα XV, αρ. F P 34. Kerényi 1967, 131-132, εικ. 39 (4ος αι. π.Χ.).

31. *RE* IV (1901) 2713-2764, λ. Demeter. *LIMC* IV (1988), 844-892, λ. Demeter (L. Beschi). *LIMC* IV (1988) 894-908, λ. Demeter-Ceres (St. de Angeli). Burkert 1993, 268. Castriota 1995, 16, 27, 54, 70-71, 78, 142. Ανδρέου και Γραβάνη 1997, 596. Για τη Δήμητρα και το σύμβολό της, την κωδία μήκωνος, Boban 1994, 20 (με αναφορές στις φιλολογικές πηγές). Στάχια και κωδίες αποτελούν και σύμβολα της Δήμητρος/Ceres κατά την ρωμαϊκή περίοδο, *LIMC* IV, 896, αρ.46, λ. Demeter - Ceres (δακτυλιόλιθος με Ceres που κρατά στάχια και κωδία μήκων, 4ος-3ος αι. π.Χ.), 905-906, αρ. 173-174, 177 (δακτυλιόλιθοι με Ceres που κρατά στάχια και κωδία μήκωνος, α' μισό Ιου αι. μ.Χ.), 903, αρ. 147-148 (αρχιτεκτονικοί πήλινοι πίνακες με στάχια και κωδίες, εποχής Κλαυδίου-Νέρωνος), 904, αρ. 162 (μαρμάρινο ανάγλυφο Δωδεκαθέου, όπου η Ceres με στάχια και κωδίες μηκώνων, εποχή Τραϊανού-Αντωνίων), 906, αρ. 187 (μαρμάρινη προτομή με στεφάνη από στάχια και κωδίες μηκώνων, α' μισό Ιου αι. μ.Χ.), ενώ για παραστάσεις της με στάχια, βλ. *LIMC* IV, 895, λ. Demeter-Ceres, αρ. 23-24 (πήλινες προτομές, β' μισό 2ου αι. π.Χ.), 895, αρ. 26-27 (γλυπτά ύστερου Ιου-2ου αι. μ.Χ.), και για άλλα παραδείγματα, αρ. 29-31, 35, 38-45, 47-48, 51, 72-73, 84-92, 108, 111-113, 116-119, 123-125, 136-137, 139-141, 145, 149-150, 152, 158-160, 163, 165-167, 170-171, 173, 175-176, 184-186. Για στάχια και κωδίες μηκώνων αποτελούν σύμβολα της Αφροδίτης, της Ίσιδος, της Κυβέλης, Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 80. Castriota 1995, 70, 142-143, 168, σημ 58, 69. Η κωδία μήκωνος και το ρόδι είναι σύμβολα της Ήρας, του Απόλλωνα και του Ασκληπιού: Mitsopoulos-Leon 2001, 63, σημ. 66, 68. Ο Πανσανίας II 10, 5, αναφέρει ότι είδε στη Σικυώνα άγαλμα της Αφροδίτης που κρατούσε κωδία μήκωνος και μήλο: Mitsopoulos-Leon 2001, 62, σημ. 65.

32. Castriota 1995, 16. *LIMC* IV (1988) λ. Demeter (L. Beschi), 886. *LIMC* IV (1988) 894-908, λ. Demeter-Ceres (St. de Angeli). *LIMC* VIII (1997) 936-978, λ. Persephone (G. Güntner).

στα Ειδύλλια³³ του σχολιάζει για την κωακή εορτή των Θαλύσιων τον εικονογραφικό τύπο του αγάλματος της θεάς που ήταν στημένο επάνω σε βωμό: βωμῶ παρ' Δάματρος ἀλωίδος, ἄς ἐπί σωρῶ αὔτις ἐγὼ πάξιμι μέγα πτύον, ἃ δὲ γελάσσαι δράγματα καὶ μάκωνας ἐν ἀμφοτέρησιν ἔχουσα.

Τα χαρακτηριστικότερα σύμβολα της θεάς Δήμητρος, το στάχυ, αλλά και η μήκων είναι γνωστά σε λιγοστά έργα της πλαστικής, όπως στο αγαλματίδιο της καθισμένης θεάς πάνω σε κυκλική μυστική κίστη από την αρχαία Αγορά των Αθηνών,³⁴ στο μαρμάρινο κυλινδρικό βωμό από την Αθήνα³⁵ όπου εικονίζεται η Δήμητρα καθισμένη σε κίστη κρατώντας σκήπτρο και στάχυα, στα αγάλματα της Δήμητρος από την Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης,³⁶ το Μουσείο Chiaramonti του Βατικανού,³⁷ στο θραύσμα γλυπτού Δήμητρος από το ομώνυμο ιερό στην Ακροκόρινθο,³⁸ καθώς και σε μαρμάρια, κυρίως αναθηματικά ανάγλυφα,³⁹ πήλινους⁴⁰ και αργυρούς⁴¹

33. Θεόκ. *Ειδ.* VII, 155-157.

34. Peshlow-Bindokat 1972, 135. Καλτσάς 2001, 253, αρ. 529 με βιβλιογραφία (ρωμαϊκό αντίγραφο υστεροκλασικού πρωτοτύπου). Βλ. και ρωμαϊκό αντίγραφο ίερείας της Δήμητρος που κρατεί στάχυα και κωδίες μήκωνος από την Κοπεγχάγη, Wolters 1930, 127, εικ. 16.

35. Peshlow-Bindokat 1972, 121-122, 124, 126-127. Καλτσάς 2001, 255, αρ. 532 (350-340 π.Χ.).

36. Poulsen 1971, 387-388, αρ. 552a (Δήμητρα κρατώντας στάχυα και κωδίες μήκωνων, ρωμαϊκό αντίγραφο κλασικού πρωτοτύπου).

37. Amelung 1903, 362, αρ. 81, πίν. 38. Andreae 1995, 52, πίν. 566, 567, 791 (άγαλμα Ceres, γύρω στο 150 μ.Χ., αντίγραφο κλασικού πρωτοτύπου του 4ου αι. π.Χ.).

38. Stroud 1965, 23, πίν. 9a.

39. Παπαγγελή 2002, 220-221, 243, 246-255. Peshlow-Bindokat 1972, 110 (Μουσείο Ελευσίνος 126, ανάγλυφο Δήμητρος και Κόρης, 5ος αι. π.Χ.). Boban 1994, 122-123, πίν. LX (αρ. Μουσείου Ελευσίνος 5075, ανάγλυφο Λακρατείδη, γύρω στο 100 π.Χ.). Clinton 1992, 51-53, εικ. 5-7. Peshlow-Bindokat 1972, 156, αρ. R 69. Ruhland 1901, 72-74 (αναθηματικό ανάγλυφο στο Λούβρο 759, ύστερος 4ος αι. π.Χ.). *LIMC* IV (1988) 868, αρ. 275, λ. Demeter (L. Beschi), (αναθηματικό ανάγλυφο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1016, μέσα 4ου αι. π.Χ.). Βλ. επίσης το ανάγλυφο από την Walters Art Gallery 23.40, στο οποίο απεικονίζεται το Δωδεκάθεο και η Δήμητρα με στάχυα, *LIMC* IV, 880, αρ. 427.

40. Boban 1994, 93, πίν. XLIII. Clinton 1992, 73-75. Παπαγγελή 2002, 256-257. (ερυθρόμορφος πίνακας της Νιννίου, α' μισό 4ου αι. π.Χ.), von Rohden και Winnefeld 1911, 4-5, εικ. 3-4, 248-249, πίν. XX. Peshlow-Bindokat 1972, 105-107. Castriota 1995, 70, σημ. 67 (πίνακας τύπου Campana, 1ος αι. π.Χ., κωδίες και στάχυα που αποδίδονται ως σύμβολα της Δήμητρος ή της Ceres), Κρητικού και Παπαδάκη 1963, 122, εικ. 40 (πήλινος πίνακας από την Magna Graecia, ρωμαϊκή περίοδος, παράσταση Κόρης-Περσεφόνης), Μαραγκού 1999, 41, αρ. 32 (πήλινος πίνακας με παράσταση Δήμητρος στεφανωμένη με στάχυα, 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.).

41. Νίνου και Κυπραίου 1979, 106, αρ. 452, πίν. 60 (Μεσημβρία, Δήμητρα κρατώντας

αναθηματικούς πίνακες, αλλά και στην κορινθιακή αγγειογραφία.⁴² Το χαρακτηριστικότερο σύμβολό της, το στάχυ παρουσιάζεται στο αντιπροσωπευτικότερο μαρμάρινο μεγάλο Ελευσινιακό ανάγλυφο, όπου προσφέρεται η δημητριακή ευτυχία μέσω του Τριπτόλεμου στους ανθρώπους.⁴³ Στάχυα κρατά επίσης και η Κόρη, που εμφανίζεται στα μνημεία της τέχνης συνήθως ως κυρία του Κάτω Κόσμου μαζί με τον Αδη που κρατά κωδίες μηκώνων, όπως στο πήλινο ανάγλυφο⁴⁴ από τους Επιζεφύριους Λοκρούς του 470-460 π. Χ., καθώς και σε πήλινη προτομή από τη Γέλα.⁴⁵ Η καθιέρωση των εικονογραφικών θεμάτων που σχετίζονται με τον γνωστό ελευσινιακό κύκλο και το μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης είναι εμφανής στη μελανόμορφη και στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία, καθώς και στην αγγειογραφία της Απουλίας.⁴⁶ Στις ελευσινιακές σκηνές που σχετίζονται με την αναχώρηση της Δήμητρος από την Ελευσίνα, την επιφάνεια του Τριπτολέμου, τον αποχαιρετισμό⁴⁷ και την αναχώρησή του, την παράδοση των σιτηρών⁴⁸ από τη Δήμητρα στον Τριπτόλεμο, τη συνάθροιση των θεών και σπανιότερα τις σκηνές σπονδών⁴⁹ και του Κάτω Κόσμου, το στάχυ αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα σύμβολα της ελευσινιακής εικονογραφίας. Ομοίως και στην ανάγλυφη ελληνιστική κεραμική,⁵⁰ αλλά και τη μικροτεχνία⁵¹ δέ-

κωδίες μηκώνων, 4ος αι. π.Χ.). αρ. 453, πίν. 62 (Δήμητρα κρατώντας στάχυα και κωδίες[;], 4ος αι. π.Χ.).

42. LIMC IV (1988) 858, αρ. 121, λ. Demeter (L. Beschi). Callipolitis-Feytmans 1962, 163, αρ. 60. εικ. 24, πίν. VI (ένθρονη Δήμητρα κρατώντας κωδίες μηκώνων και στάχυα, 5ος αι. π.Χ.). Βλ. επίσης τον βοιωτικό κρατήρα με παράσταση Δήμητρος που κρατά στάχυα: LIMC IV, 857, αρ. 110. Boban 1994, 55, πίν. XI (420 π.Χ.)

43. Clinton 1992, 39-44, εικ. 1-2. Boban 1994, 76-77, πίν. XXX. Καλτσάς 2001, 100-102, αρ. 180. Παπαγγελή 2002, 220-225. Clinton και Palagia 2003.

44. Prückner 1968, 75-77, εικ. 14, πίν. 22 (τύπος 89). Borbein 1995, 132, εικόνα άνω. Αντίστοιχα εικονογραφικά θέματα έχουν σωθεί και σε θραύσματα άλλων πήλινων πινάκων με την Κόρη να κρατά στάχυα και κωδίες μηκώνων, βλ. Prückner 1968, 77 (τύποι 89-91).

45. Orlandini 1960, 62-63, πίν. 16, 1a. Hinz 1998, 41.

46. Βλ. ενδεικτικά τον Τριπτόλεμο στεφανωμένο με στάχυα: ελικωτός κρατήρας του Ζωγράφου της Ιλίου Πέρσεως, α' μισό 4ου αι. π.Χ., βλ. Schwarz 1987, 55-56, αρ. V 140.

47. Το εικονογραφικό θέμα απαντά κυρίως στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία, βλ. Peschlow-Bindokat 1972, 86-88, 145.

48. Το εικονογραφικό θέμα συναντάται κυρίως στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία, βλ. Peschlow-Bindokat 1972, 88-89.

49. Peschlow-Bindokat 1972, 91-92, 147, εικ. 29-30 (Δήμητρα με στάχυα, λευκή λήκυθος, 490-480 π.Χ.) και για άλλα παράλληλα, βλ. LIMC IV, 850, αρ. 24-26.

50. Τριπτόλεμος με στάχυα: ασκός από την Απουλία, 3ος-2ος αι. π.Χ.: Schwarz 1987, 58, αρ. V 152.

51. Έγγλυφοι δακτυλιόλιθοι από σαρδόνυχα με παράσταση Τριπτόλεμου που του δίδονται στάχυα: Schwarz 1987, 60, αρ. G7-8 (α' μισό 5ου αι. π.Χ.), από καρνεάλη με παράστα-

σμες σταχυών που δίδονται από τη Δήμητρα προς τον Τριπτόλεμο, αποτελούν αγαπητό θέμα των αγγειογράφων και των λιθογλύφων, αφού τονίζουν ένα από τα σημαντικά δώρα της θεάς στον άνθρωπο: την γεωργική καλλιέργεια του «ιερού σπόρου».

Τον συσχετισμό των επιτύμβιων βωμών της Ρόδου και της Τήλου με τη λατρεία της Δήμητρος, υποδεικνύει με σαφήνεια η ανεύρεση δύο αφιερωματικών, ενεπίγραφων διακοσμημένων μαρμάρινων βωμών προς τη Δήμητρα που χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο και προέρχονται, ο ορθογώνιος από την Έφεσο⁵² και ο κυκλικός από τις Σάρδεις.⁵³ Και οι δύο βωμοί διακοσμούνται με περίτεχνους ανθοπλοκάμους, βουκράνια και κάλαθους, στα διάχωρα των οποίων ανθίζουν βλαστοί μεστών σταχυών και κωδιών μηκώνων. Σε διαφορετική εικονογραφική διάταξη παρουσιάζεται η θεά σε μαρμάρينو ανάγλυφο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από το βωμό της Δήμητρος στο Πέργαμο, αριστερά από διακοσμημένο με φυλλοφόρο στεφάνι βωμό, και πυρσό που διακοσμείται στη βάση του από φύλλα βλαστών μηκώνων.⁵⁴ Το εικονογραφικό θέμα της θεάς Δήμητρος ή της Κόρης που καταθέτει ως προσφορά δράγμα σταχυών σε κυλινδρικό βωμό δεν είναι ασυνήθιστο και στην αγγειογραφία.⁵⁵ Ιδιαίτερα σημαντικά είναι επίσης τα στοιχεία που αντλούμε για τη σχέση των φυτικών διακοσμητικών στοιχείων, όπως του σταχυού και της παπαρούνας από την απουλιανή αγγειογραφία.⁵⁶ Στον κρατήρα από το Μουσείο του Βατικανού⁵⁷ το επιτύμβιο μνημείο σε μορφή ναΐσκου ή ηρώου διακοσμείται με βλαστούς και κωδίδες μηκώνων, ενώ γύρω από αυτό, ανθρωπίνες μορφές, πλησιάζουν για να πραγματοποιήσουν πιθανώς νεκρικές τελετές. Η συμβολική παράσταση του

ση Τριπτολέμου και μεμονωμένων σταχυών και κωδιών μηκώνων: Schwarz 1987, 60, αρ. G 10 (1ος αι. π.Χ.), από γυαλί με παράσταση Τριπτολέμου που κρατά στάχυα: Schwarz 1987, 60, G 12 (αυτοκρατορική περίοδος), από χαλκηδόνιο και γυαλί με παράσταση Δήμητρος που κρατά στάχυα: LIMC IV, 850-851, αρ. 34, 35. Επίσης βλ. τον χρυσό στάχυ της συλλογής Loeb και του Μουσείου Hermitage: Wolters 1930, 111-129. Schauenburg 1957, 198.

52. Anabolu 1986, 267-268, πίν. 36α,β, ενεπίγραφος, αφιερωμένος στην Δήμητρα καρποφόρο, ύστερη ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος.

53. Anabolu 1986, 267-268, πίν. 35α,β, ενεπίγραφος, αφιερωμένος στην Δήμητρα καρποφόρο, ύστερη ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος. Ένας παρόμοιος ενεπίγραφος βωμός, αλλά αδιακόσμητος, βρέθηκε στις Σάρδεις: Anabolu 1986, 268.

54. Doerpfeld and Hepding 1910, 509-511, πίν. XXIX.2. Boehringer 1972, 91, εικ. 20.

55. Peshlow-Bindokat 1972, 99-100, 148, σημ. 150-151 (με άλλα παράλληλα), εικ. 33. Boban 1994, 54, πίν. XI (λήκυθος από το Μουσείο Μονάχου, 5ος αι. π.Χ.). Boban 1994, 54, πίν. X,2 (κύλικα Βρυξελλών, 450 π.Χ.).

56. Schauenburg 1957, 198-200. LIMC IV (1988), 879, αρ. 420, λ. Demeter (L. Beschi): Δήμητρα με στάχυα, υδρία, (360-350 π.Χ.)

57. Kerényi 1967, 37, 131, 142, σημ. 118, εικ. 40.

φαινομενικού θανάτου και της υπέρβασης στη θεϊκή διάσταση που δηλώνεται με τις μορφές σε ένα υψηλότερο επίπεδο, μας φέρνουν στο νου τις θρησκευτικές τελετές της μύησης στα Ελευσίνια Μυστήρια που υπόσχονταν μια ζωή απαλλαγμένη από το φόβο του θανάτου και του πόνου. Ανάμεσα σε αυτές τις τελετές το στάχυ αποτελούσε τη δύναμη για μια νέα ζωή.⁵⁸

Στάχυα και παπαρούνες αποτελούν χαρακτηριστικά ιερά σύμβολα της λατρείας της Δήμητρος και της Κόρης στην Ελευσίνα, που απεικονίζονται συχνά στο Ιερό, όπως η λίθινη κίστη της όμορφης κεφαλής της κιστοφόρου Καρυάτιδος,⁵⁹ καθώς και το δωρικό επιστύλιο του θριγκού των Μικρών Προπυλαίων.⁶⁰ Οι λατρευτικές Ελευσίνιες τελετές, νεκρώσιμες κυρίως, και άμεσα συνδεδεμένες με το βαθύτερο συμβολισμό των επιτύμβιων βωμών της Τήλου και της Ρόδου, σχετίζονταν τόσο με τον αγροτικό κύκλο της βλάστησης, κύκλου γένεσης και φθοράς, όσο και με την πολιτική τάξη πραγμάτων και την πορεία του ανθρώπινου βίου προς την ταύτισή του με τη φύση, την ευγονία και την καλλιγένεια. Η σημαντική αυτή θρησκευτική έκφραση, αποτελεί μια από τις κατακλείδες του Αριστοφάνη στην *Ειρήνη*,⁶¹ όπου τονίζει διά του Τρυγαίου δεῖ γὰρ μνηθῆναί με πρὶν τεθνηκέναι, καθώς και του Ομηρικού Ὑμνου προς τη Δήμητρα:⁶² «ευτυχισμένος ο θνητός που είδε τα ιερά, γιατί όσοι δεν μνήθηκαν και δεν πήραν μέρος στα μυστήρια δεν θα έχουν την ίδια μοίρα με τους μνημένους και θα χαθούν στο απέραντο σκοτάδι».

58. Burkert 1993, 585.

59. Boban 1994, 128-129, πίν. LXII.1. Παπαγγελή 2002, 119.

60. Boban 1994, 129, πίν. LXII.2. Παπαγγελή 2002, 117.

61. Αρ. *Ειρ.* 374-5.

62. Ομ. Ὑμνος Δήμ., 480-482.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

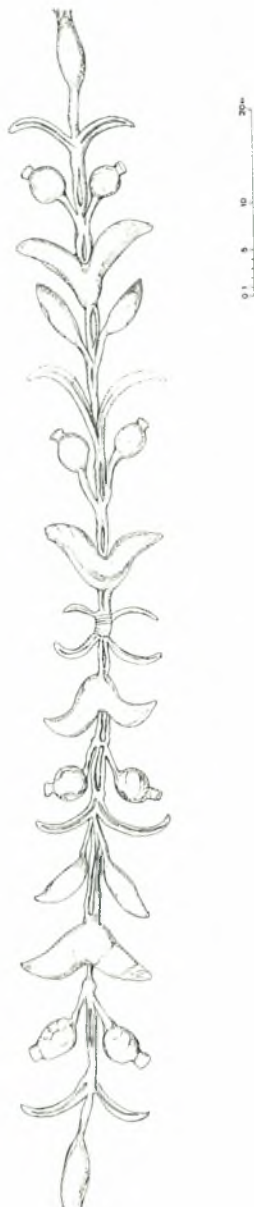
- Amelung W., 1903. *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums* I, 3-4, Berlin.
- Anabolu M., 1986. Two Altars Dedicated to Demeter. The Goddess of Fertility. Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean, στο Bonanno A., επιμ., *Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, The University of Malta, 2-5 September 1985, Malta*, 267-271.
- Andreae B., 1995. *Museo Chiaramonti, Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums* I, Berlin-New York.
- Ανδρέου Ι. και Γραβάνη Κ., 1997. Το Ιερό της Δουρούτης. Πρώτη παρουσίαση στη μνήμη του καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, *Δωδώνη*, 26,1, 581-626.
- Baratte F., 1986. *Le trésor d'orfevrerie romaine de Boscoreale*, Paris.
- Baumann H., 1993. *Greek Wild Flowers and Plant Lore in Ancient Greece*, London.
- Baumann H., 2000. *Pflanzenbilder auf griechischen Münzen*, München.
- Berges D., 1986. *Hellenistische Rundaltäre Kleinasien*, Freiburg.
- Berges D., 1995. *Herrscherkult and Kultgerät*, *AntK* 38, 92-104.
- Berges D., 1996. *Rundaltäre aus Kos und Rhodos*, Berlin.
- Boban P., 1994. *Iconographie du sanctuaire d'Eleusis. Études des représentations figurées dans l'art grec et romain : essai de classification thématique selon le triptyque scènes mythiques, scènes rituelles, scènes initiatiques*, thèse doctorale, Université de Bourgogne, Lille.
- Boehring E., επιμ., 1972. *Gesammelte Aufsätze (PF 1)*, Berlin.
- Bohtz C. H., 1981. *Das Demeter-Heiligtum (AvP XIII)*, Berlin.
- Bookidis N. and Stroud R.S., 1987. *Demeter and Persephone in Ancient Corinth, Corinth Notes* 2, Princeton.
- Bottini A., επιμ., 2005. *Il rito segreto. Misteri in Grecia e a Roma, Roma Colosseo 22 giugno 2005- 8 gennaio 2006*, Milano.
- Borbein A.H., 1995. *Das alte Griechenland. Geschichte und Kultur der Hellenen*, München.
- Brand E., 1970. *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen, München*, I, ii, *Italische Gemmen, etruskisch bis römisch-republikanisch*, München.
- Brandt E. - Krug A. - Gercke W. - Schmidt E., 1972. *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen, München*, I,iii, *Gemmen und Glaspasten der römischen Kaiserzeit sowie Nachträge*, München.
- Brumfield A., 1997. Cakes in the Liknon. Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, *Hesperia* 66, 147-172.
- Burkert W., 1993. *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασσική εποχή*, Αθήνα.
- Callipolitis-Feytmans D., 1962. *Evolution du plat corinthien*, Athènes.
- Castriota D., 1995. *The Ara Pacis Augustae and the Imagery of Abundance in Later Greek and Early Roman Imperial Art*, Princeton.
- Clinton K., 1992. *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion Delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, XI)*, Stockholm.
- Clinton K. και Palagia O., 2003. The Boy in the Great Eleusinian Relief, *AM* 118, 263-280.
- Conze A., 1906. *Die attischen Grabreliefs* III, Berlin.
- Conze A., 1923. *Die attischen Grabreliefs* IV, Berlin.
- De Luca G., 1984. *Das Asklepieion. Via Tecta und Hallenstraße: Die Funde (AvP XI.4)*, Berlin.
- Doerpfeld W. και Hepding H., 1910. Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909, *AM* 35, 345-523.

- Δρελιώση-Ηρακλείδου Α., 2004. Ανιχνεύσεις γραπτού διακόσμου στον επιτύμβιο βωμό του Τίμωνος από τη ροδιακή νεκρόπολη, στο *Χάρις Χάιρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια Β'*, Αθήνα, 107-123.
- Fraser P. M., 1977. *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford.
- Grossman B., 1959. *The Eleusinian Gods and Heroes in Greek Art*, diss., Washington University.
- Helbig W., 1963. *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*, 1. *Die päpstlichen Sammlungen im Vatikan und Lateran*, Tübingen.
- Hinz V., 1998. *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia (Palilia 4)*, Wiesbaden.
- Isthmia VII* = I.K. Raubitschek. *The Metal Objects (1952-1989)*, Princeton 1998.
- Καλτσός Ν., 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*, Αθήνα.
- Καραπαναγιώτου Α.Β., 2001. *Η εικόνα της γυναίκας στην Αθήνα των ύστερων ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων. Η μαρτυρία των επιτυμβίων αναγλύφων*, (αδ. διδ. διατριβή), Αθήνα.
- Kerényi K., 1962. *Die Mysterien von Eleusis*, Zürich.
- Kraus Th., 1953. *Die Ranken der Ara Pacis : ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der augusteischen Ornamentik Die Aphrodite von Knidos*, Berlin.
- Κρητικού Π. και Παπαδάκη Σ., 1963. Μήκωνος και οπίου ιστορία και εξάπλωση εν τη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου κατά την Αρχαιότητα, *ΑρχΕφ* 1963, 80-150.
- Kyrieleis H., 1993. The Heraion at Samos, στο Marinatos N. και Hägg R. επιμ., *Greek Sanctuaries. New Approaches*, London, 125-153.
- Lamb W., 1925-1926. Arcadian bronze statuettes, *BSA* 25, 133-148.
- Lippold G., 1956. *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums III*, 2, Berlin.
- Λοράνδου-Παπαντωνίου Ρ., 1999. *Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958*, Αθήνα.
- Majno G., 1975. *The Healing Han. Man and Wound in the Ancient World*, Cambridge.
- Μαραγκού Α., 1999. *Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού I. Μαρμάρινα Γλυπτά*, Αθήνα.
- Mendel G., 1912. *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines I*, Constantinople.
- Mitsopoulos-Leon V., 1993. The Statue of Artemis at Lousoi: Some Thoughts, στο Palagia O. και Coulson W., επιμ., *Sculpture from Arcadia and Laconia. Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, April, 10-14, 1992, Athens*, Oxford, 33-39.
- Mitsopoulos-Leon V., 2001. Zum Halsschmuck oder: Drogen für die Götter, *AM* 116, 2001, 51-65.
- Murr J., 1969. *Die Pflanzenwelt in der griechischen Mythologie*, Groningen.
- Νίνου Κ. και Κυπραίου Ε., επιμ., 1979. *Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- Ögün B. και Işik, C., 2001. *Kaunos*, Antalya (στην τουρκική).
- Ohlemutz E., 1968. *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*, Darmstadt.
- Oliver A., 1977. *Silver for the Gods. 800 Years of Greek and Roman Silver. The Toledo Museum of Art, October 9 - November 20, 1977*, Toledo, Ohio.
- Orlandini P., 1960. Materiale archeologico gelese del IV-III sec. a.C. nel Museum Nazionale di Siracusa, *ArchCl* 12, 57-70.
- Παπαγγελή Κ., 2002. Παπαγγελή, *Ελευσίνα. Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα.
- Patsiada V., 1996. Grabtische und Grabaltäre in der Nekropole von Rhodos, στο Berges 1996, 84-109.

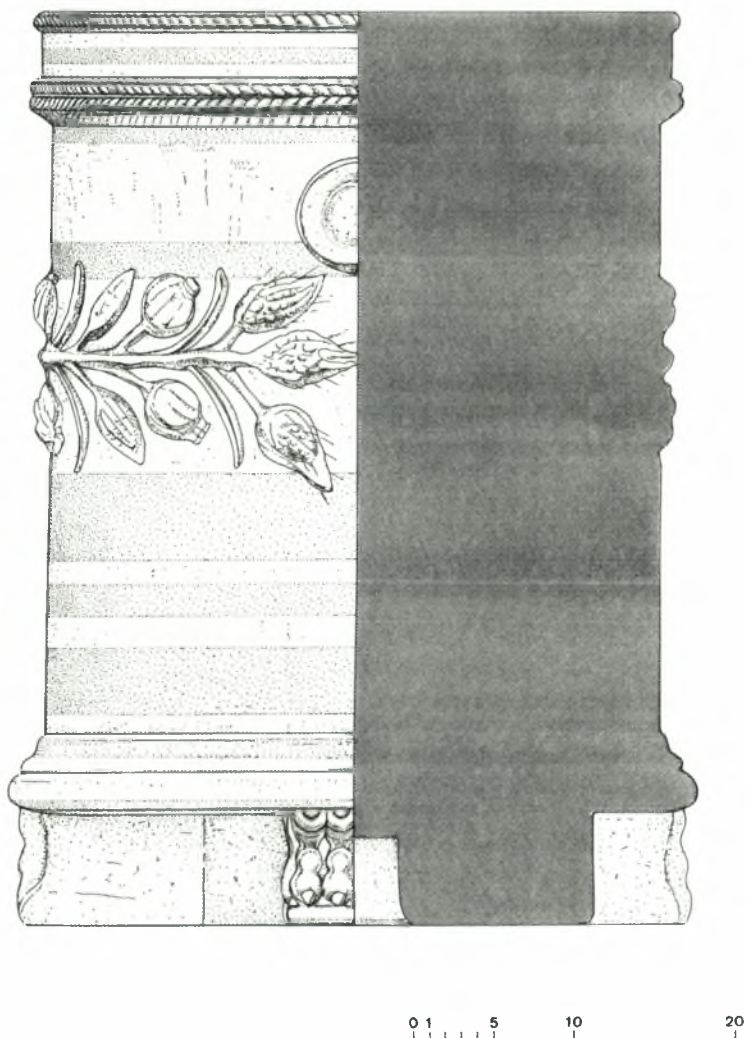
- Peschlow-Bindokat A., 1972. Demeter und Persephone in der attischen Kunst, *Jdl* 87, 1972, 60-157.
- Poulsen F., 1971. *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen.
- Prückner H., 1968. *Die lokrischen Tonreliefs. Beitrag zur Kultgeschichte von Lokroi Epizephyrioi*, Mainz am Rhein.
- Richter G.M.A., 1918. Two Silver Cups in Mr. J. P. Morgan's Collection, *Art in America* 6, 71-176.
- Ricketti P., 1982. Altari cilindrici a bucranie festoni in Grecia, *Studio Preliminare, Xenia* 3, 49-70.
- Ruhland M., 1901. *Die eleusinischen Göttinnen. Entwicklung ihrer Typen in der attischen Plastik*, Strassburg.
- Schauenburg K., 1957. Zur Symbolik unteritalischer Rankenmotive, *RM* 64, 198-221.
- Schwarz G., 1987. *Triptolemos. Ikonographie einer Agrar- und Mysteriengottheit* (GrazBeitr, Suppl. 2), Graz.
- Sguaitamatti M., 1984. *Loffrante de porcelet dans la coroplathie géléenne. Étude typologique*, Mainz am Rhein.
- Σταμπολίδης Ν., επιμ., 2003. *Πλόες... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου. 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Αθήνα.
- Strocka V.M., 1978. Die frühesten Girlandensarkophage. Zur Kontinuität der Reliefsarkophage in Kleinasien während des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit, *Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*, Leiden, 882-913.
- Stroud R.S., 1965. The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report I: 1961-1962, *Hesperia* 34, 1-24.
- von Moock D., 1998. *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zu Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz.
- von Rohden H. και Winnefeld H., 1911. *Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit. Die antiken Terrakotten IV,1*. Berlin-Stuttgart.
- Winter F., 1908. *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs, mit einem Beitrage von Jacob Schrammen*, *AvP* VII.2, Berlin.
- Wolters P., 1930. Die goldenen Ähren, *Festschrift für James Loeb*, München, 111-129.
- Zanker P., 1988. *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor.

Εικ. 1. Τήλος. Θέση «Παναγιά στα Φράχτια». Επιτύμβιος κυλινδρικός μαρμάρινος βωμός.
Αρχ. Συλλογή Τήλου 175. Σχεδιαστική απόδοση Μανόλια Σκουλούδη.

Εικ. 1α. Ανάπτυγμα ανάγλυφου φυτικού διακόσμου του βωμού
Αρχ. Συλλογή Τήλου 175. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

Εικ. 2. Ρόδος, Ελληνιστική Νεκρόπολη. Επιτύμβιος κυλινδρικός μαρμαρινός βωμός
Αρχ. Μ. Ρόδου Ε 5863. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

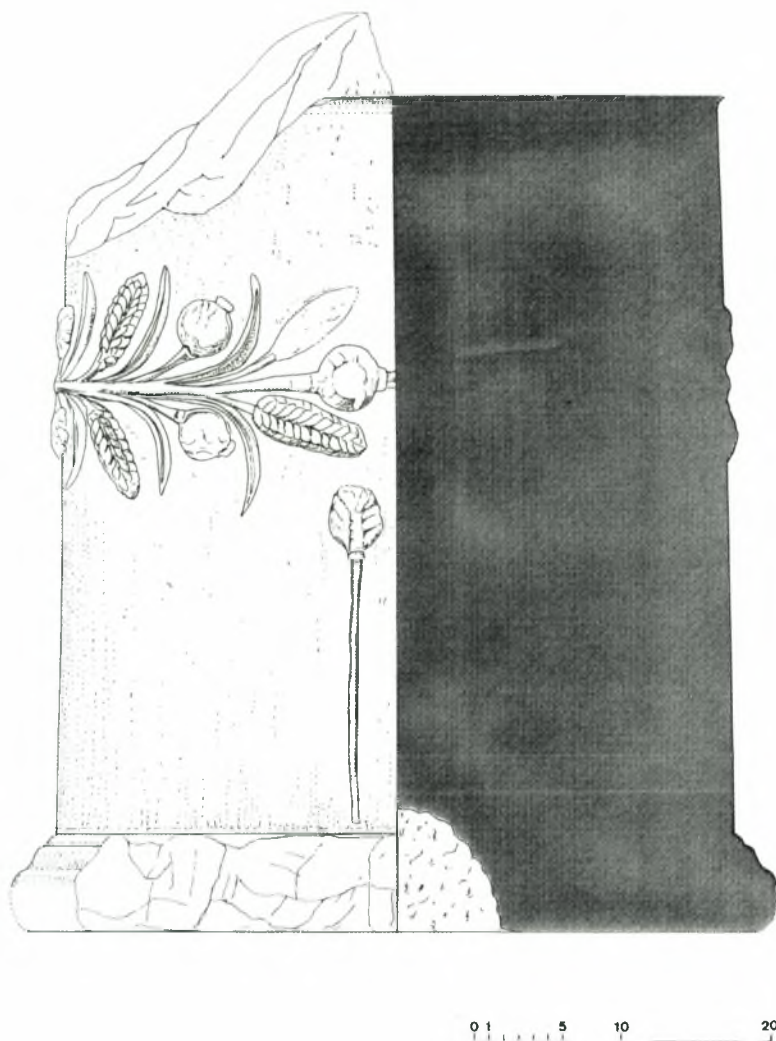

Εικ. 2α. Ανάπτυγμα ανάγλυφου φυτικού διακόσμου του βωμού
Αρχ. Μ. Ρόδου Ε 5863. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

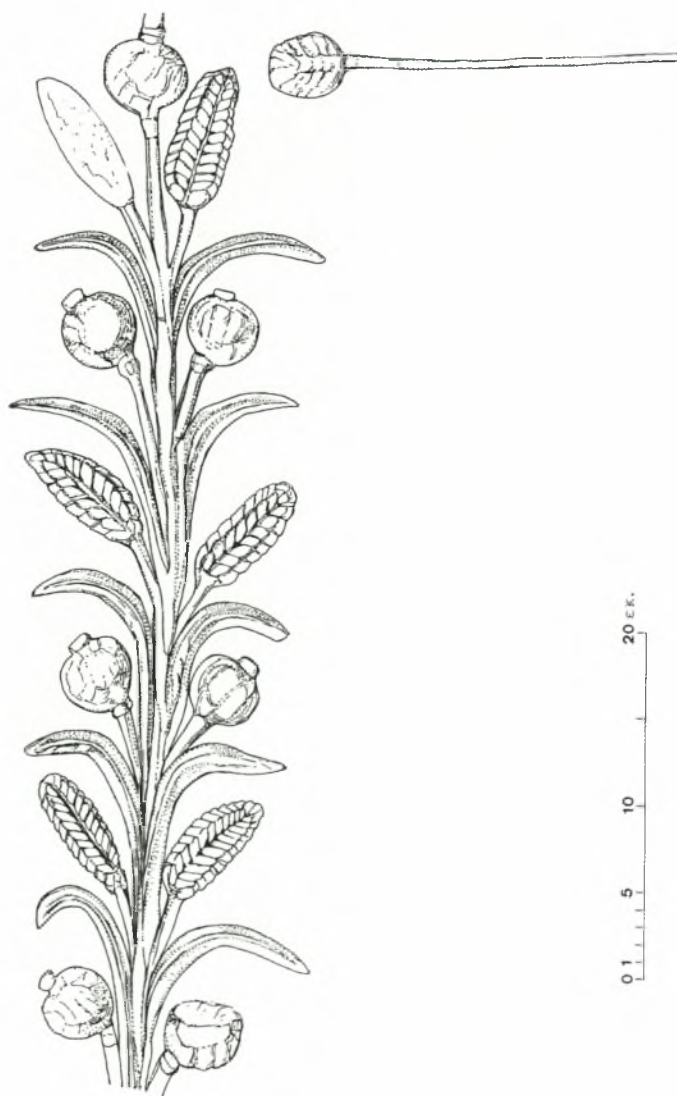

0 1 5 10 20

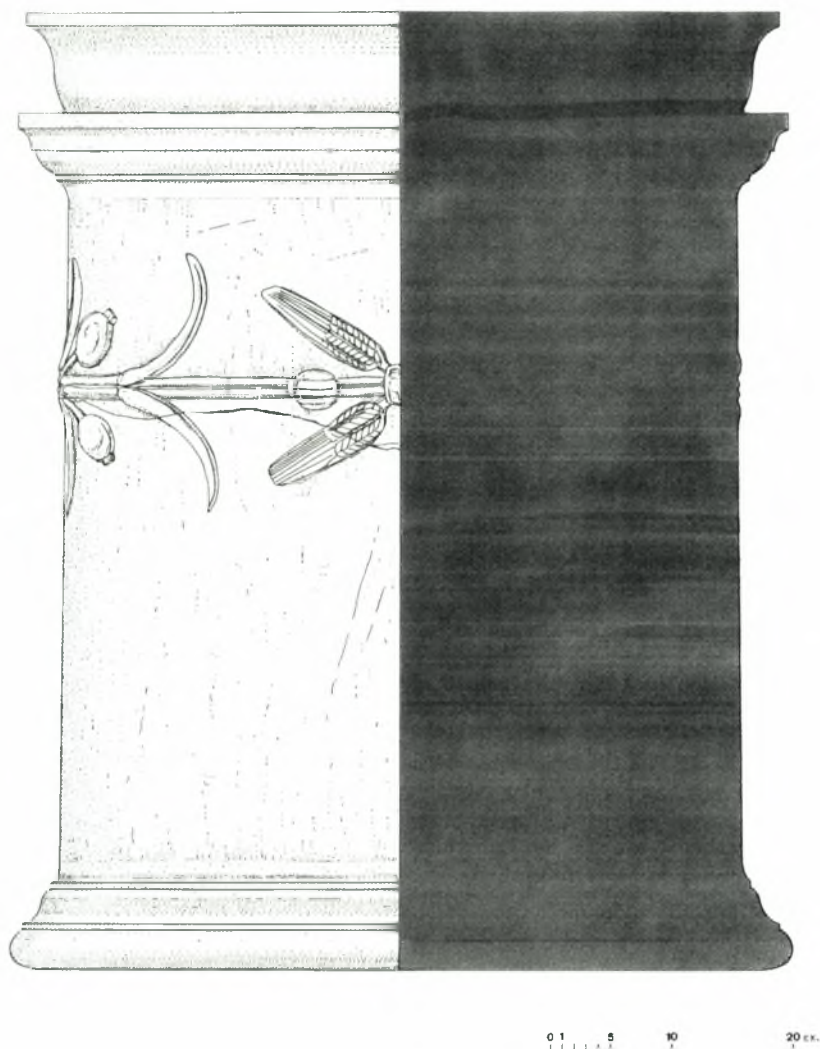
Εικ. 2β. Σχέδιο βωμού και κάτοψη της βάσης του Αρχ. Μ. Ρόδου Ε 5863. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

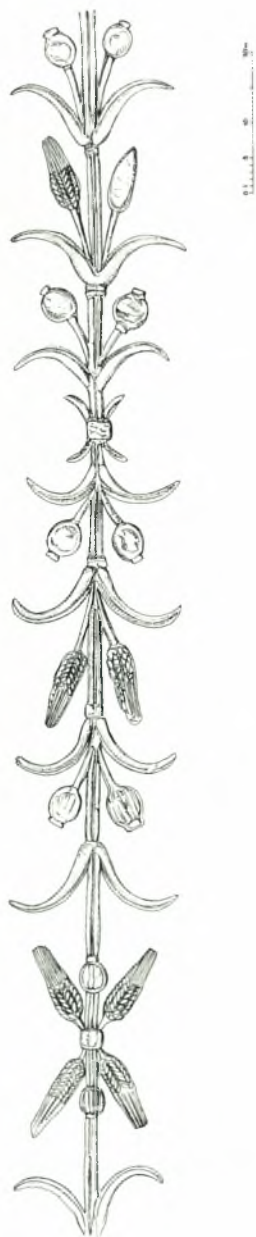
Εικ. 3. Ρόδος, Ελληνιστική Νεκρόπολη. Επιτύμβιος κυλινδρικός μαρμάρινος βωμός
Αρχ. Μ. Ρόδου Ε 5862. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

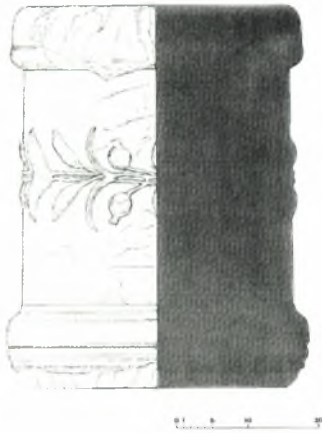
Εικ. 3α. Ανάπτυγμα ανάγλυφου φυτικού διακόσμου του βωμού
Αρχ. Μ. Ρόδου Ε 5862. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

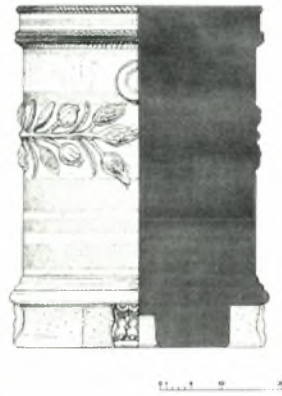
Εικ. 4. Ρόδος, Ελληνιστική Νεκρόπολη. Επιτύμβιος κυλινδρικός μαρμάρινος βωμός
Αρχ. Μ. Ρόδου Ε 3680. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

Εικ. 4α. Ανάπτυγμα ανάγλυφου φυτικού διακόσμου του βωμού Αρχ. Μ. Ρόδου Ε 3680. Σχεδιαστική απόδοση Μ. Σκουλούδη.

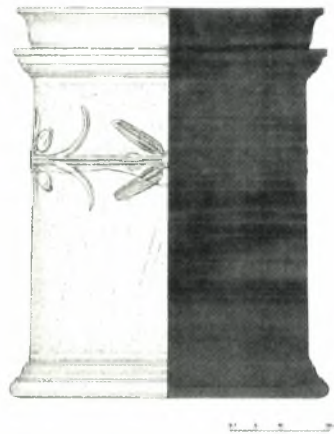
α

β

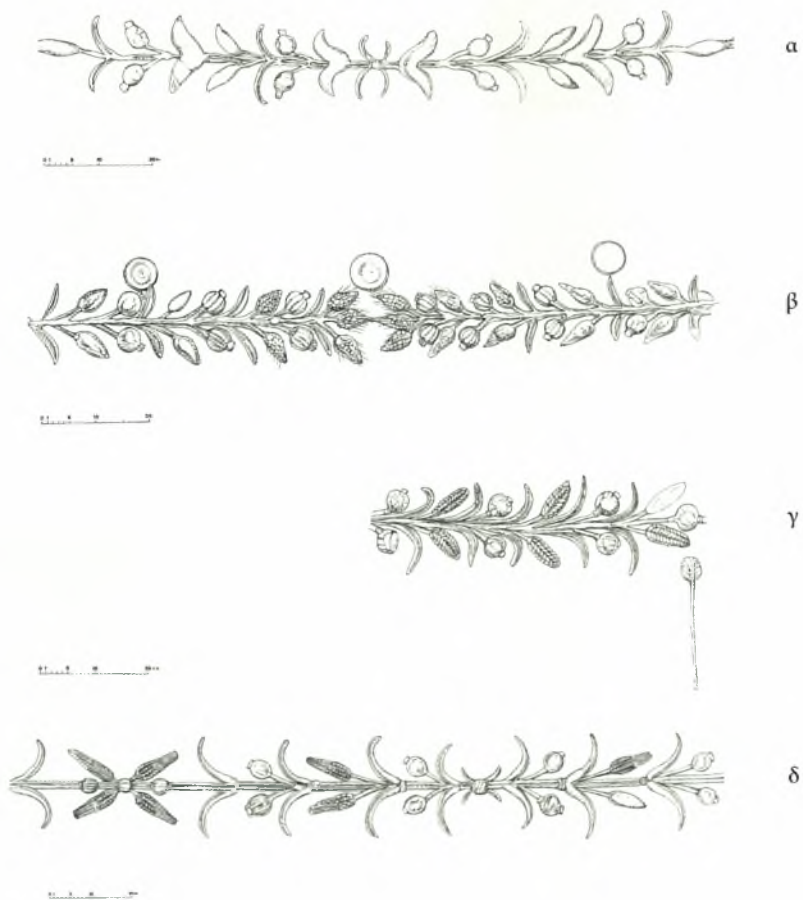

γ

δ

Εικ. 5α-δ. Βωμοί 1-4. Σχέδια Μ. Σκουλούδη.

Εικ. 6α-δ. Βωμοί 1-4, αναπτύγματα φυτικού διακόσμου. Σχέδια Μ. Σκουλούδη.

α

γ

β

δ

Εικ. 7α-δ. Βωμοί 1-4. Φωτ. Π. Τριανταφυλλίδη.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

I. Συντομογραφίες*

<i>ad loc.</i>	ad locum
diss.	dissertation
Dr	Drachmai
e.g.	exempli gratia
fr.	fragmentum
l.	line
n.	note
no.	number
nos.	numbers
Ob	Oboloi
Rez.	Rezension
αδ. διδ. διατριβή	αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή
αδ. μετ. εργασία	αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. ευρ. ID	κωδικός καταγραφής Μουσείου Δημητριάδας
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Αρχ. Μ.	Αρχαιολογικό Μουσείο
Αρχ. Συλλογή	Αρχαιολογική Συλλογή
βιβλ.	βιβλιογραφία
δ.αρ.	δίχως αριθμό
διάμ.	διάμετρος
διαστ.	διάσταση, διαστάσεις
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ειδ.	ειδικότερα
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Ζ.	ζωγράφος
και ειδ.	και ειδικά
κεφ.	κεφάλαιο
Μ	Μουσείο

* Για τις παραπομπές περιοδικών, σειρών και αρχαίων πηγών ακολουθείται το σύστημα παραπομπών του AJA (<http://www.ajaonline.org/index.php?ptype=page&pid=8>) και του OCD¹.

Μουσείο ΜΔ	Μουσείο Δίου (αρ. ευρ.)
μήκ.	μήκος
παρ.	παράγραφος
παρένθ. πίν.	παρένθετος πίνακας
πάχ.	πάχος
ΠΕ	Πρωτοελλαδική (περίοδος)
περ.	περίπου /περί
πλ.	πλάτος
πρβλ.	παράβαλε
πρυτ.	πρυτανεία
στίχ.	στίχος
σχ.	σχέδιο
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
ΥΕ	Υστεροελλαδική (περίοδος)
ύψ.	ύψος
φωτ.	φωτογραφία

II. Συντομογραφίες Σειρών

ATL	B.D. Merritt - H.T. Wade-Gery - M.F. McGregor, <i>The Athenian Tribute Lists</i> , Princeton 1939-1953.
CIRB-album	Gavrilov A. - Pavlichenko N. - Keyer D. - Karlin A., <i>Corpus Inscriptionum Regni Bosporani: Album Imaginum</i> , St Petersburg 2004.
ID	J. Coupry, <i>Inscriptions de Délos: Période de l'amphictyonie attico-délienne. Actes administratifs (nos 89-104-33)</i> , Paris 1972.
IDidyma	Rehm, A. <i>Didyma II: Die Inschriften</i> . Berlin 1958.
IPE	Latyšev B., <i>Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini II</i> . IV, Petropoli 1890, 1901.
LGS	v. Prott J. de - Ziehen L., <i>Leges Graecorum Sacrae e titulis collectae</i> , fasc.1 & 2, I, <i>Leges Graeciae et Insularum</i> , Leipzig 1896/1906.
LSCG	Sokolowski F., <i>Lois sacrées des cités grecques</i> , Paris 1969.
LSS	Sokolowski F., <i>Lois sacrées des cités grecques</i> , Supplément, Paris 1962.
ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ	ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ. Κέντρον ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών
PA/ KirchPA	<i>Prosopographia Attica</i> , ed. J. Kirchner, 2 vols. (Chicago 1983, repr. of Berlin 1901-1903 ed.)
PHI	Packard Humanities Institute - Greek Epigraphy (http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/)
PF	Pergamenische Forschungen, DAI
Syll. ³	Dittenberger, W. 1915- 1924. <i>Sylloge Inscriptionum Graecarum</i> , 3rd ed., Leipzig. (or SIG ³)
ThesCRA	Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum

III. Συντομογραφίες περιοδικών

<i>AAIA Bulletin</i>	The Australian Archaeological Institute at Athens Bulletin
<i>EEKM</i>	Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
<i>Entretiens sur l'antiquité classique</i>	Entretiens. Fondation Hardt pour l'étude de l'antiquité classique
<i>Horos</i>	Horos. Ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό. Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία
<i>Instrumentum</i>	Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité
<i>Kernos</i>	Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique
<i>Mediterranean Historical Review</i>	Mediterranean Historical Review. Tel Aviv University, School of History. Routledge. Taylor & Francis Group Periodical
<i>Tripodes</i>	Tripodes. Quaderni della Scuola Archeologica Italiana di Atene
<i>AEMΘ</i>	Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη
<i>Εγνατία</i>	Εγνατία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
<i>Θεσσαλικά</i>	Αρχαιολογικό περιοδικό δημοσίευμα. Επιστημονικό όργανο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Βόλου
<i>Πολέμων</i>	Πολέμων. Αρχαιολογικό Περιοδικό / Polemon. Greek Archaeological Review

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Ι. Ευρετήριο χωρίων - Index Locorum

Αθ.		VI 133:	69 ¹⁵¹
I 28c, 32e-f:	185 ¹⁷	VI 134-5:	54 ⁷⁰
XI 460d:	161 ⁴²	VII 81:	65 ¹³⁰
XI 461a-e:	161 ⁴³	VIII 46:	62 ¹¹⁵
XI 478c-d, 476e-f:	47 ³⁰ , 49 ³⁰	VIII 46-48:	65 ¹³⁰
XI 496a:	47 ³⁰	VIII 67, 3:	69 ¹⁵¹
XI 496a:	50 ⁴⁸	IX 101:	214 ⁵³
XI 476, e-f:	146 ⁵⁵	IX 65, 2:	61 ¹¹¹
Απολλόδωρος Βιβλ.		Ησύχιος / Hesychius	
III 14, 7:	21 ¹⁷	s.v. Πλημοχόη:	47 ³⁰
Αρ. Ειρ.		s.v. Δρυμός:	11 ²⁰
374-5:	στίχ. 236 ⁶¹	Θεόκ. Ειδ.	
Αρ. Θεσμ.		VIII, 155-157:	233 ³³
260:	157 ¹³	Θουκ.	
Αριστ. Αθ. Πολ.		III 50, 4-9:	67 ¹⁴²
XLVI 2:	67 ¹⁴¹	Ισοκ. Πανηγ. / Isoc. Paneg.	
XLVII 2:	65 ¹²⁷	XXIIIX – XXIX 31	
XLVII 4:	65 ¹²⁷	(28-29, 31):	112 ⁵
(ψευδο)-Αριστ. <i>Mir. ausc.</i>		XXXI (31):	1
133:	191 ⁴³	CLVII (157):	112 ³
Αριστειδης Διόνυσος,		Καλλίμ. Ὑμνος	
55-56:	18 ⁴	II 110-112 (2.110-112):	212 ⁴²
Αρπ. / Harp.		VI 1-2 (6.1-2):	112 ⁴
s.v. Δρυμός:	11 ²⁰	(σχολ.) Καλλίμ. Ὑμνος	
Αρρ. Ανάβ.		VI 1 (6.1):	112 ⁴
I 16, 4:	215 ⁵⁴	Cicero <i>Leg.</i>	
Δημ. / Dem.		II 14, 36 (2.14.36):	91
XIX 326 (19.326):	11 ²⁰	Κλαύδιος Πτολεμαίος	
Διόδ. Σικ.		III 15, 26:	56 ⁸⁴
XIV 93:	113 ⁹	Νόννος Διον.	
XVI 31,6:	113 ⁹	VI 104:	214 ⁵⁰
Ηρόδ.		XII 23:	214 ⁵⁰
II 156:	17	Ξεν. Ελλ.	
IX101, 1:	68 ¹⁴⁵	I 4, 20:	58 ⁹⁵

VI 3, 2-6:	118 ³¹	VII 18, 6:	162 ⁴⁵
VI 3, 6:	112 ⁵	VII 19,1:	156 ⁷
VI 3, 6:	50 ⁴⁷	VII 20, 2:	161 ⁴¹
Ομ. Ιλ.		VII 21, 11-12:	155 ¹
Β' 695-696:	68 ¹⁴⁶	VII 21, 12:	157 ¹⁴
Ψ' 185-187:	19 ¹⁴⁴	VII 21, 6:	156 ⁵
Ομ. Ύμνος Δήμ.		VII 23, 10-11:	161 ⁴⁰
125-132:	53 ⁶²	VII 24, 2:	158 ²²
480-482:	236 ⁶²	VII 24, 2:	158 ²³
Πανσ.		VII 25, 9:	158 ²⁶
I 14, 3 (1.14.3):	92 ¹	VII 27, 9:	159 ²⁹
I 37, 2:	72 ⁶⁹	VIII 15, 1-4 (8.15.1-4):	91
I 38, 4 (1.38.4):	13	VIII 31, 1-8 (8.31.1-8):	91
I 38, 7 (1.38.7):	92 ¹	VIII 37, 4-6:	211 ³⁸
II 4, 6-7 (2.4.6-7):	137 ³	VIII 37:	163 ⁴⁷
II 11, 3:	27	VIII 42, 11 (8.42.11):	142 ³⁰
II 14, 1 (2.14.1):	92	X 29, 4:	187 ²⁶
II 14, 1-4 (2.14.1-4):	91	Πίνδ. <i>Ισθμ.</i> VII	
II 18, 3:	161 ³⁹	3-5:	18 ⁴
II 35, 5:	214 ⁵⁰	Πλάτ. / Plato <i>Νόμοι</i> / <i>Leg.</i>	
III 16, 7:	214 ⁵⁰	767c:	6
IV 1, 5-8 (4.1.5-8):	91	Πλούτ. / Plut. <i>Αλκιβ.</i>	
IV 1, 6-9 (4.1.6-9):	93	XXXIV 3-6:	58 ⁹⁵
IV 2, 6 (4.2.6):	93	Plut. <i>De An.</i>	
IV 14, 1 (4.14.1):	91, 93, 96, 99	fr. 178:	101
IV 15, 7 (4.15.7):	91, 93, 96, 99	Πολυδεύκης <i>Ονομαστικόν</i>	
IV 17, 1 (4.17.1):	98 ¹⁶	I B, 31:	63 ¹²¹
IV 17, 7 (4.15.7):	91, 93, 96, 99	Σοφ. <i>Αντ.</i> ,	
IV 26, 6-8 (4.26.6-8):	91, 93	στίχ. 1119-1121:	21 ¹⁷
IV 26, 7 (4.26.7):	93	Σοφ. <i>Τριπτ.</i> :	
IV 26, 8 (4.26.8):	94	fr. 598:	50 ⁴⁷
IV 27, 7 (4.27.7):	91	Στέφανος Βυζάντιος	
IV 33, 4 (4.33.4):	94, 98	λ. Κύθνος:	62 ¹¹⁵
IV 33, 4-5 (4.33.4-5):	91, 97	Στράβων	
IV 33, 4-6 (4.33.4-6):	94	XIV 633:	214 ⁵³
IV 33, 5 (4.33.5):	92, 103	Theophr. <i>hist. pl.</i>	
VII 1, 3-4:	170 ⁸⁶	VIII 2, 7 (8.2.7):	6 ¹³
VII 1, 5-9:	161 ³⁸	Φιλόστρ. <i>Βίοι σοφιστών</i>	
VII 18, 2-5:	155 ³	II 20, 3:	72 ¹⁶⁹
VII 18, 5-6:	156 ⁷		

II. Ευρετήριο Επιγραφών - Index Inscriptionum

<i>ATL</i> III:	62 ¹¹⁴	II/III ² 1673:	99 ¹⁹ , 101
		II ² 140:	3 ⁶ , 13 ²⁹
<i>CIRB-album</i>			
8:	125	IG	
14:	125	II ² 212.49-51:	124 ⁵⁷
18:	125	II ² 295:	13 ³³
1005:	125	II ² 549:	65 ¹²⁶
		II ² 682:	65 ¹²⁶
ID		II ² 1072.3:	50 ⁴⁸
89 = <i>IG</i> I ³ 402:	57 ⁸⁷	II ² 1163.26:	13 ³⁰
93:	57 ⁸⁷	II ² 1184:	149 ⁶⁶
94:	57 ⁸⁷ , 59 ¹⁰²	II ² 1672:	1, 1 ³ , 4 ⁸ , 5, 8, 59 ⁹⁸ , 66 ¹³⁶ , 99 ¹⁹
<i>IDidyma</i> :	92 ²	II ² 2957:	13 ³³
		V.1, 1390:	91
IG		V.2, 514:	163 ⁴⁸
I ³ 313:	64	IX 2, 573:	187 ²⁴
I ³ 313:	61 ¹¹¹	XII 5, 227:	55 ⁷⁵ , 210 ³³
I ³ 6:	52 ⁶¹ , 99 ¹⁹ , 123, 123 ⁵²	XII 5, 520-525:	56 ⁸⁵
		XII 5, 569:	212 ⁴²
I ³ 78:	1, 1 ¹ , 2, 2 ⁵ , 3, 4	XII 5, 575-576:	55 ⁷¹
I ³ 79:	56 ⁸⁶ , 58, 58 ⁹⁴ , 59, 61, 62, 66, 103,	XII 5, 1057-1059:	56 ⁸⁵
		XII 5, 1088-1090:	55 ⁷¹
I ³ 386:	57, 60, 64, 71	XII 7, 4:	55 ⁷²
I ³ 386-387:	52 ⁶¹ , 59, 67 ¹³⁹	XII 7, 76-77:	55 ⁷²
I ³ 387:	71 ¹⁶³	XII 7, σ. 1:	55 ⁷²
I ³ 386/387:	47, 56 ⁸⁶ , 58, 59, 61 ¹¹¹ , 64, 66, 71	<i>Suppl.</i> 231:	56 ⁸⁵
		IPE	
I ³ 390:	71 ¹⁶³	7:	125
I ³ 391:	60 ¹⁰⁸	13:	125
I ³ 392:	56 ⁸⁶ , 58, 59, 60, 60 ¹⁰⁴ , 60 ¹⁰⁵ , 62 ¹¹⁵ , 63, 67 ¹³⁹	20:	125
		342:	125
I ³ 394:	56 ⁸⁶ , 60, 60 ¹⁰⁴	LSCG	
I ³ 394b:	56 ⁸⁶ , 58, 59, 60 ¹⁰⁵ , 61, 61 ¹¹² , 62, 62 ¹¹⁵ , 65	36:	168 ⁷⁸
		68:	163 ⁴⁸
		102:	55 ⁷²
I ³ 1048 :	8 ¹⁴		
I ³ 1453:	58 ⁹⁴	LSS	
II 1672:	4 ⁸	15.19-21:	100
II 3574:	121 ⁴²	19.29-30, 34-35:	12 ²⁵
II/III ² 1672:	1, 1 ³ , 4 ⁸ , 5, 99 ¹⁹ , 101	208-209. 124:	149 ⁶⁶

PA		XLII 768, 1806:	45 ¹⁵
12184:	61 ¹⁰⁸	XLII 1806:	45 ¹⁵
5799:	56 ⁸⁶	XLVI 1178:	55 ⁷²
		XXVII 34:	147 ⁶⁰
Rhodes & Osborne 2003		XXX 61:	123, 123 ⁵²
αρ. 22	68 ¹⁴³ , 69 ¹⁵³	Syll. ³	
SEG		409:	65 ¹²⁶
XVII, 288:	187 ²⁴	735:	95, 96, 98, 99
XXXII 17:	61 ¹¹¹	999:	163 ⁴⁸

Π.α. Άλλες επιγραφές

Αγία Πετρούπολη, Ερμιτάζ 586 (St 350)	επιγραφή Τριπτόλεμος (απουλικός ερυθρόμορφος κρατήρας), 112 ⁴	Δίον Ελευσίνα Ισθμία Κέα 55 ⁷¹	202, 202 ⁴ (ΜΔ 1035), 210 ³² , 210 ³³ , 211, 211 ³⁵ , 212 29 ⁵² 211 ³⁶
Αθήνα, Ιλισός (ιερό Παγράτη) Αμφίπολη Δημητριάδα	190, 190 ³⁹⁻⁴⁰ 210 ³³ 179, 180 (Μ. Βόλου Ε 126, Ε 909), 181 (Μ. Βόλου Ε 1194), 182 και 182 ¹⁰ , 188 (Μ. Βόλου Ε 507, Ε 524, Ε 537, Ε 719, Ε 827), 188-189 (Μ. Βόλου Ε 527), 192	Κύθνος Κυρήνη Λάρισα Μυτιλήνη Πάτρα Πάτρα, Βούντενη-Μεσαίτις Πάτρα, Δύμη Πατρών Πάτρα, Θέα Πατρών Σίφνος	46-47, 46 ²²⁻²⁶ , 47, 47 ²⁸⁻²⁹ 205 ¹¹ 187 214 ³² (<i>Horos</i> 14-16, 255) 156-157 ¹⁰ , 157, 157 ¹⁶ 166, 166 ⁵⁹ 162-163, 162 ⁴⁶ , 164 ⁵¹ 166 55, 55-56 ⁸⁴

III. Τόποι και μνημεία

- Άγραι, Μικρά Μυστήρια, 112²
 Αθήνα, -ας, -ών, 17*, 29⁵², 37, 48, 49, 57⁸⁷, 58, 59, 65, 67, 68, 113, 113⁹, 122⁵⁰, 124, 126, 158, 171, 185, 231²⁴, 233
 Αγορά αθηναϊκή, 46²⁶, 48³⁶, 124⁵⁷, 232²⁷
 Αγορά, Μέση Στοά, 185
 Αθηνάς Νίκης ναός (ζωφόρος), 63¹¹⁹
 Ακρόπολη, 46²⁶, 59
 Ανώτατη Γεωπονική Σχολή, 72¹⁶⁹
 αποικίες, 64
 Ασκληπιείο, 115
 Αττική οδός, ανασκαφές, 72¹⁶⁹
 Αττικό Μετρό, 72¹⁶⁹
 Αχαρναί, -ές, παρόδιο ιερό, 72¹⁶⁹
 Χαραυγή, οδός Ιππίου, 72¹⁶⁹
 Αχαρνική οδός, 72¹⁶⁹
 Δήμητρας ναός, 158
 Ελευσίνιο 54⁶⁹, 56⁸⁶, 210²⁷
 αποθέτες, 54⁶⁹
 έν ἄστει, 48³⁶, 56⁸⁶, 71, 122⁵⁰, 123⁵²
 ηγεμονία, 112
 Ιερά Οδός, 48³⁶, 49, 53, 53⁶, 54⁶⁹
 αποθέτης, 72¹⁶⁹
 Ιερά Πύλη, 53⁶³
 ἰερά συκὴ, προάστιο, 72¹⁶⁹
 Ιλισσός, ιερό Παγκράτη, 190
 και Ελευσίνας σχέσεις, 58⁹³
 κλασική, 57⁸⁸, 112
 Κεραμεικός, -οῦ, 48³⁶, 54⁶⁹, 231²³
 ἔσω, 53⁶³
 Ολυμπείο, 119³⁶, 120³⁹
 Παρθενώνας, Α. ζωφόρος, 117²³
 φρέαρ «Προφήτη Δανιήλ», Μετρό, 72¹⁶⁹
 Αθήνα-Πειραιάς, 126⁶²
 Αιγείρα, Πλακόπετρα, 169⁸²
 Αιγιάλεια, -ας, 161, 169⁸²
 Αίγινα, 191
 Αίγιο, -ίου, 155, 158, 159, 161, 169, 171
 Αίγυπτος, 7, 18, 27, 28, 111¹, 112⁴
 Αιτωλία, 162
 Ακροκόρινθος, 204⁹, 232²⁷, 233
 θραύσμα γλυπτού Δήμητρος, 233
 Αλεξάνδρεια, -ας, 48, 48³⁸, 54⁶⁷
 Αλιείς, 40
 Αλικαρνασός, -ό, 212, 212³⁹
 Αμοργός, -οῦ, 55⁸¹
 Αρκεσίνη, 55
 Αμφίπολη, 209, 210³³
 νομίσματα, 207
 Άνδρος
 Παλαιόπολη, 55, 55⁷⁷
 Υψηλή, 55, 55⁷⁷, 71¹⁶⁶
 Άνθεια, -ας, 155, 156, 161, 162, 165, 166, 168, 168⁷⁷, 170
 Ανθέων Χώρα, 161
 Ανθήλη, Βοιωτία, 166
 Απουλία,
 αγγειογραφία, 234, 235
 ασκός, 234⁵⁰
 Αργολίδα, 62¹¹⁵
 Άργος, -ους, 55⁸¹, 159, 160, 161, 166⁶¹, 191
 ναός, 161
 Αρκαδία, -ας, 27, 163, 168⁷³
 Αρόη, -ης, 155, 156, 162, 166
 Ασίνη, 62¹¹⁵
 Αττική, -ής, 21¹⁷, 25, 27, 28, 30⁵⁴, 32, 33, 45, 46²⁶, 47, 48, 53, 53⁶², 54, 54⁶⁷, 54⁶⁹, 64¹²², 66, 71, 74, 115, 126, 170
 ΝΑ, 48³⁶
 Αχαΐα, -ας, 126, 155, 156, 157, 158, 159, 159²⁷, 159³⁰, 160, 161, 162, 164, 169, 170, 174
 δυτική 160, 162, 170
 Ίωνες, 170
 Αχαρναί, βλ. Αθήνα
 Βαθυπόταμος, κοιλάδα, βλ. Κέα, Καρθαία
 Βεργίνα, ιερό Κυβέλης, 184
 Βέροια, 209
 Βοιωτία, -ας, 27⁴⁵, 29⁵², 166, 168⁷⁶, 189³⁵
 Βούντενη, 166
 Βούρα, 155, 158
 Δήμητρας ναός, 158
 Βόσπορος,
 άρχοντες, 124⁵⁷
 βασίλειο, -ου, 113, 113⁹, 124, 124⁵⁷
 Βοστώνης πυξίδα, Μουσείο Καλών Τεχνών (BMFA 03.877a-c), 49⁴³
 Βρυόκαστρο, βλ. Κύβνος, Βρυόκαστρο

- Γέλα, 231²⁶
 πήλινη προτομή, 234
- Γοργίπεια, 125⁵⁸
- Γόρτυνα, 126, 126⁶²
- Δήλος, -ο, -ου, 54, 54⁷⁰, 55, 55⁸¹, 57⁸⁷, 71¹⁶⁶, 168⁷⁶
- Δημητριάδα, -ος, 179, 181, 184¹⁵, 185, 186, 187, 188
 Θεσμοφόριο, 186
 ίδρυση, 190
 ιερό Κυβέλης, 184, 188
 ιερό, Μητέρας των Θεών, 184¹⁵
 ιερό Πασικράτας, 190, 191
 ιερό Πλούτωνα και Δήμητρας, 180
 ναός, Θεσμοφόριο, 179, 186,
 ναός Πασικράτας, απουσία, 188
 νεκροταφείο ανατολικό, 184
 νεκροταφείο νότιο, 188, 190
 τείχη, 179, 186
 χάρτης 194
 ψήφισμα αστυνόμων, 179, 180, 187
- Δίον,
 Ασκληπιείο, 201, 208
 τείχιση, 215
 ναός Ασκληπιού, 209
 ναός βόρειος ελληνιστικός, 202, 202⁵, 203, 207, 210
 ναός βόρειος κλασικός, 203⁸
 ναός νότιος ελληνιστικός, 202, 203, 203⁷, 210
 ναός ρωμαϊκών χρόνων, 202, 206, 207, 215
 ναοί διθάλαμοι, 203
 ναοί δωρικοί εν παραστάσι, 208
 ναοί υστεροαρχαϊκοί ή πρώιμοι κλασικοί, 202
- Δύμη, -ης, 155, 162, 164, 164⁵², 165, 169, 170, 171, 176
- Δύση, 158
- Δωδεκάνησα, 225
- Ελευσίνα, -ας, 17, 17*, 19, 19⁹, 22, 22¹⁹, 23, 23²², 24, 24²⁹, 25, 25³², 25³⁵, 27, 28, 29⁵², 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 43*, 46²⁶, 48, 48³⁶, 49, 50⁴⁸, 52⁵⁷, 52⁵⁹, 53, 53⁸⁶, 54⁶⁷, 55⁸³, 56⁸⁶, 58, 58⁹³, 60¹⁰⁷, 62, 63¹¹⁶, 66, 67¹³⁸, 69, 71, 86, 87, 88, 111, 111*, 115, 118, 119, 120, 121, 121⁴³, 121⁴⁴, 122⁵⁰, 124, 124⁵⁵, 133, 135, 136, 155, 157¹³, 157¹⁶, 166, 167, 167⁶³, 170, 170⁸⁴, 204, 210, 234, 236
 ανάπαυση, επιστροφή από 72¹⁶⁹
 δήμος, προσωποποίηση, 72¹⁶⁹
 επιστάτες, 57
 θεές, 112
 θεότητες, 112²
 ιερό, -ού, 19⁹, 49, 54⁶⁹, 57, 69, 111, 124, 167⁶⁴, 212⁴¹
 Καλλιχορο φρέαρ, 204
 Καρνάτιδα κιστοφόρος, 236
 λατρεία, 186
 Μεγάλα Προπύλαια, 19, 24³¹, 60¹⁰⁷
 Μικρά Προπύλαια, θριγκός, 236
 ναός Αρτέμιδας Προπυλαίας, 24³¹, 25
 ναός Ποσειδώνος Πατρός, 24³¹
 Πυρά Β, 20⁹
 Τελεστήριο, -ου, 17, 24²⁹, 48, 61¹¹¹, 170⁸⁴
 Φιλώνειος Στοά, 53⁶⁶
- Ελευσίνο, βλ. Αθήνα
- Έλευσις, 56
- Ελική, 158, 161
- Ελλάδα, 126, 170,
 μητροπολιτική, 209²⁶
 νότια, 215
- Επίδαυρος, 55⁸¹, 114, 126, 131
 ναός Ασκληπιού, χρονολόγηση, 114
 ναός Ασκληπιού, γλυπτά, 114
- Επιζεφύριοι Λοκροί, 210³¹, 234
- Ερέτρια, -ας, 62¹¹⁵
 νομίσματα, 207
- Ερμιονίδα, 62¹¹⁵
- Εύβοια, -ας, 62¹¹⁵, 65¹³²
- Εύξεινος Πόντος (Δ.), 124, 125⁵⁸
- Έφεσος, 214⁵³, 231²¹,
 ορθογώνιος βωμός, 235
- Ζογκάκι, Κύθνου, βλ. Κύθνος, Ζογκάκι
- Ζοΐτια, ναός Δήμητρας και Αρτεμης, 211³⁸
- Ζωστήρ, 46²⁶
- Θάσος, -ο, -ου, 55⁸¹,
 αμφορέας, 185
 Θεσμοφόριο, 64¹¹²
- Θέα (Αχαΐας), 155*, 165, 166, 167⁶³, 171, 177
 Κοινότητα Πατρών, βλ. Πάτρα
- Θεάγγελα Καρίας, 64¹²²
- Θέλλουσα, 27
- Θερμοπύλες, μάχη, 69¹⁵¹

- Θεσσαλία, 68¹⁴⁶
 Θεσσαλονίκη, 209
 Θήβα, Ισμήνιο, 29⁵², 191⁴³
 Θήρα, 56⁸⁴
 Θορικός, -ού, 53⁶², 54⁶⁹
 Θράκη, 29⁵²
 θρακικά παράλια, 111
 Θριάσιο πεδίο, 61
 Ιταλία, 111¹, 125, 229¹²
 Ιωνία, 156
 Ιωνική Δωδεκάπολη, 156
 Καβούρι Αττικής, ιερό Απόλλωνος
 Ζωστήρα, βλ. Απόλλων
 Καλίνδοια, 209
 Καμπανία, 125
 Mondragone, 126, 126⁶¹
 Καρθαία, βλ. Κέα
 Κάτω Αχαγιά, Αχαΐα, 162
 Κάτω Ιταλία, -ας, 114, 170, 171, 191
 αποικίες, 170
 Κύμη, 114
 Καυλωνία, Κ. Ιταλία, 170
 Καύνος, ιερό, Δήμητρος, 232²⁸
 Κέα,
 Καρθαία, κοιλάδα Βαθυποτάμου, 55⁷¹
 Ποιήεσσα, 212⁴²
 Κεραμεικός, βλ. Αθήνα, Κεραμεικός
 Κέρκυρα, 126
 Κέρτς, βλ. Παντικάπαιο
 ρυθμός αγγείων, διάδοση, 124⁵⁷
 Κέως, Ποιήεσσα, βλ. Κέα
 Κιμέριος, -ίου Βόσπορος, -ου, 125⁵⁸
 πρωτεύουσα, 113
 Κιτέζα Καλυβίων, Νότια Αττική, 54⁶⁹
 Κνίδος, -ου, 185
 λαβές, 185
 κρασί, 185
 Κνωσός, 211³⁷
 Κορινθία, -ς, 159, 159³⁰
 νομός, 159
 Κόρινθος, -ου, 45, 55⁸¹, 191
 Ιερό Δήμητρας, 64¹²², 214, βλ. και Corinth
 Κρότων, -α, 170, 171
 Κουπούλια, Αχαΐα, 164, 165, βλ. Πάτρα, Θέα
 Κύθνος, -ο, -ου, 43, 43¹, 43³, 44³, 47, 49, 50,
 53, 53⁶⁶, 54, 56, 57, 57⁸⁷, 57⁸⁸, 58, 58⁸⁹, 58⁹⁰,
 59, 59¹⁰⁰, 60, 62, 62¹¹⁵, 63, 64, 64¹²⁶, 65,
 65¹³⁰, 65¹³², 66, 67, 67¹³⁸, 67¹³⁹, 69, 69¹⁵¹, 70,
 70¹⁶⁰, 70¹⁶¹, 71, 72, 72¹⁶⁷, 81, 122, 190
 ακρόπολη, 47, 56, 71, 81, 82, 83, 84, 86, 88
 Βρυόκαστρο, 43, 46, 56⁸⁵, 62¹¹⁵, 70¹⁶⁰
 Ζογκάκι, 70, 70¹⁵⁹
 ιερό, -ά, 46, 53, 53⁶⁶, 63
 Μεσαίο Πλάτωμα, 43³, 46, 63¹²¹
 μίσθωμα, 57⁸⁸
 ναόσχημα οικοδομήματα, 44
 παρουσία, 62
 Σκουριές, 70
 τέμενος, 64, 66, 66¹³⁶, 67, 68, 68-69, 69, 70
 Κυκλάδες, -ων, 45, 54, 55, 55⁸¹, 63¹¹⁶, 71¹⁶⁶
 Κυλλήνη, 159³⁰
 Κύμη, Κάτω Ιταλία, 114
 Κυρήνη, 64¹²², 205¹¹
 Λακίνιο, ακρωτήριο, Κρότων, 171
 Λακωνία, 191
 Λάρισα, 187
 Λαυρεωτική, -ής, 48, 48³⁶, 53, 711⁶²
 μεταλλευτικές εγκαταστάσεις, 48
 Λέρνα, 27, 27⁴⁸
 πηγή Αμυμόνη, 27
 Λέσβος, 69¹⁵²
 Λέρνα, πηγή Αμυμόνη, 27
 Λήμνος, Ηφαιστεια, ιερό Καβείρων, 46²⁶
 Λητή, ιερό, 211³⁸
 Λοκρίδα, ανατολική, 231²²
 Λουσοί, Άρτεμις, 231²⁰
 Λυκόσουρα
 θεατρόσχημη κατασκευή, 214
 ιερό Δήμητρος, 168
 ιερό Δέσποινας, 211³⁸, 214
 λατρεία Δέσποινας, 163
 ναός Δέσποινας, 164
 σύνταγμα Δέσποινας και Δήμητρας, 159²⁷,
 168⁷³
 Μακεδονία, λατρεία Δήμητρος, 209²⁵
 μακεδονικός χώρος, 210³¹
 Μακεδόνων, πόλη (Δίον), 201
 Μαντίνεια, 191
 Μεγάλη Ελλάδα, 170⁸⁷, 209²⁶, 210³¹
 Μεγαλοπολίτις, Αρκαδία, 163
 Μέγαρα, αποικίες, 125⁵⁸
 Μεσάτις, 155, 156, 162, 166
 Μεσημβρία, 212, 233⁴¹
 ιερό Δήμητρας, 187

- Κυβέλη, 212³⁹
 Μεταπόντιο, 170
 Μηδικοί Πόλεμοι, 69
 Μηθυμναίοι-, -ων, 67¹⁴²
 Μικρά Ασία, 156, 209²⁶
 Μίλητος, αποικίες, 125⁵⁸
 Μοτύη, 231
 Μυκάλη, 214⁵³
 Μύκονος, -ο, 55, 55⁷⁶, 55⁸¹
 Μυρμήκιον, 125⁵⁸
 Μύσαιον, 159
 Μυτιλήνη, 54⁶⁷, 214⁵²
 ιερό Δήμητρας, 48, 48³⁸, 53⁶⁵, 71¹⁶⁶
 Νάξος, 55
 Χώρα, ανασκαφικό σύνολο Θεσμοφορίου, 71¹⁶⁶
 Γυμνάσιο Χώρας, 55
 Σαγκρί, 45, 55
 Χώρας, αποθέτες, 45
 Νείλος, 112⁴, 124⁵⁶
 Νυμφαίον, 125⁵⁸
 Οξφόρδη, -ης, 26,
 κρατήρας (Ashmolean Museum αρ. 1956-355), 26, 27, 41
 Ολυμπία, 65¹³⁰
 Όλυμπος, -ου, 24, 201
 Παντικάπαιο, -ου, 111, 112, 113, 113⁸, 115, 116, 116²⁰, 117, 117²², 118, 119, 119³⁶, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, ακρόπολη, 124⁵⁷
 ντόπια αριστοκρατία, 124⁵⁷
 περιοχή, 125
 συγκρότημα κτιριακό, 124⁵⁴
 Παρθενών, βλ. Αθήνα
 Πάρος, -ου, 54, 54⁷⁰, 55, 55⁷⁵, 55⁸¹, 55⁸³, 69¹⁵¹, 210³³
 Πάτρα, -ας, -αι, 155, 156, 157, 158, 162, 165, 166, 176
 Άγιος Ανδρέας, -ου, 56⁸⁴, 157, 162
 ακρόπολη, 92, 161⁴¹
 Ασφάλεια Πατρών, 165
 ίδρυση, 162
 ιερό Δήμητρας παραλιακού άλσους, 166
 Θέα, Κοινότητα Πατρών, 165
 κώμη Άνθεια, 161, 165, 170
 λατρείες
 ναός Αγίου Ανδρέα, 157
 ναός Αθηνάς Παναχαΐδος, ακρόπολη, 161⁴¹
 ναός Σέραπη, 158
 νεκροταφείο Βόρειο, 162
 Πειραιάς, 126⁶², 168⁷⁸, 231²⁴
 Πέλλα, -ας, 187, 191, 210³¹
 Θεσμοφόριο, 168⁷⁵, 169, 183, 184, 210³⁴
 Πελλήνη, -ης, 155, 159, 160, 161, 170, 171,
 Πελοπόννησος, -ο, 27, 27⁴⁵, 28⁴⁹, 160
 Πέργαμος, -ο, -ου, 126, 128, 229⁶, 230,
 Bergama Museum, 126⁶²
 Ασκληπιείο, 208, 229⁶
 βάθρα βωμών, 229
 βωμός, 235
 ιερό Δήμητρος, 214
 ιερό Δήμητρας, νότια στοά, 230
 στωική οδός, 229⁶
 υστεροελληνιστικά ανάγλυφα, 130
 Πετροχώρι, -ου Δύμης, Αχαΐα, 162, 164⁵², 170, 171, 176
 Νόμος, 163
 Πίστιρος, 47²⁹
 Πλακόπετρα, βλ. Αιγείρα
 Πλαταιαί, τρίποδας, 65¹³⁰
 Πομπηία, οικία του Μαινάνδρου, 229
 Ποσειδωνία, 170
 Πρόερνα, -ας, ιερό Δήμητρας, 187, 211
 Πυραία, 27
 Πύρασος, 68¹⁴⁶
 Ραμνούς, 123⁵⁴
 Ράριο Πεδίο, 66¹³⁶
 Ρειτός, -οί, -ών, 61, 62
 ανάγλυφο, 63
 Δήμητρα, 64
 επιγραφή, 61
 έργο γεφύρωσης, 60¹⁰⁸, 72¹⁶⁹
 κατασκευή, 61¹¹
 νεαρός άνδρας ταύτιση, 72¹⁶⁹
 ψηφισμα, -ατος, 56⁸⁶, 58, 58⁹⁴, 59, 60, 60¹⁰⁸, 62, 72¹⁶⁹
 ψηφισματικό ανάγλυφο, 72¹⁶⁹
 Ρετός, όν, 60¹⁰³, 61
 ο προς το άστρ, 61
 ροδιακή νεκρόπολη, 127
 ροδιακή μαρμαρογλυπτική, 228
 Ρόδος, 225
 αμφορείς, 185

- βωμοί, 225, 228, 230, 235, 236
 κατασκευαστής, 120
 νεκρόπολη, 226, 227
 νεκρόπολη δυτική, 227⁴
 νεκρόπολη κεντρική, 228
 Ρώμη, 112⁴, 125⁶⁰, 126⁶²
 βασιλική Sotterranea, 232
 Ρωσία, 112
 Νότια, 111¹
 Σαλαμίνα, μάχη, 69¹⁵¹
 Σάρδεις, 235
 κυκλικός βωμός, 235, 235⁵³
 Σίδη, 231²¹
 Σικελία, 27⁴⁵, 45, 170, 170⁸⁷
 Σικυώνα, 27, 232³¹
 Σίφνος
 ακρόπολη Αγίου Ανδρέα, 56⁸⁴
 Σκουριές, βλ. Κύθνος
 Σολύγεια, 231²⁵, 231²⁶
 Σπάρτη, 156, 214⁵⁰
 Στύρα Ευβοίας, 62¹¹⁵
 Σύβαρις, 170
 Σύθας αρχαίος, 90, βλ. Τρικαλινός ποταμός
 Συρακούσες, ιερό Δήμητρος, 214
 Σύρος, 55⁸¹
 Τάραντας, 191
 Τεγέα, 213⁴⁴
 Τήλος, -ου, 225, 228, 230, 240, 241
 βωμοί, 235, 236
 Παναγιά στα Φράχτια, μεσαιωνικό ναΐ-
 δριο, 225, 240
 Τήνος, 71¹⁶⁶
 Ξώμπουργο (λεγ. Θεσμοφόριο), 45-46,
 71¹⁶⁶
 Τίβερης, ποταμός, 126⁶²
 Τράλλεις, 231²¹
 Τρικάλα Κορινθίας, 159
 Τρικαλινός ποταμός, 169, βλ.
 Σύθας αρχαίος
 Φαναγόρεια, 125, 125⁵⁸
 Φενεός, 231²⁰
 Φεραί, νομίσματα, 182
 Φλιούς, 27
 Φράχτια, βλ. Τήλος
- Acrocorinth, 137, 147, 148
 Acropolis, 4
 Aigila (Laconia), 98
 Al Mina, 26
 Andania, 91, 92, 92³, 94, 96, 99, 100, 101, 103,
 108
 Karnasian grove, 94, 94⁷, 95, 98, 102, 103,
 104
 Andanian
 Mysteries, 91, 92, 92¹, 92², 94, 95, 97, 101
 Ara Pacis Augustae, 230
 Argive, 93
 Argos, 93, 95, 96, 98, 98¹⁵, 99
 Arkadia, 93
 Athenian, 1, 5, 8¹⁴, 10¹⁷, 11, 13, 93, 94, 95
 Athenian state, 66¹³⁸
 Athenians, 2, 3, 4, 11, 14, 93⁴
 Athens, 1, 3, 6, 91, 93, 95, 102, 104, 146
 City Eleusinion, 100, 103
 City Eleusinion, Kernos Pit, 54⁶⁹
 Attica, 1, 10, 10¹⁷, 11, 13, 14
 Babylon, 6
 Bliznizta Μεγάλη, τύμβος, 125
 Boeotia, 11
 Boscoreale, θησαυρός, 229
 Corinth, 137, 138, 142, 145, 146, 150⁷⁰
 Area D, 139, 139¹⁶, 148
 Asklepieion, 142
 Hadji Mustapha, fountain, 147, 147⁵⁹
 Potters' Quarter, 142
 Trapezoidal Building, 143, 148
 terrace, -, 137, 138, 139, 141, 142, 143,
 144, 145⁵¹
 Lower, 137, 138, 144, 147⁵⁹
 Middle, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144
 Middle and Upper, 138, 143
 Upper, 138, 140, 143, 144, 144⁴⁴, 149
 Cholargos, 149
 Delos, 1, 102
 Delphi, 1, 58
 Didyma, 92², 102
 Divari, spring, 94⁷, 107
 Dorian, 95, 95¹⁰
 Drymos, 11
 Egypt, 7
 Eleusinian, 92, 92¹, 92², 99, 101, 103, 146
 Mysteries, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100,
 101, 102, 103, 104

- influence, 92
 sanctuary, 4
 Eleusis, 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 11²³, 13, 91, 92,
 92², 93, 94, 95, 97, 99, 99¹⁷, 99¹⁹, 100, 100²¹,
 100²², 101, 102, 103, 104, 112⁴, 135, 148⁶³,
 150
 Lesser Propylaia, 103
 ring, 51⁵⁴
 Telesterion, see Eleusis 148⁶³
 Epidauros, 145
 Falerii Novi, 230
 Greece, 91, 97, 150
 Greek, 1, 75, 76, 78, 80, 86
 Greenwich, 6
 Hellas, 7
 Hephaestia, 11, 12
 of Lemnos, 11, 12
 Imbrians, 8
 Imbros, 8, 11, 12, 13, 14
 Ionia, 93
 Ithome, Mt., 93, 104, 107
 Karnasian grove, βλ. Andania
 Koul Olba, διάδημα, 125
 Kythnos, 63¹²¹, 66¹³⁸
 Lakonia, 98¹⁶
 Laus Julia Corinthiensis, 138
 Lemnos, 11, 12
 Leuktra, battle of, 93
 Lovatelli, τεφοδόχος κάλπη, 230-231
 Magna Graecia, πήλινος πίνακας, 233⁴⁰
 Mainland Greece, 150
 Megalopolis, 91, 94⁸
 Messene, 92, 92³, 93, 93⁴, 94⁷, 95, 95¹⁰, 96,
 103, 104
 Messenia, 91, 92, 92¹, 93, 93⁴, 95, 104
 Messenian
 Eleusis, 104
 history, 93
 Mysteries, 91
 plain, 103
 pseudo-history, 92³
 Messenian War
 First, 93
 Second, 93
 Messenians, 93, 96
 Mondragone, 126,
 ανάγλυφο, 126⁶¹
 Mycenaean, 138, 148
 Myrina, 11, 12
 Oropos, 11, 11²³
 Orvieto, ιερό νεκροταφείου, 191
 Panakton, 11
 Pheneos, 91
 Phlious, 91, 92
 Phliasians, 92
 Polichne, 94⁷, 95
 Salamis, 11, 12
 Samos, 12
 Samothrace, 99
 Sikyon, 93
 Sinuessa, 125
 Skala Oropou, 11²²
 Skourta, 11
 Skyros, 11, 12
 Sounion, 11²³
 Sparta, 92, 93, 104
 Spartan, -s, 92, 93, 95¹⁰, 104
 Theban, 93
 Thebes, 95⁹
 Thriasian plain, 13
 Troizen, 145

IV. Θεότητες, Μυθολογικά ονόματα, εορτές

- Αγαμέμνων, -ος
επικράτεια, 160
- Άγνα, πηγή, νύμφη, 94
- Άδωνη, μύθος, 210³⁰
- Αθηνά, -ας, 63, 161, 161⁴¹, 167, 167⁶⁸, 170, 187
Αλκίδαμος δεξιόστροφη, 52⁶⁰
ειδώλιο, 167
ιερό, 72¹⁶⁹
Νίκη, 63¹¹⁹
Παναχαΐς, 92
- Αμαζόνα, έφιππη, 114¹⁰
- Αμαλθείας, κέρας, 230
- Αμάριος Δίας, βλ. Δίας
- Άμπελος, 187
- Αμυμόνη, πηγή, βλ. Λέρνα
- Ανθεία, βλ. Ήρα
- Άνυτος, σύνταγμα Δαμοφώντος, 164
- Απόλλων, -α, -ος, 17, 19, 19⁶, 19⁹, 22, 23, 24, 25, 25³², 45¹⁶, 187, 211, 212⁴², 230
Ζωστήρα Αττικής, ιερό, 26, 46²⁶
σύμβολα, 232³¹
- Άρης, 26⁴²
- Αριάδνη, 187
- Άρτεμις, -ιδος, 17, 18, 19⁹, 21, 22, 23, 23²⁶, 24, 24³⁰, 24³¹, 25, 25³², 25³⁵, 26, 27, 27⁴⁵, 28, 29, 30, 157, 164, 168⁷³, 170, 187, 211, 211³⁷, 211³⁸, 214⁵⁰, 231²⁰
- Βραυρωνία, 115
ειδώλιο, -α, 211, 211³⁷
- Ειλείθια (συλλατρεία), 211
- Εννοδία, 192
- Λουσοί, 231²⁰
- Λοχίας, 211
- Προπυλαία, 24³¹
σχέσεις Δήμητρας και Άρτεμης, 211
συλλατρεία, 211
- Τρικλαρία, 156
- Ασκληπιείο, -α, -ου, 201, 208
Αθήνας, 115
Δίου, 201, 208
θυγατρικά, 126
Περγάμου, 208, 229⁶
- Ασκληπιός, -ού, 116¹⁸, 123⁵⁴, 131, 201², 208, 209, 210, 215, 221
αγαλμάτιο, 211
κύκλος, 116¹⁸, 117
λατρεία, -ας, 126, 126⁶², 208, 209, 209²⁵
μεταφορά της λατρείας, 126⁶²
ναός, 114, 114¹⁰, 209
σύμβολα, 232³¹
- Αφροδίτη, -ης, 113⁷, 167, 187, 190, 192, 210, 210³¹, 211³⁶, 232³¹
άγαλμα, 232
αναδυομένης, παράσταση, 190, 192
ειδώλιο, 167, 190
Κυθήρα, 191
παράσταση, 190
σύνδεση με Κάτω Κόσμο, 191
τύπος, 191
των νεκρών, λατρεία, 191
- Αφροδίτη των νεκρών, προσωνόμιο, 191
- Αφροδίτης και Περσεφόνης
σχέση, Θήβα, 191
σχέση, Κάτω Ιταλία, 191
- Βαυβώ, -ούς, 34, 55⁸³, 109, 210, 210³², 210³³,
ιέρεια, 55⁸³, 210
λατρεία, 55⁸³, 214
- Βακχεύς, 29
- Βενδίδος, λατρευτών σύλλογος, 123⁵⁴
- Γαία, -ας, 155, 156, 157, 168⁷⁴, 209²⁶
- Δέσποινα, -ας, 163, 164, 168⁷³, 211³⁸, 214
- Δή[μ]ητρος τής δη[μ]οτε[λ]οῦς, 55⁷²
- Δημήτηρ ποτηριοφόρος, 161 (βλ. και Δήμη-
τρα Ποτηριοφόρος)
- Δήμητρα
Ελευσινία, 27, 28⁴⁹, 29⁵², 68
θεσμοφόρος, 169, 186, 210³³
καρποφόρος, ενεπίγραφος βωμός, 235⁵²,
235⁵³
- Κουροτρόφος, 156, 187
- Μαλοφόρος, 45
- Μέλαινα, 163
- Μυσία, 160
- Πετροχωρίου, 163, 169
- Ποτηριοφόρος, 165, 166, 169, 170
- Φυλάκα, 187
- Δήμητρα, -ας, 19⁹, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 25³²,

- 27, 27⁴⁵, 28, 29, 53⁶², 54, 55⁸³, 63, 63¹¹⁹, 64, 64¹²², 68¹⁴⁶, 113, 113⁷, 155, 156, 157, 157¹⁶, 158, 158²⁵, 159, 160³², 161, 164, 166, 167, 167⁶⁷, 168, 168⁷³, 168⁷⁴, 168⁷⁹, 169, 171, 176, 178, 179, 187, 188, 190, 202, 210, 211³⁶, 211³⁸, 212, 214, 214³⁰, 222, 232³¹, 233, 233³⁶, 233³⁹, 233⁴¹, 234, 234⁴¹, 234⁴⁹, 235
- αγαλματίδιο, 233
- ένθρονη, 26, 234⁴²
- ιέρεια, Κρέουσα, 125
- ιέρεια, Πρόπολος, 157¹⁶
- ιέρειες, -ών, 125⁵⁹, 167⁶⁶, 167⁷³, 187
- ιερό, -ά, -ών, 44, 45, 45¹⁸, 54, 54⁶⁹, 55, 55⁷⁷, 63, 64¹²², 71, 72⁶⁹, 122, 156, 157¹³, 159, 161, 164, 166, 169, 170, 174, 180, 187, ιερό Μυτιλήνης, βλ. Μυτιλήνη
- Ιερός νόμος, 163
- λατρεία, -ες, 45¹⁶, 54, 54⁷⁰, 124, 124⁵⁶, 125⁵⁸, 157, 159, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 170⁸⁷, 171, 181, 187
- λατρευτικό άγαλμα, 179
- λατρευτικοί τύποι, 183
- Μυσία, 159, 160, 161, μυστήρια, 112
- Ομηρικός Ύμνος, 54⁷⁰, 236
- Ποτηριοφόρος*, 161, 165, 166, 169, 170
- τέμενος, 180, 214
- τοπικό ιερό, 124
- Ωρηφόρος, 214⁵²
- Δήμητρας και Κόρης ανάγλυφο, 233³⁹
- ιερό, 48, 48³⁶, 72¹⁶⁹
- λατρεία, 111, 166
- Δήμητρας και Περσεφόνης ιερά, 190
- Δημήτρια, 163
- Δήμητρος, 17, 18, 19⁶, 21, 23, 25³², 26, 27, 28, 29, 30, 202, 209, 210²⁷, 210²⁸, 211, 211³⁵, 211³⁸, 214, 214⁵⁰, 214⁵², 214⁵³, 222
- αγάλματα, 27, 233
- αναχώρηση, 234
- βωμός, 235
- εικονογραφικό θέμα, 235
- θαύσμα γλυπτού, Ακροκόρινθος, βλ. Ακροκόρινθος
- ιέρεια, ρωμαϊκό αντίγραφο, 233³⁴
- ιέρειες, 212⁴²
- ιερό, Καύνος, βλ. Καύνος
- ιερό, 27, 201, 204⁹, 204¹⁰, 207, 208, 209, 211³⁷, 212, 212⁴², 213, 214, 215, 216, 221, 230
- λατρεία, 27, 28⁴⁹, 29⁵², 209, 209²⁵, 215, 230, 230¹⁶, 235, 236
- παράσταση, 234⁴², 235⁵¹
- σύμβολα, 233
- παράσταση, στεφανωμένη με στάχυα, 233⁴⁰
- Δήμητρος/Ceres, σύμβολα, 233
- Δηώ, -Δηούς, 29
- Δίας, -ός, 158, 161
- Αμάριος, 158
- Ευβουλεύς, 55⁸¹, 55⁸³
- Ολυμπίου, 201, 201²
- Ολυμπίου, ιερό, 208
- Ολυμπίου, τέμενος, 214
- Ομαγύριος, 158
- Ομάριος, 89
- Ύψιστος, -ου, 201, 201², 207, 208, 215, ιερό, 201², 207, 208
- Δίον, -ου, 45, 45¹⁸, 55⁸⁸, 188, 190, 201, 201², 204¹⁰, 207, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 215⁵⁸, 216, 220, 221
- διονυσιακά στοιχεία, 187
- Διόνυσος, -ο, -ου, 17, 17², 18, 18⁴, 18⁵, 19, 20, 20¹¹, 21, 22, 24, 25, 25³², 26, 27, 28, 29, 29⁵², 30, 122, 156, 187
- ακόλουθοι (Πέλλα), 187
- Ανθεύς, 156, 187
- Άνθιος, 187
- Αροεύς, 156
- γιορτές τετραετείς, 187
- Δενδρίτις, 187
- Κάρπιος, 187
- λατρεία, 187
- μάσκες, 187
- Μεσατεύς, 156
- σαώτης, 27
- χθόνια φύση, 187
- Διόσκουροι, 122
- Δωδεκάθεο, -ου, 233³⁹
- μαρμάρινο ανάγλυφο, 232³¹
- Ειλείθειας, άγαλμα, 159
- Εκάτη, -ης, 168⁷⁴, 188²⁷
- παράσταση, 190

- Έκτορας, σώμα του, 191
 Ελευσίνα ιερά, 54, 56⁸⁴
 Ελευσίνα, -ας, 27, 214
 Δήμητρα, 27⁴⁵, 28⁴⁹, 29⁵², 68, 214
 Άρτεμις, 27, 27⁴⁵
 ελευσιναϊκές θεότητες, -ων, 18, 19, 25, 69, 71, 113, 114, 117, 125, 130, 191, 210, 113, 210³¹
 ιερό, ά, 52-53, 213
 ομάδα, 122
 παράσταση, 125
 Ελευσίνα, -ων Μυστήρια, -ων 18³, 18⁵, 28, 28⁵¹, 29, 29⁵², 30, 30⁵⁴, 48, 50, 50⁴⁶, 54, 71, 111, 120³⁷, 125, 236
 διάδοση, 54⁶⁷
 κανονισμοί, 125
 Εννοδία Άρτεμις, Φεραία θεά, 192
 Ερμής, -ή, 19⁹, 22, 23, 24, 26, 187, 192, 210³⁴
 Καδμίλος, 188²⁷
 Έρως, 26
 Ευβουλεύς, -έα, έως, 55⁸¹, 55⁸³, 117, 118²⁷, 120, 120³⁸, 210³³
 εικονογραφία, 120³⁸
 Εύμηλος, 155, 156, 166
 Εύμολπος, 26, 29⁵², 63¹¹⁸
 Εύφοριων, -ος, 17, 18
 Ζαργεύς, 26
 Ζεύς
 Ευβουλεύς, 55⁸³, 210³³
 Παγκράτης, άρχων Κάτω Κόσμου, 190
 χθόνιος, 190
 Ήρα, -ας, 170, 171, 187, 210³³, 232³¹
 Ανθεία, Άργος, 166, 166⁶¹
 Λακινία, 171
 σύμβολα, 232³¹
 Ηρακλής, -ή, 111², 113, 113⁷, 114, 114¹², 120, 122, 161, 170, 190, 191
 ήρωας, 114
 κεφαλή, με λεοντή, 182
 μύστης, 113⁷, 120⁴⁰
 Παγκράτης, 190
 πρωτομύστης, 125
 χθόνιος, 190
 Θαύσια, κωακή εορτή, Κως, 233
 Θεσμοφόρια, -ων (εορτή), 50, 53⁶⁶, 54, 55, 156, 157, 159, 160, 165, 167⁶⁷, 168, 168⁷⁶, 204¹⁰
 γιορτή, 187, 204¹⁰
 εορτή 168⁷⁸, 169
 εορτασμός, 53⁶⁶
 κανονισμός, 163
 Θεσμοφόρος, -ου,
 λατρεία, 124
 Δήμητρα 169, 186, 210³³
 Θησέας, 115
 Θουκυδίδης, 67, 69¹⁵²
 Θράκες, 29³²
 Ίακχος, -ο, -ου, 63¹¹⁸, 117, 117²⁴, 118, 120, 120³⁹
 εικονογραφία, 118²⁷, 120³⁸
 νέος, 118²⁹,
 Ιάμβη, 160³²
 ισακή λατρεία, 122⁵⁰
 Ίσις, -δος, 17, 18, 157, 158, 201, 201², 207, 211, 215, 215⁵⁷, 232³¹
 Λοχία, 211
 Κάβειροι
 ιερό, Ηφαιστεια Λήμνου, 46²⁶
 Καλαμαία, 168⁷⁸
 Καλλιγένεια, 187, 236
 Κέκρωψ, 113⁴⁷
 Κελεός, -ού, 24, 155, 212⁴¹
 Κόρη, -ης, 21, 22, 22²¹, 24, 25, 26, 27, 28, 55⁸³, 63, 64, 113, 113⁷, 114, 115, 132, 134, 155, 158, 164, 168⁷⁹, 181, 187, 188, 210, 210³³, 212, 234, 234⁴⁴
 συνοδός Δήμητρας, 232
 αρπαγή, -ής, 25, 125, 160
 εικονογραφικό θέμα, 235
 ένδειξη λατρείας, 183
 κεφάλι, 179
 λατρεία, -ας, 111, 166, 168, 181, 187, 210, 210²⁸, 236
 Κορύβαντας, 26⁴²
 Κουροτρόφος, -ο, -ου, -ων, 116¹⁷, 156, 157, 157¹³, 187, 211
 Κυβέλη, -ης, 187, 188, 188²⁷, 212, 232³¹
 ιερό, βλ. Βεργίνα
 ιερό, βλ. Δημητριάδα
 ειδώλιο, -ου, 188, 212
 συλλατρεία, 188
 Λητώ, -ούς, -οῦς, -οῦν, 17, 18, 22, 25, 30
 Λοχία, 211, βλ. Άρτεμις, Ίσις
 Μητέρα των Θεών, 212

- ιερό, Δημητριάδα, 184¹⁵
 Μυσία Δήμητρα, βλ. Δήμητρα
 Νηρηίδες, 114¹⁰
 Νύμφες, -ών, 27, 187
 Οινέας, 187
 Ομαγύριος Δίας, βλ. Δίας *Ομαγύριος*
 Ομάριος Δίας, βλ. Δίας *Ομάριος*
 Όσιρις, 187
 Παγκράτης, -η, 190
 αθηναϊκό ιερό, 190
 Ηρακλής, 190
 ιερό, Ιλισσός, 190
 σύμβολα, 190
 Παν, ειδώλια Πανών, 187
 Παναθήναια, 37
 Πάνας, 121
Παναχαία, 86, 89, 92, 99, 101
 Παναχαΐς Αθηνά, βλ. Αθηνά
 Πανδίων, 16
 Πασικράτα, θέση ιερού, βλ. Δημητριάδα
 Πασικράτα, -ας
 Δημητριάδος, 191
 θεά του κάτω κόσμου, 191
 ιερό, 188, 189³⁰, 190,
 ιερού, ευρήματα, 188
 κορμός, 189³¹
 μαρμάρινη, -ης κεφαλή, -ής, 188, 180, 199
 όνομα, 190
 προσωνύμιο, 190, 191
 ταύτιση με Αφροδίτη, 191
 Πατρεύς, 156
 Πειθώ, 113⁷
 Περσεφόνη, -ης, 166, 168, 187, 191, 210, 232,
 233
 άνοδος, 168⁷⁷
 αρπαγή, 183, 234
 επιστροφή, 24
 ιερά, 190
 σχέση με Αφροδίτη, 191
 ταύτιση με Πασικράτα, 190
 τοπική, Δημητριάδα, 191
 Πλημοχόες, 50
 Πληρόσια, 168⁷⁸
 Πλούτος, 26
 Πλούτων, -α, -ος, 25, 161, 179, 180, 187, 210,
 212⁴¹, 213⁴⁴
 κυρίαρχος του Κάτω Κόσμου, 187
 ειδώλιο, Πέλλα, 210³⁴,
 λατρεία, 187
 και Δήμητρας ιερό, βλ. Δημητριάδα
 Ποσειδών, -ος, 24, 158, 163, 170, 180
 αγάλματα, 161
 ιερό, 72¹⁶⁹
 Πατέρας, 24³¹
 Ποτηριοφόρος, βλ. Δήμητρα
 Πρέπς, -ιδος, 60-61¹⁰⁸, 62
 Εφήρου, 60
 Πρευγένης, 156 (μυθικός)
 Πρόπολος, ιέρεια Δήμητρας, 157¹⁶
 Προπυλαία, βλ. Άρτεμις
 Ρέα, 187
 σαώτης, βλ. Διόνυσος σαώτης
 Σεμέλη, 187
 Σέραπης, 158
 Σκίρα, 168⁷⁸
 Τιτάνες, 156
 Τριπτόλεμος, -ου, 63¹¹⁸, 129, 155, 156, 234,
 234⁵⁰
 αναχώρηση, 50, 234
 αποστολή, 112, 124⁵⁶
 αποχαιρετισμός, 234
 άρμα, 230
 γενειοφόρος, 118²⁶
 επιφάνεια, 234
 μύθος αποστολής, 112
 ναός, 210²⁷
 νεανικός τύπος, 118²⁶
 παράσταση, 112⁴, 234-235⁵¹
 στεφανωμένος με στάχυα, 234⁴⁶
 ταύτιση με, 72¹⁶⁹
 Υγεία, μορφή, 115
 Φεραία θεά, βλ. Εννοδία
 Φερσεφάασα, 191
 Χάριτες, 187
 Ωρες, 214
 Ωρηφόρος, βλ. Δήμητρα

 Amphiarao (territory), 11
 Ananke, Sanctuary of, 137
 Aphrodite, 149
 Apollo, 98, 102, 138
 Karneian, 94, 95¹⁰
 oracle of, 96

- Apollo Karneios, 95, 98, 102
 Apollonian, 102
 Aristomenes, 93, 94⁶
 Artemis, 149
 Athena, 3, 12, 149
 Bia, Sanctuary of, 137
 Ceres, 156, 232³¹, 232³², 233⁴⁰
 ἀγάλμα, 233³⁷
 δακτυλιόλιθος, 232³¹
 Cybele, 149
 Demeter, 1, 3, 12, 91, 92, 94, 95, 95¹¹, 97, 98,
 99, 102, 137*, 138, 140, 142³⁰, 146, 147,
 149, 150
 Epoikidia, 146
 Eleusinia, 95¹¹
 Dionysiac, 144
 Dionysos, 149
 Eros, 149
 Euboulos, 3
 Eubuleus, 12
 Goddess, -es, 12, 98, 99, 149
 Grain, 3
 Goddesses,
 Two, 4, 8, 10, 12²⁶, 13, 66¹³⁸, 146, 150
 Great, 93, 94, 97
 Grain Goddess, 3
 Great Goddesses, 93, 94, 97
 Great Gods, 94, 97, 98
 Hagna, 94, 96, 97, 98, 99
 Harmonia, 99
 Helios, 137
 Hera Bounaia, 137³
 Hermes, 98
 Kriophoros, 94
 Hippothon, 13
 priest of, 12, 13
 Isis, 99, 137³, 147, 147⁶⁰
 Kabeiroi, Mysteries of, 95⁹
 Karneia, 95¹⁰, 98¹⁵
 Kaukon, 93, 93⁵, 94, 96
 Kore, 1, 3, 12, 94, 97, 99, 137*, 138, 140, 147,
 149, 150
 Mater Ceres, 156
 Methapos, 93
 Moirai, 137³
 Mother of the Gods, 137³
 Nymphs, 149
 Osiris, search for, 99
 Persephone, 149
 Sarapis, 137³, 147, 147⁶⁰
 Tellus, 230¹⁵
 Thea, 3
 Theos, 3
 Tellus, 230¹⁵
 Thesmophoria, 147, 148, 149, 150⁷⁰
 Triptolemos, 3, 12
 Zeus, 3⁶, 12²⁷

V. Ιστορικά πρόσωπα

- Άγνούσιος Έροφάντης, 119³⁶
 Αισχρέας, 169
 Αισχρέας Δ[άματρι], 166
 Αισχύλος, 17, 18, 18¹, 19⁶, 25, 28, 29⁵³, 30
 Αμεινοδώρα, 114, 131, 132
 στήλη, 114¹¹
 Αθήναιος, 49³⁹, 161, 168
 Δειπνοσοφιστές, 161
 Αλκιβιάδης, 57⁸⁸, 58
 εκστρατείες, 57
 Αμυμώνη, πηγή, βλ. Λέρνα
 Αντίγονος Γονατάς Β΄, 52⁶⁰
 νομίσματα, 182
 Αντίοχος Σωτήρ Α΄
 νομίσματα, 182
 Απολλόδωρος, 21¹⁷
 Αργεῖος, βλ. Μύσαιοι
 Αριστείδης, 18⁴
 Αριστοτέλης, 65¹²⁷, 67
 Αριστοφάνης, -ης, 61¹⁰⁸, 157, 185, 187
 Αχαρνής, 61¹⁰⁸
 Βάτραχοι, 118²⁹
 Ειρήνη, 236
 Θεσμοφοριάζουσες, 157, 187
 Αριστοφάνης
 Κλ...] [Α]ριστοφάνης, 185

- Αρχίλοχος, 160³²
 Αυτοκράτης / Αυτόκράτης, 161, 166
 Αυγούστου, εποχή, 230
 Αυτοκράτης, -η, 161, 165, 166
 Βαλεντινιανός Β', νομίσματα, 215
 Βερενίκη, 212
 Βουβαλίσ, 188
 Δαμοκρατέυς, λαβή αμφορέα, 185
 Δαμοφώντος, σύνταγμα, 164
 Δάτις, 69¹⁵¹
 Διονυσοκλής
 ]τάρχο[υ] Διονυ[σ]ο[κλέ]ου[ς], 185
 Εξηκίας, 112²
 Ευκλείδης, 159
 Ευκράτης, 180
 Ευμένης Β', μαρμάρινος βωμός, 229
 Ηρόδοτος, -ο, -ου, 17, 17², 18, 19⁶, 21, 22, 28, 68, 69¹⁵¹, 162
 Ησύχιος, -ο, 47³⁰, 186, 214
 Θεανώ Διοτίμου Ίερητεύσασα, 188
 Θεμιστοκλής, 69¹⁵¹
 Θεόκριτος, Ειδύλλια, 232
 Ιππονίκου γιός, 118, βλ. Καλλίας Γ'
 Καλλίας Γ', 118
 Καλλίμαχος, 212⁴²
 Κάσσανδρος, -ου, 182, 215
 επιγραφή, ...]ασι Κασσά-νδρου, 182
 νόμισμα χάλκινο, 182
 νομίσματα, 182, 204
 Κηφισόδωρος, ανάγλυφο, 117²²
 Κλαυδία Πραξαγόρα, 123⁵³
 Κλαύδιος Πτολεμαίος, 56⁸⁴
 Κλαυδίου-Νέρωνος
 εποχή, 232³¹
 Κρέουσα, 125
 Κρατίος, 181
 Κυριακός Αγκωνίτης, 157
 Λαχάρης, -εως, χρυσοί αθηναϊκοί στατήρες, 52⁶⁰
 Λεύκιος Νούμμιος Νιγρείνος
 ιεροκήρυξ, 120
 Λεύκων, -α, -ος Α', 113, 113⁹, βασιλεία, 125
 γιοί, 124⁵⁷
 Μαινάδα, -ας, 25³², 29⁵², 184
 παράσταση, 187
 Μέγας Αλέξανδρος, 215
 Μελίτα Γηροστράτου, 188
 Μενεκρίτη, 212
 Μεστρία Νέμεσις, 212, 215
 Μνησαρέτη, ανάγλυφο, 114, 114¹⁰
 Μύσαιος, -ο, Αργεῖος, 159, 160
 Νεοπτόλεμος, αναθηματικό ανάγλυφο, 211³⁸
 Νέρωνα
 εποχή, 214, 232³¹
 νόμισμα, 207
 Νικοσθένης, 19⁹
 Νίνιον, -ου, βλ. πίνακας
 Νικεῖος Ειρήνη, 58
 Ξάνθος,
 ]δάμα Ξάνθου, 185
 Όμηρος, 68¹⁴⁶, 191
 Οίωνις Οίωνοχάρους Ἀθηνεύς, 65¹³²
 Π]αυσανίας Δαλίου, 185
 [Παυ]σανίου, 180
 Περικλέους, εκστρατεία, 124
 Πίνδαρος, 18,
 Πρωτάς, 188
 Πτολεμαῖος
 Α' Σωτήρ, 62
 Β' Φιλάделφος, 112⁴
 Πυθία, 2, 3
 Σατυρίσκος, 29⁵²
 Σατύρου γιός, 113⁹
 Σουνιεύς, 11
 Σοφοκλής, 29
 Σπαρτοκίδες,
 περίοδος βασιλείας, 113⁹
 ηγεμόνες, 113⁹
 Στάφυλος, 187
 Σώδαμος, επώνυμος άρχων, 185
 Σώδαμος Διόσθυος, επί, 185
 Σωσίας, επιτύμβιο ανάγλυφο, 117²²
 Σωσίβιος, επιτύμβια στήλη, 231²⁴
 Σώσιππος, 115
 Τεισαγόρας, επώνυμος άρχων, 185
 Τεισαγόρας Δαλίου, επί, 185
 Τεισιφώνου, νομίσματα Φερών, 182
 Τιβέριου,
 νόμισμα, 207
 Τραϊανού
 εποχή, 231²¹
 κίονας, 229⁷
 Τραϊανού-Αντωνίνων

- εποχή, 232³¹
 Τρυγαίος, 236
 Υπερείδης, 66¹³⁶
 Φιλίππου Ε'
 νομίσματα, 207
 Φλαβίων, εποχή, 231
- Cicero, 91
 Eraminondas, 93
 Epiteles, 93
 Isocrates, 1, 3
- Lykos, 93
 Mnasistratos, 96, 99, 102, 103, 104
 Mummius, 138
 Pausanias, 13, 91, 91¹, 92, 92¹, 92², 92³, 93,
 93⁴, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 104, 137,
 137³, 142³⁰, 147, 147⁶⁰
 Plutarch, 101
 Philip II, 11
 Philon, general, 11
 Polemon, 146⁵⁵
 Prokles, 11²³
 Theophrastus, 6, 7

VI. Σημαντικές λέξεις

- άγαλαμα, -τος, -τα, 24³¹, 27, 118²⁹, 124, 155,
 157, 159, 161, 164, 179, 189, 191, 211³⁸,
 215, 228, 232³¹, 233, 233³⁷
 ανάγλυφη βάση, 120, 135
 αναθηματικά, 206
 γυναικεία, 189
 θεάς Orvieto, βλ. Orvieto
 κεφάλι με τμήμα κορμού, 183, 199
 κορμός, 189
 κορμός πήλινος, 189
 λατρευτικό, 179
 πήλινου γυναικείου κεφάλι, 182, 196, 197
 τύποι, 63¹¹⁷
- αγαλματίδιο
 Δήμητρας, 233
- αγαλματικοί τύποι, 211³⁸
- αγαλμάτιο, -α, 87, 121, 121⁴⁴, 211
 καθιστού κοριτσιού, 211³⁶
 μύστη, 87, 121, 121⁴⁴, 211
 μαρμάρينو, -α, 109, 213
 νεαρών μυστών, 121, 124⁵⁵
 παιδιών, 213
 πήλινα αναθηματικά, 122
 μαρμάρينو, 52⁵⁹, 87,
 τετράπλευρη βάση, 181
 Ασκληπιού, 211
- άγανα, 227
- αγγεία, 17, 48, 50, 51, 72¹⁶⁹, 119³⁴, 165, 168,
 188, 203, 213, 215
 άωτα κυλινδρικά, 166
- γραπτά, 51⁵⁰
 ελευσινιακά, 47, 51-52, 54⁶⁹
 μικκύλο, -α, -ων, 164, 165, 166, 167, 168
 μικρογραφικά, 213
 πίθοι, 44³
 πόσεως, 166
- αγγείο, -ου, 47²⁹, 50, 53, 85, 114¹², 161, 212⁴¹
 που κρέμεται, 214
- αγγειογραφία, -ας, 49⁴³, 50, 50⁴³, 235
 μελανόμορφη 25³²
 απουλιανή, 235
 Απουλίας, 234
 αττική, 122
 ερυθρόμορφη, 118²⁶, 234⁴⁷, 234⁴⁸
 κορινθιακή, 234
 μελανόμορφη και ερυθρόμορφη, 234
- αγγειογράφος, 19⁹, 21, 26
- αγγείων, 24²⁹, 50⁴⁵, 51, 124⁵⁷, 203, 211³⁸, 213⁴⁸
 γραπτών, 44
 ελευσινιακών, 53, 54⁶⁹, 84
 μελαμβαφών, 46
 μικκύλων, 164, 165, 166, 167
 πόσεως, 168
 τελετουργικών αττικών, 45
- αγένειοι, 118
- αγίασμα, 157, 162
- αγκώνας, 115
- αγνύθες, 168, 182
 κωνικές, πυραμιδοειδείς, στρογγυλές,
 184

- πυκνότητα (αγνυθών), 184¹⁵
 αγόρι, -ια, -ού, -ών, 45¹², 116, 116¹⁸, 119, 122,
 122⁵⁰, 190, 211
 κεφαλές, 122⁵⁰
 με στεφάνη, 63¹²¹
 αγορές, 208²¹
 αγροτικές εκτάσεις, 68
 αγωγός
 αποχετευτικός, 182
 αγών, 214
 αγώνες
 ιππικοί, 214
 αδελφή, 22, 25
 αδέρφια, 22
 αδυτο, 168⁷⁴
 αθέρεις, -ων, 227, 228, 229
 αθηναϊκή, -ός, -ό
 Αγορά, Βουλευτήριο-Πρυτανείο, 124⁵⁷
 δημοκρατία, δημόσια εικόνα, 124
 δήμος, 69, 124⁵⁷
 επικράτεια, 61, 62
 ιερό Παγκράτη, βλ. Παγκράτης
 κράτος, -ους, 57, 60, 60¹⁰⁸, 67, 68, 69, 124
 Αθηναϊκή Συμμαχία
 Α', 58, 65
 Β', 68, 69
 Β', καταστατικό κείμενο, 68
 Αθηναίος, -οι, -ους, 122, 124, 124⁵⁷
 κληρούχοι, 62¹¹⁵, 67, 69
 πολίτης, -ες, 65¹³², 124⁵⁷
 επώνυμος, 118
 αθλητές, 124⁵⁷
 αισχρολογία, 159, 169
 αισχύλεια
 εκδοχή, 25, 28, 29
 παράδοση, 18, 19, 21, 25, 27
 άκανθας, -νθων
 φύλλα, 229, 230, 231, 231²³, 231²⁴
 ακροκέραμος
 τμήμα, 182
 ακρόπολη, -ης, 23, 43, 43³, 47, 56, 71, 72, 82
 Κύθνου, βλ. Κύθνος
 Σίφνου, βλ. Σίφνος
 Παντικάπαιου, βλ. Παντικάπαιο
 αθηναϊκή, βλ. Αθήνα
 Αθηνών, βλ. Αθήνα
 Πάτρας, βλ. Πάτρα
 άλογο, -ου, 182
 προτομή, 214
 άλσος, -ους, 27, 27⁴⁸, 159, 208
 παραλιακό, -ού, 155, 157, 166
 αλφαβητικό σύστημα
 αττικό, 47²⁹
 άμάχσαι, 61
 αμπέλι, 187
 αμύγδαλα, 205¹¹
 αμυγδαλιές
 ανθοφόρες, 130
 αμήτοι, 163
 αμφορέας, -είς, -ων, 119, 119³⁴, 121, 122,
 124⁵⁷, 135, 185, 232
 αττικός ερυθρόμορφος, 112²
 λαβές, 185
 λαβές ενσφράγιστες, 44³, 179
 ροδιακός, 185
 οξυπύθμενοι, 208
 αναγέννηση, 166
 ανάγλυφη, 44³, 114, 118, 122, 225, 226, 228,
 234
 βάση, 135
 σκηνή, 120
 ανάγλυφο, -α, -ου, 60¹⁰⁷, 63, 64¹²², 112, 113,
 113⁷, 113⁸, 114, 114¹⁰, 115, 115¹⁶, 116,
 116¹⁷, 116¹⁸, 116²⁰, 117, 117²², 117²⁵, 118,
 118²⁶, 119, 119³⁶, 120, 120³⁶, 121, 121⁴²,
 121⁴³, 122, 123, 123⁵⁴, 124, 125, 125⁶⁰, 126,
 126⁶¹, 126⁶², 130, 133, 134, 182, 188²⁷, 190,
 211³⁸, 213⁴⁴, 226, 227, 228, 229, 230, 230¹⁵,
 230¹⁶, 232, 233, 233³⁹, 241, 243, 246, 248
 ασκληπιακό, 116¹⁸
 αττικό, 118, 122
 αττικό επιτύμβιο, 114
 αρχιτεκτονικό πλαίσιο, 113
 ελευσινιακό, 113⁸, 234
 έμβολο ένθεσης, 113
 επιτύμβιο, 114, 117²²
 θραύσμα, 115¹⁶
 κλασικό, 119³⁶
 Λακρατειδή, ανάγλυφο, 233³⁹
 (με τους) λαμπαδηδρόμους, 123⁵⁴
 μαρμάρينو, 230, 232³¹, 235
 παράσταση, 122
 περιοχή ανάθεσης, 126⁶²
 ρωμαϊκό, 120³⁹

- ψηφισματικό, 88, 113⁸, 124⁵⁷
 ανάθεση, -ης, 44, 72, 126⁶², 211³⁶
 αναθέτης, -η, 190
 όνομα, 47²⁹, 169
 αναθέτριες, 183
 ανάθημα, -τα, -των, 5, 13, 53, 54, 59, 118²⁹,
 169, 183, 187, 192, 203, 204, 204¹⁰, 206,
 207, 213, 214, 215
 μεγάλα, 189
 ναυτικά, 113⁷
 πήλινα και μετάλλινα, 231
 πολύτιμα, 213
 αναθηματικά, -ές, -ή
 ανάγλυφα, 113⁸, 115, 117²⁵, 121, 122,
 123⁵⁴, 233
 αγαλμάτια 122
 επιγραφή, -ες, 55⁷², 169, 190, 202, 205¹¹,
 210¹³, 211, 211³⁶, 222
 κλασικά, 115, 116
 μνημεία προγραμματικά, 126
 υδρίσκες 45,
 αναθηματικός, -ό, -ού, -ούς, -[ων,
 ανάγλυφο, -ου, -ων, 112, 117, 118, 119³⁶,
 134, 211³⁸, 213⁴⁴, 233³⁹
 άγαλμα, βάση, 123⁵³
 αγαλμάτων, 206
 αττικό, 116, 122, 124
 αττικό ασκληπιακό, 116¹⁸
 αττικό ελευσινιακό, 114, 125
 παρουσία, 126
 βωμός, 192
 επιγραφές, 55⁷¹
 πίνακας, -α, -ες, 48, 134, 230, 232, 232²⁸
 πήλινοι και αργυροί, 233-234
 υλικό, 48
 ανάλομα, 61, 62
 ανασκαφή, -ής, 17, 46²⁴, 155*, 164, 165, 169⁸²,
 175, 177, 179, 181, 181⁸, 184, 184¹⁵, 185,
 186, 201¹, 202, 208
 ανασκαφική
 έρευνα, 181
 διερεύνηση 53⁶⁶, 72
 άνδρας, -α, -ες, -ών, 27, 114, 115, 119, 119³⁴,
 119³⁶, 120³⁶, 120³⁹, 121, 159, 160
 γενειοφόρος, 115
 δαδοφόρος, -ου, 116, 120
 ελευσινιακών μυστών, εικονογραφία, 120
 ενήλικες, 116, 120
 ανδρική, -ές, -ό
 δαιμονική μορφή, 190
 ειδώλιο, 190
 θεότητας λατρεία, 210
 μορφή, -ές, 63, 115, 117, 117²², 119, 121⁴³
 άνεμοι, 206
 Ανθ-
 ρίζα, 166
 ανθέμιο
 ανάγλυφο, 182
 Ανθεστηριών, μήνας, 166
 άνθη, 187
 με πέταλα, 226
 ανθοπλόκαμοι, -ους, 229, 230, 235
 ανθοπλοχμός, 168⁷³
 άνθος, 23
 ανθώ, ρήμα, 166, 168⁷⁷
 άνοδος, 159
 άνοιξη, -ης, 166, 168, 168⁷⁷
 αξίωμα, 64¹²⁶, 123⁵², 212
 μυητικό και τιμητικό, 122
 αξιωματούχος, -ου, -ων, 64, 69, 118, 118²⁹,
 119, 119³⁶
 ανάθημα, 117
 των Μυστηρίων, 117²⁵
 απαρχή, ές, -ών, 1, 6, 10¹⁶, 37, 39, 44, 59⁹⁸,
 60¹⁰⁸, 66, 66¹³⁶
 ψήφισμα, 66, 66¹³⁶ (βλ. Ρεϊτοί, Decree)
 απογραφικός κατάλογος, 60¹⁰⁸
 αποθέτης, -ες, 43³, 44, 45, 53⁶³, 54⁶⁹, 72¹⁶⁹, 81,
 165, 177, 188
 αποικία, -ες, -ών, 64, 125⁵⁸, 170, 170⁸⁹, 171,
 209²⁶, 215
 ελληνικών, 112
 ίδρυση, 171
 Μιλήτου και Μεγάρων, 125⁵⁸
 ρωμαϊκή, 201, 215
 αποικισμός, 171
 άποικοι, 170
 απόκρυφο, 160
 απορροή υγρών, 182
 αποφύσεις, -ων, 47³¹, 48³⁸, 49, 53⁶², 84, 85, 86
 πλαστικών, 48
 άργυρος, -ου, -οί, 67¹³⁸, 233
 αρδευόμενη γη
 ιδιοκτησία, 68

- αριστοκρατική τάξη, 124⁵⁷
 άρμα, -τος, 23, 24, 24³⁰, 25³², 155, 156, 168
 μαρμάρινου, 230
 τέθριππο, 23, 24
 αρματοδρομία, -ών, 20⁹
 άροση, 156, 164
 αρπαγή, -ής
 Κόρης, βλ. Κόρη
 Περσεφόνης, βλ. Περσεφόνη
 άρρωστοι, 157
 αρύβαλλοι, 166
 αρυτήρας, 183
 αρχαϊκή, -ών
 εποχή 231²⁵
 και κλασικών χρόνων, 70¹⁵⁹, 206¹³
 περίοδος, 164
 φάση, 55⁷⁴
 χρόνων, 46²⁶
 αρχαιοκαπηλεία, 165
 αρχαιοκάπηλος, 165
 αρχιτεκτονικό, -ά, -ών
 κατάλοιπα, 44, 162, 181
 λείψανα, 179
 μελών, 207
 στοιχείο, 117
 άρχων βασιλεύς, 65, 65¹²⁷, 68, 171
 ασβεστοκονίαμα, 207¹⁷
 ασεβής, 163
 ασθένεια, 157
 ασθενής, 157
 ασκός
 Απουλία, βλ. Απουλία
 πήλιος, 46²⁶
 αττική, -ής, -ό, -ών, 33, 34, 35, 36, 37, 47, 45,
 46, 52, 55⁸³, 60, 64, 71, 113
 αγγειογραφία, 25³², 122
 αγγείων ρυθμού Κέρτς, διάδοση, 124⁵⁷
 ανάγλυφο, 114, 116, 118, 122, 124⁵⁷
 εικονογραφία, 28,
 επικράτεια, 65
 επιρροή, 56
 εσχαρίδα 38, 40
 θρησκεία, 72
 ιδεολογία, 114¹²
 καταγωγή, 114¹²
 κέντρο, 126
 λατρεία, 46
 λήκυθος, 26, 26⁴⁰, 47,
 πελίκη, 125
 υδρία, 39, 114, 122,
 αυλάκι, 182
 αυλητής, 29⁵²
 αυλός, 163
 αυτοκρατορικά χρόνια, 111, 122⁵⁰
 αυτοκρατορικοί χρόνοι, -ων, 44, 119, 120,
 207, 208, 213
 αυτόχθων, -ες, 62¹¹⁵, 155
 άφ' έστίας μνημένος, βλ. παίδες
 αφιερώματα, -ων, 204, 212, 213, 215
 αφιερωματικοί βωμοί, ενεπίγραφοι, 235
 αχαϊκές, -ά, -ών
 αποικίες, -ών, 170, 170⁹⁹, 171
 γέννη, 171
 πόλεις, -εων, 162, 171
 αχαϊκή Δωδεκάπολη, 155
 αχαϊκό Κοινό, Α', 158, 171
 αχαϊκό Κοινό, Β', 158
 Αχαιοί, -ούς, -ών, 156, 160, 161, 171
 βάθρο, -α, -ου, -ων, 24³¹, 180, 181, 181⁷, 195,
 206, 229
 βακχείοι κλάδοι, 20
 βάκχο, -ον, -ους, -ων, 29⁵², 51, 52, 114, 115,
 116, 119, 120, 121
 μύστη, -ών, 51, 115
 βάραθρα, 168⁷⁴
 βάσεις, 182, 205, 206, 215
 στρατευμάτων ή διοικήσεων, 68
 βάση, 19⁸, 20⁹, 29⁵³, 44, 46²⁶, 47²⁹, 82, 121,
 123⁵³, 180, 202, 205, 206, 211, 211³⁶, 225,
 226, 227, 235, 244
 αγαλματίου, 87, 181, 211
 ανάγλυφη, 120, 121, 121⁴², 135
 βασιλεία, περίοδος Σπαρτοκιδών, βλ.
 Σπαρτοκίδες
 βασίλειο Βοσπόρου, βλ. Βόσπορος
 βεσπασιανή, -ής, -ές, 208, 208²¹
 βασιλιάς, 155
 βελανιδιές, ανθοφόρες, 230
 βελόνι, χοντρό, 228
 βιοτεχνικές δραστηριότητες, 186
 βλάστηση, 226
 βλαστός, -οί, -ούς, -ών, 226, 227, 229, 229⁶,
 230, 231, 235
 ζεύγη, -ος, 228

- μηκώνων φύλλα, 235
 βλαστόσπειρες, 230
 βόαρχος, -ον, 3, 12
 Βοηδρομιών (μήνας), 50, 50⁴⁸
 βόθροι, -ους, 168⁷⁴
 σπονδών, 212⁴⁰
 βορειοελλαδικός χώρος, 209
 βοσκή, 68
 βότρυς, 20, 182, 184, 187, 198
 βουκράνια, 235
 βραχιόλι, -α, 23, 184
 βράχος, 184
 βωμός, -ό, -οί, -ούς, 164, 165, 169, 192, 203, 203⁸, 205, 205¹¹, 207, 207¹⁵, 208, 212, 212⁴¹, 225, 226, 228, 229⁶, 230, 233, 235, 249, 250, 251
 επιτύμβιους, 225, 227, 228⁵
 επιτύμβιους κυλινδρικούς, 228
 επιτύμβιους-τράπεζες, 227
 κτιστοί, 212⁴⁰
 κυλινδρικός, -ό, 225, 227, 233, 235
 μαρμάρινος, -ο, 229, 240, 242, 245, 247
 μαρμάρινοι κυλινδρικοί, 225
 πήλινοι μικρού μεγέθους, 188-189
 τράπεζα, ροδιακός, 228
 βωμού, -ών, 24³¹, 44, 203⁸, 205, 205¹¹, 207, 208, 212, 212⁴¹, 225, 226, 227, 228, 230, 230¹⁶, 241, 243, 244, 246, 248
 ανθοπλόκαμοι, 229
 βάθρα, 229
 ενεπίγραφοι, 235
 επιτύμβιοι, 235, 236
 ζωφόροι, 229
 θεμέλιο, 203, 207
 ροδιακού, -ών, 228
- Γαλάτες, 162
 γέλιο, 159
 γενειοφόρος, -οι, -ου, 22, 24, 29⁵², 114, 115, 116, 118, 118²⁶
 μορφή, 210
 αξιωματούχων, εικονογραφία, 118²⁹
 Τριπτόλεμος, βλ. Τριπτόλεμος
 γένεση, -ης, 227, 232, 236
 γένος Κηρύκων, βλ. Κήρυκες
 γεωμορφολογία, 201
 γη, -ς, 24, 57⁸⁷, 67, 67¹⁴², 68, 112, 156, 157, 166, 168⁷⁷, 184, 187, 205¹¹, 209²⁶, 214, 215, 232
- γή δημοσία, 67
 γιορτή, -ής, -ές, 159, 163, 165, 167, 171, 186, 187, 204¹⁰
 αγροτικού χαρακτήρα, 214
 γιός, -ούς, 116, 124⁵⁷, 155
 γλαύκες, αργυρές, 58
 γλυπτά, 212, 232³¹
 αρχιτεκτονικά, 114
 μνημειώδη, 229
 γλύπτης, 158
 γόνατα, 120, 164
 γονιμότητα, -ας, 184, 187, 214, 214⁵⁰
 γονιών, συνοδεία, 122
 γουδί, μαρμάρινο, 183
 γραμματέας, 60¹⁰⁸
 γραμμική Β, 29⁵²
 γραπτές πηγές, 18³, 29⁵², 56, 212⁴¹, 214
 γυάλινα αντικείμενα, 179
 γυμνάσιο, -α, 55, 208²¹
 γυμνό, -ά
 ειδώλιο, 167, 184
 ημίγυμνος, 122
 παιδιά, 116
 στήθος, 121
 ώμος, 116
 γυμνότητας βαθμός, 121
 γυναικεία, -ες,
 ειδώλια, 167, 183
 δραστηριότητες, 184
 μορφές, 19⁹, 114, 183
 μορφές όρθιες, 189, 213
 μορφές πήλινες ημίγυμνες, 191
 γυναίκες, -ών, 45, 115, 116, 119, 159, 163, 165, 167, 169, 178, 185, 186, 212
 έγκυες, 163
 θηλάζουσες, 163
- δάδα, -ας, -ες, 20, 26, 113⁶, 114, 115, 116, 117, 119, 119³⁴, 120, 120³⁷, 167⁷³, 168⁷³, 188, 188²⁷
 δαδουχίας, σκηνή, 118
 δαδούχος, -ο, ου, 118, 118²⁹, 118³¹, 119³³
 ιερά στολή, 119³³
 δαιμονική μορφή, 190, 210
 δακτυλιόλιθοι, -ους, 229
 έγγλυφοι, από σαρδόνυχα, 234⁵¹
 δανεισμός, 67¹³⁸

- δάπεδο, -ου, 54⁶⁹, 182, 204
 δάφνες, 230
 δέηση, 115, 116¹⁸
 δεικνύμενα, 18, 164
 Δεκελικός πόλεμος, 58
 δένδρο, -α, 208, 213
 δέντρα, 159
 δέσμη, 29⁵²
 κλαδιών, 29⁵²
 δεσμίδες
 κωδιών μηκώνων, 225
 σταχυών, 225
 δεσμός, ό, -ού, -ούς, 51, 51⁵³, 51⁵⁴, 52, 52⁵⁷,
 87, 118³¹
 μεταλλικών, 52⁶¹
 δηλιακή, -ής,
 συμμαχία, -ας, 58, 65¹³²
 τριάδα, 115
 δημοτριακών
 αποθήκευση, 208
 επεξεργασία, 208
 δημιόπρατα, κατάλογοι, 65
 δήμος, 68
 αθηναϊκός, 69, 124⁵⁷
 δημόσιος, -ο, -α, -ων
 εικόνα, 112, 124
 ιερό, -ών, 65, 170
 κτήση, 68
 οικοδομήματα, 67
 χαρακτήρας, 68
 Δημόσιο Ταμείο, σύσταση, 58⁹⁴
 διάδημα, -τος
 απόδοση, 115
 χρυσό, 125⁵⁹
 διακόσμηση φυτική, 226, 228, 229¹², 230
 διακοσμητικό θέμα
 βλαστών-κωδιών, 228
 βλαστών-σταχυών, 228
 διάκοσμος, -ου
 γεωμετρικός, 51
 γραπτός, 51, 51⁵⁰, 228⁵
 φυτικού, 226, 241, 243, 246, 248, 250
 διακωμώδηση, 159
 διάλεκτος, αιολική, 162
 διατάξεις, 163
 διαχείριση, 68, 69
 έγγειας ιδιοκτησίας, 69
 ιερού, ψήφισμα 55⁷²
 ιερών, 26
 μισθώματος, 69
 οικονομική, 69
 διοικητικό κτίριο, 124⁵⁷
 δίφρος, 23
 δίχωρο κτήριο, 165
 δορά, 26
 δράγμα, -τα, 29⁵², 233
 σταχυών, 235
 σταχυών και βλαστών, 228
 δράκοντες, 155, 156
 δραχμή, -ές, -ών, 52⁶¹, 57, 57⁸⁷, 57⁸⁸, 65
 δρεπάνι, 214, 214⁵⁰
 δρόμοι, 208²¹
 Δρύορες, -ων, 62¹¹⁵
 έδρες, 62¹¹⁵
 δρώμενο, -α, -ων, 18, 92, 157, 163, 164, 204¹⁰,
 206
 περιγραφή, 163
 τέλεση, 214
 δυάδα θεοτήτων, 210
 δυαδισμός
 κτιριακός, 210
 λατρείας, 209-210
 δώρα, 204, 235
 δωρεά σίτου, 124⁵⁷
 Δωριείς, 62¹¹⁵, 156
 Δωριέων, κάθοδος, 160
 εγγύηση, -εις, 65, 68
 έγκυες, βλ. γυναίκες
 εθνικές ομάδες, 111
 εθνικό, των κατοίκων, 162
 ειδώλιο, -ου, -α, -ων, 44, 44⁷, 63, 63¹²¹, 64¹²²,
 164, 165, 167, 179, 183, 184, 187, 188,
 189³⁰, 203, 210³⁴, 213, 213⁴³, 215
 αγοριού, -ών, 45, 45¹², 63¹²¹, 83, 190, 211
 Αθηνά, 167 (βλ. Αθηνά, ειδώλιο)
 ακολουθών (Διονύσου), 187
 αλόγων, 167
 ανάλυφα πλακίδια, 190 (Αφροδίτη ανα-
 δυομένη)
 ανδρικής ιματιοφόρου μορφής, 210
 ανδρικό γυμνό, 167
 ανδρικών απουσία, 186
 Άρτεμις, 211, 211³⁷
 Αφροδίτη, 167, 190 (βλ. Αφροδίτη, ειδώ-

- λιο)
 γυναικείες μορφές, 183, 189, 213
 γυναικείο, -ου, -α, 167, 183, 184, 189
 χάλκινα, 167
 γυναικών, 45
 ζών, 45, 164, 168
 ή πλακιδίου, τμήμα κεφαλής, 184
 ιεροδούλων 184
 ιππέων, 167
 ίππων, 168
 κουροτρόφων 157¹³
 κοριτσιών, 45¹², 83
 κριαριών, 167
 κοριτσιού, 190
 Κυβέλης, βλ. Κυβέλη
 Νίκες-ηνίοχοι, 183
 παιδικά, 63¹²¹, 190
 παιδικές μορφές, 184
 παιδιών, 45, 189, 190
 Πανών, βλ. Πάν
 πεπλοφόρου, -ων, 64¹²², 167
 πόδια, 183
 πτηνόμορφα καθιστά, 167
 σανιδόσημα ανδρικά και γυναικεία, 167
 σφίγγες 167
 τμήμα κεφαλής, 118
 τμήματα, 182
 τρέχουσας γυναικείας μορφής, 210
 του θεού (Διονύσου), 187
 τύποι, 167, 181
 υδριαφόρου, -ων, 45, 63, 63¹²¹, 186, 188, 204⁹, 212, 213
 γυναικών, 165, 178
 χελώνες, 45
 χοιρίδιο, -α, 45, 45¹²
 χοίρου, -ων, 168, 189, 191
 ειδωλοπλαστική, 231
 εικονογραφία, 30⁵⁴, 49, 112, 117²³, 118²⁶, 118²⁷, 120, 120³⁸, 121, 122⁵⁰, 210²⁸, 212⁴¹
 αμαλλοτόκου θεάς, 232
 αναγλύφου, 122
 αξιωματούχων, 118²⁹, 119, 119³⁶
 ελευσινιακή, 51⁵⁴, 234
 καρποφόρου θεάς, 232
 περγαμνή, 229
 φυτών, 232
 εικονογραφικός, -ό, -ά
 δεδομένα, 50⁴⁴
 θέμα 234⁴⁷, 234⁴⁸, 235
 κύκλος 226
 περιβάλλον 120³⁸
 τύπος, -ου, 114, 117, 121, 122
 τύπος αγάλματος Δήμητρας, 132
 είματισμός, 98
 εισοδήματα, 57⁸⁸
 εισφορών
 είσπραξη, 65¹³²
 συμμαχικών, 58⁹⁴
 εκμίσθωση, 66, 66¹³⁶
 εκμισθωτές, ταυτότητα, 57
 έκταση γης, 68
 έλασμα, -των
 μολύβδινο, 55⁷²
 χρυσών, 49⁴³
 ελευσινιακή, -ές, -ής
 ανασκαφή 17,
 εικονογραφία, -ας, 51, 51⁵⁴
 εικονογραφίας σύμβολα, 234
 επιγραφές 67¹³⁹, 71
 επιρροή, -ής, 55⁸³, 156⁶
 θεματολογία 50⁴³, 52
 θεολογία, 28, 29
 θρησκεία, -ας, 17, 111
 λατρεία, -ας, 29, 111, 112⁴, 118, 118³¹, 122⁵⁰, 124, 125⁵⁹
 πελίκη 125
 πλημοχόη 87
 ελευσινιακής λατρείας
 αξιωματούχος, -οι, -ους, -ων, 117, 119-120, 119³⁶
 δαδούχος 119
 διάδοση, 124
 μύστες, 72
 μυθολογία 25, 28
 μυστηριακής, 112³
 παράσταση, 114¹²
 περίοδος εντατικοποίησης και προβολής, 124
 πομπή 58, 58⁹⁵, 121
 σκηνή, -ές 135, 234
 στάμνος 119, 119³⁴, 120⁴², 122
 ελευσινιακό, -ού, -ών,
 αγγείο, -ων, 54⁶⁹, 84, 85
 ανάγλυφο, -ου, 113⁸, 114, 116, 121, 125,

- 125⁶⁰, 234
 αναγλύφου, θραύσμα, 115¹⁶
 δίδαγμα, 50
 ένδυμα, 120
 κειμένων, 56⁸⁶
 ιερατείο, 117²⁴, 120, 124⁵⁶
 ιερατείου, μέλος, 120
 ιερό, -ού, 18, 18⁵, 19, 24, 24³¹, 25, 56, 57, 58, 60, 63, 66, 66¹³⁶, 67, 67¹³⁸, 69, 71, 72, 123, 211³⁸
 πάνθεο, 18⁵, 25³²
 σκεύος, -ους, -ών, 47, 48, 49, 49⁴⁰, 52, 53, 53⁶⁶, 54, 56, 71
 Τελεστήριο, 48
 τελετών 54
 τέμενος, 70
 ελευσινιακός, -ού, -ούς, -ών,
 αξιωματούχος, 118, 119, 122
 αξιωματούχου, ταύτιση, 119
 αξιωματούχων, εικονογραφία, 119³⁶
 αττικού θρησκευτικού θεσμού, απόδοση, 122
 δαδούχος 118²⁹
 δεσμός 51⁵⁴
 ελευσινιακούς μύστες, 125
 θεσμός, 123
 ιερέας, 119
 κύκλος, -ου, 112², 117, 122, 229⁶, 234
 μυστών, 111, 120, 123, 125, 125⁶⁰
 μυστών παρουσία, 125
 πίνακας, 118
 τύπου τριάδα, 55
 ελευσίσιος ποιητής, 21 (βλ. Αισχύλος)
 Ελευσινίων δήμος, προσωποποίηση, 72¹⁶⁹
 ελιάς, κλαδιά, 229
 Έλληνες, 18, 28, 59, 111, 161, 187
 ελληνικά, 112³, 211
 ελληνικός κόσμος, -ου, 111, 126
 περιφερειακές περιοχές, 126
 ελληνικός χώρος, 214
 ελληνιστική, ής, -ά, -ών,
 Δήλος, 57⁸⁷
 εποχή, -ής, 181, 225
 κατοίκηση 181⁸
 κεραμική 234
 νεκρόπολη 242, 245, 247
 περίοδος, -ου, 49, 158, 168⁷⁶, 230¹⁶, 235, 235⁵², 235⁵³
 στοά 202
 φάση, 204
 χρόνια, 111, 160
 χρόνων, 24, 27, 32, 95, 111
 εμβάδες, 26, 115, 117
 εμπροσθότυπος, 214
 ενδρομίδες, 23
 ένδυμα, -των, 21, 64, 113⁸, 114, 121⁴³
 θεάς, 179
 ιερατικό, 120
 ενδυμασία, 23, 119³³
 αξιωματούχου λατρείας, 117
 λατρευτή, 117
 πολίτη, 117
 ενδυματολογική, -ός
 ομοιότητα, 22, 22²¹
 τύπος, 119³⁴
 ενήλικας, -ες, -ου, -ους, -ων, 115, 116
 γενειοφόρος μύστης, 118
 θνητών, 115
 λατρευτής, -ές, 115, 116, 121
 δαδοφόρος, 118
 τύπος, 122
 εντορμία, κυκλική, 227
 ενώτια, 21, 183
 εξελληνισμένοι
 κάτοικοι, 124
 πληθυσμοί, 111
 εξοπλισμός, 45, 213
 εορτές, -ών, 163, 168⁷⁸
 έπαθλο, 214, 214⁵⁰
 επενδύτης, -η, 118²⁹, 119
 επήλυδες, 62¹¹⁵
 επίγραμμα, 191, 191⁴³
 επιγραφή, -ές, -ής, 29⁵², 46, 46²⁶, 47²⁹, 52⁶¹, 55⁷², 56, 56⁸⁵, 56⁸⁶, 57⁸⁷, 58, 59, 59¹⁰⁰, 60, 60¹⁰⁵, 60¹⁰⁷, 61, 61¹¹¹, 61¹¹², 62, 62¹¹⁵, 63¹¹⁶, 64, 65, 66, 71, 82, 89, 112⁴, 123⁵², 124⁵⁷, 125, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 209, 211, 211³⁵, 212, 214, 214⁵²
 αναθηματική, -ές, 55⁷², 169, 190, 202, 205¹¹, 210, 210³³, 211³⁶, 222
 εγχάρακτη, 46²⁶
 κανονιστική, 163
 επιγραφικό εύρημα, 166

- επιθύσιμα, 13³¹
 επισκέπτες, 208
 επιστάτες, 59⁹⁸
 επιστῆψεις στηλών, ανθεμωτές ή αετωματικές, 231
 επίστεψη, -ης, 227, 231²³
 βωμού, 225, 226
 επιτύμβιο, -ους,
 ανάγλυφο 114, 117²²
 βωμούς 225, 227, 228, 228⁵
 μημείο, 235
 σήμα 228
 επιφανειακή, -ες έρευνα, -ες, 43², 43³, 44³, 56⁸⁵, 70¹⁶⁰, 70¹⁶¹, 169⁸²
 επιχρίσματα, ερυθρά και λευκά, 182
 εποπτεία, 121⁴⁵
 εποχή
 αρχαϊκή, 231²⁵
 Αυγούστου, 230
 γεωμετρική, 160
 ελληνιστική, 181, 228⁵
 Κλαυδίου-Νέρωνος, 232³¹
 κλασική, 204
 μυκηναϊκή, 162, 181⁸
 πρόϊστορική, 170
 Τραϊανού, 231²¹
 Τραϊανού-Αντωνίνων, 232³¹
 Φλαβίων, 232²¹
 έργα μικροτεχνίας, χάλκινα, 231
 εργαστηριακοί χώροι, 216
 εργαστήριο, -ου -ων, 19⁹, 44, 53, 53⁶³, 206¹⁴
 έργο γεφύρωσης, 60¹⁰⁸, 61
 ερυθρόμορφη, -ης
 αγγειογραφία 118²⁶, 234, 234⁴⁶, 234⁴⁸ λή-
 κυθος, 203
 στάμνος, 118
 τεχνική 119³⁴
 έσθής, 159
 εσθήτα, 159
 έσοδο, -α, 52⁶¹, 57, 58, 59, 62, 62¹¹⁵, 64, 65, 66, 66¹³⁸, 67, 68
 έστεφανωμένος, 58
 εσχάρα, -ας, 23, 203
 πλίνθινη, 207
 εσχαρίδα, 23, 23²⁴, 24, 38, 40
 εσχάριον, 23²⁴
 εσχαρίς, 23
 ετεροθαλής, 25
 έτος, -ους, 52⁶¹, 56⁸⁶, 57, 57⁸⁷, 58, 60, 60¹⁰⁸, 61¹⁰⁸, 65¹³⁰, 66¹³⁶, 123, 123⁵³, 168
 εορταστικό, 61¹⁰⁸
 ημερολογιακό, 61¹⁰⁸
 ευθυντηρία, -ας, 188, 203
 ευκαρπία, 4, 232
 Εϋμολπίδαι, 3, 18¹
 εύρημα, 53, 53⁶³, 166, 184, 191, 203, 213
 ευρήματα, -ων, 44, 44¹¹, 45¹², 47, 55⁷⁷, 70¹⁵⁹, 82, 83, 157, 165, 167, 167⁶⁵, 170, 176, 180, 181, 182, 186, 188, 191, 202, 203, 203⁷, 204, 205¹¹, 206, 208, 209, 209²⁶, 210, 210³¹, 211, 212, 212⁴¹, 213⁴⁷, 213⁴⁸, 214
 κινητών, 43, 47, 166
 συντήρηση, 167
 εφηβική μορφή, 26
 έφηβοι, -ων, 116, 116¹⁷
 ζαρκάδι, 21, 22, 23
 ζεύγος (άμαξα), 103
 ζεύγος 49⁴³, 228
 ζώα, -ου, -ων
 αιλουροειδούς, οπλές ποδιών, 227
 ειδώλια 45, 168
 λαιμός, 164
 λευκά, 164
 κεφάλια, 164
 μέλος, 164
 μεταμφιεσμένοι σε, 164
 οστά 168,
 σπλάχνα, 164
 ζωγραφικές παραστάσεις (τάφων), 125
 Ζωγράφος
 του Αντιμένη, 19⁹, 23, 39
 των Ελευσινίων, 125
 του Ηφαίστου, 117²⁵
 της Ιλίου Πέρσεως, 234⁴⁶
 της Κρήνης της Μαδρίτης, 23, 38
 του Μαρσύα, 49⁴³
 του Πριάμου, 19⁹
 του Πολυγνώτου, ομάδα, 118
 του Τριπόλεμου, 212⁴
 ζωφόρος, -ων, 230
 ανάγλυφα, 230
 φυτικά θέματα, 230¹⁵
 ηγεμονία Αθήνας, βλ. Αθήνα
 ηλικία, -ας, -ες, 111, 115

- διαφορά, 115
 μεγαλύτερης, 118
 ημεροσμία, 57
 ημίγυμνος, -α, 122
 παιδιά, 116 (βλ. παιδιά ημίγυμνα)
 ήρωας, 114
 θάλασσα, 186
 θεά, -άς, -ές, 20, 21¹⁶, 22, 24³⁰, 112, 212⁴¹,
 213⁴⁴, 214⁵⁰
 Αχαιών προστάτις, 171
 γης και γονιμότητας, 187
 δώρα, 235
 Λοχίας, 211
 υπόσταση, 214
 χθόνιες, 211
 θεατροειδής κατασκευή, 164
 θεμέλιο, -α, -ου, 169, 203, 206¹⁴, 207
 θεμελίωση, 202, 203
 θεολογία, 28, 29
 θεός, -οί, -ούς, ών, 3, 12²⁶, 13, 18⁵, 20, 20¹¹, 22,
 24, 24³¹, 27, 67, 69, 98, 116, 116¹⁸, 123³⁴,
 187, 190⁴⁰, 209, 210, 211³⁸, 213, 215
 Άργους, 161
 επισκέπτες, 211³⁷
 Κάτω Κόσμου, 205¹¹
 ομάδα, 117
 συνάθροιση, 234
 πυγνοφόρου, μαρμαρίνο κεφάλι, 180
 χθόνιοι, 205¹¹
 θεότητα, -ας, -ες, 18, 19, 20, 21, 21¹⁷, 22, 25,
 26³², 47²⁹, 69, 112², 114, 115, 116, 117, 121,
 130, 156, 165, 183, 184, 187, 188, 190, 191,
 192, 202, 205¹¹, 207, 210, 212, 214, 215
 γυναίκες, 120
 κουροτρόφος, 116¹⁷
 μητροπρεπής, 212
 γυναικεία, 43, 191
 Κάτω Κόσμου, 190
 θεοτήτων, 63, 168, 179, 168⁷⁴, 179, 187, 190,
 191, 205¹¹, 209²³, 210, 210²⁸, 212
 διάφορων, 46
 ελευσινιακού κύκλου, 117
 Ελευσινιακών 69, 113, 122, 125, 210³¹,
 214
 ελευσινίων 52-53
 λατρευτικούς τύπους, 183
 σύμβολα, 231
 συνύπαρξη, 211
 θεραπεινίδας κεφάλι, 114¹⁰
 θέρμες, 208²¹
 Θεσμιαία, φυλή Δύμης, 164
 θεσμός, -ού, -ούς, 112, 122, 123, 124, 165
 Θεσμοφοριάζουσες, βλ. Αριστοφάνης
 θεσμοφοριακό, -ών ιερό, -ών, 54, 122
 Θεσμοφόριο, -ον, -ου, -ων (ιερό), 45, 46, 53⁶⁶,
 54⁷⁰, 55, 56, 64¹²², 71, 119³⁶, 156⁹, 164, 167,
 168, 168⁷⁵, 168⁷⁸, 169, 169⁸⁰, 169⁸², 179,
 180, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 195,
 210³⁴
 Δημητριάδα, 179
 μελετητές, 186
 θήκες σπερματοφόρες, 226
 θηλάζουσες, βλ. γυναίκες
 θνητού, -οί, -ών, 115, 120
 μορφές, 114
 στεφανωμένοι, 117²⁵
 σχέση ενηλίκων θνητών και παιδιών, 115
 ομάδα, -ας, 117, 121⁴³
 θόλος, 124⁵⁷
 θρησκεία χριστιανική, 215
 θρόνου πόδι, 179
 θυγατέρα, 18, 21
 θυμίαμα, -τος, 157, 189
 θυμιατήριο, -ου, -α, 17, 19, 19⁹, 20, 20⁹, 21,
 22, 22²¹, 24²⁹, 25, 29⁵², 33, 34, 35, 36, 37,
 48³⁸
 θύρα πλαϊνή, 164
 θυραίο άνοιγμα, 204, 205¹¹
 θύρσος, 184
 θύσανος
 τριχών, 227
 χρυσός, 179
 θυσία, -ας, -ες, -ών, 25³⁵, 59⁹⁸, 157, 165, 180,
 206, 207, 214⁵⁰
 παραστάσεις, 117²⁵
 ίαμβος, 160³²
 ιγδίο, 208
 ιδιοκτησία, -ας, 46, 65, 66, 67, 68, 69
 έγγειος, -ας, 67, 69
 ιδιωτική, -ά
 άσκηση λατρείας, 171
 μνημεία, 123
 ιεροφάντης, 119³⁶
 ιερά, 45, 46, 54⁷⁰, 55, 56⁸⁴, 57⁸⁷, 68, 68¹⁴⁵, 71,

- 158, 160, 166, 169, 170, 174, 183, 184, 187, 190, 191, 204¹⁰, 205¹¹, 206¹³, 209, 211, 211¹⁶, 211³⁸, 212, 213⁴³, 213⁴⁷, 214, 231, 236
 αντικείμενα, 164
 κυθνιακά, βλ. Κύθνος
 μνημειακά διαμορφωμένα, 186
 φέροντες, οι, 72¹⁶⁹
 χθόνιων θεοτήτων, 205¹¹
 Ἰερά, -άς, 46, 46²⁴, 46²⁶, 82, 117, 118²⁹, 119³³, 214⁵³
 στολής, απουσία, 118²⁹
 ιερατείο, 117²⁵, 120, 157¹⁶
 ιερατική, -ό, -ού
 αξίωμα, 212
 αξιώματος, χαρακτηριστικό, 66
 ενδυμασία, 119³³
 στρόφιο, 118²⁹, 119, 120³⁶, 120³⁹
 ιερέας, -είς, -έων, 66¹³⁶, 164
 Ελευσινίων Μυστηρίων, 68
 εικονογραφία, 117²³
 αξιωματούχων 119³⁶
 ιέρεια, -ας, -ες, εἰών, 66¹³⁶, 125⁵⁹, 157, 167, 167⁶⁷, 167⁷³, 187, 212, 213, 215, 233³⁴
 Ἱερή Τριάδα, 155
 ιερό, 19⁹, 27, 43, 43³, 44, 46²⁶, 49, 52, 52⁶¹, 53⁶⁶, 54⁷⁰, 55⁷¹, 56, 63¹²¹, 68, 69, 71, 72¹⁶⁷, 111, 115, 124, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167⁶⁴, 170, 171, 179, 180, 181, 184¹⁵, 186, 187, 188, 189, 189³⁰, 190, 192, 201², 207, 208, 210, 211, 211³⁸, 212, 212⁴¹, 214, 215, 230, 233, 236
 αγροτικό, 164
 ἄλσος, 27, 27⁴⁸
 βήμα, 225
 Δήμητρας, -ος 27, 44, 45, 45¹⁸, 48, 48³⁶, 48³⁸, 54, 54⁶⁹, 55⁷⁷, 63, 64¹²², 71, 124, 157¹³, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 187, 201, 204⁹, 211³⁷, 212⁴², 213, 214, 215, 216, 221, 232²⁷
 Δήμητρας και Κόρης, αγροτικό, 72¹⁶⁹
 δημόσιο, 65
 Διός Υψίστου, βλ. Διός Υψίστου, ιερό ελευσινιακό, 18, 18⁵, 57, 58, 60, 66, 66¹³⁶, 67, 123, 211³⁸
 θεσμοφοριακό, 122
 μικρό με περίβολο και ναῖσκο εν παραστάσει, 72¹⁶⁹
 νεκροταφείου Orvieto, 191
 παραλιακό, 156
 Πλούτωνα και Δήμητρας, βλ. Πλούτωνα και Δήμητρας, ιερό υπαίθριο, 190
 ἱερεῖον τέλειον, 10
 Ἰερόν, 27, 46²⁶, 212⁴²
 Ἰερός, -ών Νόμος, -ων, 123⁵², 163, 164
 ιεροκήρυκας, 120
 ιεροποιοί, -οὺς, -ών, 2, 12, 59, 59⁹⁸
 ἐγ βουλῆς, 12, 59⁹⁸
 σῶμα, 59⁹⁸
 ιεροπραξίες, -ών, 159, 163, 180
 ιεροτελεστία, 164
 ιερού, 19, 24, 24³¹, 25, 28, 43³, 44, 45²⁰, 46, 46²⁴, 47, 49, 53, 53⁶⁵, 54⁶⁹, 55⁷², 55⁷⁴, 56, 57, 58, 62, 63, 66, 67¹³⁸, 68, 69, 71, 72, 158²⁴, 159³⁰, 163, 164, 165, 166, 168, 168⁷⁸, 169, 170, 177, 186, 188, 190, 191, 201, 201¹, 202, 203, 204, 204¹⁰, 205, 206, 207, 208, 210, 211³⁸, 212, 213, 214, 216, 230, 235
 εξοπλισμός, 44, 56
 ιδιοκτησία, 46
 κυθνιακό, 57, 71¹⁶⁷
 χώρος, -ου, 68, 117, 156, 184, 186, 215
 εσωτερικό, 117
 ιεροφάντης, -η, 119³⁶, 120³⁹
 εικονογραφία, 119
 ιερών, 7, 46, 54, 68, 171, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 220, 221
 γειτνίαση, Δημητριάδα, 188
 δημόσιων, 170
 ιδιοκτησία, 68
 περιοχή, 201
 ἰλός, 204
 ἱματίδιο, 119
 ἱμάτιο, -ου, -α, 20, 20¹¹, 21, 22, 23, 26, 29⁵², 63, 114, 115, 116, 116¹⁸, 118, 118²⁷, 120³⁸, 121, 164, 183, 184, 189
 ἱματιοφόρος, -ου, οι, -ων, 20, 24, 63¹²¹, 115, 210
 Ἰούνιος Ἀγαθόποδος Μαραθώνιος, 29⁵²
 ἱππέας σε ἄλογο, 182
 ἱππείς, 117²²
 Ἴπολύτη Ζώπυρος, 188
 Ἴωνες, 156, 161

- Αχαΐας, 170
 καθαρμός, -ούς, 112²
 στη θάλασσα, 186
 κάθαρση ιερού, 163
 καλάθι, -οι, 164⁴⁹, 235
 κάλαμοι, -μων, 228, 232
 ζεύγη, 226
 Καλλίχορο φρέαρ, βλ. Ελευσίνα
 καλλιέργεια, 68, 112, 156, 235
 δημητριακών καρπών, 186
 κάλπες ταφικές, 231²²
 καλύβες, -ας, 169
 θεμέλια, 169
 κάνθαρος, -οι, -ους, 22, 46, 166
 κάρβουνα, 205¹¹
 καρδιά, 156
 καρποί, -ούς, 187, 189, 204⁹, 205¹¹, 226, 228,
 229, 230
 κωδιών μηκώνων, 231
 σταχυών, 231
 καρποφόρα γη, 215
 καρποφορία, -ας
 γης, 232
 μήκωνος 226
 προστάτιδα, 215
 στάδιο, 228
 καρποί, -ών, 1, 18⁴, 186, 205¹¹, 227
 κόκκων, 228
 Καρυάτιδα κιστοφόρος, βλ. Ελευσίνα
 κατάδεσμος, 55⁷²
 κατάλυμα επισκεπτών, 206
 κατασκευή, -ής, ές, -ών, 61¹¹¹, 181, 182, 186,
 204, 205¹¹
 αναθημάτων, 187
 δίχωρη, 169
 ειδωλίων, 187
 θεατρόσχημες, 214
 κυκλική κτιστή, 182
 πηγαδόσχημες, βλ. Ελευσίνα, Φιλώνειος
 στοά
 πλακιδίων, 182, 187
 τετράγωνη, 205, 207
 υπέργεια, 207
 κατοίκηση ελληνιστική, 181⁸
 κάτοικοι πόλεως, 124
 κάτοπτρο, 157
 κάτοψη, -ης, 175, 202, 203, 205, 221, 244
 κατώφλι, 204
 καυλός, -ού, -ούς, 227, 228
 καύση θυμιάματος, 189
 καύσης, ίχνη, 203, 207
 κειμήλιο, οικογενειακό, 213
 Κεῖος, εθνικό, 63¹¹⁶
 κεραμέας, 19⁹
 κεραμεική, 164
 κεραμίδα, -ες, -ων,
 ενεπίγραφες, 179
 ενσφράγιστη, 192
 πεσμένων, στρώμα, 182
 στέγης, στρώμα, 189
 κεραμίδια, -ών, 165, 207¹⁷
 κεραμική, -ής, 44, 44³, 44⁷, 46, 70¹⁵⁹, 183, 205,
 206
 ανάγλυφη ελληνιστική, 234
 υστεροελληνιστικής 231
 κέρας, 187, 230
 κερνοειδής, -ή,
 δακτύλιος με υδρίσκες, 45
 σκεύη δακτυλιόσχημα, 167⁶³
 κέρνος, -ου, -οι, -ων, 47³⁰, 48, 49⁴⁰, 50⁴⁵, 53⁶³,
 53⁶⁶, 72¹⁶⁹, 166, 203
 δακτυλιόσχημος, -οι, 167, 233
 ελευσινιακοί απλού τύπου (πλημοχό-
 ες), 72¹⁶⁹
 μελαμιβαφών, 54⁶⁹
 κέρχνος, -ου, 71, 71¹⁶³
 κεφαλή, -ής, 20, 21, 22, 23, 131, 182, 184,
 189, 190, 236
 μαρμάρηνη, 188, 189, 199, 202, 222
 νέγρου, 213, 224
 κεφάλι, -ια, -ίων, 22, 24, 114, 114¹⁰, 115, 116,
 119, 122⁵⁰, 125, 164, 167, 179, 180, 182,
 183, 184, 196, 197, 210, 213⁴⁴
 ακάλυπτο, 116
 κηρύκειο, 23
 Κήρυκες, -ων, 18⁴
 γένος, 118
 κιθάρα, 23
 κινήσεις χορευτικές, 118²⁹
 κιονίσκος, 189
 κιονόκρανο, παλαιοχριστιανικό, 225
 κίων, -ος, -ων
 ξύλινων βάσεις, 182
 σπόνδυλος, ιερό Πασικράτας, 188

- κιονοστοιχία, 205
κισσόφυλλα, 20, 20¹¹, 22
κίσπη, 233, 236
κλαδιά, 29⁵², 229
κλάδοι μυρτιάς, βλ. μυρτιάς κλάδοι
κλασική, -ά, -ών
 χρόνια, 70
 περίοδος, 11, 50⁴³, 117²³, 126
 χρόνων, 45, 46, 70¹⁵⁹, 111, 204, 206¹³
 και ελληνιστικών χρόνων, 47
 και ρωμαϊκών χρόνων, 231
κλειδί, 167⁶⁶
κλήροι, -ους, 67, 67¹⁴²
κληρουχία, -ών, 46²⁷, 65¹³², 71
 Αθηναίων, 112²
 θεσμός, 58
 συμμάχων, 112
κληρούχοι, 67¹⁴²
 αθηναίοι, 69
κλίβανος, -οι, 206¹⁴
κεραμικού εργαστηρίου, 53⁶³
κλίμακα, -ας, 66, 114, 115, 116, 119³⁶
 διαφορά, 114, 115
Κοινό, -όν, 62¹¹⁵
 Κυθνίων, 58, 58⁹¹, 61¹¹², 62¹¹⁵, 66
Κοινό, -ού,
 Ηπειρωτών, νομίσματα, 207
 Κυθνίων, 62¹¹⁵
 Μαγνήτων, νομίσματα, 183
 Στυρέων, 62¹¹⁵ (βλ. Στύρα, Κοινόν)
κοινωνικές τάξεις, 111
κόμη, 115
 κοντή, 117
κόμμωση, -ης, 116
 διαμόρφωση, 116
κονιάματα, λευκά, 182
κοπή, -ής, -ές
 αθηναϊκές 50⁴³
 αργυρών γλαύκων 58
 αργυρών νομισμάτων, 69¹⁵⁴
 νομισματικές, 52, 52⁶⁰
κόρη, -ης, 18, 21, 25, 30, 163, 211³⁸
 ιστάμενη, 115, 119³⁶
κορίτσι, -α, -ιού, -ιών, 26, 45¹², 83, 116, 190,
 211³⁶
κοροπλαστική, -ής, -ός, 64, 64¹²²
 τύπος, -οι, 63, 63¹¹⁷, 88
κόσμημα, -τα, 23, 17, 111, 213
 γραπτό, 51⁵⁰
 εμπίεστο φυλλωτό, 44
 κοκκωτά, 71¹⁶³
 χρυσά, 163
κοτύλες, 166
κοτυλίσκη, -ης, -ες, -ών, 47³¹, 48, 48³⁸, 49,
 49³⁹, 53⁶², 54⁶⁹, 84, 85, 86,
 επίθετων, 48
κουκουναριών καρποί, 229
κουπί, 113⁷
κρασί, -ού, 20, 161, 185, 187,
 πόση, 185
κρατήρας, -α, 29⁵², 41, 64, 26, 27, 114¹³, 117²⁴,
 234⁴², 235
 απουλικό, 124⁵⁶
 απουλικός ερυθρόμορφος, 112⁴
 βοιωτικός, 234
 ελικωτός, 234⁴⁶
 κατωπαλιωτικός μαρμάρinos, 231
κιονωτός, 56⁸⁴
κωδωνόσχημος, 117²⁵
 Pourtalès, 114, 117, 118
κρατηρίσκοι, 166
κρατική γιορτή, 171
κρέας, 189
κρηπίδα, 207¹⁷
κριθή, -αί, -άς, 3, 7, 186
 παραγωγή, 186
κριθός, -ον, με περισπωμένη
Κριός ποταμός, 169⁸²
κριών κεφάλια, 164
κρόταφοι, 113
κτήριο, -ου, -α, 165, 169, 169⁸², 182,
κτίριο, -α, -ων, 44, 81, 124⁵⁷, 179, 186, 196,
 202, 203, 205, 208, 210²⁷, 215
 λατρευτικά, 207
κτίσμα,
 με φρέατα, 203, 204
 με φρέαρ 202
Κυθνίων Κοινό, -ού, βλ. Κοινό
κυκεών, 50, 50⁴⁶, 53⁶⁶, 54
κύκλος Ασκληπιού, βλ. Ασκληπιός
κύλικα, -ες, 161, 235⁵⁵
κυμάτιο,
 απλό, 225
 κυρτό 227

- λειασμένο 226, 227, 228
 σύνθετο, 225
 σύνθετο ανάγλυφο, 227
 κύπελλα, 166
 αργυρά, 229¹²
 αργυρά περίτεχνα, 229
 κωδία, -ας, -ες, ών, 226, 232
 μήκων, -ος, -ων, 225, 225³, 226, 227, 228, 229, 229⁶, 229¹¹, 229¹², 230, 230¹⁵, 231, 231²¹, 231²², 231²³, 231²⁴, 231-232, 232³¹, 232, 232³¹, 233, 233³⁴, 233³⁶, 234, 234⁴¹, 234⁴², 234⁴⁴, 235, 235⁵¹
 ζεύγος, 228
 ή κάψες, 226
 μήκων μονή, 227
 και στάχυα, 232³¹, 233³⁶, 233⁴⁰, 234⁴¹, 234⁴⁴
 κώμη, 161
 κωμωδία, 61¹⁰⁸
 λατρεία, -ας, σποράδην
 χαρακτήρας, χθόνιος, μυστικιστικός, 232
 λαβές, ενσφράγιστες, 44³, 179, 185,
 λαβύρινθος, 168⁷⁴
 λαθρανασκαφές, -ής, 165, 176
 λάκκος, 181
 λάκκοι, 165, 168, 168⁷⁴, 204¹⁰
 αποθέτες, 188
 λαμάκι, 225
 λαμπαδηδρόμοι, -ων, 123⁵⁴
 φυλετική ομάδα, 123⁵⁴
 λατρεία, -ών, 25, 27, 28⁴⁹, 29⁵², 45¹⁶, 47, 54⁷⁰, 55⁸³, 112, 112⁴, 118, 122⁵⁰, 124, 125⁵⁸, 125⁵⁹, 126, 155, 156, 156⁹, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 170, 178⁸⁷, 171, 181, 186, 187, 190, 191, 208, 209, 209²⁵, 210, 210²⁸, 211, 212, 215, 230, 235
 αξιωματούχος, -οι (ελευσινιακής), 117, 118, 119³⁶, 120
 αττικής, 46
 αυτοκρατορική, 112⁴
 βασιλική, 112⁴
 διάδοση, 111, 215⁵⁷
 ιερά σύμβολα, 236
 κανόνες, 180
 λείψανα, 102
 μυστηριακής, 111, 112³, 120, 124⁵⁶, 125, 126, 230¹⁶
 παράλληλη, 212
 σχέση Θέλουσας με Ελευσίνα, 27
 τυπικό, 158
 χθόνια, 71¹⁶²
 λατρευτής, -ές, ών, 117, 123⁵⁴
 ανάγκες, 187
 ενήλικας, -ες, 115, 116
 ενήλικας, (τύπος), 121
 οικογένεια, -ες, 115, 116¹⁸, 121
 ομάδες, 115
 σύλλογος, 123⁵⁴
 λατρευτικά, -ές, -ό, -οί, -ού
 ανάγκες τοπικές, 126
 επίθετο, 190
 θέση, 207
 κύκλος (Ασκληπιού), 126
 κύκλος οικογενειακός, 123⁵⁴
 προορισμός, 204
 σκεύη, 25
 φαινόμενο, 111
 χώρο, -οι, 186, 202
 λειτουργία
 διχωρης κατασκευής, 169
 ιερών, 46
 στοάς, 206
 Λέσβιοι, -ίοις, -ίους, 45, 67¹⁴²
 λεύκωμα, 180
 ληκύθια, 166
 λήκυθος, -οι, -ου, 235⁵⁵
 αρυβαλλοειδής, 26, 26⁴⁰, 47, 203
 ηλειακή, 168
 λευκή, 234⁴⁹
 λιθοξόος, 226
 λιθόπλινθος, -ους, 203, 205
 λίθος, ου, -ους, -ων, 27, 62, 169, 180, 201, 205, 205¹¹, 205, 207¹⁷,
 διάτρητος, -οι, 204, 205¹¹
 λίθος, λάρτιος ροδιακός, 226
 λιθοσωρός, 44
 λίκνα, πήλινα, 232
 λιμάνι, 70
 Λίμνες Κουμουνοδούρου, 61¹⁰⁹
 lionτάρι, 213
 λουτροφόρος-αμφορέας, μελανόμορφη, 119, 119³⁴, 135
 λοφίο πολύχρωμο, 163
 λύρα, 22, 24

- λυχνάρια, 168
 λύχνος, -οι, -ους, 45, 46²⁶, 112, 188, 203, 215, 223
 ανατολικών εργαστηρίων, 44
 δηλιακοί, 44
 εφεσιακοί, 44
 κνιδιακοί, 44
 πήλινοι, 213
 πολύμυξοι, 45¹⁸ (βλ. φωτιστικά σκεύη)
 χάλκινοι, 213, 224
 λύχνος, -ου
 βάση, 44
 φωτιά, 213
 Μαγνήτων, κοινό, 183
 μαλλιά, 21, 22, 183
 μακριά, 118²⁹
 μαντεία, 88
 μάρμαρο, 113, 189, 225
 μαρμαρογλύπτης, -ών, 227, 229
 μαρμαρογλυπτική, ροδιακή, 228
 μάσκες, θεού Διονύσου, βλ. Διόνυσος
 μάχη
 Θερμοπυλών, βλ. Θερμοπύλες
 Σαλαμίνας, βλ. Σαλαμίνα
 μέγαρο, προθάλαμος, 202
 μέγαρα, 53⁶⁶, 168⁷⁴, 204¹⁰
 μεγαρικοί σκύφοι
 τμήματα, 179
 μέγαρο, -ον, -ου, 164, 202, 213
 μέδιμνοι, -ους, -ων, 66¹³⁶
 μέδιμνος, 2, 12²⁶
 μελανόμορφος αμφορέας, αττικός, 122
 μέρεα, 162
 μεσογειακός κόσμος, 111
 μεταλλείο σιδήρου, 70, βλ. Κύθνος, Ζογκάκι
 μεταλλείων, 70¹⁵⁹
 πώληση, 65¹²⁷
 μεταλλεύματα, 71
 μεταλλευτικές εγκαταστάσεις
 Λαυρεωτικής, 48
 Κύθνου, 70¹⁶¹
 μεταλλευτική δραστηριότητα, 70, 71
 μεταλλευτικές στοές, 70¹⁵⁹, βλ. Κύθνος, Ζογκάκι
 μεταλλευτικός πλούτος, 53, 70
 μεταλλορύχων, περιβάλλον, 71¹⁶²
 μεταλλοτεχνία, 71¹⁶³
 μεταλλοτεχνική δραστηριότητα, 71
 μετάλλου, -ων, 31, 47, 53⁶⁴
 φορείς, 52
 ανακύκλωση, 52⁶¹
 εξόρυξη, 70¹⁵⁹
 εργαστηρίων εξόρυξης, 53
 πρώτες ύλες, 69, 70
 μεταξόνια διαστήματα, 206
 μήκων, -ες, -ων, 231, 233
 υπνοφόρος, 226
 ανάπτυξη, 226
 άνθηση, 226
 βλάστηση, 226
 καρποφορία, 226
 σπερματοφόρες κεφαλές, 226, 228
 ωριμότητα-παρακμή, 226
 μήλο, -α, 230, 232³¹
 μήνας
 Ανθεστηριών, 166
 Δάλιος, 185
 Διόσθιος, 185
 Μεταγεινιών, 168⁷⁶
 μηρός, 26, 27,
 μητέρα, 22, 26, 156, 214
 μήτρα
 πήλινη, 182
 πλακιδίου, 184, 187
 μισσμένος, 112³
 μικκύλα, -ων, 164, 165, 166, 167, 168
 μικροτεχνία, 49⁴³, 50⁴⁸, 229, 234
 μισθός, 57⁸⁸
 ημερήσιος, 57⁸⁸
 μίσθωμα, -άτων, 57
 εκμίσθωση, 65¹²⁷
 ετήσιο, 57⁸⁷, 66¹³⁶
 μίσθωση, -ης, -εις
 διάστημα, 57, 57⁸⁸
 έσοδο, 64, 67
 έκτασης, 57⁸⁷
 ιεράς γης, 57⁸⁷,
 τεμένων, 56, 57, 57⁸⁷, 57⁸⁸, 59, 65, 66, 68,
 τεμενών, 57⁸⁷, 65¹²⁷, 68
 τίμημα, 66
 όροι ή είδος, 66
 μίσθωσις, 65¹²⁷
 μισθωτήρια συμβόλαια, 64, 66
 μισθωτών ταυτότητα, 57, 65

- μιτροφόρος, 29⁵²
 μνά, -ές, 57⁸⁸
 μ ν ᾶ, 67¹⁴²
 μνημείο, -α, -ων, 113⁷, 234
 αναθηματικά, 126
 ιδιωτικό, -ά, 118²⁹, 123
 μαρτυρία, 112
 μόροττον, 167⁷³
 μορφές, 20¹⁰, 115, 116, 183, 236
 αγένειες, 115, 118
 ανδρικές, 121⁴³
 ανθρώπινες, 235
 γυναικείες, 19⁹, 114, 183, 189
 θνητών, 114
 ιστάμενες, 114
 νεαρές, 115
 παιδικές, 115¹⁴, 190³⁸
 μορφή, -ής, -ών, 21, 24, 26, 64, 113, 114, 115
 ανδρική, 117, 117²²
 γυναικεία, 191
 εφηβική, 228
 Ηρακλή, 190
 κεφαλής νέγρου, 213
 νεανική, 26
 παιδική, -ές, -ών, 26, 115, 115¹⁴, 116, 119,
 183, 184, 190³⁸
 Παρθενώνας, Α. ζωφόρος, μορφή 34,
 117²³
 μοτίβο δέησης, 116¹⁸
 μωῶ, 160
 μνημένος, -οι, 112³, 121, 236
 μύηση, -ης, 112²,
 έξοδος, 52⁶¹
 κόστος, 52⁶¹
 ολοκληρωμένη, 121
 προκαταρκτική, 121⁴⁵
 πρότυπη, 120
 σκηνή, 120
 στάδια, 121⁴⁵
 τελετές, 236
 μύησις, 101
 μητική, -ό
 διαδικασία, 122
 στάδιο, -α, 121, 122
 τελετές, 121
 μυκηναϊκή, -ής, ός, -ό
 εποχής υλικό, 181⁸
 καταγωγή, 170
 οικισμός, 99
 όστρακο, 170
 περίοδος, 160, 162
 τάφος, 213⁴⁷
 Μυκηναίοι, 160
 μυλόλιθοι, 182
 μυλόπετρες, 208
 μουόμενοι, -ους, 52⁶¹, 122
 μουόμενος, πρώτη συμμετοχή, 121⁴⁵
 μυροδοχεία, 168
 μυρσίνη, 93
 μυρτιά, -άς, -ές, 230
 κλαδιά, κλάδοι, 29⁵², 51
 στεφάνι, -ια, 117, 117²⁵, 119
 μυσταγωγός, 120³⁹, 123
 Μυστήρια, -ων, 18, 18⁵, 27, 28, 29, 29⁵², 30⁵⁴,
 48, 50, 50⁴⁶, 98, 99, 111, 112², 112⁴, 160,
 236
 Άγρες, Μικρά Μυστήρια, 112²
 λήξης ημέρα, 50⁴⁸
 λήξης τελετή, 50
 Μεγάλα, 121⁴⁵, 121⁴⁶, 123⁵³
 Μικρά, 112², 166
 πομπή, 123⁵³
 μυστηριακή, -ής, -ές
 ελευσινιακή λατρεία, 124
 λατρεία, -ας, -ες, 28
 εξάπλωση, 124⁵⁶
 κανονισμοί, 125
 προπαγάδα εξάπλωσης, 124⁵⁶
 μύστης, -ες, 23, 52, 52⁶¹, 113⁶, 119, 120, 121,
 120, 120⁴², 123⁵³, 124, 125, 135, 164
 ενήλικας γενειοφόρος, 118
 ενήλικοι άνδρες, 120
 Ηρακλής, βλ. Ηρακλής
 μη Αθηναίος, 111¹
 παιδί, -ά, 115, 120, 120⁴¹
 τελειωμένος, τύπος, 122
 μυστική κίστη, 164
 κυκλική, 233
 μυστικιστικό δόγμα, 111
 μυστών, 72, 111, 113, 117²⁵, 118, 123, 124,
 125
 αγαλμάτια, νεαρών, 121, 124⁵⁵
 ανδρών, εικονογραφία, 120, 121
 βάκχο, 115

- εικονογραφία, 121
 ελευσινιακής λατρείας, 72
 ηγητήρας, 123⁵³
 κοινότητες, 111, 125⁶⁰
 Κυθνίων, 54
 ομάδα, 119, 124
 παιδιών, 122
 πομπές, 123, 123⁵³
- ναΐσκος Δήμητρας (:), βλ. Κιτέζα Καλυβίων
 ναός, -ού, -ούς, -ών, 18, 165, 166, 167⁶⁶, 186,
 208, 210⁴⁷, 212
 Αθήνα,
 ζωφόρος Αθηνάς Νίκης, 63¹¹⁹
 Δήμητρας, 158
 Ιλισσός, Παγκράτη ιερό, χωρίς ναό,
 190
 Άργος, 161
 Βούρα, Δήμητρας, 158
 Δημητριάδα,
 Θεσμοφόριο, 179, 186,
 Πασικράτας, απουσία ναού, 188
- Δίον,
 Ασκληπιού, 209
 βόρειος ελληνιστικός, 202, 202⁵, 203,
 207, 210
 βόρειος κλασικός, 203⁸
 διθάλαμοι, 203
 δωρικοί εν παραστάσι, 208
 νότιος ελληνιστικός, 202, 203, 203⁷,
 210
 ρωμαϊκών χρόνων, 202, 206, 207, 215
 υστεροαρχαϊκοί ή πρώμοι κλασικοί,
 202
- Ελευσίνα,
 Αρτέμιδας Προπυλαίας, 24³¹, 25
 Ποσειδώνος Πατρός, 24³¹
- Επίδαυρος,
 Ασκληπιού, χρονολόγηση, 114
 Ασκληπιού, γλυπτά, 114
- Ζοΐτια, Δήμητρας και Άρτεμης, 211³⁸
 Λυκόσουρα, Δέσποινας, 164
- Πάτρα,
 Αγίου Ανδρέα, 157
 ακρόπολη, Αθηνάς Παναχαΐδος, 161⁴¹
 Σέραπη, 158
- ναόσχημα οικοδομήματα, βλ. Κύθνος
 ναυτικό, 57, 57⁸⁸
- νεανική μορφή, 26,
 πήλινο ειδώλιο, 183
- νεανικοί, 118
- νεκροταφεία, 191
- νεκροταφείο, -ου, 170
 ανατολικό, Δημητριάδα, 184
 ιερό, 191
 νότιο, Δημητριάδα, 188, 190
 Πάτρας, 162
- νεοαττικά έργα, μεταπλάσεις, 229
 νέος Ίακχος, βλ. Ίακχος
- νερό, -ά, 161, 201, 212, 212⁴², 213, 215
- νήμα, 157
- νήπια, 26
- νησί, -ά, 55, 56, 65, 67, 69¹⁵¹, 71, 72
- νησιωτικός φόρος, βλ. φόρος νησιωτικός
- νηστεία, 159
- νίκες, χρυσές, 59
- νόμισμα, -τα, -ων, 49, 51, 67, 168, 182, 203,
 206, 213⁴⁸, 231
 αθηναϊκών, 49
 Αντιγόνου Γονατά Β', 52⁶⁰
 Αντιόχου Σωτήρος Α', 182
 Αμφιπόλεως, 207
 Βαλεντινιανού Β', 215
 Ερέτριας, 207
 νέας τεχντροπίας, 48, 51⁵⁴
 Κασσάνδρου, 204
 χάλκινο, 182
 Κοινού των Μαγνήτων, 183
 Κοινού των Ηπειρωτών, 207
 κοπή, 69, 69¹⁵⁴
 κοπής Δίου, Τιβερίου και Νέρωνα, 207
 κοπές χάλκινες αθηναϊκές, 50⁴³
 ρωμαϊκά, 215
 σύστημα αθηναϊκό, 70
 Τεισιφώνου (Φερών), 182
 Τιβερίου, 207
 Φερών, 182
 Φιλίππου Ε', 207
- νομισματική, -ές, -ό
 μαρτυρία, 214
 μη, μορφή, 52
- νομισματόμορφα σύμβολα, 50¹³
 μολύβδινα, 52
- νομισματολόγοι, 48
- Νόμος, -οι, 52⁶¹, 95, 165

- ιερός, 123⁵², 163
 Πετροχωρίου, 163
 ντυμένος, -ες, -ο, 119, 163, 183, 184, 189, 190
 νυχτερινή δραστηριότητα, 45
 ξάνα *ξύλινα*, 161
 ξανον, 27
 ξοῖδα, 227
 χαρακτή, 225
 οβολός, -οί, -ούς, -ών, 52⁶¹, 57⁸⁸, 163
 οδός
 Ιερά, βλ. Αθήνα
 Αχαρνική, βλ. Αθήνα
 οικισμός
 αγροτικός, 164
 Δύμης, 164
 μυκηναϊκός, Άνθεια, 170
 οικογένεια, -ες,
 αθηναϊκή, 122
 ιεριών Δήμητρας, 125⁵⁹
 λατρευτών, 115, 116¹⁸, 121
 οικοδόμημα
 στωικό, 208
 οικοδομική, -ές, -ά
 δραστηριότητα, 61, 124⁵⁶
 κατάλοιπα, 165
 φάση, -εις, 181, 182,
 οίκοι, -ου, -ους, 202, 205, 206
 μονόχωροι, 202
 Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα, 54⁷⁰, 236
 ομοίωμα δίσκου, πήλινο, 204⁹
 ομοιώματα ριπιδίων, 179
 οπισθότυπος, 214
 οπλίτες, 117²²
 ορθοστάτες, 202
 οροφή, καμαροσκεπής, 157
 όρυγμα, -τα, 207
 κυκλικά ή ορθογώνια, 204, 204¹⁰
 οίς, 101
 οστά, -ών, 168, 203, 204, 204¹⁰, 205¹¹, 207
 όστρακο, -α, -ων, 19⁹, 44, 46, 46²⁵, 47, 70¹⁵⁹,
 124⁵⁷, 170, 205¹¹
 τύπου «δυτικής κλιτύος», 182
 ερυθρόμορφων, 203
 μελαμβαφές, βλ. Κύθνος, Ζογκάκι
 μελαμβαφή, 46²⁶
 μυκηναϊκό, 170
 σκυφιδίων κορινθιακού τύπου, 204⁹
- οχύρωση
 μνημειακή, 62¹¹⁴
 χριστιανική, 216⁵⁸
 παίς, -δα, -δες, -δας, -δός, -δων, 17, 27
 άφ' έστίας μυθθέντα, -ες, 117²⁵, 120,
 120⁴¹, 121, 122, 122⁴⁹, 122⁵⁰, 123, 123⁵¹,
 123⁵³
 αξίωμα, 123⁵²
 έπιτελειώσεις, 116, 116¹⁷
 θεσμός, 123
 μυθθείσας, 123⁵³
 μουμμένου, 123⁵²
 παίδες, -ων, 122, 123
 άφ' έστίας, 122⁵⁰, 123
 εικονογραφία, 122⁵⁰
 έπιτελειώσεις, 116, 116¹⁷
 μυστών, 123⁵³
 χορός, 123
 παιδι, -ά, -ών, 23, 115, 116, 116¹⁷, 118, 119³⁴,
 121, 122, 157, 190, 214
 αγαλμάτια, 213
 γυμνά 116
 Δήμητρας, 28
 ειδώλια, 45, 189
 ημίγυμνα, 116
 θνητά, 115
 μύστες, 120, 120⁴¹, 122
 παιδικά ειδώλια, 63¹²¹, 190
 παιδική, -ές, -ών, μορφή, -ές, -ών, 26, 115,
 115¹⁴, 116, 119, 183, 184, 190³⁸
 παιχνίδι, 159
 παλαιοχριστιανικά χρόνια, 164
 παλαιστρες, 208
 παναθηναϊκός, -οί
 αγώνες, 72
 αμφορέας, όστρακο, 72
 αμφορείς, 51
 πάνθεο
 ελευσινιακό, 18⁵, 25³²
 έλληνικό, 108
 παπαρούνα, -ες, 166, 226, 235, 236
 βιολογική εξέλιξη, 226
 μονή, 227
 ποδίσκος, 226
 παραγωγή
 σιδήρου, 47
 χαλκού, 47

- παραστάδα, 113, 182
 παραστάσεις, σφυρήλατες, 187
 παράστασις, 116, 116¹⁷
 πάρεδρος, 18, 21, 190⁴⁰
 παρθενώνεια ζωφόρος, 117²²
 παρωδοί των Μυστηρίων, 65¹³²
 παρωνύμιο, 169
 πάσσαλοι, 205¹¹
 πατέρας, μυσταγωγός, 123
 πέλανος, -ός, 2, 3, 12²⁵
 πελαργοί, 229¹²
 πελίκη, αττική ελευσινιακή, 125
 πελοποννησιακός πόλεμος, 61, 61¹⁰⁸, 65¹³²
 πέπλου
 σκηνή, 117²³
 τοξωτός κόλπος, 64
 πεπλοφόρος, με κόλπο, 64¹²²
 περγαμηνές επιδράσεις, 230
 περίβολος, 179, 186, 201, 204, 208
 περιδέραιο, 21
 περίοδος, -όδου, -ο
 αρχαϊκή, 164
 αυτοκρατορική, 133, 235⁵¹
 ελληνιστική, 49, 158, 168⁷⁶, 230¹⁶
 κλασική, 50⁴³, 111, 117²³, 126
 μυκηναϊκή, 160
 πρωτοελλαδική, 170
 πρωτοκυκλαδική, 70
 ρωμαϊκή, 157, 158, 232³¹, 233⁴⁰, 235⁵²,
 235⁵³
 ύστερη ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή,
 134
 υστερογεωμετρική, 170
 υστεροελλαδική (IIIΓ), 170
 περιρραντήριο, -ηριου, -ων, 166, 169, 178
 θραύσματα, 168
 περιστέρια, 167
 περιτένεια, 206
 περιφερειακές περιοχές, 111, 126
 Πέρσες, 58, 61¹¹¹
 περσικά, 65¹³⁰
 πρότυπα μετάλλια, 213⁴⁸
 πεσσός, 116
 πετάλων, πτώση, 226
 πηγάδια, 204
 πηγές, 5, 48, 53⁶⁶, 58, 68¹²⁶, 71, 155, 163, 164,
 169, 186, 214
 γραπτές, 18³, 29⁵², 56, 212⁴¹, 214,
 φιλολογικές, 111, 112⁴, 120⁴⁰, 225², 225³,
 232³¹
 πηγή, -ής, -ές, 16, 21, 88, 111, 156, 157
 Αμυμόνη Λέρνας, 27
 ιερή, 204, 212⁴²
 μαντική, 156, 158, 162, 176
 νερού, 159
 περική πεδιάδα, 201
 πίνακας, -α
 Νιννίου, 233⁴⁰
 Νίνιον, 48, 49⁴³,
 Νιννίου, 118, 120, 121, 123
 πίνακας, -ες,
 αναθηματικός, 232, 232²⁷
 πήλινοι, 234⁴⁴
 πήλινοι αρχιτεκτονικοί, 232³¹
 τύπου Campana, 132
 πινακίδες,
 γραμμικής Β', 29⁵², 22, 47
 τοπογραφικές, 43¹, 70¹⁶⁰
 πινάκιο, -α, 46²⁶
 πήλινο, 163
 πιστοί, ούς, -ών, 52, 64, 164, 204, 206,
 πλακίδιο, -α, -ου, -ων, 179, 187, 190, 191
 διονυσιακή παράσταση, 182
 επίχρυσο, επάργυρο, 187
 θραύσματα, 167
 μήτρα, 184, 187
 χάλκινα, 187
 χρυσά, 125, 125⁵⁹
 πλακών, μαρμάρια ανάγλυφα, 229
 πλαστικής έργα, 233
 πληθυσμίοι ελληνοποιημένοι γηγενείς, 111
 πλημοχόη, -ης, -ες, 47, 47³⁰, 49⁴⁰, 50, 50⁴⁵, 53⁶³
 πλίνθος, -οι, 205¹², 206, 207¹⁷, 227
 πλοίο, -ου, 126⁶²
 πλήρωμα, 57⁸⁸
 πλόκαμοι, 183
 πλούτος, μεταλλευτικός, 70
 πλοχμοί, σταχυοφόροι, 228
 πολεμιστής, 26
 πόλη, -ης, -εις, 43, 43¹, 54, 63, 124, 125, 155,
 156, 158, 158²⁴, 159, 162, 179, 181, 188,
 215, 216
 ιερή, 215
 οχύρωση, 62¹¹⁴

- περίβολος, 201
 τειχισμένη, 43, 43¹, 70
 πόλη-κράτος, θεσμός, 112
 πολίχνη, -ες, 156, 161, 162, 166
 πόλος, 23, 167, 167⁶⁷
 πολυκαρπία, 2, 232
 πολυτέλεια, 163
 πομπές, 19, 69, 70, 105
 μυστών, 72
 πομπή, 15, 16, 17, 18, 22, 71
 ελευσινιακή, 37, 69
 πομπή, -ής, 20, 24, 53
 αναχώρηση, 50⁴⁸
 επάνοδος από την Ελευσίνα, 72¹⁶⁹
 επικεφαλής, 123⁵³
 μυστών, προσωποποίηση, 118
 παράσταση, 123
 στάση, μεταγωγή ιερών, 72¹⁶⁹
 πομπικά σκεύη, 53⁶⁶
 πόπανα, 189, 204⁹
 πορτρέτο, 213
 προθάλαμος μεγάρου, βλ. μέγαρο
 Προπύλαια, βλ. Ελευσίνα
 πόση, 161, 185
 πόσις, 161 (πόσις)
 ποταμός, -οί, 61
 Κριός, 169⁸²
 Τίβερης, 126⁶²
 Τρικαλινός, 169
 Σύθας αρχαίος, 90
 ποτήριον, -α, 161, 166, 167
 ποτό, 160
 προμύηση, -ης, 121⁴⁶
 στάδιο, 121
 τελετές, 118
 τελετουργίες, 118³⁰
 προμνητικό στάδιο, 121
 πρόναος, 206, 207
 ευθυνητρία, 203
 προξενία, 93
 προπαγάνδα, 124⁵⁶
 προσανατολισμός, 202, 203, 203⁸, 206
 πρόσωση, -ης, 203, 205, 206¹⁴
 πρόστιμο, 69¹⁵¹
 προστομιαίο λίθινο, 204
 προσφορά, 184, 189
 δράγματος σταχυών, 235
 καρπών, 205¹¹
 μετάλλου, 52
 οικονομική, 52
 χρών, 205¹¹
 προσωνύμιο, -α, -ία, 188, 190, 191
 Αφροδίτης των νεκρών, 191
 προσωνύμιο, 124
 πρόσωπα, -ου, 21¹⁶, 27, 115, 120
 τύπος, 115
 προτομή, -ές, 213
 αλόγου, 214
 γυναικεία, 204⁹
 μαρμάρινη, με στεφάνη, 232³¹
 πήλινη, -ες, 234
 πρυτανεία, 60, 65¹²⁷
 Πρωτοκυκλαδική περίοδος, 70
 πρωτομύστα, 100
 πρωτομύστης Ηρακλής, 120
 πρωτομύστες Αθηναίοι, 122
 πτηνό, -ά, 97
 πτηνόμορφα, ειδώλια, 167
 πτυχές
 ιματίου, 114
 οφθαλμωτές, 64
 πυξίδα, -ας, -ες, 46²⁶, 183
 πώμα, 49⁴³
 πυρά, 20, 20⁹
 πυρός, -οί, -ών, 2, 3, 7, 226, 227, 228
 κόκκοι, 226
 πυρσός, 167, 235
 πωληταί, -ών, 65¹²⁷, 180
 αρμοδιότητες, 65¹²⁷
 ρόδα, 230
 ρόδι, 167, 232³¹
 ρόδο, 185,
 ρόπαλο, 190
 ρόπαλο και λεοντή
 Παγκράτη σύμβολα, 190
 ρούχα, πορφυρά, 163
 ρυάκι, 208
 ρωμαϊκά χρόνια, 158
 αυτοκρατορικά, 111, 122⁵⁰
 ρωμαϊκοί, -ών χρόνοι, -ων, 25, 55, 122⁵⁰, 125,
 157, 202, 206¹⁴, 207, 213, 231
 προ-, 202
 πρώϊμοι, 229, 230,
 ύστεροι, 235

- σαρκοφάγοι, 231, 231²¹
 σεισμός, -οί, 157, 158
 σειστρα, 157
 σεμνότητα γυναικών, 163
 σηκός, 202, 203, 207
 σήμα, ταφικό, 225, 228
 σίδηρος, σκωρίες, 70
 σιτάρι, 155
 σιτηρών
 βιολογικός κύκλος, 127
 παραγωγή, 124, 186
 παράδοση, 234
 ωριμότητα, 227
 σίτου
 δωρεά, 124⁵⁷
 εισαγωγή, 113⁹
 καλλιέργεια, 112, 156
 σκέλος, στηρίζον και αναπαυόμενο, 64
 σκεύη, -ος
 ειδικής χρήσης, 45
 ελευσινιακό, -ά, 47, 47³¹, 49, 51⁵⁰, 52, 53⁶²,
 53⁶⁶, 54, 71¹⁶⁶, 86
 ελευσινιακά
 μαρμάρινα, 53⁶⁶
 πήλινα, 53⁶⁶
 χάλκινα, 53⁶⁶επιγραφή, 46
 πολυτελείας μετάλλινα, 229
 πομπικό, 50
 συμποσιακά, 46, 46²⁶
 τελετουργικό, 23, 71
 φωτιστικά, 45, 45¹², 46²¹
 σκεύους, 17¹, 19, 21, 23, 23²⁴, 47, 47²⁹, 48, 50,
 50¹³, 50¹⁴, 54, 54⁶⁷, 63, 48
 ελευσινιακού, 49, 52, 53, 53⁶⁶, 56, 71
 σκευών
 ελευσινιακών, 48, 49⁴⁰, 50, 51, 53, 53⁶⁶, 54,
 71, 72
 σκηνές
 Κάτω Κόσμου, 234
 σπονδών, 234
 σκήπτρο, 233
 σκόλλυς, 63¹²¹
 σκυλιά, αρσενικά, 159
 σκυφίδια, 183, 204⁹
 σκύφος, -ου, -οι, 46, 46²⁶, 166, 168, 202
 Somzée, Βρυξέλλες, 120
 μελαμβαφούς, 46
 σκωρίες
 μετάλλου, 70
 χαλκού, 70
 σμίλαξ, 93
 Σπαρτιάτες, 118³¹
 σπήλαιο, -α
 υπόγειο, 156, 157
 σπίτια, 191
 σπονδή, -ής, 23
 σκηνή, 126⁶²
 σπόρος, -οι, 235
 μήκωνος, 232
 σταθμία, μολύβδινα, 182
 στάμνος, -ου, 119³⁴, 212⁴¹
 ελευσινιακή, 119, 119³³, 119³⁴, 120⁴², 122
 πολυγωνώτεια ελευσινιακή, 118, 119, 121
 σταφύλια, 230
 στάχυα, 235⁵⁶
 και κωδίες, 232³¹
 μηκώνων, 232³¹, 233³⁶
 σταχυών, 125, 126, 127, 129, 133
 αθέρεις, 128
 βλαστοί, 230, 235
 δέσμες, 234-5
 δράγμα, 235
 θερισμού, αναπαράσταση, 229⁷
 και κωδιών μηκώνων, 226, 227, 228, 230,
 231-2, 235⁵¹
 κάλαμοι, 228, 232
 καρποί, 226, 228, 231
 πλοχμός, 227
 πυροί, 227
 σπόρος, 227
 δέσμες, 229
 στάχυ, -ού, -ών, 225², 232, 234, 236
 κάλαμος, 227
 σπόρος, 227
 χρυσό, 235⁵¹
 στέγη, -ης, 54⁷⁰, 203, 205, 206
 κεραμίδες, 182
 ξύλινα στηρίγματα, 205
 στέλεχος, 226, 228, 229
 μονό φυλλοφόρο, 226, 227
 στεφανοφόρο, 227
 στεφανοφόρο διπλό, 226, 228
 φυλλοφόρο, 235, 236
 στερεοβάτης, τμήμα, 188

- στεφάνη, 23, 29, 51, 52, 63¹²¹, 183, 227, 232³¹
 στεφάνι, -α, -ού, 20, 22, 29⁵², 117²⁵, 190, 226, 228, 229
 απόδοση, 115
 δεμένα με ταινίες, 128
 μυημένου, 117
 μυρτιάς, 117²⁵, 119
 φυλλοφόρο, 235
 φυτικά, 122
 στήθος, -ους, 64, 115, 116, 116¹⁸, 189
 γυμνό, 121
 γυμνωμένο, 116¹⁸
 στήλη, -ες, ών, 71¹⁶³, 114¹¹, 115, 132, 162, 163, 180, 231²³, 231²⁴
 αναθηματικές, 188
 επιτύμβια, -ες, 132, 231, 231²³, 231²⁴
 στοά, -ές, 202, 206, 206¹³, 206¹⁴, 208, 208²¹, 230
 μεταλλευτικές, 70¹⁵⁹
 Μέση, 185
 Φιλώνειος, 53⁶⁶
 στόλος, παριανός, 69¹⁵¹
 στρόφιο, 118²⁹, 119, 120³⁶, 120³⁹
 στρώμα, 170, 182, 203, 207, 213⁴⁸
 καταστροφής, 203, 204
 συγγενής, 123
 συγκρότημα κτιριακό, Παντικάπαιο, 124⁵⁴
 συλλατρεία, 122
 Άρτεμης, 211
 Άρτεμη Ειλείθια, 211
 Κυβέλης, 188
 θεοτήτων, 191
 σύλλογος
 επαγγελματικός ή θρησκευτικός, 123⁵⁴
 λατρευτών Βενδίδος, 123⁵⁴
 ανάγλυφο, 123⁵⁴
 σύμβολο, -α
 Απόλλωνα, 232³¹
 Ασκληπιού, 232³¹
 Αφροδίτης, 232³¹
 Δήμητρας/Ceres, 232³¹, 233
 δεσμού, 52, βλ. δεσμός
 ελληνικής θεάς, 232
 Ηρακλή, 114, 115, 190
 Ήρας, 232³¹
 θεάς Δήμητρας, 233, 233⁴⁰
 θεογαμίας, 183
 θεοτήτων, 231
 Ίσιδος, 232³¹
 Κυβέλης, 232³¹
 μυστηριακής λατρείας, 230¹⁶
 νομισματομορφα, 50⁴³, 52
 Παγκράτη, βλ. Παγκράτης
 παραπληρωματικό, 29, 48
 συμμαχία
 αθηναϊκή Α', 58, 65, 67, 69
 αθηναϊκή Α', όροι της, 69
 αθηναϊκή Β', 68, 69
 αθηναϊκή Β', καταστατικό κείμενο, 68
 δηλιακή, -ής, 58, 65¹³²
 σύνδεσμοι, σιδερένιοι, 188
 συνελεύσεις, 158
 σύνορα, 61
 σφίγγες, 167
 σφραγιδόλιθος, 213⁴⁷
 καρνεάλη, 234⁵¹
 μυκηναϊκός, 213, 224
 χαλκηδόνο και γυαλί, 235⁵¹
 σχέση Κύθνου – Ελευσίνας, 58, 67¹³⁸
 σχοινίο
 μονό, 227
 διπλή σειρά, 227
 σωλήν, 23
 σώμα, 21, 156, 191, 120, 184
 ιεροποιών, 59⁹⁸
 κατασκευής, 207¹⁷
 υδρίας, 23
 πυξίδας, 183
 ταινία, -ας, -ες, 20, 21, 22, 117²⁵, 202, 227, 228, 229
 γραπτές, 227
 διπλή, 226, 228
 λευκή, 51⁵⁰
 απόδοση, 115
 τάλαντο, 57
 τάξης
 διαφορά, 115
 ταφικό, -ά
 αρχιτεκτονικά σύνολα, 229
 σήμα, επιτύμβιο, 225, 228
 σύνολα, 231
 τάφος, -οι, -ους, 124, 164, 184, 191
 γυναικείος, 125
 ιέρειας, 157

- κιβωτιόσχημοι, 164
 μυκηναϊκός, 213⁴⁷
 υπόγειοι, 125
 τέθριππο άρμα, βλ. άρμα
 τείχη, Δημητριάδας, βλ. Δημητριάδα
 τείχιση, Δίου, βλ. Δίον
 τείχος, -ους, 181, 186
 οχρωματικό, 60¹⁰⁷
 τεκμήρια
 αρχαιολογικά, 54
 επιγραφικά, 46, 55⁷²
 Τελεστήριο, -ου, 17, 170⁸⁴
 ελευσινιακό, 48
 Πεισιτρατιδών, 24²⁹, 61¹¹¹
 τελετές, -ή, -ής, -ών, 157¹⁶, 168, 185, 236
 ελευσινιακές, 54
 Θεοδοσιωτών, 156, 157
 λήξης Μυστηριών, 50, βλ. Πλημοχόες
 μύησης, 122
 μυστηριακές, 160
 μυστικές, 163, 209²⁶
 νεκρικές, 235
 προμύησης, 67
 προμνητική, 120
 τελετουργία, -ες, -ό, -ός, 17, 53, 94, 101, 113, 118³⁰, 163, 164, 171, 212, 215
 καθαρμών, 213
 τελετουργικά, -ή, -ές
 εξαγνισμός, 212
 έπιτελειώσεις, 116, 116¹⁷
 ρόφημα, 50
 σκεύη, 19, 25, 28, 29, 54
 σκεύος, 23, 47, 63, 71
 χρήση, 51, 53⁶⁶
 τελούμενοι, 99
 τέμενος, 57, 68,
 τέμενος, -ους, -η, 56, 57⁸⁷, 64, 65, 66, 68, 68¹⁴⁵, 68¹⁴⁶, 69, 71, 179, 180, 214
 έκταση, 57
 κυθνιακό, 57⁸⁸, 62, 64, 65, 66, 66¹³⁶, 67, 68, 69, 70, 71, 72¹⁶⁷
 μίσθωση, 59, 66
 περίβολος, 179
 τεχνική, μελανόμορφη και ερυθρόμορφη, 119³⁴
 τεχνολογία τήξης χαλκού, 70
 τεχνοτροπία, 113
 τιμή (προς τιμήν), 156, 167, 187, 214⁵⁰
 τοιχοδομία, 202
 τοίχος, 181, 182, 195, 208
 τομή, 182
 τοπωνύμιο, -α, 56⁸⁴, 160, 165, 166
 τράπεζα, 206, 228
 βάση, 225
 τράπεζα, -ες προσφορών, 204, 212⁴⁰
 τραπεζοφόρα, 227
 τρίαίνα, 24
 τρίγλυφοι, 179
 τριήρης, 69
 τριπτήρες, 182
 τριχίδια λεπτά, 227
 τύμβος, 125, 125⁵⁹
 τυπολογία μορφών, 113
 ύδατα πηγαία, 201, 215 (νερά)
 υδρία, -ας, 23, 23²⁷, 24, 39, 114, 122
 ανάγλυφη αττική, 122
 υδριαφόρος, οι, -ου, 64, 204⁹, 213
 πεπλοφόρος, 63, 64¹²²
 υδριαφόρων, 45, 63, 63¹²¹, 165, 178, 188, 212, 223
 απουσία, 186
 υδρίες, -ών, 45, 166, 212, 213, 213⁴⁴
 υδρίσκες, -η, 203
 αναθηματικές, 45
 υδρομαντεία, 156⁹
 ύδωρ καθαρόν, 212⁴²
 ύπαιθρος, 169
 ύπεροι, κλειστοί αποόσχημοι, 226
 υπηρέτρια, 160³²
 υποκρατήριον, 23
 υπόσταση, 214
 υπόστατον, 23
 ύστερη αρχαιότητα, 44
 υστερογεωμετρική, -ά, 166, 167⁶⁵
 περίοδος, 170
 υστεροελληνιστική, -ά, 166, 230
 μικροτεχνία, 229
 φαγητό, 160
 φθινόπωρο, 168, 168⁷⁷
 φθορά, 45, 232, 236
 φιάλες, -η, 166, 228
 ανάγλυφες, 227
 γυάλινη, 213, 213⁴⁸, 224
 φιλολογική, -ές

- παράδοση, 111
 πηγές, 111, 112⁴, 120⁴⁰, 225², 225³, 232³¹
 Φιλώνειος Στοά, βλ. Ελευσίνα
 φόρεμα, 159
 φορολογικοί κατάλογοι, 58
 φόρος, νησιωτικός, 58⁹⁰
 φρέαρ, -ατα, -ατος, 202, 203, 204, 208, 210
 τετράγωνο στόμιο, 204
 φρούτο, 167
 φυλές, 164, 171
 φύλλα, 52⁵⁷, 230, 231²³, 231²⁴, 235
 φύλο, 123
 φυτά, 230
 φυτικά θέματα, 230¹⁵, 231²¹
 φωτιά, -άς, 203, 213
 ίχνη, 20, 204
 φωτιστικός, -ό, ά, -ών
 εξοπλισμός, 44
 πολύμυξο, -ων, 45, 46, 83
 σκεύος, -ών, 45, 45¹², 46, 83
 σκεύη πολύμυξα, 45¹²
 χαλκοί, 57⁸⁸
 χάσματα, 157, 167
 χείμαρροι, 61
 χειρίδα, -ες, 26
 κοντή, 117
 χέρι, -ια, 20, 21, 22, 23, 26, 113⁶, 115, 116,
 121, 167, 179, 183, 184
 χθόνια -ες, -ος, ο, 210, 228, 232
 γυναικεία θεότητα, 191
 θεότητες, 192, 207, 211 (θεές)
 Πέλλα, 191
 και μυστικιστικός χαρακτήρας λατρείας,
 232
 χιτώνας, 20, 21, 22, 23, 26, 119, 183, 184, 189
 μακρύς, 117²³
 χειριδωτός, 63, 189
 διαφανής, 183
 χιτωνίσκος, -ους, 17, 20, 23, 26, 115, 122⁵⁰
 αχειρίδωτος, ους, 115, 117
 αχειρίδωτος ζωσμένος, 117²², 119
 αψιδωτός κόλπος, 117²²
 χλαμύδα, 23, 190
 χοιρίδια, -ο, 45, 83, 115, 121, 121⁴³, 121⁴⁶,
 168⁷⁵
 χοίρων, 157
 ειδώλια, 168
 χορός, -οί, 123, 167
 γυναικών, 167
 κύκλιος, 167, 167⁶⁴
 λατρευτικός, 123⁵⁴
 Θαργηλίων, 123⁵⁴
 παίδων, 123
 χρήμα, -ατα, 59, 66, 69¹⁵¹
 χριστιανικός πληθυσμός, 216
 χρώμα, 20, 20¹¹, 21, 21¹⁶, 26, 183
 ερυθρό, 51⁵⁶
 χρωματική, -ές
 απόδοση, 51⁵⁶
 εκδοχές, 52
 χώροι βοηθητικοί, 202
 ψημύθια, 163
 ψήφισμα, -ατα, -ατος, 55, 56, 60, 64, 159²⁷,
 180
 απαρχών, 66
 αστυνόμων (Δημητριάδα), 179, 180, 187
 ιερού, ψήφισμα, 55⁷²
 μέτρων και σταθμών, 58
 Ρειτών, 58, 58⁹⁴, 59, 60, 61, 61¹¹¹, 62
 ψηφισματικό ανάγλυφο, 113⁸
 αττικό, 124⁵⁷
 ώμος, -ους, 115, 183, 190
 γυμνός, 116
 ωριμότητα, χρονικό στάδιο, 22

 Achaean League, 96
 administration, 10, 95, 96
 age, 97, 100
 amulet, 141
anathema, 4, 5, 11
 animal bones, 143, 150
 animal husbandry, 148
 animals, 12, 97, 101, 103, 148
 sacrificial, 97
aparchai, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14
Aparche, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 8¹⁵, 10, 10¹⁷, 11,
 11²³, 12, 13, 14
 appointment, of the Ten, 96
archousai, 149
armata, 103
 art, 101
 artists, 95, 97
 ash, 139, 143, 148

- astragaloi*, 146
 asylum, 97
 bakchos ring, 51⁵⁴
 banqueters, 145
 barley, 6, 7, 8, 11, 12, 12²⁵, 12²⁶ 142, 142²⁹ 146, 146⁵⁵
 bath, -s, 96, 103
 bathing rooms, 145
 bench, 140
 boiling, 149
 bones, 80, 84
 books, 103
 sacred, 96
 bowl, -s, 141, 145
 bronze, -es, 93, 103, 138, 138⁵, 138⁶, 146, 150
 bull, -s, 12, 12²⁷
 cakes, 12, 149
 capacities, of cooking ware, 149⁶⁵
 capital, 92, 92³, 93, 94
 caps, of white felt, 101
 carts, 103
 casseroles, 149
 cavea, 144, 144⁴⁴
 cemetery, 138
 ceremony, -ies, 100, 101, 149
 chamber, -ers, 2, 93
 chariot, 103
 chickpeas, 146
 child from the Hearth, 100
 children, 100
 cistern, 141, 141²², 147⁶⁰
 city,
 center, civic, 137
 walls, 137
 civil year, 4, 5, 6, 13, 14
 cleruchy, -ies, 1, 9, 10¹⁷, 11, 12, 12²⁴, 14
 cloak, 102
 clothes, 95, 98
 clothing, 99, 99¹⁷, 100, 102, 102²⁷
 coarse wares, 145
 coinage, 59
 colonists, 138
 color, 102
 cooking, 143³⁹, 145, 149
 wares, 145
 costume, 102
 costuming, 99
 couch, -es, 145, 147⁵⁹
 courtyard, 139
 crimes, 96, 97
 crown, 54, 58
 tiara-like, 101
 cult, -s, 91, 92, 92³, 95, 93, 94, 95, 95¹¹, 96, 97, 98, 98¹⁶, 99, 99¹⁷, 101²³, 102, 102²⁷, 104, 137, 137*, 138, 138¹⁰, 139, 143, 147, 148, 149
 building, 140
 place, 138
 Roman, 138
 cultic, 91, 92, 92², 101
 cups, 146, 146⁵⁵
 cutter, -s, 5¹⁰, 6, 8, 8¹⁴, 14³⁴
 daduch, 95, 97, 144
 dances, 95, 97, 144
 daughter, 3, 94, 99
 Decree, 2
 First Fruits, 1, 2, 3, 4, 7, 8¹⁵, 10¹⁷, 11, 12, 12²⁵, 12²⁷, 13, 14
 dedications, 3, 4, 138, 138⁵, 145, 146, 146⁵⁶, 149
 deities, 95, 97, 98, 149, 150
 other, 97
 demarch, -s, 7, 10, 11, 11²³, 12
 deme, -es, 7, 10, 11, 11²³, 104
diagramma, 96
 dining, 103, 144
 halls, 139, 145, 146, 147, 148
 room, -s, 137, 138, 139, 141, 142, 142²⁹, 145, 145⁴⁶, 145⁴⁹, 146, 147, 147⁵⁹, 148, 149
 donor, -s, 3, 7, 8, 8¹⁴, 10, 11, 14
 door, 13, 139¹²
 doorway, 139, 139¹²
 drachma, -as, 5, 5¹⁰, 12, 12²⁶, 13, 66¹³⁸
 draped, 146, 150
 dreams, 93, 94
 dress, 98, 102
 dressed 93, 99
 drink, 53⁶⁶, 142
 drinking, 143³⁹, 145
dromena, 144
 earthquake, 142
 enclosure, 140
 entrance, -es, 100, 139, 140, 141, 144, 148
 ephebes, 103

- epithet, 146
epithysima, 13
 eponymous father, 93
epoptes, 100
 Eumolpidae, 99
 fall (season), 147
 family, -ies, 93, 96, 99, 148, 149
 farmhouse, 138
 farming, 148
 fee, -es, 100, 100²¹
 female, -es, 97, 100, 102, 149
 festival, -s, 4, 3, 7, 8¹⁵, 49, 53, 54, 60, 82, 85,
 86, 95, 96, 97, 102, 104, 145, 145⁴⁹, 149,
 150⁷⁰
 regulations, 49
 fibulae, 138
 fieldstones, 140, 145
 figs, 146
 figurine, -es, 138, 139, 139¹⁶, 141, 142, 146⁵³,
 146⁵⁶, 149, 150
 of terracotta, 145, 150
 financial board, 97
 finds, small, 150
 fines, 103
 fires, 143, 148
 fish, 146
 food, -s, 5, 6, 8¹⁴, 96, 146, 148, 149,
 foundations, rubble, 139
 founding, 103, 138¹⁰
 fountain, 94, 96, 98, 99, 147, 147⁵⁹
 frying, 149
 funds, 10, 13, 95
 games, 102
 gender, 98, 99
 girls, 97
 goat, 12, 14, 143
 God, -s, 12, 68, 95¹⁰, 144
 Dorian, 95
 male, 94
 grade, of initiation, 100
 graffito, -ti, 46, 46²⁴, 46²⁵, 150
 grain, -s, 1, 3, 4, 6, 7, 10, 10¹⁷, 11, 12, 12²⁵,
 12²⁷, 99, 142²⁹
 grape, -es, 146
 graves, 138
 grove, 94, 94⁷, 95, 98, 98¹⁵, 102, 103, 104
gynaikes, 97
gynaikonomos, 95
 handles, 141, 146
 harvest, 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 13
 headband, 102
 headdress, 101
 hearths, 145, 149
 Hekatombaion, 5, 6, 8, 8¹⁵, 10, 14
 Hellenes, 3, 14
 helmet, 150
 herald, -s, 2, 99
 hero cult, 149
hiera, 103
hiera chora, 68¹⁴⁶
hierai, -oi, 97
 hierarchy, 102
 of priests, 99
 hierophant, 2, 4, 93, 94, 96, 99, 102, 103
hieropoioi, 6, 8, 12, 12²⁵, 12²⁶, 13
 hippodrome, 98
 Hippothontis, 13
 honorary, 97
 honors, 96
Hordeum hexastichon L. *Hordeum vulgare*,
 225²
 horns, gilded, 12
horos, 143
 horse, 149
 house, -s, 13, 138, 148
 household, 146
 hydria, 93, 103, 145, 145⁵¹, 150
 implements, 96
 initiate, -s, 92¹, 94, 99, 99¹⁹, 100, 100²⁰, 100²¹,
 101, 103
 from the Hearth, 100²⁰, 101, 101²⁴
 first-time, 100, 101
 leaders of, 100
 initiated, 97, 100, 101
 initiation, 99, 100, 100²², 101, 144
 inscription, 5, 6, 7, 8¹⁴, 10, 11, 13, 94, 95, 95¹²
 96, 97, 98, 99, 100, 100²², 103, 149
 inscriptions, 3, 95¹³, 99¹⁹, 150
 investiture, 102
 items
 other, 102, 103
 sacred, 97, 103
 jewelry, 149, 150
 bronze and terracotta, 146

- judgment, 97
 Julian date, 6
 kalathiskos, -oi, 139¹⁶, 141, 142, 145, 150
 Kaukonians, 93
 kernoi, 146, 146⁵⁵
 Eleusinian type, 146
 Kernos Pit, βλ. City Eleusinion
 Kerykes, 99
 keys, 97
kistai, 103
kistephoroi, 103
 kitchens, 145
 knucklebones, 146
 kotyliskos, 145
 krateriskos, -oi, 141, 145
 Kykeon, 53⁶⁶
 lambs, 101
 lamps, 139¹¹, 139¹⁶, 145, 145⁵², 150
 landed property, 68¹⁴⁶
 landings, 139, 148
 laurel, 101, 102
 tree, 102
 law, -s, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103
 sacred, 95, 96, 98, 108, 109
 leasing
 of buildings, 148
 of land, 148
 lekythos, 141, 142
 lentils, 146, 146⁵⁵
 Leontis, 5
 letter cutters, 6, 8, 14³⁴
likna, 148
 loan, 66¹³⁸
 local cults, 91, 92, 92², 98¹⁶
 loomweights, 146, 149, 150
 lot, chosen by, 97
 male, -s, 94, 103, 146, 150
 managing committee, 97
 market, -s, 96, 97, 103
 masculine, 98
 mask, -s, 144, 144⁴⁵, 149
 meal, sacred, 96, 97, 100
 meals, 148
medimnos, -oi, 11, 12, 12²⁶
 megara, 148, 148⁶³
 mistresses, 149
 money offerings, 96
 moon, new, 6
 Mounichion, 13
myesis, 101
 myrtle, 93, 94, 101
 mystagogues, 100
mystai, 100
 Mysteries, 4, 66¹³⁸, 91, 92, 92¹, 92², 92³, 93,
 93⁴, 94, 94⁶, 95, 95⁹, 96, 97, 98, 98¹⁵, 99,
 99¹⁷, 100, 101, 102, 103, 104, 144
 Messenian, 91
 mystery
 cults, -s, 91, 92, 97, 98, 99, 99¹⁷, 101²³,
 102²⁷, 104
 gods, 98
 writings, 103
 myth, performance, 99, 99¹⁷
 nozzles, single and multiple, of lamps, 145
 nude, 146, 150
 nymph, water, 94, 97
 oath, -s, 95
 objects, βλ. sacred objects
 obol, -s, 5, 5¹⁰, 12, 12²⁶, 13
 offenses, 103
 offering, -s, 6, 12, 13³¹, 96, 140, 141, 142, 143,
 148, 150
 officials, 96, 97, 102
oikos, 103, 140, 140²⁰, 141, 142, 143, 154
 oinochoe, 141, 142
 ointments, 96
 olives, 146, 146⁵⁵
 Oineis, prytany, 5
 oracle, 92², 95, 96, 98, 98¹⁵, 102
 orator, 91
 Pachturkunden, 64
 Panhellenion, 13³³
paides, 97, 99, 100
Papaver somniferum L., 225³
parthenoi, 97, 100, 103
 participants, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 144,
 149
 peas, 146, 146⁵⁵
pelanos, 10
 Peloponnesian War, 66¹³⁸
 perfume, 142
phoinikides, 102
phyle, 7
 pig, -s, 98, 142, 143, 146, 148, 149

- bones, 139
 piglets, 101
 pilgrims, 97, 102, 103
 pillows, 102
 pins, 138
 pit, 54⁶⁹, 140, 141, 142, 143, 143³⁸, 143³⁹, 148, 148⁶³
 plant, 94, 101
 plaque, terracotta, 149
 plates, 145
 polis, 68¹⁴⁶, 96
 pomegranates, 146
 poppy-heads, white, 146⁵⁵
 porch, 148⁶³
 pots, 141, 149
 pottery, 138, 138⁶, 139, 139¹¹, 139¹⁷, 143, 143³⁹, 145, 145⁵⁰, 150
 miniature, 138
 priest, -s, 12, 13, 93, 99, 102, 103,
 priestess, -es, 13, 98, 99, 103, 142
 priesthood, 92²
 priestly
 family, -ies, family 93, 96, 99
 hierarchy 99
 staff, 142
 procession, 95, 96, 97, 98, 100, 103, 104³⁰
prokonía, 12, 12²⁶
 propaganda, 92, 95
 propagande delphique, 25
 Propylaia, βλ. Eleusis
 propylon, 143
 Doric, 143
protomystai, 100, 101
proxenia, 93
 prytany, 5, 6
 pseudo-history, 92, 92³
 purification, -s, 101
 purple, 102
 queen, 93
 quest, for Kore, 99
 ram, 101
 rape, 149
 reformation, -s
 of Mysteries, 95, 96, 99
 refounding, 94
 Regina Vasorum, 114, 115, 118, 122
 regulations, of festival, 91, 95
 rental of property, 57⁸⁸
 report, 96
 reservoirs, 145
 residential, city center, 137
 resting surface, 140
 riders, 149
 rings, 138
 rite, -s, 92, 93, 101, 103, 144
 mystery, 101, 103
 of passage, 101
 ritual, -s, 91, 95, 96, 97, 99, 101, 102²⁷, 103, 138, 140, 144, 144⁴⁴, 149
 feasting, 147
 nocturnal, 82
 road, 137, 139, 145, 147⁵⁹
 rock cuttings, 140
 roofed enclosure, 140
 route, -s, 103, 137, 141, 142
 rule, -s, 6, 92, 96, 98, 101, 102
 sacred
 men and women, 95, 96, 97, 101, 103
 objects, 99
 sacrifice, -s, 2, 3, 3⁶, 4, 5, 8, 8¹⁵, 10, 11, 12, 12²⁵, 12²⁷, 13, 14, 94, 98, 101, 141, 142, 143, 148
 sacrificial, 13, 95, 98, 144, 148, 149
 sanctuary, -ies, 1, 2, 4, 5, 11, 11²², 63¹²¹, 66¹³⁸, 68¹⁴⁶, 94, 95, 95¹², 96, 97, 98, 103, 104, 137, 137³, 138, 139, 140, 141, 143, 143³⁹, 144, 145, 146, 147, 147⁶⁰, 148, 149, 150
 scrolls, 93
 sculpture, 119³⁶, 146, 150
 sea urchins, 146
 search, (for Osiris and Harmonia), 99
 seats, 140
 sheep, 12, 14, 101, 143
 sherds, 138, 139¹⁶, 140²¹, 141
 shields
 model, 150
 signal, 101
 silver, 66¹³⁸
siroi, 2
 sitting rooms, 145
rhabdophoroi, 95
 Skirophorion, 4, 5, 6, 8, 10, 14
 Thargelion, 4, 5, 6, 8, 13, 14
 slave refuge, 96
 slaves, 8¹⁴, 99, 99¹⁹, 149

- soul, 101
 source, -s, 44, 66¹³⁸, 91, 92¹, 95¹¹, 141, 148
 of natural water, 141
 spinning tops, 146
 staircase, 139, 148
 stairway, 139, 140, 142, 143, 144
 statues, 94, 98, 100, 101, 103, 146, 146⁵⁴, 150
 statuettes, marble, 146
 status, 11²³, 100, 101, 102²⁷
 stele, 95
 steps, 139, 142, 143, 144
 flight of, 139
 rock-cut, 144
stlengis, 101
 stones, for grinding, 149
 strigils, 146, 150
strophion, 102
 summer, 6, 10, 147, 149
tele-, 100
 Telesterion, see Eleusis 148⁶³
teloumenoi, 100
 temple, -s, 98, 137³, 138, 140, 140²⁰, 142²⁹,
 144, 144⁴⁴, 148
 tents, 95, 97, 147
terminus post quem, 204-205
 terrace, -s, βλ. Corinth
 territory, 11, 11²²
 the Five, 96, 97
 the Ten, 96, 102
 theater, 101, 144, 144⁴³, 144⁴⁴, 145⁵¹
 things
 not to have, 95
 sacred, 103
thoinarmostria, 98
 Thyrsoskeule, 29⁵²
 tiles, 140²⁰, 141, 142
 torch, 99
 toys, 146, 150
 Traditio Primitiarum, 60¹⁰⁸
 transferral, 95
 trays, 146, 148
 treasuries, 96, 97
 trials, 97
 tribe, 7, 10, 11, 13, 97, 149
 trittys, 13
 unwritten matters, 96
 vases
 miniature, 141
 ring-vases, 146
 vessels, 142, 143³⁹, 145
 bronze, 146
 miniature, 146
 vetch, -s, 146, 146⁵⁵
 victims, 101
 sacrificial, 95, 98
 virgins
 sacred, 103
 visitors, 139
 votive, -s, 100, 138, 139, 143³⁹, 150, 145
 offerings, 140, 141, 142, 150
 walkway, 139, 139¹⁴, 140, 141, 142, 143, 144⁴⁴
 water, 94, 96, 97, 141, 145, 146, 148
 sieving, 146
 nymph, βλ. nymph
 well, 140, 140²¹, 141
 wheat, 6, 7, 8, 11, 12, 12²⁶, 142, 142²⁹, 146,
 146⁵⁵, 149
 winds, 148
 winter, 148
 woman, -en, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
 102, 103, 150, 150⁷⁰
 sacred, 97, 99, 102
 wood, cutting, 96
 wool, 142, 142³⁰
 baskets, 142
 worship, 95, 97, 137, 138, 138⁵, 141, 144, 148
 worshipers, 139, 141, 142, 143
 wreath, -s, 94, 95, 101, 101²³
 youths, 146, 150

VII. Μουσεία, Ιδρύματα

- Αγία Πετρούπολη, 112, 112⁴, 114, 130
 Ερμιτάζ, βλ. Μουσείο Ερμιτάζ
 Μουσείο Hermitage, απουλικός αμφορέας, 232
 Μουσείο, -ου, Ερμιτάζ, 112, 114, 122, 125, 125⁵⁹, 235⁵¹
- Αθήνα,
 Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 29⁵², 41, 113⁸, 114, 115, 116, 116¹⁸, 118, 124⁵⁷, 131, 132, 134, 164, 181, 213⁴⁴, 233³⁹
 Επιγραφικό Μουσείο, 113⁸
 Μουσείο αρχαίας Αγοράς, 211³⁸
- American School of Classical Studies at Athens, 146
 Wiener Laboratory, 146
- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 102, 201¹
- Αττικό Μετρό, 72¹⁶⁹
- Βατικανό, -ού, 116¹⁸, 117, 230, 233, 235
 Μουσείο Chiaramonti, 233
- Βερολίνο, Antikensammlung, 117²²
- Βόλος, Αρχαιολογικό Μουσείο, 180, 181, 188, 189
- Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών, 49⁴³
- Βραυρώνα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 115, 115¹⁶
- Βρυξέλλες, Musée du Cinquantenaire, 120
- EBA, 25th (Ephorate), 147
- ΕΠΚΑ
 ΚΑ', 43², 70¹⁶¹
 ΚΒ', Δωδεκανήσου, 226
 ΣΤ', 169⁸²
 Fourth (Ephorate), 147
- Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 17*, 19, 19⁹, 23, 23²², 24²⁹, 43*, 52⁵⁷, 52⁵⁹, 87, 88, 111*, 115, 119, 121, 121⁴³, 121⁴¹, 122⁵⁰, 124, 124⁵⁵, 133, 135, 136, 233³⁹
- Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, 169⁸²
- ΚΕΡΑ, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, 169⁸²
- Κέρκυρα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 126⁶²
- Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg, 126⁶², 233, 233³⁴
- Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 114, 114¹³, 117, 123⁵⁴, 129
- Λούβρο, βλ. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου
- Λυκόσουρα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 164²⁷
- Μόναχο, Γλυπτοθήκη, 114
- Μόναχο, Μουσείο Μονάχου (München, Staatliche Antikensammlungen), 235⁵⁵
- Μόσχα, Μουσείο Καλών Τεχνών, 114
- Νάξος, Αρχ. Μουσείο Χώρας, 45¹⁵
- Νεάπολη, Museo Nazionale Archeologico, 125
- Οξφόρδη, -ης, 26, 27, 41
 Ashmolean Museum, 17*, 41
- Orvieto, θεά Orvieto, 191
- Παρίσι, Μουσείο Λούβρου, 116, 123⁵⁴, 126⁶², 212⁴¹, 233³⁹
- Ποσειδωνία, Αρχαιολογικό Μουσείο, 170⁸⁹
- Reggio di Calabria, Museo Nazionale, 112²
- Σαλέρνο, Πανεπιστήμιο, 99
- Wiener Laboratory, βλ. ASCSA
- Würzburg, Martin von Wagner Museum, 17*, 23, 24, 39
- Φραγκφούρτη, Museum für Vor- und Frühgeschichte, 117²⁵

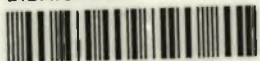
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

*ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ
ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ*

ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΙΦΙΓΕΝΕΙΑΣ ΛΕΒΕΝΤΗ
ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2010
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΣΠ. ΛΕΝΗ
ΣΕ ΧΑΡΤΙ VELVET 100 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ
ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000105670

978-960-89078-6-7